Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

KÖL TİGİN YAZITI'NIN ÇİN KAYNAKLARI İLE KARŞILAŞTIRMALI OLARAK ARAŞTIRILMASI

Recep BÖLÜK

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

KÖL TİGİN YAZITI'NIN ÇİN KAYNAKLARI İLE KARŞILAŞTIRMALI OLARAK ARAŞTIRILMASI

Recep BÖLÜK

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

KABUL VE ONAY

Recep BÖLÜK tarafından hazırlanan "Köl Tigin Yazıtı'nın Çin Kaynakları ile Karşılaştırmalı Olarak Araştırılması" başlıklı bu çalışma, 05.06.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Başkan)

Doç. Dr. Erkin ERKEM (Danışman)

Doç. Dr. Gürhan KIRİLEN

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

05.06.2018

Recep BÖLÜK

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

o **Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.**
(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etseniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

● **Tezimin/Raporumun .....tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.**
(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

o **Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.**

o **Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi**

27/06/2018

Recep BÖLÜK

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Doç. Dr. Erkin EKREM danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Recep BÖLÜK

TEŞEKKÜR

Bu çalışmayı hazırlarken, öncelikle beni bu konuyu çalışmaya teşvik eden, bilgi brikim ve tecrübesi ile değerli bilgilerini benimle paylaşan hocam ve danışmanım Sayın Doç. Dr. Erkin EKREM'e, yine tez savunmam sırasında, ilgi, öneri ve yardımları ile bana yol gösteren hocalarım, Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç ve Doç. Dr. Gürhan KIRİLEN' e, teşekkürlerimi sunarım. Tez yazma aşamasında, yardımlarını esirgemeyen değerli arkadaşlarım Sayın Mustafa Burak ÖZDEMİR, Sayın Erdi ÖZTÜRK, Sayın, Eda Nur ERTAŞ, Sayın Tuba Şenkal, Merve KANBUR ve Sayın Ataberk MERCAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, bu çalışmayı yaparken, benden maddi ve manevi desteğini esirgemeyen, başta annem olmak üzere, ablalarıma ve adını sayamadığım sayısız dost ve arkadaşlarıma en derin şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Hacettepe Üniversitesini kazandığım 2009 yılından, Yüksek Lisansı bitirdiğim 2018 yılına kadar geçen süre içerisinde, bana evini açarak gerçek bir anne baba şefkati gösterip tez yazım sürecinde uygun ortamı hazırlayarak her türlü desteği bana sağlayan, bu süreçte yanımda olup sıkıntılarımı, mutluluklarımı benimle paylaşan başta değerli ablam İlknur KARABAĞIR olmak üzere, eniştem Ömer KARABAĞIR'a, sonsuz sevgi ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca, kendi rahatlıklarından feragat edip odalarını benimle paylaşan, yeğenlerim Erkan KARABAĞIR, İpek KARABAĞIR ve Ömer Turgut KARABAĞIR'a dayılarına katlandıkları için çok teşekkür ederim.

ÖZET

BÖLÜK, Recep. *Köl Tigin Yazıtı'nın Çin Kaynakları ile Karşılaştırmalı Olarak Araştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

İkinci Kök Türk Devleti Kağanı Bilge Kağan'ın, kardeşi Köl Tigin'in anısına diktirmiş olduğu Köl Tigin Yazıtı, Türk tarihi için, eşsiz bir kaynaktır. Bu yazıtta, Köl Tigin'in hayattayken yapmış olduğu savaşlar ve elde ettiği başarılar, Bilge Kağan tarafından anlatılmaktadır. Ayrıca *Türk* adının ilk kez zikredildiği bu yazıt, Kök Türk dönemi Türk tarihi, dili ve kültürü açısından değerli ve zengin bilgiler içermektedir. Hitabet özelliğinde yazılmış olan yazıt, Türk milletinin varlığı için bir takım uyarılar içeren, Türk devlet düzeni, kültürü ve tarihi açısından önemli bilgiler vermektedir.

Köl Tigin Yazıtını incelediğimiz bu çalışmamızın birinci bölümünde, Köl Tigin'in hayatından bahsederek, cenaze törenini, Çin kaynakları ile karşılaştırarak inceledik. Ardından Köl Tigin Yazıtının dikiliş aşamasını ve teknik özelliklerini inceledikten sonra, Yazıtın bulunuşu ve yazıtın üzerinde gerek dünya da gerekse Türkiye'de yapılmış olan araştırmalara değindik. İkinci Bölümde, Köl Tigin Yazıtının içeriğinin daha iyi anlaşılması için diğer yazıtlar ile karşılaştırarak Yazıtı daha iyi anlaşılabilir hale getirmeye çalıştık. Daha sonra Yazıtı, Çin kaynakları ile karşılaştırarak, yazıtta geçen olayların Çin kaynaklarında var olup olmadığına, var ise olayların benzer ve farklı yönlerini, ortaya koyduk. Köl Tigin abidesi bulunduğu tarihten bu zamana kadar kesintisiz bir metin olarak çevrilip yayınlanmıştır. Tezimizde, Köl Tigin Yazıtını, kronolojik şekilde on bir bölüme ayırarak, tarihsel değerini daha iyi ortaya koymak istedik. Yazıtı ayırdığımız bu bölümlerde, yazıtta özet olarak geçen yerleri detaylı inceledik. Yazıtta Hükümdarların yaptığı savaşların kaç tane olduğu yazmakta ancak hangi halklara karşı kaç savaş yapıldığı yazmamaktaydı. Bu çalışmamızda, Hükümdarların yaptığı savaşları, hangi halklar ile kaç tane savaş yapıldığını, savaşların geçtiği yerleri, tarihleri ve asker sayılarını inceledik. Elde edilen sonuçları tablolarda gösterdik. Ayrıca, bu karşılaştırma sırasında Köl Tigin Yazıtı ve Kök Türk tarihi ile ilgili daha önce yapılmış olan çağdaş araştırmalardan da yararlanmış olduk. Üçüncü

bölümde ise Köl Tigin Yazıtında geçen boy adları, unvanlar, terimler, kişi ve yer adlarını, diğer yazıt ve Çin kaynakları ile karşılaştırılarak, çağdaş araştırmaların yardımı ile inceledik. Dördüncü bölümde, Köl Tigin Yazıtında okunamayan ya da problemli gördüğümüz yerlere yeni görüş ve tespitlerde bulunduk. Böylece Köl Tigin Yazıtını daha anlaşılır bir hale getirerek, tarihi değerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalıştık.

Anahtar Sözcükler

Kök Türkler, Köl Tigin Yazıtı, Orkun Yazıtları, Çin Kaynakları, Köl Tigin, İkinci Kök Türk Devleti, Bilge Kağan, Tonyukuk, Kutlug, Kapgan, Tang Hanedanı, Çin.

ABSTRACT

BÖLÜK, Recep. *A Study On The Köl Tigin Inscription İn Comparasion With The Chinese Sources*, Postgraduate Thesis, Ankara, 2018.

The Köl Tigin Inscription, erected by the khagan of the Second Turkic Khaganate *Bilge Khagan* in the memory of his brother *Köl Tigin*, is an unprecedented source for the Turkish history. In this inscription, Bilge Khagan discusses the battles and conquests of Köl Tigin. Besides, this inscription, in which the word *Turk* was cited for the first time, is of great importance in that it contains a number of valuable information on Turkic history, language and culture. Written in a rhetoric way and involving certain indication on Turkic presence, it also provides much of the relevant information regarding Turkic form of state, culture and history.

This study focuses on the analysis of the Köl Tigin Inscription comparing with the Chinese sources. Based on the life of Köl Tigin, it begins with the funeral ceremony, and discusses the erection of the Köl Tigin Inscription as well as its characteristics and discovery. Other studies regarding the inscription conducted both in Turkey and around the world are also remarked in this study. With an aim to providing a better understanding on the content of the Köl Tigin Inscription, this study articulates the Köl Tigin Inscription comparing with other inscriptions. Since its discovery, the Köl Tigin Inscription has been translated, interpreted and thus published as a full text.

This dissertation addresses the Köl Tigin Inscription as chronologically divided into eleven chapters and hence discussing within a historical frame. Comparing with the Chinese sources, some attempts have been made to identify whether the facts written in the inscription are also included in the Chinese sources; and if so, differences and similarities have been revealed in this study. In the chapters where the inscription has been elaborated on, certain historical periods implied in the text has been closely examined and thus illuminated. In other respects, the number of the wars the Khagans

waged has been stated in the inscription; however, there has not been any information regarding to which people those wars were waged. This study explores the aforementioned question and reveals the dates of the wars and the number of the soldiers in those wars. The results have been shown in tables. Drawing upon modern studies and comparing with other inscriptions and Chinese sources, this study explores the name of the tribes, the titles, terms and the name of certain people and places indicated in the inscription. In addition, some damaged parts of the inscription have been analysed. This study concludes with the attempt to provide a better understanding on the Köl Tigin Inscription and thus highlighting its historical importance.

Keywords

Kokturks, Kultigin Inscription, Orkhon Inscriptions, Chinese sources, Köl Tigin, Second Turkic Khaganate, Bilge Khagan, Tonyukuk, Kutlug, Qapaghan, Tang Dynasty, China.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY ……...I

BİLDİRİM……..……..…….....II

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI…III

ETİK BEYAN...…….....……... .IV

TEŞEKKÜR……..V

ÖZET……..VI

ABSTRACT……VIII

İÇİNDEKİLER…….....…X

KISALTMALAR……XVI

TABLOLAR DİZİNİ……...XVIII

ÖNSÖZ……...…….XIX

GİRİŞ……..……...…...…1

BİRİNCİ BÖLÜM: KÖL TİGİN'İN HAYATI VE KÖL TİGİN YAZITI....12

1.1. KÖL TİGİN'İN HAYATI.....13

1.2. KÖL TİGİN'İN CENAZE TÖRENİ VEYAZITIN DİKİLMESİ.....18

1.3. KÖL TİGİN YAZITI …….……....…….20

1.4. YAZITIN BULUNUŞU VE ÜZERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR……..…….…….21

İKİNCİ BÖLÜM: KÖL TİGİN YAZITININ MUHTEVASI…….…….24

2.1. BUMIN KAĞAN'DAN, MU-KAN KAĞAN'IN ÖLÜMÜNE KADAR GEÇEN SÜRE (KT D. 1-4. SATIRLAR).....24

2.2. MU-KAN KAĞAN'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA GELİŞEN OLAYLAR VE BİRİNCİ KÖK TÜRK DEVLETİNİN YIKILIŞI (KT D.5-D.7).....35

2.3. FETRET DÖNEMİ (630-682) (KT D. 7-8) 53

2.3.1. Fetret Dönemi'nde Çin Hizmetine Girmiş Kök Türk Reisleri…….....56

2.4. İLTERİŞ AYAKLANMASINDAN ÖNCE BAŞARISIZ OLAN AYAKLANMALAR (KT D. 9-10).....61

2.5. İLTERİŞ AYAKLANMASI VE İKİNCİ KÖK TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞU (KT D. 11-14) 67

2.6. İLTERİŞ KAĞAN'IN OĞUZ SEFERLERİ (KT D. 14-15)……69

2.7. İLTERİŞ KAĞAN'IN ÇİN SEFERLERİ (KT D. 14-16)…….74

2.8. KAPGAN KAĞAN DÖNEMİ VE SAVAŞLARI (KT D. 16-24)….81

2.9. KAPGAN KAĞAN DÖNEMİNDE KÖL TİGİN'İN KATILDIĞI SAVAŞLAR (KT D.31-K.9)…….96

2.9.1. Altı Çub Soğdak Seferi ve Çinli Ong Tutuk ile Savaş (KT D. 31-32).....96

2.9.2. General Çaça ile Savaş (KT D. 32-33) ……...……....104

2.9.3. Yır Bayırkular ile Savaş (KT D. 34)……...……110

2.9.4 Kırgız Seferi (KT D. 35-37)……..……...……111

2.9.5 Türgiş Seferi (KT D. 36-38)……..……...115

2.9.6 Soğd seferi ve İkinci Türgiş Ayaklanması (KT D. 39, KT K. 1).. ……..……..……122

2.9.7 Karluklar ile Savaş (KT K. 1-2) ……..……...…126

2.9.8 Az Boyu ile Savaş (KT K. 1-2) ……...……..….128

2.9.9 İzgiller ile Savaş (KT K. 3-4) ..…….……..…..……..129

2.9.10 Oğuzlar ile Savaş (KT K. 4-9) ..…….……..……..…..129

2.10. BİLGE KAĞAN'IN TAHTA ÇIKIŞI SIRASINDA YAŞANAN HADİSELER (KT D. 25-26) ..……..…..……139

2.11. BİLGE KAĞAN DÖNEMİ SAVAŞLARI (KT G. 1-13; D.26-30)…….……142

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KÖL TİGİN YAZITINDA GEÇEN BOY-HALK ADLARI, UNVANLAR, TERİMLER, KİŞİ VE YER ADLARI…….…....152

3.1. KÖL TİGİN YAZITINDA GEÇEN BOY ADLARI….....152

3.1.1. Otuz Tatar.....152

3.1.2. Tokuz Oğuz ……..…….…….153

3.1.3. On-Ok……..…….….……..155

3.1.4. Bük Halkı, Çöllüg İlliler……..……..……...……...157

3.1.5. Apar …..…….……..…….....160

3.1.6. Kırkız.....162

3.1.7.Üç Kurıkan.....163

3.1.8. Kıtan.....164

3.1.9. Tatabı.....166

3.1.10. Tölis.....166

3.1.11. Tarduş.....168

3.1.12. Türgiş.....169

3.13. Soğdak.....172

3.1.14. Yır Bayırku.....174

3.1.15. Az.....176

3.1.16. Karluk.....176

3.1.17. Ediz.....180

3.1.18. Tongra.....181

3.1.19. İzgil.....182

3.1.20. Purum.....182

3.1.21. Berçiker.....183

3.2. KÖL TİGİN YAZITINDA GEÇEN UNVANLAR …….183

3.2.1. Şadapıt ……...……...…….……....183

3.2.2. Tarkan……..……...……....……..184

3.2.3. Yabgu……..…..…....……....186

3.2.4. Şad……..……..…….....187

3.2.5. İlteber…….……...…….....187

3.2.6. Inançu Apa Yargan Tarkan…….…….....188

3.3. KÖL TİGİN YAZITINDA GEÇEN DİNİ TERİMLER.....188

3.3.1. Yer Sub…….…….....188

3.3.2. Umay…….……..…….……..189

3.4. KÖL TİGİN YAZITNDA GEÇEN KİŞİ ADLARI…..……..190

3.4.1. Baz Kağan……...……..……..…..…..…..……..…..…190

3.4.2. Yollug Tigin……..……...…...…...……..……....193

3.5. KÖL TİGİN YAZITINDA GEÇEN YER ADLARI…….……..195

3.5.1. Ötüken……..……..…..……..…….……..……195

3.5.2. Şantung……..……...…..……..…….…..……...…..196

3.5.3. Tokuz Ersin……..……...……...…….…...……..…..…198

3.5.4. Tüpüt……..……..……...…..…198

3.5.5. Yincü Ögüz……..……..…….…..…..…….…...……..198

3.5.6. Temir Kapıg……..…….……...…..…...…….…..…199

3.5.7. Çugay Yış..……...…….…….…….……..…..…….200

3.5.8. Töğültün..……..……..…….……..…..…….200

3.5.9. Kadırgan Yış..…….....……..……...…...……..…201

3.5.10. Yaşıl Ögüz..……..……..……..…….....……201

3.5.11. Kögmen Yış..……..……..…….……..……..…….…201

3.5.12. Kengü Tarman..……..…….……..…..…..…….…202

3.5.13. Bukarak…...……...……..……..…….……...…….203

3.5.14. Kengeres..……...……..……..…….……..…….…204

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: KÖL TİGİN YAZITINDAKİ BAZI PROBLEMLER VE TAHLİLLER....…..……..……..……...…….205

4.1. KÖL TİGİN YAZITI GÜNEY BİRİNCİ SATIR..……...…..…….205

4.2. KÖL TİGİN YAZITI GÜNEY ÜÇ-DÖRDÜNCÜ SATIRLAR..…… ..207

4.3. KÖL TİGİN YAZITI DOĞU DÖRDÜNCÜ SATIR..….....…….…209

4.4. KÖL TİGİN YAZITI DOĞU BEŞİNCİ SATIR…...…….…..….....…210

4.5. KÖL TİGİN YAZITI DOĞU YİRMİNCİ SATIR..…….…...…213

4.6. KÖL TİGİN YAZITI DOĞU YİRMİ BEŞİNCİ SATIR..…….....…214

4.7. KÖL TİGİN YAZITI DOĞU YİRMİ ALTINCI SATIR…...……..…….215

4.8. KÖL TİGİN YAZITI KUZEY BİRİNCİ SATIR..……..…..…..216

4.9. KÖL TİGİN YAZITI KUZEY-DOĞU SATIRI..…….....……..218

SONUÇ....…..……..……..…….…….....…..……..……..…….…..…...…221

KAYNAKÇA....…..……..……..……..……....……..……...……....……226

EKLER....…..……..……..……..…….....…..…….…….....……238

Ek 1: Çin Kaynaklarından Örnekler……..……238

Ek 2: Haritalar……...……248

Ek 3: Resimler……..…….251

Ek 4: Etik Kurul İzin Muafiyeti Formu…….……254

Ek 4: Tez Orjinallik Formu…….…….…….255

KISALTMALAR

KT= Köl Tigin Yazıtı

BK= Bilge Kağan Yazıtı

TYK=Tonyukuk Yazıtı

TDEK= Türk Dünyası El Kitabı

TİKA= Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı

TDK= Türk Dil Kurumu

DİA = Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TTK= Türk Tarih Kurumu

CAJ= Central Asiatic Journal

DTCF= Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

TED= Tarih Enstitüsü Dergisi

TDA= Türk Dili Araştırmaları

UAJHB= UralAltaische Jahrbücher

TDAYB=Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

TD= Tongdian

ZZTJ=Zizhi Tongjian

CFYG= Cefu Yuan Gui

TABLOLAR DİZİNİ

TABLO -1……..…….78-79

TABLO -2 …….……..……94-95

TABLO -3 ……..136

TABLO- 4……..150

ÖNSÖZ

Bilge Kağan tarafından, kardeşi Köl Tigin'in anısına dikilen Köl Tigin Yazıtı, tezimizin konusunu oluşturmaktadır. Bulunduğu günden bu yana, geçen süre içerisinde Köl Tigin Yazıtı üzerinde birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar ekseriyetle dilbilim çalışmaları olmuştur. Yazıt bu güne kadar tarihsel bir metin olarak bütünlük içerisinde çok az incelenmiştir. Kök Türklerin kendi dönemlerine ait kaynakları çok azdır. Bunlar, Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları ile birlikte Ongın Yazıtı mevcuttur. Bilindiği üzere, Kök Türklere ait bilgiler daha çok Çin kaynaklarında geçmektedir. Bundan dolayı Kök Türk tarihi araştırmacıları daha çok Çin kaynaklarını ana kaynak kullanarak Kök Türk tarihini çalışmışlardır. Kök Türk yazıtları ise sadece, bu çalışmalar sırasında başvurulan yan kaynaklardan olmuştur. Köl Tigin Yazıtında geçen olaylar, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarında geçen olaylar kişi adları, boy adları vb. bakımdan birbirini tamamlayıcı rol oynamaktadırlar. Bu nedenden ötürü çalışmamızda, Köl Tigin Yazıtının içeriğinin daha iyi anlaşılması için adı geçen diğer yazıtların içeriği ile karşılaştırarak Yazıtı daha anlaşılabilir hale getirmeye çalıştık. Daha sonra Yazıtı, Çin kaynakları ile karşılaştırarak, yazıtta geçen olayların Çin kaynaklarında olup olmadığına, var ise olayın vb. konuların nasıl geçtiğini ortaya koymaya çalıştık. Köl Tigin abidesi bulunduğu tarihten bu zamana kadar kesintisiz bir metin olarak çevrilip yayınlanmıştır. Ancak abidenin, her biri belli bir dönemi anlatan bir dizi bölümlere ayrılırsa daha iyi anlaşılacağını düşündüğümüzden, tezimizde, Köl Tigin Yazıtını, tarihsel olarak kronolojik şekilde bölümlere ayırarak Çin kaynakları ile karşılaştırdık.

Tezimizin birinci bölümünde, Köl Tigin'in kimliği ve hayatından başlayarak, ölümüne kadar olan süreyi, cenaze törenini, yazıtta geçtiği şekli ile Çin kaynakları ile karşılaştırarak incelemiş olduk. Ardından Köl Tigin Yazıtının dikiliş aşamasını ve teknik özelliklerini inceledikten sonra, Yazıtın bulunuşu ve üzerinde dünya da ve Türkiye'de yapılmış olan araştırmalara değindik. İkinci bölümde ise on bir alt bölüme ayırdık. Birinci alt bölümde, Birinci Kök Türk Devletinin kuruluşundan Mu-kan Kağan'ın ölümüne kadar olan süreyi ele aldık. Köl Tigin Yazıtlarında Birinci Kök Türk dönemi hakkına bilgiler oldukça azdır. Bundan dolayı, Birinci Kök Türk döneminin anlatıldığı alt bölümlerde daha çok Çin kaynaklarındaki bilgilerle bu döneme açıklık getirip aydınlatmaya çalıştık. Bu bölümde Kök Türklerin devlet kurmadan önceki tarihi,

yaşadığı bölge, hanedanın tarihi incelendi ve Birinci Kök Türk Devletinin kuruluş sürecinde yapılan savaşlar, ticaret ve siyasi ilişkiler ile Mu-kan Kağan döneminde devletin gelmiş olduğu konumu ve gücünü her yönü ile aktarmış olduk. Ayrıca bu dönemde, Kök Türklerin İpek Yolu ticaretinin kontrolü için yapmış oldukları siyasi ve ticari olayları aydınlattık. İkinci alt bölümde Kök Türk Devletinin en güçlü dönemi olan Mu-kan Kağan sonrası dönem olayları ile devletin yıkılış süreci ve neden yıkıldığına değindik. Bu bölümde Birinci Kök Türk Devletinin neden yıkıldığı, yazıtta ve Çin kaynakları karşılaştırılmış, devletin yıkılışına dair önemli nedenler çağdaş araştırmaların da yardımı ile ortaya konmuştur. Üçüncü alt bölümde ise, Kök Türklerin yıkıldıktan sonraki elli yıllık elli yıllık dönemi ele alınarak, Kök Türklerin Çin'e bağlandığı fetret dönemini ve bu dönemde Çin hizmetine girmiş olan Kök Türk reislerinin, Çin kaynaklarında belirtildiği şekilde kimler olduğunu ve hayatlarını kaynakların el verdiği şekilde inceledik. Dördüncü alt bölümde, fetret döneminde Kök Türklerin yapmış oldukları, isyan hareketlerin, İlteriş İsyanına kadar olan süreyi incelemiş olduk. Beşinci alt bölümde, Kutlug'un başarılı olan ayaklanması ve İkinci Kök Türk Devletini kurma süreci incelenmiştir. Bu bölümde, Vezir Tonyukuk'un, Kutlug Şad'ın isyan hareketine nasıl katıldığını da inceleyip gösterme fırsatı bulduk. Altıncı bölümde, Kutlu Kağan'ın Oğuzlar ile yaptığı savaşlar ele alınmıştır. Bu savaşların yeri, tarihi ve sonuçları, Tonyukuk Yazıtı ve Çin kaynakları ile karşılaştırılarak sonuçlar daha detaylı ele alınmıştır. Ayrıca Bu bölüm, Kutlug isyanının ilk dönemlerine dair önemli bilgiler vermektedir. Yedinci bölümde Kutlug Kağan'ın Çin'e karşı yaptığı seferler incelenmiştir. Bu savaşlar, yıl ve ay olarak gösterilerek kaynakların el verdiği şekliyle detaylı ele alınmıştır. Sekizinci alt bölümde Kapgan Kağan'ın tahta çıkışı, hayatı, ölüm tarihine kadar olan savaşları ele alınmıştır. Bu savaşlar, bölüm sonunda bir tablo ile gösterilerek bu savaşların yıl ve ay olarak daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. Kapgan'ın savaşlarının, Köl Tigin Yazıtında geçen savaş sayısı ile eşit olduğu görülmüştür. Dokuzuncu bölümde ise, Köl Tigin'in katılmış olduğu savaşlar incelenmiştir. Bu alt bölüm, Köl Tigin Yazıtının önemli bölümlerini içermektedir. Bundan dolayı bu alt bölümde kendi içerisinde bölümlere ayrılarak daha detaylı ele alınmıştır. Bu bölümde, Köl Tigin'in katılmış olduğu savaşlar hakkında detaylı incelemeler yapılarak, savaşların geçtiği yerler, asker sayıları, savaşların gelişim aşamaları ve sonuçları üzerinde kesin çözümler yahut öneriler sunmuş olduk. Ayrıca Köl Tigin'in, Oğuzlar ile yapmış olduğu

savaşlar hakkında yeni görüşler ortaya koyduk. Oğuzlar ile yapılan bu savaşları bölüm sonunda bir tablo ile gösterip Köl Tigin ve Bilge'nin hangi savaşta bulunup bulunmadığına dair yeni görüşler ortaya sunduk. Onuncu alt bölümde, Bilge'nin tahta çıkmasından önce gelişen olaylar ve Bilge'nin Kağan oluş aşamasında neler olduğunu, İni İl'e karşı Köl Tigin'in yaptığı darbeyi inceledik. Burada, Köl Tigin ile ağabeyi Bilge Kağan arasındaki bağın ne denli güçlü olduğunu ve bunun nedenlerini ortaya koymaya çalıştık. On birinci alt bölümde ise Bilge Kağan dönemindeki savaşlar ve devletin durumu ele alınmıştır. Ayrıca Bilge Kağan'ın, Orkun Yazıtlarında geçen seferlerini, Çin kaynakları ile karşılaştırarak inceleyip bölüm sonunda bir tablo ile göstermiş olduk. Tezimizin üçüncü bölümünde ise Köl Tigin Yazıtında geçen boy adları, unvanlar, terimler, kişi ve yer adlarını diğer yazıt ve Çin kaynakları ile karşılaştırılarak, çağdaş araştırmaların ışığında incelemiş olduk. Adı geçen boyların, Çin Kaynaklarında ilk görüldüğü zamandan başlayarak, günümüze kadar geçen süreçlerini ele almış olduk. Köl Tigin Yazıtında geçen, kişi ve yer adlarını, hem dilbilimsel açıdan hem de tarihi açıdan, diğer yazıtlar ve Çin kaynakları ile karşılaştırarak, yeni görüşler ve sonuçlar elde etmiş olduk. Tezimizin ikinci bölümünde ise, Köl Tigin Yazıtında bulunan okunamayan kısımlar veya problemli olduğunu düşündüğümüz yerleri, yine diğer yazıtlar ve Çin kaynaklarındaki bilgiler ile karşılaştırma yaparak, elde ettiğimiz bulgu ve düşünceleri, araştırmacıların görüşüne sunmuş olduk.

Bu tezi yazmamızdaki amaç, Köl Tigin Yazıtında geçen olayların, savaşların, boy, kişi ve yer adlarının tarihsel olarak kronolojik şekilde, bir bütün olarak her şeyi ile Kök Türk tarihi hakkında en önemli kaynak olan, Çin kaynakları ile karşılaştırarak, çağdaş araştırmaların ışığı altında incelemekti. Köl Tigin Yazıtı ve Çin kaynaklarını incelerken, yazıttaki olayların, Çin kaynaklarında geçip geçmediğini, benzer ve farklı yönlerini göstererek Köl Tigin Yazıtında geçen olayların tarihsel açıdan daha iyi anlaşılmasını sağlamak istedik. Tezimizi bitirdiğimiz zaman, bu amaca ulaştığımızı ve çalışmamızda araştırmacılara yeni düşünce ve görüş sunarak Türk tarihinde Köl Tigin Yazıtının tarihsel değerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamış bulunduk.

Recep Bölük

Nisan 2018, Ankara

GİRİŞ

İkinci Kök Türk Devleti Kağanı Bilge'nin, kardeşi Köl Tigin adına 732 yılında diktirdiği Köl Tigin Yazıtı, Türk tarihi için çok önemli bir yazıttır. Kök Türk tarihi açısından nadir bir kaynak niteliği taşıyan bu Yazıtın içeriğine bakıldığında, Köl Tigin'in hayattayken yapmış olduğu savaşlar, ve elde etmiş olduğu başarılar, Bilge Kağan'ın ağzından anlatılmaktadır. Ancak, Köl Tigin Yazıtı, Kök Türk dönemine ait tek kaynak değildir. Köl Tigin Yazıtından başka, bu dönemi anlatan, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları da bulunmaktadır. Orkun yazıtları olarak bilinen, bu yazıtların değeri, Kök Türk dönemine ait nadir yazılı eserler olmaları ve bu döneme ait Türk tarihi, dili ve kültürü açısından barındırdığı zengin bilgilerden dolayıdır. Ayrıca bu yazıtlar, Türk adının ilk kez zikredildiği Türk kaynakları olması ile de önemlidir. Hitabet özelliğinde yazılmış olan yazıtlar, Kök Türk Devletinin kuruluşundan başlayarak Kök Türklerin, diğer boylar ve başka halklar ile yaptığı savaşların anlatıldığı, Türk milletinin varlığı için bir takım uyarılar içeren, Türk devlet düzeni, kültürü ve tarihi açısından önemli bilgiler vermektedir.

Yazıtların en eski olanı, Tonyukuk yazıtlarıdır. 720-725 yılları arasında dikilmiş oluğu tahmin edilmektedir. İkinci olarak dikilen taş Köl Tigin Yazıtıdır ve 732 yılında dikilmiştir. Üçüncüsü ise Bilge Kağan Yazıtıdır ve 735 yılında dikilmiştir. Tonyukuk Yazıtı içerik olarak, Kutlug Kağan'ın isyanından başlar. Soğd seferine kadar geçen Oğuz, Kırgız ve Türgiş boyları ile olan savaşları Tonyukuk'un ağzından zengin bir şekilde anlatır. Yazıtlar içerisinde, tarihi olayların daha fazla anlatıldığı en önemli yazıt Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtıdır. İçerik olarak aynı olayların anlatıldığı bu yazıtlar, Birinci Kök Türk Devletinin kuruluşundan başlayıp, fetret devri, Kutlug'un ayaklanması ve Köl Tigin ile Bilge Kağan'ın ölümlerine kadar geçen olayları anlatır. Ancak, Bilge Kağan Yazıtı çok tahrip olduğu için önemli olan birçok yer okunamamaktadır. Köl Tigin Yazıtı ise, Bilge Kağan Yazıtına nispeten daha iyi durumda olup daha çok okunabilmektedir. Bu durum, Köl Tigin Yazıtını incelemek istememizin birinci nedenidir. Köl Tigin Yazıtının, Tonyukuk Yazıtından farkı ise, içinde kronolojik tarihi bir çok olaya yer vermesinden dolayıdır. Yazıtta geçen olaylar Birinci Kök Türk döneminden başlayarak, devletin yıkılışı ve fetret dönemini kısa olarak anlatır. Özellikle İkinci Kök Türk Devleti döneminde yaşanan olay veyapılan savaşlara daha çok yer verir. Tonyukuk Yazıtında ise, sadece İkinci Kök Türk dönemi yapılan, Oğuz,

Kırgız,Türgiş ve Sogd seferleri ayrıntılı anlatılır. Bilge Kağan Yazıtında ise, Köl Tigin Yazıtında bulunmayan bazı savaşlar ve savaşın geçtiği yerler ile içinde bulunan bazı tarihler önemlidir. Tüm bunlara bakıldığında, bu üç yazıt birbirini tamamlamaktadır. Bu nedenle, tezimizde, bu üç yazıttan kronolojik olarak, içerisinde daha çok bilgi bulunan ve daha iyi durumda olan Köl Tigin Yazıtını inceleyeceğiz. Böylece, Köl Tigin Yazıtını tarihsel bir metin olarak, içerisindeki olaylar, savaşlar, boy adları, kişi adları, terimler vb. yönden diğer yazıtlar ile karşılaştırarak daha iyi anlaşılabilir bir formunu elde ederek her yönü ile ele alacağız. Bundaki amacımız, Köl Tigin Yazıtının tarihsel değerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır.

Köl Tigin Yazıtının, içeriğine baktığımızda, tarihsel açıdan bir takım kısa bilgileri içinde barındırmaktadır. Yazıttaki olaylara bakıldığında, Birinci Kök Türk Devleti dönemi olaylarının detaylı verilmeyip, birkaç satır olarak çok kısa anlatıldığı görülmektedir. Devletin kuruluş aşaması, dönemin olayları ve yıkılış süreci ise detaylı yazılmamış, bu durumun nedeni olarak, akılsız hükümdar ve kumandanlar, milletin itaatsizliği ve Çin'in entrikaları gösterilmiştir. Ayrıca yazıtta bulunan bazı savaşlar kısa şekilde geçerek, olaylar ve tarihleri de Çin kaynakları ile uyumlu değildir. Yazıtta geçen olayların, Çin kaynaklarında daha detaylı olarak neden ve sonuçları ile yazıldığı görülmektedir. Yazıta bakıldığında, Kök Türk hükümdarlarının yapmış olduğu savaşların sadece sayıları yazılmıştır. Bazılarının ise kimler ile yapıldığı yazılmış ancak detaya girilmemiştir. Bundan dolayı, bu Kök Türk hükümdarlarının dönemlerini, savaşlarını, Çin kaynakları ile karşılaştırarak olayları daha detaylı ele alacağız. Hükümdarların savaş sayılarının doğru olup olmadığını, bu savaşların kimler ile yapıldığını Çin kaynakları ile karşılaştırarak ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca, Yazıtta geçen bazı kişilerin ve unvanların, Çin kaynaklarında farklı şekilde ve farklı unvanlarla yazıldığı görülmektedir. Bu durumun nedenini de yine Çin kaynakları ile karşılaştırarak çözmeye çalışacağız. Yazıttaki bir başka sorun ise, içeriğindeki olayların bir bölümünün karışık şekilde verilmesidir. Yazıtta, Bilge Kağan, önce kendi dönemini anlatır. Bazen amcası Kapgan Kağan dönemine değinip sonra yine kendi dönemine geçiş yapar. Bu durum, Yazıtın araştırılıp incelenmesinde sorun yaratmaktadır. Çalışmamızda, bu soruna da çözüm bulmaya çalışacağız. Daha önce yukarıda, Köl Tigin, Tonyukuk ve Bilge Kağan yazıtlarının, birbirlerini tamamladıklarından bahsetmiştik. Bundan dolayı, Köl Tigin Yazıtını incelerken, Tonyukuk ve Bilge Kağan

yazıtlarının içerisinde bulunup, Köl Tigin Yazıtında bulunmayan önemli bilgilerden de istifade ederek, Köl Tigin Yazıtında geçen olayların eksik kalmış yönlerini tamamlayacağız. Tamamladığımız olayları daha sonra, Çin kaynakları ile karşılaştırarak, bu olayların, Çin kaynaklarında geçip geçmediğini, eğer geçiyorsa, benzer ve farklı yönlerini, bu konularda daha önce yapılan çağdaş araştırmaların ışığı altında ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca, Köl Tigin Yazıtında geçen boy adları, yer adları ve terimlerin karşılaştırması için, diğer Türk yazıtları olan, Ongın, Tariat, Şine Usu, Bugu ve Yenisey Yazıtları gibi yazıtları kullanacağız. Köl Tigin Yazıtı dilbilimciler tarafından, bu zamana kadar kesintisiz bir metin olarak çevrilip yayınlanmıştır veyazıtta dönemlerin karışık olarak yazıldığından yukarıda da bahsetmiştik. Bu nedenle Köl Tigin Yazıtının, her biri belli bir dönemi anlatan bir dizi bölümlere ayrılırsa daha iyi anlaşılacağını düşünmekteyiz. Bundan dolayı tezimizde, Köl Tigin Yazıtını, tarihsel kronoloji şeklinde bölümlere ayıracağız. Bunun yanı sıra, Köl Tigin Yazıtında bulunan bazı kelime ve ifadelerin anlam ve karşılıkları, yeni bulgular ile mevcut sorunlar ve gördüğümüz eksik yönleri, incelemeye çalışacağız.

Tezimizin birinci bölümünde, Köl Tigin'in kimliği ve hayatından bahsederek, cenaze törenini, Çin kaynakları ile karşılaştırarak inceleyeceğiz. Ardından Köl Tigin Yazıtının dikiliş aşamasını ve teknik özelliklerini inceledikten sonra, Yazıtın bulunuşu veyazıtın üzerinde gerek dünya da gerekse Türkiye'de yapılmış olan araştırmalara değineceğiz. İkinci bölümde ise, Yazıtın muhtevasını tarihsel kronoloji çerçevesinde on bir alt bölüme ayıracağız. Bunu yapmamızdaki amaç, Yazıtın bulunuşundan bu zamana kadar geçen süre içerisinde, Köl Tigin Yazıtının daima kesintisiz bir metin olarak basıldığı içindir. Eğer yazıt, her biri kronolojik olarak belirli bir devredeki olayları anlatan bölümlere ayrılırsa, Yazıtın tarihsel olarak daha iyi anlaşılacağını düşünmekteyiz. Yazıtı ayırdığımız birinci alt bölümde, Birinci Kök Türk Devletinin kuruluşundan Mu-kan Kağan'ın ölümüne kadar olan süreyi ele alacağız. Kök Türklerin devlet kurmadan önceki tarihi ve Birinci Kök Türk Devletinin kuruluş süreci ile Mu-kan Kağan döneminde devletin gelmiş olduğu durumu ve gücünü inceleyeceğiz. İkinci alt bölümde Kök Türk Devletinin en güçlü dönemi olan Mu-kan Kağan sonrası dönem olayları ile devletin yıkılış süreci ve neden yıkıldığına değinilecektir. Köl Tigin Yazıtında Birinci Kök Türk dönemi, ayrıntılı bir şekilde yazmamaktadır. Bu bölümde bizler, dönemi anlatan satırları, Çin kaynakları ile karşılaştırarak, bu satırlara açıklık getirip, devletin

kuruluşu ve Mu-kan Kağan sonrası dönem ile devletin yıkılışını inceleyeceğiz. Üçüncü alt bölümde ise, Kök Türklerin yıkıldıktan sonra Çin'e bağlandığı elli yıllık dönem ele alınarak, Kök Türklerin Çin'e bağlandığı fetret dönemini ve bu dönemde Çin hizmetine girmiş olan Kök Türk reislerinin, Çin kaynaklarında belirtildiği şekilde kimler olduğunu inceleyeceğiz. Dördüncü alt bölümde, fetret döneminde Kök Türklerin yapmış oldukları, İlteriş'in isyan hareketinden önceki isyan hareketlerini inceleyeceğiz. Beşinci alt bölümde, İlteriş'in başarılı olan ayaklanması ve İkinci Kök Türk Devletini kurma süreci ele alınacaktır. Altıncı ve yedinci alt bölümlerde, İlteriş Kağan'ın Oğuz boyuna ve Çin'e karşı yaptığı seferler ile savaşları incelenecektir. Sekizinci alt bölümde Kapgan Kağan'ın tahta çıkış döneminden başlayarak, ölüm tarihine kadar olan savaşları inceleyeceğiz. Dokuzuncu bölümde ise, Köl Tigin'in katılmış olduğu savaşlar incelenecektir. Bu alt bölüm, Köl Tigin Yazıtının önemli bölümlerini içermektedir. Bundan dolayı bu bölümü de kendi içerisinde bölümlere ayrılarak daha detaylı incelenecektir. Onuncu ve on birinci alt bölümde ise Bilge'nin henüz tahta çıkmadan önceki gelişen olaylar ve Bilge'nin Kağan oluşu, dönemindeki savaşlar ve devletin durumu ele alınacaktır. Ayrıca Bilge Kağan'ın, Orkun Yazıtlarında geçen, seferlerini, Çin kaynakları ile karşılaştırarak inceleyeceğiz. Üçüncü bölümde ise Köl Tigin Yazıtında geçen boy adları, unvanlar, terimler, kişi ve yer adlarını, diğer yazıt ve Çin kaynakları ile karşılaştırılarak, çağdaş araştırmaların ışığında incelenecektir. Tezimizin dördüncü bölümünde ise, Köl Tigin Yazıtında bulunan okunamayan kısımlar veya problemli olduğunu düşündüğümüz yerleri, diğer yazıtlar ve Çin kaynaklarındaki bilgiler ile karşılaştırma yaparak elde ettiğimiz bulgu ve düşünceleri, araştırmacıların görüşüne sunmuş olacağız.

Orkun yazıtları üzerine literatür çalışmalarına bakıldığında, bulunuşunun üzerinden geçen yüz yıldan fazla bir süre içerisinde, sosyal bilimler ve Türkiyat alanına birçok araştırma ve inceleme yapılmıştır. Yazıtları ilk olarak okuyan Thomsen ve Radloff olmuştur. Onların çalışmalarının devamında gerek dil bilimsel gerekse tarihsel olarak birçok çalışma yapılmıştır. Bu süre içersinde birçok araştırmacı, Köl Tigin Yazıtının kendine has imla özellikleri ve metni anlamanın genel zorluğu sebebi ile Yazıtın içerisine geçen boy adları, kişi adları, yer adları, terimler, yabancı sözcükler vb konularda araştırmalar da bulunmuş ve bu konulara kesin çözümler yahut öneriler sunmuşlardır. Ülkemizde ise yazıtlar üzerindeki çalışmalar Osmanlının son döneminde

başlamış, Cumhuriyet'in ilanı ile devam etmiştir. Özellikle Atatürk'ün millileşme politikaları ile desteklenerek bu çalışmalar daha çok artmıştır. Türkiye'de, Hüseyin Namık Orkun Talat Tigin, Muharrem Ergin Osman Fikri Sertkaya olmak üzere birçok tarihçi, Köl Tigin Yazıtını tercüme etmiş, içerisinde bulunan tartışmalı ve problemli gördükleri yerler hakkında, önemli çalışmalar yayınlamışlardır. Köl Tigin Yazıtı üzerinde çalışan araştırmacılara bakıldığında, büyük bir çoğunluğu Türkolog olup Köl Tigin Yazıtının salt çevirisi şeklinde, daha çok dil bilimsel yönden çalışmalar yapmışlardır. Orkun Yazıtlarına dayalı olarak yapılan ilk çalışma R. Giraud'un Türkçe'ye *Kök Türk İmparatorluğu* adı ile çevrilen eseridir. Bu eserde İkinci Kök Türk Devletini siyasi ve teşkilat yönünden incelenmiştir. Bilindiği üzere, Kök Türk tarihi hakkında en önemli kaynak Çin kaynaklarıdır. Bundan dolayı, Dünya'da ve Türkiye'de, daha çok Çin kaynaklarını temel alınarak Kök Türk tarihi yazmışlar ve araştırmalarında Orkun Yazıtlarından da yararlanmışlardır. Bu çalışmalar içerisinde en hacimli eser Liu Mau-Tsai'nin Türkçe'ye *Doğu Türkleri* olarak çevrilen eseridir. Bunun dışında, Chavannes'in Türkçe'ye *Batı Türkleri* olarak çevrilen eseri ile, Chang'ın Türkiye de yaptığı, *Tang Devrindeki Doğu Kök Türkleri Hakkında Yeni Belgeler* adlı Doktora tezi mevcuttur. Türkiye'de Çin kaynaklarına dayalı olarak yapılan en önemli çalışma ise Ahmet Taşağıl'ın *Kök Türkler* adlı kitabıdır. Üç cilt olan bu eser Kök Türk tarihi açısından önemli bir kaynak kitabıdır. Bunun dışında, Saadetin Gömeç'in *Kök Türk Tarihi* adlı kitabı da önem taşımaktadır. Ayrıca, İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal'ın Kök Türkler dönemi kaynak kitabı olan, *Jiu Tang Shu*'yu çevirdikleri, *Çin Kaynaklarında Türkler Eski Tang Tarihi* adlı kitap da önemli bir kaynaktır. Bunlardan başka, hem Orkun yazıtları hem de Çin kaynakları kullanılarak yazılan Kök Türk tarihi araştırmaları da mevcuttur, ancak bu eserlerde de Köl Tigin Yazıtı, Kök Türk tarihi yazımı için bir başvuru kaynağı olmuş, içerik anlamında tarihsel olarak, sadece Köl Tigin Yazıtı üzerinde çalışılmamıştır. Bir kısım araştırmacı ise, Köl Tigin Yazıtının içinde geçen, yer adları, kişi adları, terimler, vb şekilde spesifik olarak inceleme yapmışlardır. Tüm bu araştırmaların içinde, Köl Tigin Yazıtını tek bir metin olarak ele alıp, içerisinde geçen olayları, boy ve yer adlarını, terimleri incelenmemiştir. Böylece, sadece Köl Tigin Yazıtını, tarihsel bir metin olarak ele alıp her yönü ile inceleyen, Çin Kaynakları ile karşılaştırıp araştıran kapsamlı bir çalışma çok fazla yapılmamıştır.

Tezimizde, Köl Tigin Yazıtını karşılaştırdığımız tarihi kaynaklar Çin kaynaklarıdır ve ana olarak Kök Türk Devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreyi (552-745) kapsamaktadır. Bununla birlikte, Kök Türklerin devlet kurmadan önceki yaşamları hakkında veyazıtta geçen boy adlarını da incelediğimizden, Hun dönemi ve daha eski dönemlere giden Çin kaynakları da incelenecektir. Çin kaynaklarına baktığımızda, resmi hanedan yıllıkları (*Zheg-shi* 正史), yarı resmi eserler ve ansiklopedik kaynaklar olarak üç bölüme ayrılmışlardır. İlk olarak resmi hanedan yıllıkları Yirmi dört Tarih (*Er-shi-si Shi* 二十四史) olarak adlandırılır. Bu yıllıkların içeriği, her hanedan döneminde sarayda vakanüvisler tarafından yazılmış olan tarihi kayıtlardır. Tang döneminden başlanarak bu kayıtlara *Gerçek Kayıtlar* anlamına gelen (*Shi-lu* 實錄) denmiştir. Hanedan yıllıklarının nasıl yazıldığına baktığımızda, var olan hanedan yıkıldıktan sonra, yerine yeni kurulmuş hanedan tarafından tarihçiler komisyonu kurularak, yıkılan hanedanın tarihi, daha önce tutulmuş olan tarihi kayıtlara bakılarak derlenip yıllık şeklinde yazılmaktadır. Ancak bu yıllıklar içerisinde Shi ji 史記 ve Han Shu 漢書 ve Jiu Tang Shu 舊唐書 istisnadır. Çünkü bu yıllıklar, dönemindeki hanedanın hüküm sürdüğü yıllarda yazılmıştır. Bu tarih yazımı sırasında, bir önceki hanedan tarih yazılmasının yanı sıra, hükümdar değiştiğinde de, bir önceki hükümdarın dönemindeki olaylar hemen yazılırdı. Bu tarih yazımı sırasında bazı problemlerle de karşılaşılmıştır. Bu problemlerin en büyüğü An-lu-shan isyanıdır. 755-763 yılları arasında devam eden isyan sırasında Tang Hükümdarı Hsüang-tsung başkenti terk etmek zorunda kalmıştır. Bu olayda birçok kütüphane yanmış ve saraydaki Tarih Encümeni de tahrip edilmiştir (Togan-Kara-Baysal 2017: XXI; Twitchett, 2007: 48-47). İsyanın bastırılmasından sonra imparator, insanların ellerinde ulunan resmi tarih nüshalarının saraya getirilmesi için bir ferman yayınlandı. Bunun neticesinde getirilen nüshalarla, Liu Fang tarafından 130 Bölüm halinde *Ülke Tarihi* (**國史**) meydana getirilmiştir. Bu eser Jiu Tang Shu'ya da esas teşkil etmiştir. Yani yıkılan hanedanın tarihini yeni gelen hanedanın yazması yerine, Tang handanı kendi tarihini kendi döneminde yazmıştır. Araştırmacılar, Jiu Tang Shu'nun 760 yılı öncesi olaylarının anlatıldığı bölümlerin tamamen Guo Shı'ya dayandığını belirtmektedirler (Togan-Kara-Baysal 2017: XXI; Twitchett, 2007: 48-47). Ancak baktığımızda *Guo Shı*'nın yazımının da Tang İmparatorları gözetiminde olduğu bilinmektedir. Daha önceki tarihlerden bu gözetime örnek verecek olursak Tang hanedanının ikinci hükümdarı Tai-tsung'un tarih

yazımına müdahale ederek, Tang Devletinin kuruluşunda babasının rolünü aza indirgeyerek, kendini daha ön plana çıkarmasıdır.[1] Hanedan yıllıklarına bakıldığında üç kısma ayrıldığı görülmektedir. Birinci kısım (*Ben-ji* 本紀) adı verilen *Saltanat Yıllıkları* dır. Bu kısımda, hükümdarların tahtta bulundukları dönemdeki olaylar, kronolojik bir şekilde yazılmıştır. İkinci kısım (*Zhi* 志) adı verilen *Risaleler* kısmıdır. Burada coğrafi, sosyal ve ekonomik olaylara yer verilmiştir. Üçüncü kısım ise (*Lie-zhuan* 列傳) Monografiler ve Biyografiler kısmıdır. Bu kısımda önemli Çin devlet adamları ve komutanların biyografileri yer almaktadır. Ayrıca bu bölümde, Çin'in komşuları olan devletlerin ve halkların tarih ve kültürleri hakkında da monografi ve biyografiler bulunmaktadır. Kök Türk tarihi ile ilgili olan bilgilerin bir kısmı saltanat yıllıklarında bulunurken, daha fazla geniş ve zengin bilgiler ise Monografiler ve Biyografiler kısmında bulunan Kök Türk Bölümleri ile Kök Türklerle savaşmış, ya da elçilik vazifesinde bulunmuş Çinli devlet adamlarının biyografilerinde bulunmaktadır. Kök Türkler ile ilgili olan bu kayıtlar daha önce, çeşitli yıllarda, Y. BiruÇin, E. Chavannes Liu Mau-Tsai Ahmet Taşağıl Togan, Togan-Kara-Baysal Twitchett, gibi araştırmacılar tarafından İngilizce, Almanca ve Türkçe gibi dillere tercüme edilmişlerdir. Tezimizin konusu ile alakalı olarak Köl Tigin Yazıtının içeriğini karşılaştırmak üzere Çin kaynaklarından, Yirmidört Tarih ve Çinli tarihçiler tarafından bağımsız olarak yazılmış tarih eserleri ile ansiklopedik eserlerden şu kaynakları başvurduk:

-Shi-ji 史記: Si-ma Qian 司馬遷 tarafından yazılan bu eser MÖ 109 yılında yazımına başlanmış, MÖ 91'de tamamlanmıştır. Asya Hunları hakkına bilgiler vermektedir. Çinlilerin Xiong-nu 匈奴 dedikleri Asya Hunları hakkında ilk yazılı kaynak olması açısından önemlidir. Bu eserin Pekin'de 1963 yılında basılan Zhong-hua Shu-ju 中華書局 edisyonunu kullanarak tezimizde Köl Tigin Yazıtında bulunan boy adlarını incelediğimiz yerlerde kullandık.

[1] Çin yıllıklarının derlenip yazılması hakkına bkz. Denis Twitchett, "The problem of sources", The Cambridge History Of China, Editors: Denis Twitchett and John K. Fairbank, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, Vol. 3, Part 1, s. 38-47; Hayrettin İhsan Erkoç, General Li Jing'in Askeri Düşüncesi ve Doğu Kök Türk Kağanlığının Çöküşü, Yayınlanmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2015, s. 7.

-**Han-shu** 漢書: Eser ilk olarak Ban Zhao tarafıdan yazılmış daha sonra çocukları tarafından yazımına devam edilmiş ve MS 111 yılında tamamlanmıştır. Asya Hunları hakkında bilgiler sunması açısından önemlidir. Tezimizde bu eserin 1964 Pekin basımını kullandık.

- Wei-shu 魏書: Wei Shou 魏收 tarafından 551-554 yılları arasında derlenen eser, 386-550 yılları arası Kuzey ve Doğu Wei tarihini anlatır. İçerisinde Kök Türklerin ilk dönemi hakkında bilgiler barındırmaktadır. Çalışmamızda bu eserin 2003 Shang-hai basımından yararlandık.

-**Zhou-shu** 周書: Bu eser Ling-hu De-fen 令狐德棻 tarafından 629 yılında tamamlanmıştır. Eserin 50. bölümü Kök Türkler hakkında zengin bilgiler barındırmakla birlikte, Kök Türklerden ilk olarak bahseden eser olması dolayısı ile önemlidir. Bu eserin 1971 basımını çalışmamızda kullandık. Tezimizde Kök Türklerin tarih sahnesine çıkışları ve ilk yıllarını incelerken bu eserden yararlanmış olduk.

-**Bei Qi- shi** 北齊史: Li Bai-yao 李百藥 tarafından 636 yılına tamamlanan eser, Kök Türkler hakkında bilgiler barındırmaktadır. Tezimizde bu eserin 1972 Pekin basımını kullandık. Çalışmamızda, Kök Türklerin erken gönemini incelerken bu eserden istifade ettik.

- Sui Shu 隋書: Wei Zheng 魏徵 tarafından 636 yılında tamamlanmıştır. İçerisindeki 84. bölüm Kök Türk bölümüdür. Ayrıca eser, aynı dönemdeki diğer halklar hakkında bilgiler mevcuttur. Çalışmamızda bu eserin 1982 Pekin basımını kullandık.

- Bei shı 北史: Li Yan-shou 李延壽 tarafından 659 yılında tamamlanmıştır. Kök Türkler ile ilgili bilgilerin bir çoğu SuiShu dan alınmış olmasına rağmen birçok yeni bilgi ve düzeltmeleri içerisinde barındırmaktadır. Bu eserin bir özelliği de Sui Shu da olan bilgilerin bazılarının bu esere yanlış olarak aktarılmasıdır. Bundan dolayı, bu eseri kullanırken, Sui Shu ve diğer Çince kaynaklarla karşılaştırma yaparak tezimizde yararlandık. Bu eserin 1974 Pekin basımını tezimizde kullandık.

-Jiu Tang shu 舊唐書: Liu Xun **劉珣** tarafından 945 yılında tamamlanmıştır. Bu eserin 194A bölümü, Kök Türkler ve dönemindeki halklar hakkında zengin bilgiler vermektedir. Çalışmamızda bu eserin 1975 Pekin basımını kullandık. Bu eserden tezimizde bolca istifade etmiş olduk.

-Xin Tang shu 新唐書: Ou Yang-xiu **歐陽修** tarafından 1060 yılında tamamlanan eser, Jiu Tang Shu da bulunan bazı hataları düzeltmiş ancak Jiu Tang Shu'da bulunan olayları kısaltarak yazmıştır. Bu eserin 215A bölümü Kök Türkler ve döneminde bulunan halklar hakkında bilgi vermektedir. Çalışmamızda bu eserin 1975 Pekin basımını kullanmış olduk.

-Tang Hui-yao 唐會要: Wang Pu **王溥** tarafından derlenen Tang hanedanının kurumsal bir tarihidir ve 961 yılında Song İmparatoru Taizu'ya sunulmuştur. Kök Türkler hakkında mevcut bilgiler vermektedir. Çalışmamızda bu eserin 1955 yılı Shanghai basımından istifade ettik.

-Da Tang Chuangye Qi-ju-zhu 大唐創業起居注 : Wen Da-ya **溫大雅** tarafından Tang Hanedanının ilk zamanlarında yazılan bu eser, Tang Hükümdarı Ta-zhong'un resmi hanedan tarihine yapmış değişikliklere maruz kalmadığı için, Tang Devletinin kuruluşu açısından ayrıntılı ve doğru bilgiler verdiği için önemli bir eserdir. Kök Türkler hakkında bazı bilgileri içerisinde barındırır. Bu eserin 1983 Shang-hai basımını eseimizde kullanmış olduk. Tezimizde, Tang hanedanının kuruluş yıllarında, Kök Türkler ile ilgili var olan bilgileri bu eserdeki kayıtlardan yararlandık.

-Tongdian 通典: 801 yılında Du you **杜佑** tarafından yazılan eser tarihi bir ansiklopedidir. Jiu Tang Shu ve Xin Tang Shu'dan önce yazıldığı için önemlidir. Bu eserde Kök Türkler ve dönemindeki diğer halklar hakkında zengin bilgiler içerir. Bu eseri, Jiu Tang Shu ve Xin Tang Shu ile karşılaştırarak elde ettiğimiz sonuçları tezimizde kullandık. Eserin 1988 Pekin basımınından istifade etmiş olduk.

-Ce-fu Yuan-gui 冊府元龜: Wang Qin-ruo **王欽若** tarafından 1013 yılında tamamlanan ansiklopedik bir eserdir. Titiz, eleştirel bir bakış açısı ile kaleme alınmıştır. Başka yerde bulunmayan belgeleri içerisinde barındırması açısından çok önemlidir. Kök Türkler hakkında önemli bilgileri içerisinde barındırmaktadır. Bu eserin 1994 Pekin basımından tezimizde istifade etmiş olduk.

Zi-zhi Tong-jian 資治通鑑: Si-ma Guang tarafınan 1085 yılına tamamlanan bu eser Çin tarihinin önemli bir bölümünü kronollojik olarak ele alan en kapsamlı eserlerden biridir. Günümüze ulaşmayan bir çok eser ve belgeye dayanarak tamamlandığı için önemi büyüktür. Kök Türkler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızda bu eserin 1976 Pekin basımından yararlandık.

-**Tong zhı 通志**: Zheng Qiao **鄭樵** tarafından 1150 yılında yazılan eser, içerisinde Kök Türklere ait kısa bir soy kütüğü barındırmaktadır. Bu eserin Tongdian'dan etkilendiği görülmektedir. Çalışmamızda bu eserin 1987 Pekin basımından yararlandık.

-Wen-xian Tong-kao 文獻通考: Ma Duan-lin **馬端臨** tarafınan 1254 yılına yazılan eser 1319 yılına ancak yayınlanmıştır. Bu eserin 343. cildi Kök Türkler ile ilgilidir. Tongdian'i örnek alarak yazılna bir eserdir. Çalışmamızda 1935 Shang-hai basımından istifade ettik.

-Taiping Huanyu-ji 太平寰宇記: Yue Shi **樂 史** tarafından yazılan bir 10. yüzyıl Coğrafi eseridir. Kuzey Song Hanedanlığı dönemi yazılmıştır. Tang dönemi coğrafyası için önemli bilgiler vermektedir. Tezimizde 2000 yılı Pekin basımından istifade ettik.

-Jiu Wudai Shı 舊五代史: Kuzey Song Hanedanlığı zamanında Xue Ju-zheng **薛居正** tarafından 974 yılları civarında derlenmiştir. Kök Türk Devletinin son dönemi ve yıkıldıktan sonraki süreç hakkında bilgi vermektedir. Çalışmamızda 2004 Shang-hai basımından istifade etmiş olduk.

-Xin Wudai Shı 新五代史: Kuzey Song Hanedanlığı sırasında 1053'te Ou-yang Xiu **欧阳修** tarafından derlenmiştir. Bu eser de Kök Türklerin yıkılışı ve sonraki dönem hakkında bilgi vermektedir. Tezimizde 1974 Pekin basımından istifade ettik.

1. BÖLÜM: KÖL TİGİN'İN HAYATI VE KÖL TİGİN YAZITI

Günümüzde Moğolistan sınırları içerisinde kalan Altay Dağları civarında yaşayan Kök Türkler, 552 yılında Bumın önderliğinde, Juan-juanları yenerek bağımsız bir devlet kurdular ve kısa zamanda genişleyerek kuzey Çin'de bulunan devletlere karşı üstünlük sağladılar. Bu dönemde Kök Türk Devletinin, ana merkez doğuda olacak şekilde batı kısmını İstemi Yabgu idare etmekteydi. Devleti kurduktan kısa bir süre sonra ölen Bumın Kağan'ın yerine oğlu Mu-kan Kağan geçti. Onun döneminde, Kök Türkler Akhun devleti ile komşu oldu. Bunun neticesinde İpek yolunun kontrolü için iki devlet çekişmeye başladı. Bu amaç doğrultusunda, Kök Türkler, Sasani devleti ile anlaşarak, Akhun devletini yıktılar ve Akhun devleti toprakları ile İpek yolunun büyük bir kısmı Kök Türklerin eline geçmiş ve Orta Asya İpek yolu ticaretinin büyük kısmını ele geçirmişlerdir. Kök Türkler, Akhun devletinin yıkılması üzerine bu kez, Sasani İmparatorluğu ile İpek yolu ticareti konusuna çekişme içerisine girdiler. Neticede, Bizans devleti ile ilişki içerisine girerek Sasani devletinin zayıflamasına yol açan Kök Türkler, bir yandan dört bir yana fetih hareketlerine hızla devam etmekteydiler. Kaynaklar bu dönemde Kök Türklerin, Kadırgan Dağlarından, Kerç boğazına kadar olan bölgeleri ele geçirdiği yazmaktadır. Bu dönemde Çin'de bulunan hanedanlar da baskı altına alınmışlardı. 582 yılına gelindiğinde, hanedan üyeleri arasındaki çatışmalar ve Çin entrikaları nedeni ile ikiye ayrılarak 630 yılına kadar Doğu ve Batı Kök Türk Devleti olarak varlığını devam ettirdi. 627 yılına kadar gücünü koruyan Kök Türk Devleti, çetin geçen kış şartları dolayısı ile kıtlık yaşanması, donanımlı Hakanların yoksunluğu sonucu devleti iyi yönetilememesi, hanedan üyeleri arasındaki çekişmeler, devlete bağlı boyların arasındaki çatışmalar neticesinde devlet nizamının bozulması ve halkın yönetime küsmesi nedenlerinden dolayı, devlet iyice zayıflama sürecine girdi. Tüm bunlara, Çin entrikaları da eklenince Kök Türk Devleti 630 yılından sonra 50 yıl sürecek fetret dönemine girmiştir. Devletin yıkılması neticesinde, Kök Türklerin büyük bir kısmı, Çin'in Ordos bölgesine, bir kısmı ise, batı Kök Türk topraklarına göçmüştür. Bir süre sonra Batı Kök Türk Devleti de Çin kontrolüne geçmiş bulundu. Elli yıllık süre içerisinde birçok Kök Türk reisi Çin ordusunda ve yönetiminde görev aldılar. Ancak, bir diğer Kök Türk reisleri ise bu süre zarfında isyan hareketlerinde bulunarak Çin boyunduruğunu kabul etmek istemediler. Birkaç başarısız ayaklanmanın ardından

nihayet Kutluk önderliğindeki bağımsızlık hareketi başarıya ulaşarak, İkinci Kök Türk Devleti 682 yılında kurulmuş oldu. Kutlug'un ölümü sırasında, oğulları Bilge 8, Köl Tigin ise 7 yaşında, yaşları küçük olması nedeni ile tahta bir süre Kutlug'un hatun'u İl Bilge Hatun naiplik etmiş ve daha sonra Kutlug'un kardeşi Kapgan çıkmıştır. Kapgan Kağan zamanında Kök Türk Devleti, eski gücüne kavuşmuş, hemen hemen bütün Türk boylarını Kök Türk çatısı altında toplamış ve diğer halkları idaresi altına alarak Çin'i de baskı altında tutmayı başarmıştır. Kapgan Kağan'dan sonra yerine kısa bir süre oğlu İni İl geçtiyse de, Kutlug'un oğulları Köl Tigin'in darbesi neticesinde öldürülmüş ve yerine, Kutlug'un büyük oğlu Bilge tahta çıkmıştır. Bilge, amcası Kapgan zamanındaki boy isyanlarını bastırmış ve Çin ile ilişkileri düzelterek uzun süren savaş dönemini kardeşi Köl Tigin ve Vezir Tonyukuk'un önemli hizmetleri sayesinde nihayete erdirmiştir. 727 yılı civarında Vezir Tonyukuk'un ölmesi ve 731 yılında ise büyük komutan Köl Tigin'in hayatını kaybetmesi, Bilge Kağan'ı ve Kök Türkler için büyük bir yıkım olmuştur. Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin'in ölümünün ardından, tezimizin de konusu olan, Köl Tigin'in yiğitliğinin ve savaşçılığının anlatıldığı, bir yazıt dikmiştir. Kendisi de 734 yılında veziri tarafından zehirlenerek ölmüştür. Bilge Kağan'ın ölümünün ardından, oğlu tarafından Bilge Kağan adına, hemen hemen Köl Tigin Yazıtının içeriği ile benzer olan bir yazıt diktirilmiştir. Bilge Kağan'ın vefatından sonra Kök Türk Devleti hızla zayıflamış ve 745 yılında, Uygurlar, Basmıl ve Karluklar tarafından yıkılmıştır (Taşağıl 2003: 1999: 2004; Kafesoğlu 2009: 94-129; Gömeç 2011: 192).

1. 1. KÖL TİGİN'İN HAYATI

İkinci Kök Türk Devletinin kurucusu İlteriş Kağan'ın oğlu ve Bilge Kağan'ın kardeşi olan Köl Tigin'in adı, kendi Yazıtının Çince yüzünde Que-teqin 闕特勤, şeklinde geçmektedir. Annesinin adı kaynaklarda İl Bilge Hatun olarak bilinir (KT D. 11; BK D. 10). Yazıttaki bilgilerden hareketle 684 yılında doğduğu ortaya çıkmaktadır (KT KD; Tekin 2010: 40-41). Babaları İlteriş Kağan öldüğünde, ağabeyi Bilge 8, Köl Tigin ise 7 yaşındaydı. Onların yaşları küçük olduğu için, tahta bir süre Kutlug'un hatun'u İl Bilge Hatun naiplik etmiş ve daha sonra amcaları Kapgan tahta çıkmıştır. Kapgan Kağan dönemi, Kök Türklerin güçlenip sınırların genişlediği bir dönem olmuştur. Bu dönemde hemen hemen tüm Türk boyları bir çatı altında toplanmış, Çin baskı altına alınmış ve

Kök Türkler Orta Asya'da, güçlü, söz sahibi devlet konumuna yükselmiştir. Köl Tigin, amcası Kapgan'ın tahtta bulunduğu yıllarda, küçük yaşta devlette görev almaya başlayıp, devlet adına savaşlarda önemli başarılar elde ettiği görülmektedir. Ancak tam olarak devlette ne zaman görev aldığı bilinmemekle birliktedir. Özellikle Kapgan Kağanın gittikçe artan sert devlet idaresi neticesinde, 708 yılından itibaren ortaya çıkan ve büyüyen boy isyanları sırasında, isyanları bastırmak için, ağabeyi Bilge ile birlikte çok çaba sarf etmiştir. Bundan dolayı Köl Tigin, devletin bekası adına önemli rol oynamış bir figürdür. Köl Tigin'in bilinen ilk başarısı 16 yaşındayken Altı bölgeli Soğdaklar (Altı Cub Soğdak) üzerine yapılan sefer ardından Çinli vali Ong ile yapılan savaşta olmuştur (KT D. 31). Köl Tigin bu savaştan önce de seferlere katılmış olmalıdır. Çünkü biz Bilge'nin 14 yaşında Tarduşlar üzerine Şad olduğu görmekteyiz (BK D. 15). Bu nedenle, kaynaklarda cesur, atak, savaşçılığı ve kahramanlığı ile tanınmış olan Köl Tigin'in de, on altı yaşından öncede savaşlara katılmış olduğunu düşünmekteyiz. 700 yılında yapılan bu savaşta Çinli Vali Ong'un, elli bin kişilik orduya sahip olduğu görülür. Yapılan savaşta Köl Tigin, Vali Ong'un kayın biraderini elinde silahlı olarak yakalayıp Kağana takdim etmiştir. Savaş sonunda Çin ordusu orada yenilmiştir (KT D. 31-32; BK D. 24-25). Köl Tigin'in ikinci savaşı, 21 yaşında iken 705 yılında General Çaça ile dir. Köl Tigin ilk önce Tadık Çor'un boz atına binip hücum eder, o at orada öldükten sonra ikinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etmiştir. O at da orada ölür. Üçüncü olarak Yeğen Silig Beyin giyimli doru atına bindi hücum eder ardından o at da orada ölür. Köl Tigin zırhından ve kaftanından yüzden fazla okla vurulmuş ama yüzüne ve başına bir ok bile değmemiştir. Yazıtta seksen bin kişilik olduğu söylenen Çin ordusu orada yenilir (KT D. 33; BK D. 26). Daha sonra isyan eden Yır Bayırkular üzerine savaşa gidilmiştir. Türgi Yargun Göl civarında yapılan savaşı Kök Türkler kazandı. Yır Bayırkuların Ulu Erkini azıcık er ile kaçtı (KT D. 34). 710 yılında, Köl Tigin 21 yaşına iken Kırgızlar üzerine sefere çıkıldı. Songa dağında yapılan savaşta Köl Tigin, ak aygırına binip hücum etti. Bir eri okla vurdu, iki eri de kovalayıp mızrakladı. Bu savaşta Kırgızlar yenilmiş hakanı da öldürülmüştür (KT D. 35-36; BK D. 27). Bu seferin arkasından Türgişler üzerine sefere çıkıldı. Bolçu'da yapılan savaşta Köl Tigin alnı akıtmalı boz atına binip hücum etti. İki eri tutsak aldı. Yine düşman hatlarına girerek Türgişlerin Az valisini eli ile yakaladı. Bu savaşta Türgiş hakanı öldürüldü. Ülkesi alınarak Türgiş halkı tabiiyet altına alındı (KT D. 37-38; BK D. 27-

28). Bu savaşın devamında, Demirkapı'ya kadar sefer yapılmıştır. Geri dönüşte Türgiş halkı tekrar düşman olmuş ve Kengeres'e doğru gitmişlerdi. Bu durum karşısında Köl Tigin, Türgişler üzerine gönderildi. Yazıta göre büyük bir savaş olmuştur. Köl Tigin, Alp Şalçı kır atına binip hücum edip, Türgiş halkını orada öldürdü. Sonra ilerleyip, Türgiş boyundan bir reis olan Koşu Tutuk ile savaşmıştı. Koşu Tutuk'un adamlarını öldürmüş evlerini ve mallarını eksiksiz, Kağana getirmiştir (KT D. 40-K.1). 714 yılında, Köl Tigin 30 yaşında iken Karluklar ile savaşıldı. Karluklar 711 yılından bu yana serbestçe hareket eder olmuşlardı (KT K.1). Bu yüzden Karluklar üzerine bir sefer yapıldı. Tamag Kutsal zirvesinin eteğinde yapılan bu seferde Köl Tigin, Alp Şalçı kır atına binerek hücum etmiş ve iki eri mızraklamıştır. Neticede Karluklar öldürülüp tutsak alınmıştır (KT K1-2; BK D. 29-30). 715 yılında ise Az halkı düşman olmuştu. Karagöl'de yapılan bu savaşta Köl Tigin 31 yaşında idi. Alp Şalçı kır atına binip sabırsızca hücum etti ve Azların İlteberini tuttu. Az halkı orada yok edildi (KT K. 3). Kapgan Kağanın son yılları olarak geçen bu dönemlerde boy isyanları fazlasıyla artmıştır. Köl Tigin Yazıtından da görüldüğü gibi, birbiri ardınca boylar isyan etmekteydiler. Bu yıllarda İzgiller de isyan eden boy oldular. Köl Tigin, Alp Şalçı kır atına binip sabırsızca hücum etti. O at orada öldü. İzgil halkı da öldü (KT K.4). Bu isyandan sonra Dokuz Oğuzlarda isyan ettiler. Bu dönemde en çok savaşılan boy dokuz Oğuzlar olmuştur. Dokuz Oğuzlarla bir yılda tam beş kez savaşıldı. İlk olarak Toğu şehrinde savaşıldı. Köl Tigin, bu savaşta Altı eri mızrakladı. Ordular kapıştığında yedinci eri kılıçladı. İkinci olarak Kuşlagak'ta Edizlerle savaşıldı. Köl Tigin hücum ederek bir eri mızrakladı, dokuz eri kuşatarak dövdü. Ediz halkı orada öldü. Üçüncü olarak Bolçu'da Oğuzlarla savaşıldı. Köl Tigin hücum ederek Oğuz erlerini mızrakladı ve ülkeleri alındı. Dördüncü olarak Çuş başında savaşıldı. Türk halkının ayağı sendeledi. Perişan olacaktı. Süratle gelen düşman ordusunu Köl Tigin kendisi dağıttı. Ardından Tongra boyundan bir grup on er, Tonga Tigin'in cenaze töreninde kuşatılıp öldürüldü. Beşinci olarak Ezgenti Kadız'da Oğuzlar ile savaşıldı. Hücum eden Köl Tigin, iki eri mızraklayıp çamura düşürdü. O ordu orada öldü (KT K.4-8; BK D. 29-31). Yazıta baktığımızda Oğuz isyanları bir süre daha devam etmiştir. Bu yüzden Amga Korgan'da kışlanıp 716 yılının ilkbaharında Oğuzlara doğru sefer yapılmıştır. Bu sefer sırasında Köl Tigin, ikinci ordu ile birlikte karargâhta kalmıştı. Bu sırada Oğuzlar karargâhı basmışlar ancak Köl Tigin üstün çaba göstererek karargâhı korumayı

başarmıştır. Bundan dolayı, Oğuzlar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Yazıtta, eğer bu sırada Köl Tigin olmasaydı, anneleri İl Bilge Hatun başta olmak üzere üvey anneleri, ablaları, prensesleri, bunca hayatta kalanların cariye olacağını, ölenlerin de yazıda yabanda yata kalacağını yazmaktadır (KT K. 9). Bu savaş, yazıtlarda, Köl Tigin'in son savaşı olarak geçmektedir. Kaynaklarda Köl Tigin'in 731 yılında öldüğü görmekteyiz. 716 yılından 731 yılına kadar 15 yıllık bir zaman dilimi vardır. Bilge Kağan dönemine tekabül eden bu on dört yıllık zaman diliminde, kaynakların kahramanlığı ve savaşçılığı ile bahsettiği Köl Tigin'in i birçok savaşa katılmış olduğunu düşünmekteyiz. Bu düşüncemizi, yazıtlarda desteklemektedir. Yazıtta, Bilge Kağan tahta geçtiğinde zengin ve müreffeh bir halk bulmadığını, tam tersine, karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar olduğunu yazmaktadır. Bundan dolayı kardeşi Köl Tigin ile konuşup anlaşarak babalarının ve amcalarının kazanmış oldukları devletin ve halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için kardeşi Köl Tigin ve iki şad ile birlikte ölesiye yitesiye çalışıp, çabaladıklarını yazmaktadır (KT D. 26-27). Yazıtlarda bulunan bu bilgilere baktığımızda, Bilge Kağan döneminde de, Köl Tigin'in büyük işler yaptığı görünmektedir. Çin kaynaklarına bakıldığında ise, Köl Tigin'in herhangi bir savaşa katıldığı yazmamaktadır ancak, Köl Tigin'den "cesur, olağanüstü bir asker, savaşçılıkta ondan iyi kimse yoktur, Savaşmayı çok iyi bilir" şeklinde bahsetmektedir (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5173; Xin Tang Shu 新唐書 215B: 6051; Wenxian Tongkao 文獻通考 2693B). Ayrıca, Çin kaynakları, Bilge'yi tahta geçiren kişinin Köl Tigin olduğunu söylemektedirler. Bilge, tahta çıktığında, Köl Tigin'de ordu komutanlığını eline almıştır (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6048; Tongdian 通典 198: 1074C). Bu bilgiler bizlere, Köl Tigin'in, Bilge Kagan döneminde de savaşlara katıldığını göstermektedir. Kaynaklardan hareketle, Köl Tigin'in, Bilge Kağan döneminde de önemli faaliyetlerde bulunduğunu düşünülmesine rağmen, neden yazıtlarda, Köl Tigin'in Bilge Kağan dönemindeki başarıları yazmamaktadır. Bizce bunun iki nedeni bulunmaktadır. Birinci görüşümüz, Yazıtlara bakıldığında, Köl Tigin'in, Bilge'nin hükümdarlık yıllarında yapmış olduğu savaşların ve başarıların yazılmadığı görünmektedir. Ayrıca Kapgan Kağan zamanında, Köl Tigin ve Bilge'nin birlikte katıldığı savaşlara bakıldığında, Bilge Kağan Yazıtının, *"sefer ettim, savaştım, bozguna uğrattım ve bağımlı kıldım"* şeklinde bahsedip, bu savaşlarda başta kendisi varmış gibi bir yaklaşım ile yazıldığı görülür. Bu yaklaşımın, Bilge'nin Kağanlığı döneminde de

devam edip, kendisinin Kağan olması nedeniyle, döneminde Köl Tigin'in yapmış olduğu savaşları ve başarıları, kendisine mal etmesinden dolayı olduğu düşünülmektedir. İkinci görüşümüz ise, Köl Tigin öldükten sonra, yazıtlarda ve Çin kaynaklarında, Köl Tigin için bir türbe yapıldığı görünmektedir (KT KD; Jiu Tang Shu 194A: 5177). Bu türbenin içerisine heykeller ile dört bir tarafına Köl Tigin'in savaş tasvirlerinin işlendiği resimler yapılmıştı. Bu tasvirler o kadar güzel ve doğal yapıldığından oradaki Kök Türkler ve Bilge Kağan bundan etkilendi ve daha önce böyle ustaca resimler hiç görmediklerini söylediler. Bilge Kağan o resimlere baktığında hep hüzünlenip üzüntü duyuyordu (Jiu Tang Shu 194A: 5177; Xin Tang Shu 215B: 6053-6054; Liu 2011: 317). Bundan dolayı belki de, Köl Tigin'in, Bilge Kağan döneminde yaptığı savaşlar, bu türbe de yazmaktaydı. Ancak bu türbe, günümüze kadar ulaşmamıştır. Yine de bu iki görüşe baktığımızda, birinci görüş bizlere daha ağır basmaktadır. Yazıtta geçen bütün bu olaylar, Köl Tigin'in ne kadar büyük bir savaşçı, kahraman bir Türk olduğunu göstermektedir. Kapgan Kağan döneminde çıkan birçok boy isyanını, büyük gayreti ve üstün savaşçılığı ile bastırmakta büyük katkısı olan Köl Tigin, Kök Türk Kağanlığı için önemli bir figür olmuştur. Çin kaynakları, Türk tarihinin en büyük savaşçı ve komutanlarından birisi olan Köl Tigin hakkında "cesur, olağanüstü bir asker, savaşçılıkta ondan iyi kimse yoktur, Savaşmayı çok iyi bilir" şeklinde bahsetmesi, onun komşuları tarafından ne derece önemsendiğini ve saygı duyulduğunu göstermektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215B: 6051; Wenxian Tongkao: 2693B). Çin kaynaklarında Köl Tigin hakkında verilen bu bilgiler, Köl Tigin Yazıtında geçen bilgilerle uyuşmakla birlikte, onun karakterinin doğruluğu ile Kök Türk Devletinin bekası için göstermiş olduğu gayretlerin ve önemli başarıların gerçekliğini ortaya koymaktadır. Kapgan Kağan'ın 716 yılında Bayırkular tarafından öldürülmesinin ardından, tahta Kapgan'ın oğlu İni İl geçmişti. İni İl Kağan, daha 699 yılında "Küçük Kağan" unvanı almış ve Kapgan Kağandan sonra tahtın varisi durumuna gelmiş bulunuyordu (Wenxian Tongkao: 2692A). Ancak, İni İl Kağan'ın bu görevdeyken kayda değer bir başarısı görünmemektedir. Kaynaklara baktığımızda, Tonyukuk'un başında olduğu Kırgız seferinde ve 714 yılında Tonga Tigin ve Huo-pa İlteber ile Beşbalık'a yapılan ve Tonga Tigin'in Çinliler tarafından öldürüldüğü başarısız bir saldırı girişimi bulunmaktadır (Jiu Tang Shu 194A: 5172; Xin Tang Shu 215A: 6048; TYK K.7). İni İl tahta çıktığında da Kapgan Kağan döneminden bu yana devam eden isyan dalgasını

bastıramamıştır. Bu nedenle Köl Tigin, devletin geleceğini düşünerek, tüm boyunu bir araya toplayıp, bir darbe ile İni İl Kağan'ı, ailesi ve kardeşleri ile ona bağlı olanları öldürerek, ağabeyi Bilge'yi tahta geçirdi. İlk başlarda, Bilge Kağan, tahtı Köl Tigin'e bırakmak istedi ancak Köl Tigin bunu kabul etmemiştir (Jiu Tang Shu 194A: 5172; Xin Tang Shu 215A: 6048; Tongdian 198: 1074C). Ağabeyi Bilge'yi Kağan yaptıktan sonra Köl Tigin'in kendisi de Sol Bilge Prensi unvanını alarak, askeri işlerden ve atlardan sorumlu olup orduyu tek başına yönetme yetkisini eline almıştır (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6048; Tongdian 198: 1074C). Köl Tigin Yazıtına göre Bilge Kağan, Köl Tigin' e, Inançu Apa Yargan Tarkan unvanı vermişti (KT B). Köl Tigin, İni İl'i tahttan indirerek kendisi de tahta geçebilirdi. Ancak onun ağabeyi ile çok kuvvetli bir bağı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden öncelik sırası olan ağabeyine saygı duyarak onu tahta çıkarmıştır. Bu durumun bir başka nedeni ise, töre dir. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtına bakıldığında, töre vurgusu ön plana çıkmakta, Kağanların, devlet adamlarının ve halkın, töreye uymaması sonucunda, devletin karışıklığa düşüp yıkıldığı söylenmektedir. Bundan dolayı, töre gereği, Köl Tigin, ağabeyi Bilge'nin tahta çıkmasını istemiştir. Eğer böyle yapmasıydı, geçmişte olduğu gibi devlette ikilik çıkabilir, bu neticede devlet büyük zarar görebilirdi. Belki de Çin, oluşan bu ikiliği kullanabilirdi. Köl Tigin'in tahtı ağabeyi Bilge'ye bırakması Töre'ye ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Köl Tigin'in yapmış olduğu savaşları, ileride daha detaylı inceleyeceğimiz için burada yapmış olduğu savaşlara değinmeyeceğiz. Çin kaynaklarında Köl Tigin hakkında verilen bu bilgiler, Köl Tigin Yazıtında geçen bilgilerle uyuşmakla birlikte, onun karakterinin doğruluğu ile Kök Türk Devletinin bekası için göstermiş olduğu gayretlerin ve önemli başarıların gerçekliğini ortaya koymaktadır.

1.2. KÖL TİGİN'İN CENAZE TÖRENİ VE YAZITIN DİKİLMESİ

Savaş sanatını çok iyi bildiği Çin kaynaklarında da yazılan, cesur ve atak bir kişi, büyük bir komutan olan Köl Tigin, koyun yılının on yedinci gününde, miladi 27 Şubat 731 yılında vefat etmiştir. Ölüm yaşı ise, yazıttan öğrendiğimize göre 47 idi (KT KD). Bu bilgiden dolayı Köl Tigin'in 684 yılında doğduğu ortaya çıkmaktadır. Bilge Kağan ve Külgitin arasındaki yaş farkının bir olduğunu bildiğimizden dolayı, Bilge Kağan'ın

doğum yılının da 683 yılı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bilge Kağan ve Köl Tigin'in doğum tarihlerine bakıldığında 683 ve 684 tarihlerinde, İlteriş henüz Ötüken'e tam olarak hakim olmamıştı. Ötüken'e Oğuzları yendikten sonra tam manasıyla hâkim olacaktır (Ekrem 2008: 61). Kutlug, 682 yılında ayaklanıp, Çogay kuzı dağı ve Gobi Çölünün güneyindeki Karakum'a yerleşmiş, burada örgütlenerek güçlenme fırsatı bulmuştu (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5167; Xin Tang Shu 新唐書 215A: 6043; TYK B.7). Bundan dolayı, Bilge ve Köl Tigin'in Çogay Kuzı veya Karakum'da doğdukları ortaya çıkmaktadır. Koyun yılının dokuzuncu ayının yirmi yedinci günü (Miladi 1 Kasım 731) tarihinde yas töreni tamamlanmıştır. Yazıt, Kaiyüan saltanat devresinin yirminci yılınının on ikinci ayının yedinci gününde öğleden sonra 2 ile 4 saatleri arasında dikimiştir (KT. Çince Yüzü, 13). Bu tarih, miladi, 1 Ağustos 732 tarihine denk düşmektedir (Sertkaya: 2002: 18-21). Türbesini, resim ve heykelleri, kitabe taşı, maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde miladi (21 Ağustos 732) bitirilmiştir (KT KD; Taşağıl 2004: 408; Liu: 2011: 315). Türbenin veyazıtın olduğu yer, Kök Türklerin merkezi Orkun Vadisindeki Ordu Balık'a yakın olup, kolay ulaşılır bir yerde olduğundan, herkes görüp bilsin diye özel olarak seçilmişti (KT G. 13; BK K. 15). Köl Tigin'in ölüm tarihi Çin kaynaklarında da 731 yılı olarak yazmaktadır. Kaynaklar Köl Tigin'in neden öldüğüne dair bir bilgi vermemektedirler. Köl Tigin'in bu ölümü, Çin kaynaklarında barışçıl ve insancıl olarak tanınan Bilge Kağan'ı derinden etkilemişti (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6051).

Köl Tigin'in zamansız ölümü Bilge Kağan'ı derinden üzmüş ve sarsmıştır. Köl Tigin'in ölümü üzerine çok yas tutmuş, kendini yalnız hissetmiştir. Kaynaklarda, cesur ve kahraman bir savaşçı olarak geçen Köl Tigin'in ölümü yalnız Bilge Kağan'ı değil, tüm Kök Türk halkını da yasa boğmuştur. Bilge Kağan'ın, başta iki Şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve dahi halkımın gözleri, kaşları berbat olacak deyip düşündüm demesi, bizlere bunun bir göstergesidir. Yazıtlarda ve Çin kaynaklarında, Köl Tigin'in ölüm nedeni yazmamaktadır. Köl Tigin'e büyük bir cenaze töreni yapıldığı görünmektedir. Köl Tigin'in ölümü, Kök Türk ülkesi dışında da büyük yankı bulmuştur. Bu büyük cenaze törenine yasçı ve ağlayıcı olarak komşu ülkelerden elçiler ve temsilciler katılmıştır. Kitay ve Tatabı halklarından General Udar gelmiştir. Tibet Hakanından Bölün, Batıdaki komşulardan ise, Soğdlar, Berçiker ve Buhara şehri halkından General Nek Oğul Tarkan gelmiştir. On-Ok-Türgiş hakanından Tamgaçi

Makaraç ve Tamgaçi Oğuz Bilge cenaze törenine katılmıştır. Burada, Bilge Kağan'ın Türgiş hakanından oğlum diye bahsetmiştir. Bilge Kağan Yazıtında yazan bir satırda kızını Türgiş Hakanı ile evlendirdiği, Türgiş Hakanının kızını ise oğluna aldığını yazmaktadır (BK K. 9-10). Bundan dolayı Türgişler ile baba oğul ilişkisi kurulduğundan, yazıtta Türgişlerden oğlum diye bahsettiğini düşünmekteyiz. Ayrıca Kırgız hakanından Tarduş Inançu Çor, Çin'de bulunan Tang Hanedanından, İşiyi Likeng gelmiş ve beraberinde hediye olarak binlerce ipekli kumaş, altın, gümüş getirmiştir. Onunla birlikte, türbe yapımcısı, süsleme sanatçısı, kitabe taşı ustaları başında, Çin Hükümdarınun yeğeni General Çang'da gelmiştir. Köl Tigin'in cenaze töreni için, Çin'den gelen temsilcilerin kimler olduğu Çin kaynaklarında da geçmektedir. Çin kaynaklarında da bu olay şu şekilde bahsedilir; 19. yılda, Köl Tigin (731) yılında öldü. Çin Hükümdarı, Armalı Muhafızlar Generali Çang Kü-i ile adli takibat dairesi başkan yardımcısı Lü Hiang'ı bir yazı ile başsağlığı dilekleri için Kök Türklere gönderdi. Bunun yanında İmparator, Köl Tigin adına dikilecek yazıt için bizzat kendisi bir yazı kaleme aldı. Sonra Köl Tigin'in heykelini yontturdu ve türbenin her tarafına, Köl Tigin'i savaşırken gösteren resimler yaptırdı. Yazıta bir yazı yazdırttı ve heykeller ile dört bir tarafına savaş tasvirlerinin işlendiği bir türbe yaptırdı. Tüm bunlar için 6 sanatçı gönderdi. Yazıtın yazıları, zarif ve pürüzsüz yazılmıştı. Bu tasvirler o kadar güzel ve doğal yapıldığından oradaki Kök Türkler ve Bilge Kağan bundan etkilendi ve daha önce böyle ustaca resimler hiç görmediklerini söylediler. Bilge Kağan o resimlere baktığında hep hüzünlenip üzüntü duyuyordu (Jiu Tang Shu 194A: 5177; Xin Tang Shu 215B: 6053-6054; Liu: 2011: 317). Bu bilgiler ışığında Yazıtta geçen İmparatorun yeğeni General Çang'ın, Çin kaynaklarında geçen, General Çang Kü-i, İşiyi Likeng'in ise Lü Hiang olduğu görünmektedir. Bu bilgilere bakıldığında, Köl Tigin'in heykelinden bahsedilmektedir. Günümüzde bu heykelin sadece baş kısmı mevcuttur. Ancak Köl Tigin'in türbesi, günümüze ulaşmamıştır.

1.3. KÖL TİGİN YAZITI

Köl Tigin Yazıtı günümüzde, Moğolistan Halk Cumhuriyeti sınırlarında bulunan Arhangay Aymag bölgesinde, Koşo Çaydam Gölüne yakın bir mesafede bulunmaktadır (47 enlem ve 102 boylam) (Tekin 2010: 7; Alyılmaz 2004: 181-192). Bilge Kağan

Yazıtı ile arasındaki uzaklık ise 1 km dir. Köl Tigin Yazıtı, yüksekliği 3. 75 metre olan saf olmayan mermerden yapılmış, dört cepheden oluşan bir taştır. Yazıt, yukarıya doğru daraldığından, doğu ve batı yüzleri aşağıda 132 cm, yukarıda ise 122 cm dir. Yazıtın genişliği ise 40-46 cm dir. Doğu cephesinin üstünde Kağanlık işareti bulunmaktadır (Ergin 2012: 17). Yazıtın doğu yüzünde, Göktürkçe yazılmış 40, güney ve kuzey yüzünde 13 'er satır bulunup, toplamda 66 satırdan oluşur. Satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmıştır ve uzunlukları 235 cm kadardır (Ergin 2012: 18). Yazıtın, kuzey-doğu, güney-doğu, güney-batı ve batı yüzlerinde de Göktürkçe küçük yazılar bulunur. Batı yüzünde ise Çince bir metin yazılmıştır. Abide, kaplumbağa şeklinde bir kaidenin üzerine oturtulmuştur ve bu kaide üzerinde de 8 satırlık bir yazıt vardır. Ancak tahrip olduğu için, yedi sekiz kelimesi ancak okunabilmektedir (Tekin 2010: 7). Köl Tigin anısına dikilen anıtın Çince metni, 1 Ağustos 732 tarihinde yazılmıştır. Göktürkçe metinler ise 21 Ağustos 732 yılında tamamlanıp bu tarihte yazıt dikilmiştir (KT KD; Sertkaya 2002: 18-21; 1995: 94-95). Köl Tigin Yazıtındaki Göktürkçe metin, Köl Tigin ve Bilge Kağan'ın yeğeni Yollug Tigin tarafından yirmi günde yazılmıştır (KT GD).

1.4. YAZITIN BULUNUŞU VE ÜZERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Sibirya bölgesini araştırma amacıyla 1889 yılında bölgeye giden Rus arkeolog Yadrintsev Moğolistan'da bulunan Orhon Irmağı kıyısında Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını keşfetmiştir. Daha sonra, bulduğu bu iki Yazıtı anlattığı eserinin 1890 yılında yayımlamıştır. M. N. Yadrintsev, *Anciens caractères trouvés sur les pierres et les ornements au bord de l'Orkhon,* St. Petersburg, 1890 (Tekin 2010: 1; Taşağıl 2004: 411). Bu eserin yayınlanması üzerine Fin Arkeoloji cemiyeti ile Fin-Ugor araştırma heyeti, Alex Olai Heinkel başkanlığında yazıtların bulunduğu bölgeye 1890 yılında bilimsel bir araştırma gezisi yaptı. Bu gezi sırasına, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının ilk kopyaları alınarak 1892 yılında yayınlandı. Yayınlanan bu eserde Köl Tigin ve Bilge Kağan'ın Çince metin tercümeleri, kopyaları ve resimleri de bulunmaktaydı (Tekin 2010: 1; Taşağıl 2004: 403-421). Yazıtlar, Çince yüzü dışında, henüz okunamamıştı. Bu sırada 1891 yılında, Petersburg Bilimler akademisi, Rafloff'un başkanlığında bir heyeti, yazıtların bulunduğu bölgeye gönderdi. Radloff, bu gezide elde ettiği bilgileri, iki dizi halinde yayınladı. Birincisi, "*Trudı Orchonskoy Eksperditsii,*

Atlas Drevostey Mongolii" başlığında olup atlaslara sahipti. 1892, 1893, 1896, 1899 yıllarında 4 fasikül olarak çıkmıştır. İkincisi ise *Sbornik Trudov Orchonskoy Ekspeditsii* idi (Radloff 2008: 97-98). 1893 yılına gelindiğinde, Danimarkalı dil bilimci Wilhelm Thomsen Türk yazıtlarını tam manasıyla çözmeyi başardı (Radloff 2008: 98; Tekin 2010: 1). Çok geçmeden, yazıtların çözümü ile ilgili makalesini Danimarka Bilim ve Edebiyat Akademisi dergisinde makalesini yayınladı. W. Thomsen "*Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon* et l'*Ienissei*: Notice préliminaire", *Bulletin*. Ardından Radloff, Thomsen'in yayınını takip ederek kendi çevirisini 1894 yılında tamamlayarak yayınladı. Radloff, *Die Alttürkischen İnschriften der Mongolei*, Petersburg, 1894 (Radloff, 2008: 100). Daha sonra Thomsen Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını daha ayrıntılı bir şekilde inceleyerek 1896 yılında yayınlamıştır. W. Thomsen *Inscriptions de l'Orkhon Dechiffrees,* Helsingfors. 1896. Thomsen'in bu yayını, Köl Tigin Yazıtının, Çince kısmının Parker tarafından yapılmış İngilizce tercümesini de içermektedir (Tekin 2010: 2). Thomsen'in bu eseri çok başarılı bulunmuş ve daha sonra Orkun yazıtları üzerinde çalışan araştırmacılar bu eseri örnek alarak hareket etmişlerdir. Orkun Yazıtları, Türkiye'de ilk kez Necip Asım tarafından, Thomsen ve Radloff'un eserlerinden yararlanılarak yayınlanmıştır. İkinci olarak ise Hüseyin Namık Orkun tarafından yayınlanmıştır. Hüseyin Namık Orkun *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1936. Bu eserde Orkun Thomsen'in yayınladığı eseri örnek almakla birlikte, Kaşgalı Mahmud'un sözlüğünden yararlanmıştır. 1941 yılında, A. von Gabain'de Orkun yazıtları üzerinde çalışmıştır. Daha sonra Rus Türkolog, Malov, Köl Tigin Yazıtın orijinal metinleri ile Kiril harfli çevirilerini ve Rusça çevirilerini yapmıştır (Tekin 2010: 3). Bundan sonraki araştırmalar, Yazıtların bazı yerlerinde, farklı okumalar veya anlaşılamayıp bırakılan kelimeler ile yazıtta bulunan tarihlendirme üzerine incelemeler ve düzeltmeler şeklinde yapılmaya başlanmıştır. 1960 yılında Rene Giraud Orkun Yazıtları temel kaynak alınarak İkinci Kök Türk Devleti'nin siyasi ve teşkilat yönünden incelediği kitabını yayınlamıştır. Rene Giraud *L' Empire de Turc Celestes*, Paris, 1960. Bu eser Orkun Yazıtlarının tarihsel olarak incelendiği ilk çalışmadır. 1968 yılında Talat Tigin, Orhon Türkçesi Grameri adlı çalışmasını yayınlamıştır. Talât Tigin, *A grammar of Orkhon Turkic, Indiana University Publications,* Uralic and Altaic series, Volume 69 of Uralic and Altaic series, Indiana University, 1968. Bu eser, Köl Tigin Yazıtı ile birlikte, Bilge Kağan, Tonyukuk, Küli Çor ve Ongın yazıtlarının çevirileri ile yazıtlarda geçen

kelimelerin analitik bir sözlüğünü de içermektedir. 1970 yıllında ise, Muharrem Ergin'in Orkun Abideleri eseri yayınlanmıştır. Bu eser, Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarının çeviri ile birlikte küçük bir sözlükten oluşmaktadır. Muharrem Ergin, *Orkun Abideleri, MEB,* 1970. 1974 yılında Norveçli Türkolog Even Hovdhaugen, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının ortak kısımlarında bulunan yazım yanlışlarını incelemiştir. Even Hovdhaugen, "The Relationship Between the Two Orkhon İnscriptions", *Acta Orientalia*, sayı 36, Copenhagen, 1974, s. 52-82.

Aynı yıl, Fransız Türkolog Louis Bazin, 12 Hayvanlı Türk Takvimi üzerine bir araştırma yayınlamış, daha sonra ise Köl Tigin ve Bilge Kağan'ın ölüm ve cenaze törenleri tarihlerini de tam olarak saptamıştır (Tekin 2010: 6). Bu çalışmalar dışında ülkemizde, Osman Fikri Sertkaya Sadettin Gömeç Cengiz Alyılmaz, Erhan Aydın, Mehmet Ölmez gibi birçok dil bilimci ve tarihçi, yazıtlar hakkında önemli araştırma ve incelemelerde bulunmuşlardır. Bizde tezimizde, bu değerli hocalarımızın, önemli eserlerinden yararlanma fırsatı bulduk.

2. BÖLÜM: KÖL TİGİN YAZITININ MUHTEVASI

Köl Tigin Yazıtı, bulunuşundan bu yana geçen süre içerisinde, taşa yazıldığı şekli ile kesintisiz bütün bir metin olarak tercüme edilip işlenmiştir. Köl Tigin Yazıtındaki olayları, diğer yazıtları göz önünde bulundurup, sonrasında Çin kaynakları ile karşılaştırdığımızda, Yazıtın kronolojik bir sıra takip etmemesinden dolayı, olayları takip etmekte zorlanmış bulunduk. Bu yüzden, yazıt, her biri belirli bir dönemdeki önemli olayları anlatan bir dizi bölümlere ayrıldığında, daha iyi anlaşılacağı ve daha iyi araştırılma imkânının olacağı düşünülmektedir. Bundan dolayı burada, Köl Tigin Yazıtını tarihsel kronoloji içerisinde bölümlere ayırıp, bu bölümlerde geçen olayları Çin Kaynakları ile karşılaştırarak elde edilen sonuçları aşağıda göstermeye çalışacağız.

2.1. BUMİN KAĞAN'DAN, MU-KAN KAĞAN'IN ÖLÜMÜNE KADAR GEÇEN SÜRE (KT D. 1-4. SATIRLAR)[2]

Yazıtın bu satırlarında Birinci Kök Türk Devletinin kuruluşu ve Bumin'in, Kağan olmasından başlayarak, Mu-kan Kağan'ın ölümüne kadar geçen süredeki olaylar hakkında çok az bilgi mevcuttur. Bu olaylara bakıldığında, dağınık halde yaşayan Türklerin bir araya getirilip Kök Türklerin devlet hüviyetine kavuşması ve bu dönem içerisinde yapılan savaşlar ile devletin genişleyip güçlenmesi anlatılmaktadır. Biz bu bölümde, Bumın Kağan'ın soy ağacından başlayıp, onun hayatını, devletin kuruluş süreci içinde ele alarak, İstemi Yabgu ve Mu-kan Kağan dönemlerini inceleyeceğiz.

[2] **(KT D1)** Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış, insanoğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim BuminHakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar) olarak tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. **(KT D2)** Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan Dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında **(KT D3)** pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Kök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş. (Onlar) akılı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler. (Sonra) kendileri öylece **(KT D4)** vefat etmişler. (Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... Bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. (Onlar) onca ünlü hükümdarlar imiş. Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar **(KT D5)** olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz (Tekin, 2010: 24-25).

Kök Türklere Çinliler, Tu-jue 突厥 demekteydiler (Zhou Shu 周書,50, 908). Diğer dillerde ise, Kök Türkler'e Soğdca *tr'wk, trwk*, Yunancada *Tourkos*, Tibeçe de D*rug* veya *drugu*, Sanskritçede *Turuska*, Arapçada *Turk*, *Etrak*, Süryanicede *Turkaye* denilmekteydi (Golden1992: 116-117; Pulleyblank 1965: 124-125). Kök Türk Devletinin kurucusu Bumın Kağan'ın soyu ise Tu-jue'lerin A-shih-na 阿史那 ailesinden gelmekte ve Bumın Kağan ise Çin kaynaklarında Tu-men (土門) olarak geçmektedir (Zhou Shu 周書 50: 908). Bumın adının manası hakkına çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar, Bumın'ın Moğolca askeri bir terim olup yüz bin başı anlamına gelen, tümen kelimesinden geldiği ve Bumın kelimesinin de Moğolca "Tümen" kelimesinin Türkçe karşılığı olduğu düşünmektedir (哈斯巴特尔 2010: 37). Bir diğer araştırmacılar ise Bumın isminin, Türkçe ve Moğolca'da aranması gerektiğini düşünerek Bumın adının, "yüzbin" sayısının karşılığı olduğunu söylemektedirler. Böylece Bumın, "yüzbin kişinin başı" olmalıdır (Gömeç 2011: 37).[3] Çin kaynaklarında Kök Türklerin, Hun' ların (Hiung-nu 匈奴) özel bir ırkı olup onların kuzey kolundan olduğu Türeyiş efsanelerinin de Hunlarla aynı olduğu belirtilmektedir (Zhou Shu 19: 454; Sui Shu **隋書** 84B; Xin Tang Shu **新唐書** 215A: 6028; Eberhard 1996: 86-88; Ögel 1948: 84-88). Çin kaynakları daha sonra Kök Türklerin dişi kurttan türeyiş efsanesinden bahsetmektedir. Bu efsaneler dışındaki bilgilere baktığımızda T'u-jue, reisi No-tu-lu Şad'dan bahsetmektedir. No-tu-lu Şad'ın on karısı vardı oğulları annelerinin soy ismini almışlardı (Zhou Shu 50: 908) A-shih-na ise, No-tu-lu Şad'ın en küçük oğluydu. No-tu-lu Şad'ın ölümünden sonra, anneler onun yerine geçecek kişiyi seçeceklerdi. Böylece bir ağacın altına gittiler, en yükseğe sıçrayacak kişiyi reis olarak seçeceklerdi. A-shih-na'nın oğlu, içlerinde en küçük olmasına rağmen, reislik seçmi için en yükseğe sıçrayan kişi o olunca, onu reis seçtiler. Bu çocuk kendisine A-hien-Şad adını verdi (Zhou Shu 50: 908; Tongdian **通典** 197: 1067; Jiu Tang Shu 215B: 2B). A-hien-Şad'ın oğlunun adı T'u-wu 土屋 idi. T'u-wu kendine Ta-ye-hu (Büyük Yabgu) diyordu. T'u-wu 'nun en büyük oğlunun adı T'u-men (Bumin) idi. Bu sıralarda Kök

[3] Rybatzki Bumın adının, Eski Farsça, Soğdça veya Eski Hintçe'de Toprak anlamına gelen bir ad olduğunu öe sürmüştür (Erkoç, 2015: 42). Ercilasun ise, Bumın adının gerçeğinin Tuman (Duman) olacağını söylemektedir (Ercilasun, 2008: 79). Gömeç'te bu adın Türkçede ve Moğolcada aranması gerektiğini söyleyerek kelimeni yüzbin başı olduğunu düşünmüştür (Gömeç, 2011: 37)

Türkler, Altay Dağlarının güney yamaçlarında Juan-juanlara (蠕蠕 ya da 柔然)[4] bağlı olarak yaşamakta ve onların demirci ustaları olarak çalışmaktaydılar (Zhou Shu 50: 908). Wei 魏 döneminin sonunda (534) civarı Bumın 'in kabilesi gittikçe güçlenmeye başlamıştır. Bu dönemde İpek satın almak için ilk kez Çin sınırına gelerek ticari ilişki kurmak istiyorlardı (Zhou Shu 50: 908) Kök Türklerin Çin ile bağlantı kurmaya çalışmaları devletin yavaş yavaş güçlendiğini ve Orta Asya sahasında yeni bir siyasi güç olma gayretinde olduğunu göstermektedir. Zira ipek ticareti ile ilgilenmeleri, üretilen ürünlerin satılıp ipek satın alınmak istemesi halkın kalabalıklaşmaya başladığını ve devletleşme sürecinde ekonomi alanında atılımlar yapılmakta olduğunun kanıtıdır. Çin kaynaklarına baktığımızda Kök Türklerin 542 yılında Batı Wei 西魏 topraklarına akın yaptığını görmekteyiz (Zhou Shu 50: 908). Bu bilgi, Kuang-ç'uan yöneticisi Yü Wen-tse 'nin biyografisinde geçmektedir. Biyografide yazan bilgilere göre, her yıl kış ayında Sarı Nehir'in buzlarla kaplı olduğu sıralarda Kök Türkler nehri geçerek güneye geçiyor veyağma hareketlerinde bulunuyorlardı. Bu yağma hareketleri neticesinde buradaki halk evlerini boşaltıp Kök Türkler gelmeden kalelere sığınıyor ve böyle korunuyorlardı (Zhou Shu 50: 908). Yü-wen- t'se yönetime geçerek bir dizi önlem almaya başladı. İlk olarak belirli geçiş yollarının üzerinde belirlediği birkaç yüz noktaya odunları yığdırdı ve düşman hareketini gözlemek için uzak mevzilere gözcü yerleştirdi (Zhou Shu 27: 454). 542 yılının 12. ayında Kök Türkler, Lien-ku[5]'dan geldiler. Sınıra 15 li[6] kadar yaklaştıklarında Yü-wen, yığılı odunların hepsinin ateşe verilmesini emretti. Kök Türkler üzerlerine büyük bir ordunun gelmekte olduğunu sandılar ve hızla geri döndüler. Panik içerisinde geri dönerken birbirlerini eziyorlardı, arkada büyükbaş hayvan, mal ve birçok ganimet bıraktılar (Zhou Shu 27: 454). Bu hadiseye baktığımızda, Çinlilerin hileye başvurması Kök Türklerin askeri kuvvetinin fazla olduğu ve durdurulamadıklarını göstermektedir. Çin kaynaklarında yazan başka bir bilgiye göre Bumın kuvvetlendikten sonra sık sık Batı Wei'nin batı sınırlarına saldırırdı (Zizhi Tongjian **資治通鑑** 159: 4926) Bu bilgiye dayanarak 542 yılında geçen bu

[4] juan-juanlar, Hunların yıkılmasından sonra, Orta Asya da oluşan boşluk neticesinde kurulmuş br devlettir. Moğol kökenli oldukları düşünülmektedir. Batıda Yençi Öküz, doğuda Cav-h'yen ve kuzeyde Baykal Gölüne kadar geniş bir develt kurdular (Eberhard, 1996: 100: Roux, 2014: 120) Çin kaynakalrındaJuan-Juan olarak geçen bu halk, kendilerine Rou-ran demektedirler (Eberhard, 1996: 101). Çin'de bulunan hanedanlar ile akrabalık tesis eden bu halk,552 yılında Kök Türkler tarafından yıkılmışlardır (Roux, 2014:121).

[5] Shan-xi' nin **山西** kuzey bölgesi.

[6] Çin uzunluk ölçü birimi, 1 Li: 546 m.

hadisede Kök Türklerin başına Bumin'in olduğu söylenebilir (Taşağıl 2003, c.1: 15). Kaynaklarda 542 yılında kesilen bilgiler 545 yılında tekrar başlamaktadır. 534 yılından bu yana Batı Wei sınırına gelip ticaret yapmakla birlikte zaman zaman akınlar yapıp, reisleri Bumin'in liderliğinde güçlenmeye başlayan Kök Türklere, Batı Wei imparatoru Wen-ti, An-no-p'an-t'o adında bir elçiyi Kök Türklere gönderdi. Gelen elçiyi gören Kök Türkler, devletlerinin büyüyüp gelişeceğini düşünerek, elÇinin gelişine çok sevindiler (Zhou Shu 50: 908). Batı Wei'lerin Kök Türklere elçi gönderme nedeni, şüphesiz o sıralarda rakibi olduğu Doğu Wei'lerin 東魏, Juan-juanlar ile olan akrabalık ilişkisinden dolayı müttefik olmalarıdır. Kök Türklere elçi gönderen Batı Weiler, böylece Orta Asya sahasında yeni bir güç olarak gittikçe güçlenen Kök Türkleri kendi taraflarına çekmiş oluyorlardı. Kök Türklerin ise bu elçiyi sevinçle karşılamalarının nedeni, siyasi şekilde ilk defa bir devlet tarafından resmi olarak tanınmalarıdır. Bu olay şüphesiz Bumin'in gücünü daha da artıran bir gelişmedir. İlerideki devletleşme sürecinde Juan-juanlara karşı, kendine olan güvenin tesisinde önemli rol oynayacaktır (Zizhi Tongjian 159: 4926).

546 yılına gelindiğinde karşılıklı ilişkiler giderek daha da gelişmeye başlamıştır. Batı Wei'lerden Kök Türklere gelen elçiden sonra Bumin, ülkesinde yetişen ürünlerini bir elçi ile Batı Wei hükümdarına gönderdi. Böylece Bumin, ülkesindeki farkı ürünleri tanıtmış oluyor, devletin ekonomisinin gelişmesi için önemli adımları atıyordu (Zhou Shu 50: 908). Bu ürünlerin ne olduğu kaynakta yazmamakla birlikte, Kök Türklerin sadece demir yapım işi ile uğraşmayıp bunun dışında başka ürünlerde yetiştirmiş olduğunu göstermektedir. Bumin, tüm bunları yaparken Juan-juanlara bağlı bulunuyordu. Bumin'in soyuna baktığımızda, atalarının Yabgu ve Şad ünvanı almaları, Kök Türklerin, Juan-juanlara federatif bir şekilde bağlı olduğunu göstermektedir (Taşağıl 2003, c.1: 16; İzgi: 1978: 98-99). İlginç olan bir şey var ki, Bumin, tüm bu faaliyetlerde bulunurken Juan-juanlar Kök Türklere karşı siyasi olarak hiç bir faaliyette bulunmamışlardır. Veyahut faaliyetleri vardı; fakat bu konu hakkında Çin kaynaklarında bir bilgi bulunmamaktadır. Buradan hareketle 551 yılına kadar Bumın 'in yavaş yavaş güçlenirken Juan-juanlara karşı başarılı bir siyaset yürüttüğünü söyleyebiliriz. 546 yılında büyük Türk boy federasyonu olan Tölösler, Juan-juan'lara saldırmaya hazırlanıyordu. Bunun üzerine Juan-juanlara federatif şekilde bağlı olan Bumin, Tölösler üzerine saldırıya geçerek onları bozguna uğrattı ve hepsini kendine

bağladı. Sayıları 50 binin üzerindeydi (Zhou Shu 50: 908; Sui Shu 84: 1864; Cefu Yuangui 冊府元龜 978: 16A). Bu olayla birlikte Bumın aradığı askeri güce kavuşmuş oluyordu. Buradan elde ettiği güce ve Batı Wei ile olan ilişkilerine güvenerek devletini meşru hale getirme düşüncesiyle Juan-juanlara evlilik teklifinde bulundu, fakat Juan-juan hükümdarı A-na-kuei, buna öfkelendi ve Bumin'e bir elçi göndererek " *sen bizim adi bir demirci kölemizden başka bir şey değilsin. Nasıl böyle bir evlilik teklifine cesaret edebilirsin*" dedi (Zhou Shu 50: 908). Bunun üzerine büyük öfkeye kapılan Bumin, gelen elçiyi vurup öldürdü. Ardından, Juan-juanlarla tüm bağlantı ve ilişkisini kesti. Daha sonra evlilik teklifi için Batı-Wei hükümdarına başvurdu (Zhou Shu 50: 908; Cefu Yuangui 978: 16a). Buradan, Bumin'in devletin meşrulaşması için müttefiklik arayışı içerisinde olduğu görülmektedir. Bir başka neden ise, aynı yıl içerisinde Juan-Juanlar üzerine yapacak olduğu sefer için siyasi olarak güce kavuşmak istemesidir. Bu evlilik teklifini, İmparator Wen-ti kabul etti. Zira Juan-juanlar, Doğu Weiler ile akrabalık bağı neticesi ile müttefiklerdi. Bundan dolayı, Kök Türkler ile kurulacak akrabalık bağları, Batı Weiler için siyasi bir başarı olacaktı. Böylece Bumın, Batı Wei hükümdarının kızı prenses Ç'ang-lo (ebedi sevinç) ile evlendi (Zhou Shu 50: 908; Cefu Yuangui 978: 16a; Taşağıl 2003, c.1: 17). Aynı yıl içerisinde hükümdar Batı Wei hükümdarı Wen-ti öldü. Bunun üzerine Bumın taziyelerini bildirmek üzere elçi gönderdi ve hediye olarak 200 at sundu (Zhou Shu 50: 908).

551 yılında Bumin, Juan-juan'lara saldırmak için birliklerini gönderdi, Juan-Juanlar, Huai-huang[7]'ın kuzeyinde ağır yenilgiye uğradılar ve hükümdarları A-na-kuei, intihar etti. Oğlu ise, o sıralarda yeni kurulmuş olan Kuzey Ts'i (549-577) lerine kaçtı. Hayatta kalan Juan-juanlar ise A-na-kuei' nin küçük amcası Deng-şu-tse'yi reis yaptılar (Zhou Shu 50: 909; Bei Shi 北史 98: 3266). Bundan böyle Bumın artık kendisine Juan-juan hükümdarı Şe-lun' un da kullandığı "Kağan" unvanının yanı sıra "İlig" adını yakıştırarak "İl Kağan" unvanını kullanmaya başladı. İlig, Hunların Şan-yu unvanına tekabül ediyordu. Bumın bu unvanları kullanmasıyla kendini Juan-juanları yenip ortadan kaldıran bir güç olarak görüyor ve Büyük Hun İmparatorluğunun devamı olduğunu göstermiş oluyordu. Karısının adı K'o-ho-tun'du. Bu unvan da eski Hun unvanı Yen-çi ye tekabül ediyordu (Zhou Shu 50: 909). Kök Türkler, yıllar boyunca süren siyasi gelişimlerini tamamlamışlar ve 552 yılında Ötüken merkez olmak üzere tarihte ilk kez

[7] Gobi çölünün güneyinde, Çin Seddi'nin dışındaki bölge (Liu, 2011: 18).

Türk adı ile kurulan birinci Kök Türk Devletini kesin olarak kurmuşlardır (Kafesoğlu 2009: 99; Ögel 1957: 81-137). Çin kaynaklarına baktığımızda Kök Türk Devletinin kuruluşunun daha eskiye gittiğini Bumın Kağan'ın kendi başına hareket edip Batı Wei Devleti ile ilişkiler kurduğu yıllara kadar götürmek mümkündür. Bu konuda en önemli kanıtlardan birisi de 585 yılında İşbara Kağan'ın Çin Hükümdarına gönderdiği bir mektuptur. Kağan mektupta; "*Biz Kök Türkler, gökyüzü tarafından yaratılalı elli yıl geçti"* diye yazmaktadır (Sui Shu 84: 1868). Buradan hareketle bizce devletin kuruluş yılı 535 yılına, Çin sınırına kadar gidip ipek ticareti için ilişki kurduğu yıllara kadar gitmektedir. Kuruluşundan sonra devlet kısa sürede genişleyerek Orta Asya'nın tek hâkimi durumuna gelecektir. Kök Türklerin bu büyük hükümdarı Bumın Kağan, devleti kurduktan hemen sonra 552 yılında ölmüştür (Zhou Shu 50: 909; Liu: 2011: 18; Taşağıl 2003, c.1: 18). Çin kaynakları bu büyük Kağanın ölümünün nedeni hakkında bir bilgi vermemekle birlikte Bumın Kağan'ın cenaze töreni hakkında Kök Türk kitabeleri bizlere bilgi vermektedir (KT D. 3-4; BK D. 4-5). Bumın Kağan, tarihte bütün Türk milletini bir çatı altına toplayan, Türk milletini ayağa kaldırıp gelişip büyümesini sağlayan büyük bir önderdir. Bundan dolaydır ki Bumın Kağan adını Orta Asya da yazılmış Bugu Yazıtı ile terhin Yazıtında da görmek mümkündür (Tekin "Moğolistan' da yeni bir Uygur anıtı taryat (terhin) kitabesi (10 resimle birlikte)": 795-845; Cengiz Alyılmaz, (20.10.2017).[8]

552 yılında Kök Türk Devletini kuran Bumın Kağan, kardeşi İstemi'yi Yabguluk sıfatıyla devletin batı kanadına On-Okların üzerine yönetici olarak geçirmiştir (Rasonyi 2007: 96). İstemi Yabgu'nun Çin kaynaklarında adı *Shi dian mi/shi dian mi* 室點密/室点密, olarak geçerken, Arap ve Fars kaynaklarında Sincibu şeklinde geçmektedir. Bizanslılar ise Dizabul, dilzibul demekteydiler (Xin Tang Shu 215B: 6055; Chavannes 2007: 61; Kafesoğlu 2009: 99). İstemi Yabgu, Kök Türk Devletinin batı kanadını, doğudaki Kağana bağlı olarak idare etmekteydi. Kaynaklardan öğrendiğimize göre Altay Dağları ve Hami şehrinden batıda Aral Gölüne, güneyde Kaşgar, kuzeyde Han-hai' den Karadeniz'e kadar uzanan geniş topraklar İstemi Yabgu'nun idaresi altında bulunmaktaydı (Xin Tang Shu 215B: 6055; Tongdian 199: 1077A). İstemi Yabgu, devletin batı kanadının idaresini eline aldıktan sonra çok

[8]Cengiz Alyılmaz, https://onturk.org/2012/01/25/Bugu-yaziti-ve-anit-mezar-kulliyesi/)

geçmeden bir dizi fetih hareketlerine başladı. Yönetimi altında bulundurduğu topraklarda dağınık vaziyette yaşayan, Töles ve On Oğur boylarını itaat altına alarak Altay Dağlarından, Isık Göl ve Hazar Denizine kadar olan sahadaki halkları düzene soktu (Sui Shu 84: 1879-1880; Bei Shi 99). Tüm bu yerlerde hakimiyet tesis edildikten sonra, Kök Türk sınırları, başka bir Türk devleti olan Akhunlara[9] kadar dayanmış oluyordu. Kök Türk Devletinin ortaya çıkıp Akhunlara komşu olması, iki devletin İpek yolunun kontrolü üzerinde çekişmesine neden oldu. Bu nedenle İstemi Yabgu ordusu ile harekete geçti. Esasında Mu-kan Kağan devletin başına geçtiğinde Akhunlara karşı seferlerde bulunmuştu fakat 556 senesinden sonra Akhunlara karşı yapılan baskılar daha da artmaya başlamıştır (Zhou Shu 50: 909). Bu baskılar karşısında Akhunlar müttefik arayışına girmişler ve 555 ve 558 yıllarında Batı Weilerine elçilik heyeti göndermişlerdi (Zhou Shu 50: 909; Taşağıl 2003, c.1: 31). Fakat bu yardım çağrısı karşılık bulmayacaktı. Zira o dönemlerde devletin doğusunu yöneten Mu-kan Kağan, Batı Weiler'ini baskı altına almış ve bu askeri yardımı önlemişti (Kafesoğlu 2009: 99). Akhunların müttefik arayışına karşılık İstemi Yabgu, Sasani hükümdarı Anuşirvan ile evlilik akdi gerçekleştirmiş, ilerleyen yıllarda İmparatoriçe olacak kızını onun ile evlendirerek ittifak kurma yoluna gitmişti (Şeşen 1968: 11-12; Taşağıl 2003,c.1: 32; Gömeç 2011: 54). Yapılan anlaşma sonucunda Kök Türkler kuzey doğudan, Sasaniler ise batıdan saldırarak Akhunları iki taraftan sıkıştırdılar. Bunun sonucunda 557 yılında Akhunlar kolayca yıkıldı (Chavannes 2007: 254, Taşağıl 2003, c.1: 31; Karadeniz 2011: 210). Akhun devletinin toprakları iki ülke arasında paylaşılarak; Ceyhun Nehri sınır olmak üzere, Maveraünnehir, Batı Türkistan'ın güneyi Semerkant, Buhara, Fergana'nın bir kısmı Kaşgar, Hoten gibi şehirler Kök Türk Devletine bağlanmış ve iki devlet arasında Demirkapı sınır olmuştur (Chavannes 2007: 257; Rasonyi 2007: 96; Kafesoğlu 2009: 100; Grousset 2006: 94-95). Böylelikle İpek yolunun önemli bir kısmı ile ipek ticaretinde ön planda olan Soğd kavmi de İstemi Yabgu'nun yönetimi altına girmiş oluyordu (Taşağıl 2003, c.1: 32). Akhunların yıkılmasıyla birlikte Kök Türkler, Sasani devleti ile sınır komşusu oluyordu. Bu yeni durum farklı problemleri de beraberinde getirdi. Zira Sasani imparatorluğu İpek yolu ticaretini tamamıyla ele geçirmek istiyordu.

[9] Tarihi belgelerde Akhun ve Eftalit (Çince belgelerde Hua ya da ye-ta) olarak geçen devlet M.S 350 yıllarında kurularak hakimiyet alanını Hazar Denizinin güney doğusundan, Afganistan ve kuzey Hindistan'a, doğu da ise iç Asya sahalarına kadar genişletmişti (Liu, 2011: 57; Chavannes, 2007: 250; B. Ögel, 1948, 826-829; Kafesoğlu, 2009: 85). Böylece geniş bir coğrafyaya hakim olan Akhunlar, İpek yolunu kontrolünü de ellerine almış oluyorlardı.

Bu nedenle, ülkeden geçen İpek yolu ticaretinin Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan sevkiyatlarını durdurarak sekteye uğrattılar. Bu yolla Kök Türkleri İpek yolu ticaret vergisinden mahrum etmiş olacak ve vergiler üzerinde istediği gibi düzenlemelerde bulunabilecekti (Chavannes 2007: 263; Haussing 1997: 195-196; Gömeç 2011: 56). Bu durum Bizans İmparatorluğunu da kötü yönde etkilemişti. İpeğin en önemli pazarı durumunda olan Bizans İmparatorluğu, istediği kadar ipek sevkiyatı yapamıyor, bu durum ipeğin Bizans ülkesinde ve Avrupa' da fiyatının artmasına neden oluyordu. Bu nedenle Bizans İmparatoru, Arabistan yarımadasındaki Yemende bulunan devletlerle ve Habeş gemicileri ile ilişki kurmaya başlamıştı (Karadeniz 2011: 211; Haussing 1997: 195-197). Bundan başka Sasani hükümdarı, ipek ticareti için İstemi Yabgu'nun göndermiş olduğu elçileri öldürttü (Chavannes 2007: 234; Grouset, 2006: 96). Gönderilmiş olan ikinci elçilik heyetine de iyi davranılmamış, ellerindeki ipekler satın alındıktan sonra yine elçilerin gözleri önünde yakılmıştı. Bir kısım elçileri ise gizlice zehirletmiş, İran sıcağına dayanamadıkları bahanesini öne sürerek Kök Türklerin, Sasani ülkesine gelmeleri engellenmek istemişti (Chavannes 2007: 263). Yaşanan bu gelişmeler Kök Türk ve Sasanilerin arasını daha çok açmış, İstemi Yabgu'yu Bizans ile müttefiklik yapmaya itmişti (Chavannes 2007: 263; Gömeç 2011: 57). Bunun üzerine Sogdlu tüccar Maniakh önderliğinde 567 yılında yola çıkan Kök Türk elçileri Hazarın kuzeyi, Kafkasya üzerinden Bizans'ın başkenti, Konstantinapol'e gönderildi. Sasanilerin ipek ticareti uygulamaları öteden beri Bizans pazarlarında zarara yol açtığı için Kök Türk ve Bizans müttefikliği Sasanilere karşı başarılı olabilirdi. Kök Türk elçileri, Bizans tarafından iyi karşılandılar. İstemi Yabgu'nun gönderdiği mektup, İmparator 2. Justinos'a okundu. Bizans'a gönderilen bu elçilik heyetinin başarılı olduğunu görmekteyiz. Çünkü akabinde 569 yılında bir Bizans elçilik heyeti, Kök Türk ülkesine gönderilmek üzere yola çıkmıştır (Chavannes 2007: 234; Kafesoğlu 2009: 95; Grousset 2006: 96; Taşağıl 2003, c.1: 33). Bizans elçilik heyetinin başında Kilikyalı Zemarkos bulunuyordu. Türk elçileriyle birlikte yola çıkan Bizans elçileri, Kafkaslar üzerinden Hazar Denizi ile ve Aral Gölü arasında ilerleyerek Talas nehri boyunca Tanrı Dağlarında bulunan Ak Dağ'daki karargâhına varıp İstemi Yabgu ile görüştüler (Taşağıl 2003, c.1: 33). Bizans elçisi İmparatorun iyi dileklerini İstemi Yabguya iletti. İyi karşılanan Bizans elçilerine İstemi Yabgu çok iyi davranmıştır. İki taraf arasında üçlü bir ittifak anlaşması yapıldı. Bu sıralarda İstemi Yabgu ile görüşmek isteyen Sasani

elçisinin isteği reddedildi (Chavannes 2006: 233-238; Gömeç 2011: 60; Taşağıl 2003, c.1: 33). Bu politikalar dâhilinde Bizans Sasani çatışmaları 571 yılında başlarken, Kök Türkler ise doğudan askeri harekâtlarına devam etmekteydi. Devletin Batı bölgelerini ve fetih hareketlerini ayrı ayrı 8 bölgeye ayırıp her birine bir idareci atayan Kök Türkler, Hazar Denizinin kuzeyinden, Kafkasya'nın kuzeyindeki Kuban Irmağı havzasına kadar olan yerleri ele geçirip, Azerbaycan'ı topraklarına kattılar (Chavannes 2007: 268; Ostrogorsky 1995: 73; Mangaltepe 2009: 55-56). Fakat bu ilerlemeler, Bizans İmparatorluğunun, yapılan ittifaka uygun hareket etmemeleri neticesinde bir süre sonra durmuştu. Fetihlerin durmasını ve Bizans'ın ittifaka uygun hareket etmemelerinin iç yüzünü 576 yılına İstemi'nin ölümü sırasında İmparator 2. Tiberius tarafından Kök Türklere gönderilen elçi Valentinos'u Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk Şad'ın sözlerinden anlıyoruz (Chavannes 2007: 268; Ligeti 1946: 70-71). Türk Şad "*Bizanslıların yalancılığını ve ikiyüzlü olduklarını söyledi. Onların, kendilerinden kaçan Avarları kabul edip topraklarına yerleştirdiklerini ve hala ittifaktan bahsettiklerini"* yüzlerine vurup onları azarladı. Ayrıca Kök Türklerin, "*Dinyeper, Tuna ve Meriç nehirlerinin nereden aktığını bildiğini söyledikten sonra, Kök Türkler tarafından itaat altına alınmış boyları, Bizanslıların göz önüne getirmelerini ve doğudan batıya bütün kavimlerin efendilerinin Kök Türkler olduğunu bilmeleri gerektiğini"* söyledi (Chavannes 2007: 226; Grousset 2006: 97). Burada muhtemel görünen konu, Göktürk-Bizans arasındaki anlaşma maddelerinin en önemlilerinden birisinin Avarlar ile ilgili olduğu görünmektedir. Kök Türklerin eski düşmanları olan Avarların Bizans tarafından himaye edilmesi, anlaşmanın bozulmasına sebep olduğu görünmektedir. Kaynaklarda Kök Türklerin anlaşmayı bozucu bir şekilde hareket ettiklerinden bahsedilmemektedir. Bu da Kök Türklerin anlaşmaya sadık kaldığını göstermiştir. Ayrıca bu sözlerden, Türklerin coğrafyaya bilgisini ve Avrasya coğrafyasına ne kadar hakim olduğunu anlamaktayız. Türk Şad, İstemi Yabgu'nun yas töreni bittikten sonra, tehditlerine devam ederek, Kırımda Kerç boğazını fethedeceğini söyledi (Mangaltepe 2009: 79-81). Bundan sonra elçiler tekrar yola çıkarak Akdağ'da bulunan Tardu'nun yanına gittiler. Bu sıralarda Kök Türkler ile Bizans'ın arası iyice bozulmuştu. Türk Şad söylediğinde durmuş ve Kerç Bogazındaki Bizans kalesini ele geçirmişti. Bu kale Kök Türklerin Batıda ulaştıkları son noktayı göstermesi bakımından önem teşkil etmektedir (Chavannes 2007: 269; Grousset 2006: 97; Ligeti 1946: 73;

Mangaltepe 2009: 79-81). Bizans elçilerinin hatıralarından öğrendiğimiz bilgilere göre İstemi Yabgu'nun ölüm tarihinin 576 yılı olduğunu öğrenmekteyiz. Ancak kaynaklar Batı Kök Türk Devletinin bu büyük hakanının neden öldüğü hakkında bir bilgi vermemektedir (Ligeti 1946: 70-71). İstemi Yabgu öldüğünde arkasında Kırım'dan Azerbaycan'a, Maveraünnehir'den Hoten' e kadar uzanan geniş topraklar bırakmıştır.

Bumın Kağan'ın ölümünün ardından, tahta oğullarının geçtiği görülmektedir. Çin kaynaklarına baktığımızda Bumın Kağan'dan sonra, sırasıyla Bumin'in üç oğlunun tahta geçtiği yazılmaktadır. Bumın Kağan'dan sonra İlk önce tahta çıkan kişi, Çin kaynaklarında adı Ke-luo 科羅 şeklinde geçen, Bumın Kağan'ın oğlu Kara Kağan' dır (Zhou Shu 50: 909; Zizhi Tongjian 165: 5097). Kara Kağan, Yi- xi- ji 乙息記 ünvanını alarak tahta çıktı. Hemen A-na-kui' nin Amcasının başında olduğu Juan-juan'ların üzerine yürüyerek onları, Wo-ye 沃野'nin kuzeyinde Mu'lai Dağlarında[10] yendi (Zhou Shu 50: 909; Sui Shu 84: 1864). 553 yılına Batı Wei'lere elçi göndererek elli bin baş at hediye sunduktan kısa bir süre sonra hastalandı. Yerine küçük erkek kardeşi Si-Jin'i (erkin) varis olarak göstererek aynı yılda (553) öldü. Si-Jin, Mu-kan 木桿 adını alarak tahta çıktı (Zhou Shu 50: 909; Sui Shu 84: 1864; Bei Shi 99: 3287; Zizhi Tongjian 165: 5097). Çin kaynakları, Mu-kan Kağanın şahsiyeti hakkında; doğuştan güçlü ve cesur olduğu kadar, askeri bilgi ve becerisi yüksek, askerini iyi idare eden, sefere çıkmaktan başka bir şey düşünmeyen birisi olarak bahsetmektedir (Zhou Shu 50: 909; Zizhi Tongjian 165: 5097). Mu-kan Kağan'ın tahtta kaldığı süre, Kök Türkler için parlak bir dönem olmuştur. Tahta çıktıktan sonra ilk olarak Juan-juanlar üzerine tekrar sefere çıktı. Yenilgiye uğrayan Juan Juanlar Kuzey Ch'i devletine sığındılar (Zhou Shu 50: 909; Sui Shu 84: 1864; Cefu Yuangui 984; Tongdian 197: 1068A). Bunun ardından Kök Türkler ve Kuzey Ch'iler arasında bir anlaşma yapıldığını görmekteyiz. Buna göre iki ülke her yıl kendi topraklarında yetişen ürünlerden birbirlerine hediye edeceklerdir (Cefu Yuangui 984: 12A; Bei Qi Shu 北齊書 4: 58). Bu sıralarda, Mu-kan Kağan tekrar Juan Juanlar üzerine yürüyerek onları bir kez daha mağlup etti. Geriye kalanlar bu kez de Batı Wei'lere sığındılar (Zhou Shu 50: 910; Zizhi Tongjian 166: 5140). Zamanla güçlenmeye başlayan Juan juanlar için, Mu-kan Kağan, Batı Wei'lerine bir elçi göndererek, onları istedi. Bunu kabul eden imparator, sığınmış olan üç bin Juan-Juan'ı

[10] Çin' in Hebei eyaletinin kuzey doğusunda (Liu: 2011: 19).

Mu-kan Kağan'a teslim etti. Teslim edilen bu üç bin Juan-juanlı, başlarındaki A-na-kui' inin amcası, Teng-shu-tse ile birlikte kılıçtan geçirildiler (Bei Shi 98: 3266-3267). 555 yılına gelindiğinde, büyük bir fetih hareketine başlayan Mu-kan Kağan, Kıtanlar üzerine yürüyerek onları ve doğusundaki kabileleri itaat altına aldı. Daha sonra Kırgızları devlete bağlayıp, Akhunlar'ın üzerine yürüyerek onları yenilgiye uğrattı (Zhou Shu 50: 909-910; Bei Shi 94: 3127-3129; Zizhi Tongjian 166: 5140). Akhunlar üzerine yapılan bu sefer, daha önce İstemi Yabgu döneminde bahsettiğimiz Akhun seferidir. Bu yıllarda Kök Türkler Batı Wei sınırlarına akınlar yapmaya başladılar. Bundan dolayı Batı Wei İmparatoru, elçisini Mu-kan Kağan'a göndererek yüz bin top ipekli kumaş hediye etti. Böylece bu hediye ile Mu-kan Kağan'ın Batı Wei Devletine saldırmak istemesinin önü alınmış oldu (Sui Shu 46: 1256). Mu-kan Kağan, bu kez de Tu-yu-hun'lar üzerine bir sefer yapmak amacı ile harekete geçti. Bu sefere Batı Wei' komutanı da katılmıştı. Tibet'in kuzeyinde bulunan Tu-yu-hunlar büyük bir bozguna uğradılar ve bütün değerli hazİni İleri, reisin karısı ve çocukları ele geçirildi (Zhou Shu 50: 913, 468; Zizhi Tongjian 66: 5152). Böylece, Çin sınırları dışındaki bütün halklar Kök Türklerin egemenliğine girmiş oluyordu (Zhou Shu 50: 910-912).

557 yılına gelindiğinde Batı Wei Devleti yıkılmış yerine Chou Devleti kurulmuştu. Mu-kan Kağan, kızını Chou Devletinin kurucusu Wen ile evlendirmek istemişti, ancak prenses öldüğü için bu evlilik akdi gerçekleşmemişti. Bu kez bir başka kızını vermek istemişti (Zhou Shu 30: 522: 33). 563 yılına gelindiğinde Chou Devleti ile Kuzey Ch'i arasındaki kavgalar şiddetlenince, Chou Devleti bu evlilik olayını gündeme getirerek, yapılacak evlilik akdi neticesinde Kök Türklerle sıkı bir akraba ilişkisi kurmak istemişti (Zhou Shu 30:522: 33, 571-576; 50, 911). Böylece Kuzey Ch'ilere karşı Mu-kan Kağan'ın desteği alınmış olacaktı. Bu nedenle Mu-kan Kağan'a zengin hediyelerle birlikte bu teklif iletilmiş oldu. Bunun sonucunda Mu-kan, kızını Chou Hükümdarı ile evlendirmeyi kabul etti (Zhou Shu 30: 522: 33, 571-576; 50, 911; Bei Shi 99: 3289; Zizhi Tongjian 169: 5236). 563 yılında büyük bir ordu toplayan Mu-kan Kağan, Chou Devleti askerlerinin de kendine katılması ile birlikte, Kuzey Ch'i ler üzerine sefere çıktı. Üç kola ayrılan Kök Türk ordusu birçok ganimet veyağma ile geri dönmüştür (Bei Qi Shu 7: 92; Zizhi Tongjian 169: 5236-5238).

568 yılına gelindiğinde, daha önce yapılan evlilik anlaşması gereği, Mu-kan Kağan, kızı A-shih-na'yı, Chou hükümdarı Wu-ti ile evlendirerek Cho devleti ile akrabalık ilişkileri kurdu (Zhou Shu 9: 144). Bu tarihten 572 yılına kadar olan süre içerisinde, çok önemli bir olay vukuu bulmamıştır. Çin sınırı dışındaki bütün halkları itaat altına alıp, Çin devletlerini baskı altında tutan Mu-kan Kağan, Kök Türk sınırlarını, doğuda Kingan Dağlarından, batı da Demirkapı'ya kadar ulaştırıp büyük bir İmparatorluk haline getirdikten sonra 572 yılında ölmüştür (Zhou Shu 33: 576). Yukarıda görüldüğü üzere, tahta geçtiği süreleri incelediğimiz Kağanların yaptıkları işlere ve seferlere baktığımızda, devletin giderek güçlendiğini ve Asya da en büyük güç haline geldiğini görmekteyiz. Bunda şüphesiz devletin batı kanadında bulunan İstemi Yabgu'nun da büyük bir katkısı olmuştur.

2.2. MU-KAN KAĞAN'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA GELİŞEN OLAYLAR VE BİRİNCİ KÖK TÜRK DEVLETİNİN YIKILIŞI (KT D.5-D.7)[11]

Bu satırlarda, Kök Türk Devletinin en güçlü dönemi olan Mu-kan Kağan sonrası dönem olayları ile devletin yıkılış süreci ve neden yıkıldığına değinilmiştir. Köl Tigin Yazıtında Birinci Kök Türk dönemi, ayrıntılı bir şekilde yazmamaktadır. Bu bölümde, bizler bu satırlara daha açıklık getirip, Çin kaynakları ile karşılaştırarak, Mu-kan Kağan sonrası dönemi ve devletin yıkılışını inceleyeceğiz.

Mu-kan Kağan'dan sonra tahta, Çin kaynaklarında adı Tuo-bo 佗缽 (Bugu Yazıtına ise Taspar, satır: 11) Kağan geçti. Orkun Yazıtlarında geçen *"oglıtı kagan bolmuş erinç*", "oğulları Kağan olmuş şüphesiz" cümlesi, tahta geçen bu iki Kağandan sonra, üçüncü kardeşleri T'a-po' (Taspar)'ın tahta geçmesi ile birlikte doğrulanmış olmaktadır. Zira Taspar Kağan'dan sonra Bumın Kağan'ın torunları tahta geçmiş olacaktır. Mu-kan

[11] **(KT D5)** olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyler gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. **(KT D6)** Beyleri (ve) halkı itaatkar olmadığı için, Çin halkı hilekar (ve) sahtekar olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, **(KT D7)** tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. (Bu yüzden) Çin halkına, bey olmağa layık erkek evladı kul oldu, hanım olmağa layık kız evladı (da) cariye oldu. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanlarını alarak Çin hakanına **(KT D8)** tabi olmuşlar.

Kağan ölmeden önce, Kağanlık için, annesinin soylu olmadığı gerekçesiyle oğlu Ta-lo-pien'in değil, kardeşi Taspar'ın başa geçmesini vasiyet etmişti. Taspar Kağan, başa geçtikten sonra Chou ve Ch'i devleti Taspar Kağan'a yüklü miktarda ipek ve çeşitli güzel hediyeler sundular (Zizhi Tongjian 資治通鑑 171: 5314; Zhou Shu 周書 50: 911). Çin sınırları içerisindeki iki büyük devleti hâkimiyeti altına aldığını düşünen Taspar Kağan, bu devletler için, *"benim güneydeki iki oğlum"* demekteydi (Sui Shu 隋書 84: 1865; Zizhi Tongjian 171: 5314; Zhou Shu 50: 911; Tongdian 通典 197: 1068B; Wenxian Tongkao 文獻通考 343: 2687C). Bu sırada devlet çok genişlemiş olduğundan Taspar Kağan idari teşkilatlanmayı yeniden düzenlemiştir. Abisi Kara Kağan'ın oğlu She-t'u'yu devletin doğu tarafına, kardeşi Ju-tan'ın oğlu Pu-li'yi ise batı tarafına atadı (Tongdian 197: 1068B). Taspar Kağan'ın emrinde yüz binlerde asker mevcuttu. Çin'deki iki devlet, Kök Türklerin desteğini alabilmek adına, hazİni İlerinde ne varsa boşaltmışlar ve fakirleşmişlerdi (Sui Shu 84: s. 1865; Wenxian Tongkao 343: 2687C; Tongdian 197: 1068B). Taspar Kağan, her iki devlete de Kök Türk menfaatlerine uygun şekilde davranırken Ch'i devleti ile daha yakın ilişkiler kurmaya başladı. Bu durum bir bakıma Kök Türkler için olumluydu (Taşağıl 2003, c. 1: 28). Zira Chou Devleti, Kök Türk yardımları ile birlikte güçlenmişti. Böylece ikisi arasında denge kurup baskı altında tutabilecekti. Fakat Taspar Kağan bunu kullanmakta pek başarılı olamamıştır (Taşağıl 2003, c. 1: 28). Taspar, Ch'i hanedanı ile yakın ilişki kurmak için, onlara elçi göndererek at hediye etti ve ardından, bir prenses ile evlenmek isteğini bildirdi (Zizhi Tongjian 171: 5332; Bei Qi Shu 北齊書 8: 106-107). Bu sıralarda Taspar Kağan, devletin geleceği için zararlı olabilecek bir hata daha yapmış ve Budizm'in Kök Türk ülkesinde yayılması için çalışmıştır. Taspar Kağan'ın Budizm'e yakınlaşmasının nedeni, bu sıralarda Ch'i devletinden gelen bir rahibin tesirinde kalmasıdır (Taşağıl 2003, c. 1: 28). Bu rahip Taspar Kağan'a Ch'i devletinin zenginliğinin sebebinin Budizm'e inandıkları için olduğunu telkin ediyordu. Taspar, buna inanarak Budizm kitaplarını istedi (Taşağıl 2003, c. 1: 28). Daha çok ileri giderek, ülkede Budist tapınağı inşa ettirdi. Tamamlanan tapınağı dolaşırken, neden Ch'i ülkesinde doğmadığını söyleyerek, pişmanlığını dile getirdi. Bununla da kalmadı, et yemeyi kesti, Budist gibi, sebze yemeye başladı (Sui Shu 84: 1865; Wenxian Tongkao 343: 2687; Bei Shi 北史 99: 3290). Tüm bunlardan dolayı, Taspar Kağan'ın Çin'e yakınlaşması gittikçe daha çok artıp, hayranlığa dönüştü. Bundan başka Budizmin dini

kitapları Türk diline çevrilmeye başlandı. Taspar'a Türkçe, Budizm kitapları hediye edildi ve ülke de rahipler Budizm öğretilerini yaymaya başladılar (Cefu Yuangui 册府元龟 996: 5A; Bei Qi Shu 20: 267). Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Taspar Kağan, Budizm etkisinde kalmış ve bu durum onun halk ile arasının açılmasına neden olmuştur. Budizm, Türk halkının doğası veyaşayış tarzı ile uyuşmayan bir dindi. Bu yüzden Türk halkı arasında çok fazla yayılma alanı bulamadığı gibi, halkın Kağan'a olan güvenini de sarsmıştır. Bir başka neden ise Gök tanrı inancının Kök Türklerde çok güçlü olmasıydı. Bunu gösteren en önemli delil ise Orkun yazıtlarıdır. Yazıtlarda Bilge Kağan; *"Gök tanrının inayetiyle babası İlteriş Kağan ve annesi İl Bilge Hatun yüceltilmiştir"* diye söylemektedir (Tekin 2010: 26-27).

Taspar Kağan dış siyasette kötü sonuçlar doğurabilecek adımlar atmaya başlamıştır. Kuzey Ch'i devleti 577 yılında yıkıldıktan sonra prens Kao Chao-i, Taspar Kağan'a sığınmıştır, Taspar Kağan ise bu prensi Kuzey Ch'i imparatoru ilan ederek, Chou Devletine karşı denge oluşturmak istemiştir (Zizhi Tongjian 173: 5375; Bei Qi Shu 12: 157). 578 yılına gelindiğinde Taspar Kağan bir kez daha Çin' e akınlara başlamış ve birçok ganimet elde ederek geri dönmüştür (Zhou Shu 50: 912; 7, 117; Zizhi Tongjian 173: 5391). Daha sonra ilişkilerinin güçlenmesi için, Chou Devletine elçi göndererek bir evlilik akdi teklif etti. Chou Devleti bunu kabul etti. Fakat evliliğin gerçekleşmesi için Chou Devleti, Taspar Kağan'dan kendisine sığınmış olan Ch'i prensi Kao Chao-i'yi geri vermesini istedi (Zhou Shu 7, 118; Zizhi Tongjian 173: 5398). Ancak Taspar bunu kabul etmeyerek, akın veyağmalarına devam etse de daha sonra kendisine sunulan bu teklifi kabul etti. Neticede 580 yılında prenses Ch'ien-chin, Taspar Kağan'a gönderildi (Zhou Shu 50: 912; Zizhi Tongjian 174: 5404; Sui Shu 51: 1329; Zizhi Tongjian 174: 5414). Bu sıralarda Chou Devletinden bir elçi de Taspar Kağan'a gönderilmiş ve Ch'i prensi tekrar istenmişti. Bu nedenle Çin sınırında yakın bir yerde düzmece bir av düzenlendi. Bu av tertibine Ch'i prensi de çağrılmıştı. Bu av sırasında Ch'i prensi Chou askerler tarafından kaçırılarak Chou Devleti başkentine götürüldü (Zhou Shu 50: 912; Bei Shi 99: 3290; Sui Shu 39: 1159-1160; Zizhi Tongjian 174: 5410-5416; Wenxian Tongkao 343: 2687C). Böylece Chou Devleti, kendileri için büyük tehlike oluşturan bu prensten kurtulmuş oluyordu. 581 yılına gelindiğinde ise Taspar Kağan hastalandı ve bir süre sonra öldü (Sui Shu 84: 1868; Bei Shi 99: 3290).

Kök Türk Devleti bu zamanda Orta Asya'nın en büyük gücü durumundaydı. Doğuda Kingan Dağlarından Batıda Kırımdaki Kerç boğazına kadar olan yerler hep Kök Türklerin idaresi altındaydı. Bununla birlikte, bu kadar güçlü, bir devletin Kağanı olan Taspar, devlete zarar verip zayıflamasına neden olacak yanlış politikalar uygulamıştı. Türk milletinin yapısına veyaşayış tarzına hiç uymayacak Budizm dinine inanmış ve bu dinin Kök Türk ülkesinde yayılmasına izin vererek, tapınaklar inşa ettirmişti. Bu durum, Gök Tanrı inancını çok güçlü bir şekilde yaşayan halkın, Taspar Kağana olan güveninin zedelenmesine sebep oldu. Budizm'in Türkler için uygun olmadığına dair en önemli kanıtı, yine Çin kaynaklarında bulmaktayız. Bilge Kağan, ülkesinde Budist ve Taocu tapınaklar inşa ettirmek istediğinde, Vezir Tonyukuk ona şöyle demiştir: *"Kök Türklerin sayısı Çinlilerin sayısının yüzde birinden daha az. Yine de onlara direnç gösterip yenebiliriz çünkü oturduğumuz belli bir yerimiz yok. Su ve ot arayarak ava çıkıyoruz, ayrıca savaş sanatında deneyimliyiz. Güçlü olduğumuzda ilerliyor ve bir yeri ele geçiriyoruz. Güçsüzleştiğimizde de bir yere kaçıyor ve saklanıyoruz. Çin askeri ne kadar çok olursa olsun bu onlara bir fayda sağlayamaz. Ayrıca Buda ve Lao-tse, insanlara insaflı olmayı ve affedici olmayı öğretiyor. Bu askeri güç sağlayan bir araç değil"* (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5174; Xin Tang Shu 新唐書 215B: 6052; Wenxian Tongkao 2693A; Tongdian 通典 1075A). Bu sözler üzerine Bilge Kağan, Tonyukuk'un bu düşüncesini onayladı ve Tapınak yapımından vazgeçmiştir (Jiu Tang Shu 194A: 5174; Xin Tang Shu 215B: 6052; Wenxian Tongkao 2693A; Tongdian 1075A).

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere, Vezir Tonyukuk, Budizm'in Türkler için ne kadar zararlı olduğunu görmüş, belki de Taspar Kağan'ın, Budizm'e yakınlaşmasının halkta yaratmış olduğu inkırazı bildiğinden Bilge Kağanı bu düşüncesinden vazgeçirmiştir. Taspar Kağan'ın bir başka yanlış politikası da kendisine sığınmış olan Ch'i prensini, düzmece bir av tertibi sırasında Chou Devletine teslim etmesidir (Taşağıl 2003, c.1: 34). Bu prens sayesinde Chou Devletine daha çok baskı yapılabilir ve birçok taviz elde edilebilirdi. Ayrıca Chou Devletinden sonra kurulacak olan Sui hanedanlığına karşı alternatif güç oluşturulabilirdi. Bu düzmece av olayı ile prensin teslim edilmesi de halk ile Taspar Kağanın arasını açmıştır (Kafesoğlu 2009:103; Taşağıl 2003, c.1: 34). Ayrıca, Mu-kan Kağan'ın bile onaylamayarak, soylu bir anneden gelmediği gerekçesiyle tahta, oğlu Ta-lo-pien'i varis göstermemiş olmasına rağmen Taspar Kağan, Türk töresini

hiçe sayarak Ta-lo-pien'i varis gösterdi. Bu nedenle o, taht kavgalarının yolunu açarak, ülkenin iç güvenliğini tehlikeye atmış oluyordu (Taşağıl 2003, c.1: 34). Taspar Kağan dönemi her ne kadar, Kök Türk Devletin sınırlarının en geniş olduğu ve gücünün son doruğuna ulaştığı bir dönem olsa da, tüm bu nedenlerden dolayı devlet yavaşça zayıflama dönemine doğru gitmekteydi. Taspar Kağan dönemindeki bu olumsuz politikalar Kök Türk yazıtlarına da yansımıştır. Bu nedenle, Bilge Kağanın, Köl Tigin Yazıtına *"anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç."* (Tekin 2010: 24-25)[12] sözlerini yazdırmasının bir nedeni de, başta Taspar Kağan döneminde başlayan bu bozulmaya işaret ettiği düşünülmekle birlikte, devletin başına geçen Türk halkının ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksun, ileri görüşsüz hükümdarlar için yazıldığı düşünülmektedir.

Taspar Kağan, ölmeden önce oğluna "ağabeyinin ölmeden önce, oğlu yerine kendisini tahta varis gösterdiğini, bu yüzden onun bu hareketine vefa göstererek abisinin oğlu Ta-lo-pien'in tahta geçmesini vasiyet etti (Sui Shu 84: 1865; Bei Shi 99: s. 3290; Zizhi Tongjian 175: 5449; Cefu Yuangui 967: 8A, B, 9A). Taspar Kağan'ın vasiyeti neticesinde devlet büyükleri Mu-kan Kağan'ın oğlu Ta-lo-pien'i tahta çıkarmak istediler, ancak Türk milleti, annesinin aşağı sınıftan olması sebebi ile Ta-lo-pien'in Kağan olmasını kabul etmedi (Sui Shu 84: 1865; Bei Shi 99: 3290; Zizhi Tongjian 175: 5449). Bunun üzerine Taspar Kağan'ın oğlu An-lo'yu tahta çıkardırlar. An-lo devlet idaresindeki kontrolü tam anlamıyla sağlayamıyordu ve Ta-lo-pien'in tacizleri ile uğraşmak zorunda kaldı (Sui Shu 84: 1865). Bunlardan dolayı devlet meclisi tekrar toplandı. Yapılan istişareler neticesinde, Bilge ve cesur kimliği ile diğerlerinden daha fazla ön planda olan Kara Kağan'ın oğlu She-t'u' yu Kağan ilan ettiler (Sui Shu 84: 1865; Bei Shi 99: 3291; Tongdian 197: 1068C; Zizhi Tongjian 175: 5449). She-t'u, İşbara 沙鉢略 adını alarak Kök Türk tahtına çıkmıştır.

İşbara tahta çıktığı yıllarda, Çin'de de hanedan değişikliği olmuş, Chou Devleti yıkılarak 581 yılına yerine Sui hanedanlığı kurulmuştur. İşbara, ilk iş olarak Kök Türk devlet politikası gereği, Çin'de yeni kurulmuş olan Sui devletini baskı altına almaya çalıştı. Tüm askeri gücünü toplayıp 400 bin okçu askeri ile birlikte, yıkılan Chou Devletinin bakiyesi olan komutanlarla birleşerek, Sui sınırlarındaki şehirlere akınlar düzenlemeye

[12] Ondan sonra erkek kardeşi ağabeyi gibi yaratılmamış şüphesiz." (KT D.5; BK D.5-6) (Tekin 2010: 24-25)

başladı (Sui Shu 84: 1865, 40: 1174; Bei Shi 99: 3291; Zizhi Tongjian 175: 5450). Bu sıralarda Sui devleti de Kök Türkleri zayıflatıp bölme planları yapmaya başlamıştı. Taspar zamanından bu yana Kök Türkler yanında bulunan Çin ajanı, Ch'ang Sun-sheng, yıllardır Kök Türkler hakkında birçok bilgi toplamış ve Aşina ailesinin içindeki zaafları öğrenmişti (Taşağıl 2003, c.1: 36-37). Ayrıca Kök Türk Devletinin askeri yapısını, zayıf noktalarını iyice öğrenmiş, ülkenin coğrafyası hakkında geniş bilgiler elde etmişti. Bu ajan, Sui sarayına gelerek bu raporu İmparatora sundu. Kısa süre sonra Kök Türkleri bölme faaliyetlerine başlandı (Sui Shu 50: 1330-1331; Zizhi Tongjian 175: 5450-5451). Bu plan dahilinde, ilk iş olarak Batı Kök Türklerinin başında bulunan İstemi Yabgu'nun oğlu Tardu'ya kurt başlı sancak gönderildi (Sui Shu 46: 1256, 51, 1331; Zizhi Tongjian 175: 5451). Başta olduğu süre boyunca muhalif duygular besleyen Tardu, bunun neticesinde Doğu Kök Türklerine karşı bağımsızlık ilan etti. Ayrıca devletin doğusunda yaşayan Moğol kabilelerine elçiler gönderilerek, onlarında Kök Türklere karşı isyan etmeleri istendi (Sui Shu 46: 1256, 51, 1331; Zizhi Tongjian 175: 5451). Tüm bunlar neticesinde Kök Türk Devleti gücünü hemen kaybetmedi, aksine büyük bir harekat başlatan İşbara, 582 yılında, dört yüz bin kişilik ordusu ile birlikte dört bir taraftan Sui devletine girdi (Zizhi Tongjian 175: 5451). Sui devletinin kumandanları, Kök Türklerin karşısına çıkacak gücü kendilerinde bulamadılar, bu gücü kendinde bulanlar ise Kök Türk orduları tarafından mağlup edildiler (Sui Shu 1, 17, 54, 1362; 84, 1866; Bei Shi 99: 3291; Zizhi Tongjian 175: 5456-5458). Bir kaç ay süren bu Kök Türk seferi neticesinde, tüm kuzey Çin toprakları yağmalanmış ve birçok ganimet elde edilerek geri dönülmüştür (Sui Shu 53: 1350). Bu durum karşısında büyük moral bozukluğu içerisine giren İmparator, Bir ferman yayınlayarak, tüm Çin'in eskiden bu yana, içeride birbiri ile savaştığını, bu yüzden Kök Türklerin sürekli onlara üstün geldiğini dile getirdi (Taşağıl 2003, c.1: 39). Artık, geçmiş hanedanların yaptığı hataların tekrar edilmeyip, birleşilmesi gerektiğini, erkeği ve kadınıyla tüm halkın çalışıp sınırlarını nasıl koruyabileceğini anlattı. Ayrıca Kök Türklerin kendi iç çekişmelerinden bahsederek, onların nasıl yenebileceklerini söyledi. Onlardan kalan geniş arazilerin halka verileceğini vadinde bulundu (Sui Shu 84: 1866-1867; Bei Shi 99: 3291-3292; Zizhi Tongjian 175: 5462; Tongdian 197: 1068C; Wenxian Tongkao 343: 2688A). Bu fermanın halkın ve ordunun üzerinde büyük tesiri olmuş ve bu fermandan sonra büyük bir ordu toplayan İmparator, orduyu İşbara üzerine göndermiştir. İki taraf arasında

yapılan savaş sonunda, Kök Türklerin tedbirsiz olması neticesinde İşbara büyük bir bozguna uğradı ve tüm mallarını kaybederek, geri çekildi (Sui Shu 44: 1224; Zizhi Tongjian 175: 5463; Sui Shu 53: 1358-1359; 84: 1868; Bei Shi 99: 3292). Bu savaştan sonra büyük problemler yaşandı. Kök Türk ülkesinde büyük bir kıtlık çıkması ve arkasından da salgın hastalıklar neticesinde birçok askerini ve hayvanını kaybetti (Sui Shu 84: 1867; Zizhi Tongjian 175: 5463; Bei Shi 99: 3293). Tüm bu olumsuzluklardan dolayı, İşbara Sui İmparatoruna bir elçi göndererek ona barış teklifi sundu. Ancak İmparator bu teklifi kabul etmedi (Zizhi Tongjian 175: 5464). Bundan sonra imparator, ajan Ch'an Sun-sheng'i, Ta-lo-pien'e göndererek, onu İşbara'ya karşı kışkırttı. Ta-lo-pien'de Sui hanedanına elçi gönderdi (Sui Shu 51: 1331; Zizhi Tongjian 175: 5465). Tüm bunları öğrenen İşbara, devletin daha fazla bölünmesini istemediği için Ta-lo-pien' üzerine yürüyerek onu mağlup etti ve ona bağlı boyları kendisine kattı. Ta-lo-pien ise Tardu'nun yanına sığındı (Sui Shu 51: 1331, 84, 1868; Zizhi Tongjian 175: 5465; Bei Shi 99: 3293). Ciddi şekilde bölünme sürecine giren devlette İşbara, batıda, Tardu ile birlik içinde olan Ta-lo-pien, Tan-han ve kendi kardeşi Ti-chih-ch'a' ya karşı tek başına hareket etmek zorunda kalmıştı (Taşağıl 2003, c.1: 43). Bundan dolayı, kendisine siyasi bir müttefik kazanmak istiyordu. Bu nedenle eşi Çinli prensesi kullanmak istedi ve Suilere elçi göndererek eşinin Sui hanedanının soyadını almak istediğini bildirdi. Bu durumu kabul eden İmparator, prensese Sui hanedanı soyadını verdi (Sui Shu 84: 1868; Bei Shi 99: 3293; Zizhi Tongjian 176: 5475; Wenxian Tongkao 978: 166). Böylece Suiler ile evlilik bağı kurulmuş ve siyasi müttefik kazanılmış oldu. İşbara ve İmparator arasında "Baba oğul" ilişkisi içerisinde mektuplar gidip gelmeye başladı. Mektuplaşma ile başlayan bu ilişkiler daha da ileri gitmiş ve İmparator elçi göndererek İşbara'ya, İmparatorun damadı rütbesi vermek istmişti (Sui Shu 51: 1332; 84, 1868; Zizhi Tongjian 176: 5475). Tören sırasında Çinli elçi, İşbara'ya eğilmesini söyledi. Ancak İşbara, hasta olup kalkamadığını belirtti ve ardından*; "atalarım ve amcalarımda kimsenin önünde eğilmezlerdi"* dedi. Bu sırada ajan Ch'ang Sun-sheng konuşarak, bunun "oğlun babaya saygı göstermesi" olduğunu söyledi (Sui Shu 51: 1332; Zizhi Tongjian 175: 5466). Neticede İşbara eğilerek İmparatorun mektubunu aldı ve başına götürdü. Çok utanmıştı. Ardından devlet adamları ile birlikte, bu durumdan dolayı ağlamaya başladı (Sui Shu 84: 1868; Bei Shi 99). Çin elçisi devam ederek, İşbara'nın Sui üstünlüğünü kabul etmesini ve Suilerin tebaası olmasını istedi. İşbara buna şaşırarak

"nasıl üstünlüğü kabul ederim" diyerek bağırdı (Sui Shu 40: 1174; Cefu Yuangui 978: 17A, B). Bunun üzerine elçi, tekrarlayarak Sui'nin tebaası olduğunu kabul et, dedi. Bunun ardından İşbara Sui devletinin tebaası olduğunu kabul etti. Hiç şüphesiz bu durum Türk devleti ve milleti için, kölelik ile aynı anlama geliyordu (Sui Shu 84: 1868; Bei Shi 99: 3293-3294; Sui Shu 40: 1174; Cefu Yuangui 978: 17A, B). Neticede Kök Türk ülkesi tamamıyla Çin tesiri altına girmiştir. Siyasi olarak Çin'e bağlılığını kabul eden İşbara, bundan sonra askeri harekâtlarında Çin'in yardımını almış ve Çin'in vasalı gibi hareket etmiştir (Bei Shi 99: 3294). Suilere gönderdiği mektuplarında, Sui İmparatorunun gerçek imparator olduğunu, kendisinin, Suilerin bir vasalı olduğunu ve onlara karşı bir tehlike oluşturmayacağını dile getiriyordu (Sui Shu 84: 1869; Bei Shi 99: 3294; Zizhi Tongjian 176: 5483). İşbara'nın Sui üstünlüğünü kabul ettiğini gösteren bir başka delil ise 586 yılında Suilerin Kök Türklere takvim sunmasıdır. Bu bir bakıma Çin'in siyasi alandaki üstünlüğünü göstermekteydi (Sui Shu 1: 23; Zizhi Tongjian 176: 5485). İşbara Kağan dönemindeki olaylar, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında *"oğlı kanın teg kılınmaduk erinç."* (Tekin 2010: 24-25)[13] şeklinde yansımaktadır. İşbara Kağan 587 yılına hastalanarak öldü. Yerine kardeşi Çince kaynaklarda, Ch'u-lo-hou, olarak zikredilen, Baga Kağan, tahta geçti. Ancak bu Kağan kısa bir süre sonra, savaşta aldığı bir ok yarası neticesinde ölünce, yerine İşbara'nın oğlu Çin kaynaklarında adı Yung-yü-lü olan Dou lan 都蘭 Kağan geçti (Sui Shu 84: 1870-1871; Bei Shi 99: 3295; Zizhi Tongjian 176: 5498). İşbara Kağan zamanında Suilerin üstünlüğünü kabul eden Doğu Kök Türk Devleti, Tou-lan Kağan döneminin Suilere vergi verir hale gelmişti (Sui Shu 84: 1871; Bei Shi 99: 3295). Bu sırada Kök Türkler ile kendine bağlı boylarında arası açılmış, boylar kendi başlarına hareket eder olmuşlardı (Taşağıl 2003, c.1: 52). Kök Türk Devletine bağlı boyların ileri gelenleri Çin'e elçi göndererek On bin baş at, yirmi bin koyun, beş yüz deve ve beş yüz baş sığır sundular (Sui Shu 84: 1871; Bei Shi 99: 3295; Zizhi Tongjian 178: 5542). Bu durum, o dönemde Kök Türklerin düşmüş olduğu durumu gösteren en önemli kayıttır. İleride, Sui devleti, boyların bu durumunu Kök Türklere bir koz olarak kullanacaktır. Ancak bu durum fazla devam etmedi. Güçlenen Tou-lan Kağan, Çin'e vergi göndermeyi bırakarak, Çin sınırlarına akınlar yapmaya başladı (Sui Shu 67: 1578; Zizhi Tongjian 178: 5542; Sui Shu 51:

[13] "*oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz.* (KT D. 5; BK D.6) (Tekin 2010: 24-25).

1332). Bu sırada Kök Türkler bölme planına devam eden Sui Devleti, bu yıllarda kuzeyde yaşayan, Baga Kagan'ın Oğlu Tu-li ile ilişki kurmuşlardı (Zizhi Tongjian 178: 5543). 597 senesinde Tu-li, Suilere elçi göndererek bir prensesle evlenmek istediğini bildirmişti (Zizhi Tongjian 178: 5543; Sui Shu 84: 1872; Tongdian 197: 1069A; Wenxian Tongkao 342: 2688B; Bei Shi 99: 3295-3296). Bu isteği memnuniyetle karşılayan İmparator, ona bir prenses ve bol hediyeler göndererek isteğini kabul etti (Zizhi Tongjian 178: 5563; Sui Shu 51: 1333). Bunu duyan Tou-lan Kağan sinirlenerek, Suilere karşı büyük bir sefer hazırlığına bulundu. Suiler üzerine yapılan bu seferi, Tu-li' daha önceden Suilere bildirdi, fakat Sui komutanları Tou-lan Kağan'ın karşısına çıkmaya cesaret edemediler (Zizhi Tongjian 178: 5563; Sui Shu 51: 1333). Tou-lan Kağan'ın bir sonraki hedefi ise Tu-li idi. Yıllardır, Türk milletine ve Kök Türk Devletine ihanet etmekten çekinmiyordu. Bu nedenle Tardu ile güçlerini birleştirerek Tu-li üzerine yürüdüler. Yapılan savaşta Tu-li mağlup olarak Sui devletine sığındı. Burada Sui Devleti tarafından Kağan ilan edildi. Bundan sonra kaynaklarda Tu-li'nin adı Chi-min olarak geçmektedir (Sui Shu 84: 1873; Bei Shi 99: 3297; Zizhi Tongjian 178: 5568). Chi-min, Çin'de Kağan ilan edildikten sonra birçok boy Çin'e gelip onun tebaası oldu. Zamanla kendine bağlanan Kök Türklerin sayısı on binleri aşmıştı (Zizhi Tongjian 178: 5568; Sui Shu 51: 1333). Bu hadiseler devam ederken Suiler bir kez daha devreye girmiş ve Tou-lan Kağan'a bağlı boyları kışkırtarak isyan ettirmişti. Bu olaylar neticesinde, Chi-min'e karşı bir sefer düzenlemek isteyen Tou-lan Kağan, 600 yılında, tebaası tarafından öldürüldü (Zizhi Tongjian 178: 5568; Sui Shu 84: 1873; Bei Shi 99: 3297; Sui Shu 51: 1333). Kök Türk Devleti bir kez daha akılsız kumandanları yüzünden, Kök Türk Devletini bir araya toplamak ve güçlendirmek isteyen bir Kağanını kaybediyordu. Orkun Yazıtlarında bu olaylar; *"buyrukı yeme bilgisiz ermiş erinç yablak ermiş erinç"* (Tekin 2010: 24-25)[14] şeklinde geçtiği görülür. Bu olay sonucunda, Chi-min, Kağan ilan edilerek Kök Türk tahtına çıktı (Taşağıl 2003, c.1: 58). Doğu Kök Türk tahtına Suilere bağlı bir Kağan oturduktan sonra, Sui ler için tehlike olarak sadece Tardu kalmıştı. Bu yüzden Tardu üzerine büyük bir ordu gönderildi. Yapılan savaşlarda Tardu arka arkaya büyük yenilgiler aldı (Sui Shu 84: 1874; Bei Shi 99: 3298; Zizhi Tongjian 179: 5572). Ayrıca Tardu'ya karşı Tölös boylarıda isyan etmeye başlamıştı. Bu isyanları bastırmak için gönderdiği kumandanları da başarılı olamayınca isyan daha da

[14] "kumandanları pek kötüymüş şüphesiz." (KT, D. 5; BK, D.6) (Tekin, 2010: 24-25).

şiddetlendi (Sui Shu 51: 1335; 84, 1874). Bunun neticesinde Tu-yu-hun[15]'lara sığınan Tardu'dan bir daha Çin kaynakları bahsetmemektedir (Sui Shu 84: 1874; Zizhi Tongjian 179: 5600; Bei Shi 99: 3298). Bu yıldan sonra Tardu'dan bir daha bahsetmediği için Tardu'nun ölümünü 603 yılı olarak kabul etmekteyiz. Tardu'nun ortadan kaybolmasının ardından, tek başına Kök Türk Kağanı olan Chi-min Kağan, Kök Türk başkenti olan Ötüken'de oturmamış, Gobi Çölü'nün doğusunda Chi-kou denen bölgeyi kendine merkez seçmiştir (Sui Shu 51: 1335; Zizhi Tongjian 179: 5600). Chi-min Kağan, Sui devletine bağlı olduğu için, hükümdarlık zamanı rahat bir şekilde geçmekle beraber, Çin kültürü etkisi iyice artmıştı. Chi-min Kağan, bozkır hayatının zorluğu yerine, Çinli gibi rahat şartlarda yaşamak istiyordu (Taşağıl 2003, c.1: 61). 607 yılında Sui başkentine gelen Chi-min, İmparatora, artık bir Çinli gibi yaşamak istediğini söylüyordu. İmparator, bu olayı, *Kök Türklerin ele geçirilmiş olduğu* şeklinde yorumladı (Zizhi Tongjian 180: 55627; Taşağıl 2003, c.1: 61). Bu durumu Hun hükümdarı Ho-han-yeh'in Çinlileşmek istemesine benzetiyordu (Taşağıl 2003, c.1: 61). Aynı yıl Sui İmparatoru Yang, kuzeye doğru geziye çıkmıştı. Bu amaçla Kök Türk ülkesini de görmek istedi. Chi-min Kağan, onu karşılamak için oğlu ve yeğenini göndermiş (Zizhi Tongjian 180: 5629), İmparatorun geçeceği yolları temizletip koruma altına aldıktan sonra, İmparator için kendi otağına kadar üç bin li uzunluğunda bin adım genişliğinde yol yaptırmıştı (Sui Shu 51: 1336). İmparator, Chi-min Kağan'ın yaptığı bu davranıştan çok etkilendi. Bu sırada İmparatora bir elçi göndererek şu sözleri söylemiştir. "*İmparatorun vasal ülkesini ziyaret ettiği için şereflendiğini ve Çinliler gibi giyinip, yaşamak istediğini"* söyledi. (Cefu Yuangui 7A: 999; Mori 1966: 363-371). Daha sonra imparator için bir çadır hazırlayan Chi-min, İmparatorun bu çadırı ziyareti sırasında, bir kap içkiyi alarak yerlere kadara yatarak imparatora saygısını gösterdi. Adamları da aynı hareketi yaparak, imparatora saygı sundular (Sui Shu 51: 1336). Bundan çok memnun olan imparator, Hun dönemine ait bir şiir söyledi ve ardından Chi-min ve eşine bir çömlek altın ve değerli eşyalar hediye etti (Zizhi Tongjian 180: 5632). Chi-min Kağan döneminin bir başka önemli olayı ise, Sui devletine karşı ayaklanmış olan Kıtanların, Çin askerleri değil, Kök Türk askerleri kullanılarak bastırılmak istenmesiydi (Zizhi Tongjian 180: 5621). Chi-min, 20 bin asker hazırlayarak, bu askerleri Çinli bir kumandanın emrine

[15] 312 yılında Kuzeybatı Çinde bulunan Tibet sınırındaki Qing-hai eyaletinde Mu-rong Tu-yu-hun tarafından kurulmuş ve 672 yılında yıkılmıştır (Erkoç, 2015: 45)

verildi. Bu harekatta, Kıtanlar mağlup edildi ve bir çok ganimet ele geçirilmiş oldu (Zizhi Tongjian 180: 5621-5522). Kıtanlar üzerine olan sefer, Kök Türklerin, ilk kez Çin adına sefere çıktıklarını göstermesi açısından önemlidir. Bu olay Kök Türk Yazıtlarında *"tabgaç bodunka bglik urı oglıin kul boltı"* (Tekin 2010: 27)[16] cümlelerinin ilk örneği görünmektedir.

Chi-min Kağan'ın Çinlileşme isteği giderek artmaktaydı. 608 yılında Sui sarayına giden Chi-min Kağan için, imparator bir kale yaptırdı (Sui Shu 65: 1534; Zizhi Tongjian 181: 5682). Kalenin içine evler ve geniş odalar inşa edilmişti. Bu odaların içi, Çin kültürüne ait en güzel eşyalar ile donatılmıştı. Chi-min Kağan, bir süre burada kalarak, Çin kültürünü güzelce yaşamış oluyordu (Sui Shu 65: 1534; Zizhi Tongjian 181: 5682). Kök Türk Devletinde Türk töresinin, yok olmaya yüz tutmuş olduğu, Çinlileşmenin doruk noktasının görüldüğü dönemleri yaşatan Ch-min Kağan 609 yılında hastalanarak öldü. Bu Kağan devrinde Kök Türkler, siyasi açıdan olduğu kadar, kültürel açıdan da Çin tabiiyetine girmiş oluyordu. Chi-min Kağan'ın erdemsizliği nedeniyle Türk kültürü ve töresi, ayaklar altına alınmıştı. Hatta Sui İmparatoruna gönderdiği mektuplarda *"Suilerin atlarını koyunlarını binlerce yıl gütmek istiyorum"* diyecek kadar Türk milletinin gururunu ayaklar altına almış, kendisinin Türk töresinden, ne kadar yoksun olduğunu bir kez daha göstermiş oluyordu (Sui Shu 51: 1333). Chi-min Kağan'ın ölmesinden sonra oğlu Tou-chi, Shih-pi Kağan unvanını alarak tahta çıktı (Sui Shu 84: 1876; Zizhi Tongjian 182: 5695). Shih-pi Kağan, babası gibi değildi. Türk kültürüne ve töresine sahip çıkarak, bulunduğu bölgede yavaşça güçleniyordu. 610 yıllarından sonra Sui devletinde, Kore seferlerinde yenilen imparatora karşı halkın ve komutanların tepkisi artmaktaydı (Sui Shu 84: 1876; Zizhi Tongjian 182: 5695). 613 yılına gelindiğinde de isyanlar oluşmaya başlamıştı. Sui devletinin çeşitli şehirlerinde halk isyan edip yağma hareketlerine girişiyor, sayıları yüz binleri bulan halk, Shih-pi Kağan'ın saflarına geçiyordu (Sui Shu 84: 1876; Zizhi Tongjian 182: 5695). 615 yılında kuzey topraklarını teftişe çıkan imparatorun veziri P'ei-chü, Shih-pi Kağan'ın oldukça güçlenmiş olduğunu gördü ve bir rapor hazırlayarak bunu imparatora sundu. Bu rapor sonucunda Sui devleti, Shih-pi Kağanın kardeşi Ch'i-chi'ye bir elçi göndererek, ona

[16] Çin halkına bey olmaya layık erkek evladı kul oldu" (KT D. 7; BK D. 7) (Tekin 2010: 27).

prenses vaat edip güneyde Kağan olma teklifi sundular (Sui Shu 67: 1582; Zizhi Tongjian 182: 5697). Böylece tekrar Kök Türk hanedan ailesinde ikilik çıkarmayı planlıyorlardı. Bu durumu kabul etmeyen Ch'i-chi, ayrıca bu durumu ağabeyine iletti. Bundan başka, imparatorun veziri, P'ei- chü, Shih-pi Kağan'ın Soğdlu, Vezirini pusu kurup öldürerek, onun isyan ettiği için öldürüldüğünü bildirdi (Sui Shu 67: 1582; Zizhi Tongjian 182: 5697). Gerçeği öğrenen Shih-pi sefer hazırlıklarına başladı. Kuzeye teftişe çıkmış olan İmparator üzerine yürüdü (Sui Shu 67: 1582; Zizhi Tongjian 182: 5697). Hızla ilerleyen Shih-pi, Yen-men'de imparatoru kuşatma altına aldı. İmparator oldukça zor durumdaydı. Yiyecek sıkıntısı baş göstermişti (Zizhi Tongjian 182: 5697; Sui Shu 84: 1876; 61: 1467). Bu durumdan imparatoru kurtaran prenses İ-ch'eng olmuştu. Kağana elçi göndererek, kuzey taraflarda isyan olduğunu söyledi. Bu durum karşısında Shih-pi Kağan kuşatmayı kaldırarak geri dönmek zorunda kaldı (Zizhi Tongjian 182: 5697; Sui Shu 84: 1876; Bei Shi 99: 3299). Kök Türk Devletini eski gücüne yaklaştırmayı başaran Shih-pi Kağan, Bu tarihten sonra Sui devletini sürekli baskı altında tutmuştur (Zizhi Tongjian 183: 5717). Ayrıca Sui devletine vergi vermeyi de kesmiştir. İmparator, Yen-men'de kuşatıldığından bu yana otoritesi iyice zayıflamış ve devletin her köşesinde isyanlar çıkmıştı (Zizhi Tongjian 183: 5717). Devlete bağlı Çinli eyalet yöneticileri, valiler ve komutanlar, Sui devletine karşı isyan başlatmışlardı. Sui devleti isyanlarla uğraşırken, Shih-pi Kağan, kuzeyden hareket ederek Sui devletine saldırıyor veyağma hareketlerine devam ediyordu (Zizhi Tongjian 183: 5717). Sui devletinin, Kök Türkler için uyguladığı entrikaları, bu kez de Shih-pi Kağan, Sui devletine uyguluyordu. Bunda mutlaka Shih-pi Kağan'ın babası zamanında Çin'de yaşaması ve Sui devletinin bu tür politikalarını çok iyi öğrenmesinin payı büyüktü. Sui devletinin komutanları Shih-pi Kağan'ın hâkimiyetini tanıyor ve Shih-pi Kağan'da onlara Kağan unvanı verip askeri yardımlarda bulunuyordu (Zizhi Tongjian 183: 5724; Jiu Tang Shu 57: 2291; Xin Tang Shu 88: 3334). Böylece, Sui devletinin güçlenmesini engellemiş oluyordu. Bunlardan birisi de Tang hanedanı kurucusu Li Yüan'dır (Zhizhi Tongjian 184: 5737-5740; Jiu Tang Shu 75: 2292; Xin Tang Shu 88: 3735). Kök Türk Devletinin askeri desteğini almış ve 618 yılında Sui Hanedanlığını yıkarak, Çin'de Tang Hanedanlığını kurdu. Bu yeni hanedanlıkta, Kök Türk üstünlüğünü kabul ediyordu (Jiu Tang Shu 57: 2292; Xin Tang Shu 88: 3735; Zizhi Tongjian 184: 5737-5740). Bu sırada, devletten ayrılmış olan Kıtan boyları tekrar Kök Türk hâkimiyetine girdiler

(Tong Zhı 通志 636: 6727A; Jiu Tang Shu 194A: 5153; Xin Tang Shu 215A: 6023). Fakat Shih-pi Kağan Tang hanedanını sürekli baskı altına tutmak istiyordu. Bu nedenle, büyük bir ordu hazırlayarak kolay bir şekilde Sarı Nehri geçti. Kendisine, Çinli muhaliflerde katılmıştı. Çin içlerine doğru bir sefer yapılacağı sırada, Shih-pi Kağan öldü (Jiu Tang Shu 56: 2280; 194A: 5144; Xin Tang Shu 87: 3730-3731; Xin Tang Shu 215A: 6028). Kök Türk Devletini kısa sürede toparlayıp eski gücüne kavuşturan Shih-pi Kağan'ın ölümü, Kök Türkler için şüphesiz büyük bir kayıp olmuştu. Bundan sonra Kök Türk Devleti bir daha toparlanamayarak hızla çöküşe geçecektir. Shih-pi Kağan'dan sonra yerine kardeşi Ch'u-lo Kağan geçti. C'hu-lo Kağan'da ağabeyi gibi Çin'i baskı altında tutuyordu. Hatta bir Sui prensini İmparator ilan edip onu destekleyerek denge politikası güttü (Jiu Tang Shu 194A: 5154; Xin Tang Shu 215A: 6029; Zizhi Tongjian 188: 5882-5884). Tang Hanedanı muhalifler ile birlikte Tang'a karşı büyük bir sefer hazırlığı içerisindeyken C'hu-lo Kağan, Çinliler tarafından zehirlenerek öldü (Jiu Tang Shu 56: 2280; Xin Tang Shu 87: 3731; Zizhi Tongjian 188: 5885, 5895). Bir kez daha, Kök Türk tahtına çıkan zeki ve güçlü bir Kağan, Çin'in hileleri ve entrikalarından dolayı ölmüştü. Bu durum Orkun yazıtlarına *"Tabgaç bodun tebligin kürlügin üçün."* (Tekin 2010: 24-25)[17] şeklinde aksetmiştir. Yerine küçük kardeşi Tou-pi, Chie-li (İl) unvanı alarak 620 yılında tahta geçti. İl Kağanda Çin'i baskı altına alma politikasını sürdürdü. Büyük bir ordu toplayarak, Çin topraklarında birçok yağma hareketlerinde bulunarak birçok bölgeyi istila etti (Jiu Tang Shu 194A: 5155; 60: 2345; 61: 2367; 55: 2252-2253; Xin Tang Shu 215A: 6030; 78: 3520; 95: 3847-3847; Zizhi Tongjian 189: 5911-5912, 5920). Buradan devam ederek Çin'in içlerine kadar ilerlediler ve birçok mal ele geçirdiler. Bu sırada Tang ordusu, Kök Türklerin geri dönüş yolunu kesmişti (Jiu Tang Shu 56: 2282). Bunu gören İl Kağan, elçi göndererek barış teklifinde bulundu. Aslında bu sıralarda Kök Türkler, Önemli bir kaleyi ele geçirmişlerdi. Bundan dolayı Tang Hanedanı zor durumda kalmıştı (Zizhi Tongjian 190: 5954). Bu yüzden, Tang Devleti, barış teklifini kabul etti. 623 yılına gelindiğinde İl Kağan bir kez daha Çin sınırlarında göründü ve You eyaletine saldırdı. Ancak buranın valisi tarafından püskürtülerek geri çekildi (Jiu Tang Shu 199B; 69: 2252). Yine aynı yılda, Tang Devleti, Kök Türklerin Çin seferleri için üs olarak kullandıkları Mai şehrini ele geçirdiler. İl Kağan burayı tekrar ele geçirmek için harekete geçerek şehri kuşattı

[17] Çin halkı hilekâr ve sahtekâr olduğu için." (KT D. 6; BK D. 6) (Tekin 2010: 24-25).

(Jiu Tang Shu 199B; 69: 2252; Zizhi Tongjian 190: 5967-5968; Xin Tang Shu 94: 3835). Bu sırada Tang Hanedanına elçi göndererek bir prensesle evlenmek istediğini bildirdi. Fakat İmparator, kuşatmayı kaldırması neticesinde, evliliğin gerçekleşeceğini bildirdi (Zizhi Tongjian 190: 5973-5974). Neticede Mai şehri tekrar Kök Türklerin eline geçti. Fakat İl Kağan, Çinli bir prenses ile evlenmesi pahasına, yüzlerce Türk'ün canı verilerek alınan Mai kalesini Tang Devletine geri verdi (Zizhi Tongjian 190: 5973-5974). Ancak Kök Türk akınlarının ardı arkası kesilmiyordu. 624 ve 627 yıllar arasında, Tang Devletine birçok akınlar yapıldı. Tang Devleti baskı altına alınmış ve sayısız ganimet ele geçirilmişti. Hatta bu akınlar sırasında Başkent Chang-an'a kadar ilerleme sağlandığı için, Tang Hükümdarı, başkenti daha güneye taşımak istemiş, prens Li-shih-min ve devlet adamları buna engel olmuştu (Zizhi Tongjian 190: 5980-5983; 191: 5988-5991; Xin Tang Shu 215A: 6032-6033; Jiu Tang Shu 194A: 5157). Ancak 627 yılından sonra Kök Türk Devletinde de problemler olmaya başlamıştı. Bu durum karşısında güçten düşmekte olan Kök Türklere karşı, Tang kumandanları da başarılar elde etmeye başladılar. Kök Türkler istila veyağma yapmalarına rağmen, binlerce askerini kaybetmişlerdi (Zizhi Tongjian 191:, 5996). Bunda hiç şüphesiz, Tang Devletinin yeni İmparatoru Li-shih-min'in payı büyüktür. Tahta çıktıktan sonra adı Tai-zhong olan L shih-min, Çin kaynaklarında, zeki ve güçlü bir İmparator olarak bilinmekte ve Kök Türkleri çok iyi tanımaktaydı (Eberhard 2007: 197-202; T'ang Ch'i 1980/81: 216-217). Bu sıralarda İl Kağan otağını Wei Nehri kenarına kurmuştu. Bunu duyan Li-shih-min, harekete geçerek Wei Nehrine geldi (Zizhi Tongjian 191: 6014-6016; Xin Tang Shu 215A: 6033). Burada karşılaşan ki taraf, yapılan görüşme sonrası birbirlerine saldırmazlık anlaşması yaptılar. Kök Türkler, Çinlilere, at ve sığır verirken, Çinlilerde buna karşılık altın ve ipek vereceklerdi (Zizhi Tongjian 191: 6014-6016; Xin Tang Shu 215A: 6033; Cefu Yuangui 991: 2A; Tongdian 197: 1070A). Aslında Kök Türkler daha güçlü olmasına rağmen, İmparator eşit şartta bir anlaşma yapmayı başarmıştı. Bunda şüphesiz, İmparatorun tek başına Kök Türk askerlerinin içine at sürmesi, İl Kağan ile teke tek savaşmak istemesi ve İl Kağan ile korkusuzca konuşmuş olması etkili olmuştu. Bunu gören Kök Türk askerleri şaşırarak, atlarından inip İmparatoru selamlamışlardı (T'ang Ch'i 1980/81: 223; Liu: 2011: 185). Ayrıca o, Kök Türk ordusunun dağınık durumunu görmüş, yanında götürdüğü birçok değerli hediyeyi Kök Türklere verdiği için, bundan sonra onların savaşmak istemeyeceklerini düşünmüştür (Zizhi Tongjian

191: 6014-6016; Xin Tang Shu 215A: 6033; Cefu Yuangui 991: 2A; Tongdian 197: 1070A). Bu anlaşma ile birlikte Doğu Kök Türklerin, Çin üzerindeki askeri ve siyasi üstünlüğü sonra ermiş oluyordu. İl Kağan tahta çıktıktan bu yana, birçok seferler yapmış ve Çin içlerine kadar ilerleyerek geniş çapta yağma hareketlerinde bulunmuştu (Zizhi Tongjian 190: 5971, 5591). Ancak devlet yönetiminde bu kadar başarılı değildi. Vezirlik makamına Türk olamayan insanları, Soğd ve Çinlileri getirmişti ve bunların etkisi altında kalarak asıl Türk soyluların ondan uzaklaşmasını sağlıyor, milletinin ona karşı güvenini azaltıyordu. Bu vezirler kendilerine göre keyfi olarak yasalar koyuyor, eski Kök Türk töresini değiştirmeye çalışıyordu (Zizhi Tongjian 192: 6037; Taşağıl 2003, c. 1: 80). Bu durum halkı huzursuz etmiş ve tepkisinin giderek artmasına neden olmuştu. Tüm bu sorunlar, boy isyanlarına neden oldu.

Bununla birlikte Kök Türk ülkesinde büyük bir felaket yaşandı. Kış ayı çok çetin geçtiği için hayvanların birçoğu telef oldu ve yiyecek sıkıntısı baş göstermişti (Jiu Tang Shu 62: 2380; 194A: 5157-5159; Xin Tang Shu 100: 6020). Tüm bu problemlerden dolayı, halktan fazla vergi almak isteyince, hak Kağandan uzaklaşmış ve Uygur, Bayırku ve Sır Tarduşlar, İl Kağan'a isyan etmişlerdi (Zizhi Tongjian 192: 6037; Erkoç 2015: 139-141). Bu boylardan biri olan Sir Tarduşlar üzerine gönderilen ordular sırasıyla yeniliyordu (Cefu Yuangui 964: 1B; Jiu Tang Shu 199B: 5344). Bu sırada Kıtanlarda isyan ettiler. Bir başka olay ise yeğeni Tu-li Şad, başarısızlığı nedeni ile suçlanmış ve İl Kağan ile arası açılmıştı. Bu durumu fırsat bilen Tang Hanedanı Tu-li ile irtibat kurarak ona yardım etti (Zizhi Tongjian 192: 6049-6050). 629 yılında Kök Türk Devleti hızla çözülmeye başlamıştı. Bu yıllarda, Sir Tarduşlar[18], oldukça güçlenmiş ve Ötüken'e egemen olmuştu. Daha sonra Tang hanedanına elçi gönderip hediye sunmuşlardı (Jiu Tang Shu 199B: 5344; Cefu Yuangui 964: 1B). Bunu fırsat bilen Tang Hükümdarı, onlara davul ve sancak göndererek onların bağımsızlığını kabul etmiş oluyordu. Daha sonra Sır Tarduşlara, Uygurlar, Bayırkular, Ediz, Hsi, Tongra ve Bugu boyları bağlandılar (Jiu Tang Shu 199B: 5344; Cefu Yuangui 964: 1B; Zizhi Tongjian 193: 6061-6062). Dokuz Kök Türk erkini, Çin' gidip teslim oldu. Daha sonra

[18] Tölesler içerisinden bir boy olan Sır Tarduşlar Brinci Kök Türk Devletinin zayıflamasının ardından 628 yılından sonra güçlenmişler, Kök Türk Devletinin yıkılmasının ardından 647 yılına kadar Ötüken'de bir devlet kurmuşlardır (Jiu Tang Shu, 3, 53; Xin Tang Shu, 217B, 6134-6139; Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre: 104).

Bayırku, Bugu, Tonra ve K'u-mo-hsi'lerin reisleri gelerek imparatora bağlandılar (Zizhi Tongjian 193: 6066). Ötüken'in hakimyetini kaybeden İl Kağan, Çin sınırında bulunan Ding-xiang kentine kaçarak buraya yerleşmek zorunda kalmıştı (Erkoç 2015: 123). Ötüken'in ele geçirilmesi, Kök Türk Devletinin meşruiyetine gölge düşürmüştür. Bundan dolayı Orkun Yazıtlarında, Ötüken bölgesinin övülmesi ve bölgenin stratejik olarak öneminin vurgulanıp bu bölgenin elde tutulmasının gerekliliğinin vurgulanması, bir daha böyle bir felaketin yaşanmaması istendiği için yazılmıştır diye düşünülmektedir[19] (Erkoç 2015: 123).

Bu sırada, Tang Hükümdarı ise iki generalini harekete geçirerek İl Kağan'ın üzerine göndermişti (Jiu Tang Shu 67: 2479, 2485; Xin Tang Shu 93: 3814-3818). Bundan dolayı endişeye kapılan İl Kağan, otağını Gobi Çölünün girişine taşıdı. 630 yılında bir kez daha mağlubiyete uğrayan, İl Kağan, çaresizce Tieshan (Demir Dağı) 鐵山 'na kaçtı ve buradan Tang Hükümdarına elçi göndererek Tang Devletine bağlılığını bildirdi (Jiu Tang Shu 67: 2479, 2485; Xin Tang Shu 93: 3814-3818; Zizhi Tongjian 193: 6070-6071). Bunun üzerine İmparator İl Kağan'a bir elçi gönderdi. Bu sırada Li Ching'e de İl Kağan'ı karşılama görevi verilmişti. Ancak General Li Ching, İl Kağan'ın Çin'e bağlılığı konusunda tereddüt ediyor, otlar yeşillenip atlar güçlendikten sonra çölün kuzeyine kaçacağını düşünüyordu. Eğer çölün kuzeyine kaçıp Dokuz Kabile (Dokuz Oğuzlar)'a sığınırsa, onu yakalamak imkansız olur diyerek onun yakalamak için harekete geçtiler (Jiu Tang Shu 58: 2307; Xin Tang Shu 89: 3760; Zizhi Tongjian 193: 6072). İl Kağan'ın karargâhına yaklaştıklarında İl Kağan bunun farkına vardı ve tekrar kaçmayı başardı. Fakat elli binden fazla Kök Türk ele geçirilmiş, çoğu ise öldürülmüştü. Yin Dağlarından Gobi Çölüne kadar bütün topraklar Tang egemenliğine geçmişti (Zizhi Tongjian 193: 6073) Peş peşe gelen mağlubiyetlerden ve karışıklıklardan dolayı dağılan Kök Türkler, Tang Devletine geliyor ve sayıları gün geçtikçe artıyordu. Tang Hükümdarı ise Kök Türk ileri gelenlerine çeşitli unvanlar ve topraklar vererek, Çin topraklarına yerleştiriyordu (Jiu Tang Shu 194A: 5159; Xin Tang Shu 215A: 6034). Bunlardan A-shih-na Ssu-mo'ya, Hua eyalet askeri valiliği ve Sağ muhafızları ordusu generalliği rütbesi verildi. Tu-li'ye ise, Pei-p'ing düklüğü prensi ve bin ailelik tımar

[19] (KT G. 3) *Türk Kağanı Ötüken Ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur. (KT G. 4) Demir Kapıya kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yır Bayırku yerine kadar ordu sevk ettim. Bunca yere kadar yürüttüm. Ötüken Ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken Ormanı imiş (Tekin 2010: 21).*

verildi (Jiu Tang Shu 194A: 5159; Xin Tang Shu 215A: 6034; Cefu Yuangui 964: 1B; Tongdian 197: 1070B-C). Artık İmparator, Kök Türkler ile ilgili fermanlarında, Tanrı Kağan unvanını kullanıyordu. Bu unvanı ona, Çin'e gelip yerleşen Kök Türkler vermişti (Zizhi Tongjian 193: 6073). Çinlilerin elinden son anda kurtulmayı başaran İl Kağan, üvey amcası İşbara'nın yanına sığınmıştı. Buradan Tu-yu-hun'lara kaçmak istiyordu. Fakat İşbara tarafından yakalanıp Çinli Komutana teslim edilerek, Tang İmparatorluğu'nun başkenti Ch'ang-an' a gönderildi (Jiu Tang Shu 194A: 5159; Xin Tang Shu 215A: 60345; Zizhi Tongjian 193: 6074). Burada üzüntü içerisinde 634 yılında öldü.

Doğu Kök Türk Devletinin dağılmasından sonra başsız kalan boylar, Ötüken'de, Kağanlığını ilan etmiş olan Sir Tarduş'lara bağlandılar (Taşağıl 2003, c.1: 85). Bazı Kök Türkler ise Batı Kök Türk ülkesine doğru göç ettiler. Çin'e bağlanan Kök Türklerin sayısı ise yüz binleri bulmaktaydı. İmparatorun vezirleri bu durumdan rahatsız olmaktaydılar. Kök Türklerin, içinde bulundukları zor durumdan dolayı Çin'e sığındıklarını, güçlenince tekrar saldıracaklarını söylüyorlardı (Jiu Tang Shu 194A: 5159-5162; Zizhi Tongjian 193: 6075). Bundan dolayı İmparator, Kök Türklerin ülkenin her yerine dağıtılarak, doğudaki You eyaletinden, batıdaki Ling eyaletine kadar olan bölgeye yerleştirilip zorla yerleşik hayata geçirilmelerini, tarım ve dokumacılıkla uğraşmalarını istedi (Jiu Tang Shu 194A: 5159-5162; Zizhi Tongjian 193: 6075). Bu sayede Kök Türkler, Çinlileşip, Çin nüfusu artmış olacak ve kuzey bölgesinin boş kalacağını düşünüyordu. Bu nedenle daha önceden, Tu-li'nin idare ettiği topraklar Shun, You, Ch'ang ve Hua olmak üzere dörde ayrıldı ve her bölge için ayrı bir garnizon kumandanlığı kuruldu (Jiu Tang Shu 194A: 5159-5162; Zizhi Tongjian 193: 6075). İl Kağan'ın idare ettiği topraklar ise altı garnizon kumandanlıklarına bölündükten sonra, doğudaki üç garnizon Ting-hsiang, batıdaki üç garnizon ise Yün-chung adında birleştirildi (Jiu Tang Shu 194A: 5159-5162; Zizhi Tongjian 193: 6075). Bütün bu olaylar neticesinde Kök Türk Devleti, başsız kalarak, elli yıl sürecek bir fetret devrine girmiş oldu. Bumın Kağan, İstemi Yabgu ve devamında gelen Mu-kan Kağan devrinden sonra, Kağanlar devlet yönetiminde yeteri kadar başarılı olamamış Taspar Kağan'ın hükümdarlık yıllarında devlette bozulmalar baş göstermişti. Devletin yıkılma sebeplerine bakıldığında: Askeri ve idari yönü güçsüz olan Kağanlar, gerek idarecilerin ileri görüşsüz oluşu, gerek kumandanlarının kötü oluşu ve halkın itaatkâr olmayışından

dolayı devleti bir arada tutmakta zorlanıyorlardı. Bunun dışında, yaşanan doğal afetler neticesinde yaşanan kıtlıklar, hayvancılık ve kısmi tarım ile geçimini sağlayan Kök Türklerin zayıflamasında büyük rol oynamıştır. Yaşanan kıtlık neticesinde, halktan alınan yüksek vergiler, boy isyanlarına neden olmuştur. Bir diğer neden ise, devlet yönetiminde, Türklerin uzaklaştırılıp, Çinli ve Soğdlu memurlara yönetimde yer verilmesidir. Bu durum halk ile Kağanın arasını açmış, reisleri Kağana küstürmüştür. Kök Türkler arasında birlik ve beraberlik kaybolmuş, töreden uzaklaşılmıştı. Devletin yıkılmasında en önemli aktörlerden birisi, Çin politikalarıydı. Kök Türklerin başına, ne zaman, askeri ve idari yönü kuvvetli, cesur ve kudretli bir Kağan geçse, Çin halkı, entrika ve hile ile Türk halkını aldatıyordu. Erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürüyor, Kağanıyla halkı kışkırtıp arasını açarak, Türk devletini yok etmek istiyordu. Bunun en önemli kanıtlarından birisi de yazıtlarda geçen *"Tabğaç budun sabi süçig ağısı yımşak ermiş. Süçig sabin yımşak ağın arıp ırak budunuğ anca yağutır ermiş. Yağuru kondukda kisre ariyığ bilig anda öyür ermiş"* (Tekin 2010: 20-21)[20]. şeklinde geçmektedir.

Nitekim Çinliler, bunda başarılı olmuştu. Tiginler arasına nifak sokarak onları kışkırtmış ve Kağan ile aralarını açıp devleti bölmeye çalışmıştı. Bazı güçlü Kağanları ise zehirleterek ortadan kaldırmıştı. Tiginler ise akılsız ve kötü olduğu için buna inanmışlar, Kağanlarına ihanet etmişlerdi. Yukarıda yazmış olduğumuz, Türk milletinin düşmüş olduğu tüm bu kötü durumun, Orkun Yazıtlarında; *"anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç: oğlı kanin teg kılınmaduk erinç: bilgisiz kagan olurmış erinç: yablak kagan olurmış erinç: buyrukı yeme bilgisiz ermiş erinç: yablak ermiş erinç. Begleri bodunı tüzsüz üçün: tabgaç bodun tebligin: kürlüg in üçün armakçısin: üçün: inili eçili kikşürtükin: üçün begli bodunlıg yonaşurtukin üçün türük bodun illedük ilin ıçgınu ıdmış, kaganladuk: kaganın yitürü ıdmış"* (Tekin 2010: 24-27)[21]. şeklinde geçtiği

[20] Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları da yumuşak imiş. Tatlı sözlerle ve yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzaklarda yaşayan halkları böylece kendilerine yakınlaştırırlar imiş bu halklar yaklaşıp yerleştikten sonra fesatlıklarını ozaman düşünürlermiş (KT, G. 5-6, BK, K, 4-5) (Tekin, 2010: 20-21).

[21] Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. Beyleri ve halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr ve sahtekar olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, Kurduğu devletini elden çıkarı vermiş, tahta oturttuğu Kağanını kaybedivermiş" (KT, D.4-7, BK, D.5-7) (Tekin, 2010: 24-27).

görülmektedir. Bu satırlar ayrıca, yaşanan iç çatışmaların sadece kabileler ve kişiler arasında olmadığını ve devletin yüksek sınıfı ile halkı karşı karşıya getiren toplumsal problemlerin olduğunu da göstermektedir (Sinor 2014: 417). Bu araştırma ile Köl Tigin Yazıtında çok az şekli ile anlatılmış olan Kök Türk Devletinin yıkılış sürecini Çin kaynakları ile inceleyerek, daha detaylı bir şekilde araştırıp sonuçlarını ortaya koymuş olduk. Kök Türk Devletinin zayıflayıp neden fetret devrine girdiğini tüm detayları ile gözler önüne sermiş bulunmaktayız. Çin kaynaklarına baktığımızda, Yazıtlarda geçen bu sözlerin ne kadar doğru ve haklı olduğunu görülmektedir.

2.3. FETRET DÖNEMİ (630-682) (KT D. 7-8)[22]

Bu satırlarda, Kök Türklerin yıkıldıktan sonra Çin'e bağlandığı elli yıllık dönem anlatılmaktadır. Kök Türklerin Çin'e bağlandığı bu fetret dönemini Çin kaynakları ile karşılaştırarak inceleyeceğiz. Ayrıca, Fetret döneminde, Çin hükümetinde ve ordusunda görev almış Kök Türk reislerinin kimler olduğunu araştıracağız.

Kök Türk Devleti, fetret devrine girdikten sonra, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kök Türkler kitleler halinde giderek Çin'e tabi olmuşlar ve Sarı Irmağın güneyi, Ordos bölgesine iskân ettirilmişlerdir. Doğuda sınır You-chou'dan başlayıp, batıda Ling-chou şehri arasındaki bölgelere Kök Türklerin, zorla yerleşik hayata geçirilmeleri, tarım ve dokumacılıkla uğraşmaları isteniyordu (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5159-5162; Zizhi Tongjian 資治通鑑 193: 6075). Bu sayede Kök Türkler, Çinlileşerek, Çin nüfusu artırılmış olacak ve kuzey bölgeleri boş kaldığı için de, Kök Türk tehdidi bertaraf edilmiş olacaktı. Bu düşünce ile daha önceden, Tu-li'nin idare ettiği topraklar Shun, You, Ch'ang ve Hua olmak üzere dörde ayrıldı (Jiu Tang Shu 194A: 5159-5162; Zizhi Tongjian 193: 6075). Daha sonra her bölge için ayrı bir garnizon kumandanlığı kuruldu. İl Kağan'ın idare ettiği topraklar ise altı garnizon kumandanlıklarına bölündükten sonra, doğudaki üç garnizon Ting-hsiang, batıdaki üç garnizon ise Yün-

[22] **(KT D7)** tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. (Bu yüzden) Çin halkına, bey olmağa layık erkek evladı kul oldu, hanım olmağa layık kız evladı (da) cariye oldu. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanlarını alarak Çin hakanına **(KT D8)** tabi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler. Doğuda, gün doğusunda Bükli hakanına kadar sefer edivermişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermişler; Çin hakanı için (böylece) fetihler yapmış, ülke almışlar (Tekin 2010: 26-27)

chung adında birleştirildi (Jiu Tang Shu 194A: 5159-5162; Zizhi Tongjian 193: 6075). Bu dönemde yine birçok Türk beyi, Türk unvanlarını bırakarak Çin unvanlarını almışlardı. Bu reislere Chung-lang generalliği, ordu subaylığı ve beşinci sınıf memuriyet unvanları verildi. Bu beylerin sayısı yüzü geçmekteydi ve aileleri ile birlikte Tang hanedanının başkenti Chang-an'da yaşamaları sağlanmıştı (Cefu Yuangui 冊府元龟 964: 1B). Bunların en önemlilerinden Shih-pi Kağan'ın oğlu Tu-li'dir. Kök Türk Devleti fetret devrine henüz girmediği son yıllarda, amcası İl Kağan ile arası açılmıştı. Bunu fırsat bilen Tang Hükümdarı, Tu-li 'ye elçi gönderip onu Çin'e davet etti. Bu daveti kabul eden Tu-li, gidip Çin'e tabi oldu. Tu-li'ye ise, Pei-p'ing düklüğü prensi ve bin ailelik tımar verildi (Jiu Tang Shu 194A: 5159, 5163; Xin Tang Shu 新唐書 215A: 6034, 6038; Cefu Yuangui 964: 1B; Tongdian 通典 197: 1070B-C-1071B; İzgi: 1978: 199-201; Taşağıl 1999, c. 2: 25). Tu-li'nin kardeşine de Chung-lang unvanı verilmişti. Tu-li'nin kardeşinin adı Çin kaynaklarında adı Chie-shih-shuai olarak geçmektedir (Zizhi Tongjian 195: 6147). Türk Tarihi için özgürlüğün simgesi haline gelen bu kişinin Türk literatüründe ise adı Kürşad'dır.

Kürşad ihtilal yapmadan önce Chung-lang unvanı almış daha sonra unvanı yükseltilerek saray muhafızları generalliğine getirilmiştir (Zizhi Tongjian 195: 6147; Tang Hui Yao 唐會要 94: 1689). Kendine bağlı olan kırktan fazla Kök Türk reisleri ile gizli bir teşkilat kuran Kürşad, İmparatorun gece dışarı çıkıp dolaşmasını fırsat bilerek onu yakalayacak bir plan hazırlamışlardı. Bu plan için Tu-li'nin oğlu Ho-lo-hu'yu da kendi tarafına çekmişti (Xin Tang Shu 215A: 6039). Eğer bu plan başarılı olursa, Ho-lo-hu, Kağan olacaktı. Ancak o gece bir fırtına çıktığı için İmparator gece dışarı çıkmamıştı. Bu yüzden planın açığa çıktığını düşünen Kürşad, kendisine bağlı beylerle sarayı basıp İmparatoru kaçırmaya çalıştılar (Tang Hui Yao 94: 1690). Ancak başarısız olarak sarayın ahırından at çalıp, kuzeye kaçmaya çalıştılar. Ancak Wei nehrini kenarında, sınır devriyeleri tarafından yakalanarak öldürüldüler. Yalnız Tu-li'nin oğlu Ho-lo-hu öldürülmeyip, Çin içlerine sürgüne gönderildi (Xin Tang Shu 215A: 6039; Zizhi Tongjian 195: 6147). Kürşad ihtilalinin başarısız olmasının ardından, İmparator, Çin'e yerleşen Kök Türklerin devlet için bir tehlike oluşturduğunu görmüştü (Xin Tang Shu 215A: 6039). Bu yüzden Kök Türkleri Çin sınırı dışına, Sarı Nehir'in kuzeyine çıkarmaya karar verdi. Bunun için Kök Türk hanedanından Ch'i-min Kağan'ın torunu Ssu-mo'yu Kağan ilan ederek Kök Türklerin başına geçirdi. Ssu-mo, Çin Hükümdarına

sadık birisiydi (Xin Tang Shu 215A: 6039). Daha 618 yılında Tang hanedanı ile ilişki kurmuş ve imparator da ona Ho-shun prensi unvanı bahşetmişti. Daha sonra 630 yılında Çin'e gelerek İmparatora bağlılığını bildirmişti (Xin Tang Shu 215A: 6039). İmparator ise onu sol muhafızları generali ve Hua-chou askeri valisi yapmıştı. Daha sonra Ho-nan eyaletine yerleştirilen Kök Türklerin idaresi ona verilerek Huai-hua-kun bölgesi prensi unvanı almıştı (Xin Tang Shu 215A: 6039; Jiu Tang Shu 194A: 5164-3, 50; Tongdian 通典 197: 1071C; Wenxian Tongkao 文獻通考 2690C). Ssu-mo, Tang hanedanının soyadı olan Li unvanını alarak Kağan yapıldı. Bu sayede Tang Hükümdarına bağlı olması planlanmıştı. Yanında bulunan diğer Kök Türk beylerinden A-shih-na Chung'a, Sol Hsien-Wang A-shih-na Ni-shu' ya ise Sağ Hsien-Wang unvanı verildi (Xin Tang Shu 215A: 6040). Bu beyler de Ssu-mo Kağan'a idare de yardım edeceklerdi. Toplanan yüz binlerce Göktürk, Ssu-mo Kağan önderliğinde Sarı Irmağı geçip Çin sınırından çıktılar. Ssu-mo'ya bağlı olup nehri geçenlerin sayısı yüz bini buluyordu ve savaşacak asker sayısı kırk bin idi (Liu: 2011: 206). Fakat bu durum Sır Tarduşları rahatsız etmişti. Ayrıca bu boyların hepsi Ssu-mo'ya tam olarak bağlı değillerdi. Hatta birçoğu 643 yılında ona karşı ayaklanıp Çin'e geri dönmüşlerdi (Taşağıl 1999, c. 2: 30). Bu nedenlerden dolayı harekete geçen Sır Tarduşlar, Kök Türkler üzerine yürüyerek onları mağlup etti. Ssu-mo Kağan ise yanında çok az bir askerle Çin'e gelerek sığındı (Xin Tang Shu 221, 6135-6136). Aynı yıl Ssu-mo'ya yeni bir unvan verilerek onunla birlikte geri gelenler yine Çin'e yerleştirildiler (Xin Tang Shu 215A: 6040). Bu tarihlerden sonra Ssu-mo, Çin ordusunda görev alarak Liaodong üzerine savaşmaya gönderildi. Burada yaralandıktan bir süre sonra öldü. İmparator bu duruma çok üzülmüş ve onu İmparatorların gömüldüğü mezarlığa defnettirerek onun için yazıt diktirmiştir (Xin Tang Shu 215A: 6040; 221, 6135-6136; Mori 1978: 209-226; Jiu Tang Shu 194A: 5165; Zizhi Tongjian, 197, 6621; Tongdian 197: 1071C; Wenxian Tongkao 2690C).

Her ne kadar Çin'e bağlanan Kök Türk beyleri olsa da, 650 yıllarına doğru gelindiğinde, Sır Tarduşlar'a bağlı diğer Kök Türk beyleri önderliğinde bağımsızlık mücadelesi de devam etmekteydi. Bu beylerden en önemlisi Ch'e-pi'dir (Taşağıl 1999, c. 2: 39). Kök Türk Devleti, fetret dönemine girdiğinde, Sır Tarduşlar'a bağlanan Ch'e-pi, Altay Dağlarının kuzeyinde yaşıyordu. Bir süre sonra güçlenmiş ve Karluklar ile Kırgızları itaat altına alarak kendini Kağan ilan etmiş ve İ-çü-kü-pi Kağan unvanını almıştı (Liu:

2011: 207). Kendine bağlı otuz bin askeri mevcuttu ve buradan, zaman zaman Sır Tarduşlar'a saldırılarda bulunuyordu. Bu sıralarda Çin ile savaşan Sır Tarduşlar, Ch'e-pi üzerine asker gönderemiyordu (Jiu Tang Shu 194A: 5165; Xin Tang Shu 215A: 6040-6041). Bu yıllarda Ch'e-pi, Çin ile ilişki kurmak isteğiyle Tang Devletine elçi gönderdi. Daha sonra kendisinin de Çin'e geleceğini bildirdi. İmparator, onu karşılamak için iki generalini gönderdi. Generaller, Ch'e-pi Kağan'ın yanında gittiğinde onun Çin'e gelmek istemediğini gördüler (Jiu Tang Shu 194A: 5165; Xin Tang Shu 215A: 6040-6041). Bu yüzden generaller plan yaparak Karluk boyunu Ch'e-pi üzerine kışkırtmak istediler. Bunu öğrenen Ch'e-pi Kağan iki generali öldürdü. Buna kızan İmparator generallerini göndererek, Uygur ve Bugularla birlikte Ch'e-pi Kağan'a saldırmak istedi (Tongdian 198: 1073C; Cefu Yuangui 986: 1A; Zizhi Tongjian 198: 6250; 199, 6262-6272). 650 yılına gelindiğinde, Ch'e-pi Kağan, bunlara karşı savaşmak istiyordu, fakat kendine bağlı boylar taraf değiştirerek Çin'e bağlılıklarını bildirdiler. Bu yüzden Ch'e-pi, az bir kuvvetle Altay Dağlarına kaçmak zorunda kaldı. Fakat burada yakalanarak Çin'e gönderildi. Onunla birlikte ona bağlı birçok halkta Çin'e gelip yerleşmişlerdir (Tongdian 198: 1073C; Cefu Yuangui 986: 1A; Zizhi Tongjian 198: 6250; 199: 6262-6272). Ch'e-pi Kağan Tang ordusunda görevlendirilerek, sol askeri alay generali unvanı verildi. Oğluna da general unvanı bahşedildi. Böylece önemli bir bağımsızlık mücadelesi de başarısızlığa uğramış oldu (Jiu Tang Shu 194A: 5165; Xin Tang Shu 215A: 6040-6041; Tongdian 198: 1073C; Cefu Yuangui 986: 1A; Zizhi Tongjian 198: 6250; 199, 6262-6272). Böylece Çin'in kuzeyi bütünüyle Çin hâkimiyetine girerek, iki büyük genel valiliğe ayrılmış oldu. Bu valilikler kendi arasında eyalet ve garnizonlara bölünerek yönetilmeye başlandı. Yönetimlerin hepsinin başına askeri vali olarak, *tu-tu ve ce-shi ts'e-shih* unvanları alan Türk beyleri getirildi (Jiu Tang Shu 194A: 5166).

2.3.1. Fetret Dönemi'nde Çin Hizmetine Girmiş Kök Türk Reisleri

Fetret döneminde Kök Türk reisleri, Türk unvanlarını bırakarak, Çin'in hizmetine girdiler. Daha sonra Çin ordusunda ve idari teşkilatlarında hizmet etmeye başladılar. Bu olay Kök Türk Yazıtlarında; *"Tabğaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı, eşilik kız oğlın kün boltı. Türük begler Türük atın ıttı. Tabğaçgı begler Tabğaç atın tutupan Tabğaç Kağanka körmiş. Elig yıl işig küçüg birmiş. İlgerü küün tuğsıkda Bükli Kağanka tegi*

süleyü birmiş. Kuurığaru Temir Kapığka tegi süleyü birmiş. Tabğaç Kağanka ilin törüsin alı birmiş" (Tekin 2010: 26-27)[23]. şeklinde geçmektedir.

Yukarıdaki satırda yazdığı gibi Tang hükümdarına tabi olup Tang Devleti ordusunda görev yapan başka önemli Kök Türk beylerini görmekteyiz, bunlarda en önemlileri şu kişilerdir;

Adı	Tarihler	Yaşamı
Shih-ta-nai	611	Batı Kök Türk hanedan üyesi olan bu kişi 611 yılında Çin'e giderek Sui İmparatorunun hizmetine girmiştir. Kore üzerine Liao ile yapılan savaşlarda yararlılıklar gösterdiği için kendisine Chin-tsu-kuang-lu-tai-fu unvanı verildi. T'ang hanedanının kurucusu Li-yüan, isyana başladığında ona destek verdi. Bu isyan sırasında, Suiler tarafından kuşatılıp zor durumda kalan T'ai-yüen'i kurtardı. Bu yardımlarından dolayı kendisine beş bin top ipek verilerek kendisine imparatorla aynı olan Shih soyadı verildi. Daha sonra sağ muhafızlığı generalliğine getirildi. Shih-ta-nai, öldüğünde Hung-chou askeri valiliği görevinde bulunmaktaydı (Xin Tang Shu 新唐書 110: 4113-4114; Taşağıl 1999, c. 2: 50).
A-shih-na Su-ni-shih	630-634	Doğu Kök Türk Kağanı Ch'i-min Kağan'ın annesinin kardeşi olan bu kişi, 630 yılında Tang Devletine yenilip kaçan İl Kağan'ı yakalaması için General Li Ching'e yardım etmiştir. Daha sonra Tang Devletine giderek bağlılığını bildirmiştir. İmparator ona kuzey Ning-chou valiliği, sağ muhafızları büyük generalliği ve Huai-te-chün prensliği verdi. Bu kişi 634 yılında ölmüştür (Jiu Tang Shu 舊唐書, 109, 3290; Xin Tang Shu 110: 4116)
Ho-lo-hu	639	Tu-li'nin oğlu olan Ho-lo-hu, babası ölünce Peip'ing prensliği ve You ile Shun eyaletlerinin idaresi ona verildi. 639 yılında KürŞad isyanına katıldı ve başarısız isyanın ardından öldürülmeyen tek kişidir. Çinliler tarafından öldürülmemiş Ling-wai'e sürgüne gönderilmiştir. İsyan başarılı olsaydı, Ho-lo-hu, Kağan yapılacaktı (Jiu Tang Shu 194A: 5161; Xin Tang Shu 215A: 6039).

[23] "Çin halkına, bey olmaya layık evladı kul oldu, hanım olmaya layık evladı da cariye oldu. Türk beyleri, Türk unvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki Türk beyleri Çin Ünvanlarını alarak Çin hakanına tabi oldular. Elli yıl hizmet etmişler. Doğuda, gün doğusunda Bükli hakanına kadar sefer edivermişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermişler; Çin hakanı için (böylece) fetihler yapmış, ülke almışlar." (KT D.7-8; BK D.7-8) (Tekin 2010: 26-27).

Chie-man-t'o	648	648 yılında Altay Dağlarında Kağanlığını ilan eden Ch'e-pi Kağan'ın oğludur. Babasıyla ters düşünce oğlunu Çin sarayına elçi olarak göndermiştir. Daha sonra İmparator ona sol savunma generalliği unvanı vererek onu kendine bağlamıştır (Jiu Tang Shu 194A: 5165; Xin Tang Shu 215A: 6042).
A-shih-na Zhong	635-674	A-shih-na Su-ni-shih'in oğlu olan bu kişi İl Kağan'ın yakalanmasına yardım ettiği için kendisine sol savunma generalliği verilmiştir. Daha sonra Ting-hsiang valisinin kızı ile evlendirilerek, kendisine vefakâr anlamına gelen Chung ünvanı verildi. 635 yılında sağ muhafızları generalliğine yükseltildi. 641 yılında Ssu-mo Kök Türk Kağanı yapılınca, A-shih-na Chung, sol Bilge prensi ünvanı alarak ona yardımcı tayin edildi. Ssu-mo başarısız olunca tekrar Çin'e döndüler. 650 yılında Hsüe-kuo prensliğine getirilen A-shih-na Chung, sağ cesur muhafızları büyük generalliğine getirildi. 674 yılına öldüğünde ise Garnizon büyük generalliği sunularak, Tang hanedanlarının gömüldüğü Chaoling'e gömüldü (Jiu Tang Shu 109: 3290; Xin Tang Shu 110: 4116).
Chih-shih-ssu-li	630-662	Kök Türklerin boy reislerinden olan bu kişi, 630 yılında Sui hanedanının son imparatoriçesi Hsiao-hou'yu yakalayıp Tang Hükümdarına sunduğu için kendisine sol muhafızları generalliği unvanı verildi. Daha sonra Tang Hükümdarı onu Hun ve Hu-sa boylarını Çin'e yakınlaştırması amacıyla vazifelendirdi. Bu görevden sonra kendisine Sır Tarduşların akınlarını durdurma görevi verildi. Fakat bu görevde pek başarılı olamadı. Tu-yu-hun'lar üzerine yürüyerek onları Tang Devletine bağladı. Bu başarısından dolayı İmparator onu bir prenses ile evlendirerek çeşitli unvanlar verdi. Bir kaç yıl sonra bir suç işleyince sürgüne gönderildi ve 662 yılında öldü (Xin Tang Shu 110: 4116-4117).
A-shih-na-She-er	637-655	Doğu Kök Türk Kağanı Ch'u-lo Kağan (619-621)'ın oğlu olan A-shih-na-She-er, Gobi Çölü'nün Kuzeyinde Uygur, Bugu, Tongra boylarının idarecisi durumundaydı. 630 yılında devlet yıkılınca oda bağımsızlık yarışına girdi. Batı Kök Türk topraklarındaki karışıklıklardan faydalanarak birçok bölgeyi itaat altına aldı. Bu durumdan dolayı kendisini Kağan ilan etti. Bu sırada güçlenmiş olan Sır Tarduşların İl Kağan'a karşı yaptıklarından dolayı onlara

		kin beslediği için onlara karşı savaşmak niyetindeydi, ancak beyleri savaşmak istemedi. Bu durum karşısında kendisine 50 bin askerle Sır Tarduşlara saldırdı (Jiu Tang Shu 109: 3288). Günlerce süren savaş karşısında asker sayısı on bine inmişti. Bu durum karşısında o da halkıyla birlikte Çin'e giderek bağlılığını bildirdi. 637 yılında Tang Hükümdarı ona Sol cesur muhafızları büyük generalliği unvanı verdi. Daha sonra bir prensesle evlendirildi. Bir zaman sonra at işlerinden sorumlu oldu ve muhafızların başına getirildi. 640 yılında Chiao-ho ordusunun başına getirilerek Kao-ch'ang'ı Çin'e bağladı. Bu başarılarından dolayı İmparator ona değerli kılıçlar ve bin top ipek sundu. Bir süre sonra Kuzey bölgesi askeri kışlaları teftiş görevine getirildi. Aynı zamanda Pi-kuo memurluğuna tayin edildi. İleriki yıllarda Liaodong (Kore) üzerine yapılan savaşlara katılan A-shih-na-She-er, bu savaşlarda yaralanmasına rağmen savaşa devam etti. Bu savaşlardaki başarısından dolayı Hung-lu-ch'ing görevine getirildi. 648 yılında Kuca üzerine yapılan büyük seferde başkumandanlığa getirildi (Jiu Tang Shu 109: 3288; Xin Tang Shu 110: 6114-6116). Emrinde büyük bir ordu verilmişti. Beş Çinli general, on üç Tölös boyu ve on bin Kök Türk süvarisinden oluşan ordusu ile Kuca'yı Çin'e bağladıktan sonra Batı Kök Türklere ve Ch'uyüe ile Ch'u-mi'lere saldırıp onları yendi. Daha sonra Hami bölgesine hareket etti To-ho kalesini ele geçirdi. Daha sonra buranın kralının peşine düşerek kırk günlük savaş sonunda kralı yendi ve beş büyük kaleyi daha ele geçirdi. Toplamda yetmişten fazla kaleyi ele geçirmişti. Daha sonra ilerleyip Hoten şehrini de Çin egemenliğine aldı. Bu sırada İmparator T'ai-tsung ölünce başkent Chang-an'a geri döndü. 655 yılında ise öldü. A-shih-na-She-er'in oğlu Tao-cheng'de babası gibi Tang ordusunda görev alarak sol savunma generalliği yapmıştır (Jiu Tang Shu 109: 3288; Xin Tang Shu 110: 6114-6116).
Ch'i-pi-ho-li	632-677	Batı Kök Türklerinden olan Ch'i-pi-ho-li, Issık gölü civarında İlteber unvanı ile yaşamaktaydı. 632 yılına gelindiğinde Çin'e elçi göndererek tabi oldu. Ona bağlı aileler Liang ve Kang eyaletlerine yerleştirilerek, kendisine sol emir ordusu generalliği verilmiştir. 635 yılında Tu-yu-hun'lar üzerine sefere gönderilen Ch'i-pi-ho-li, meydana gelen büyük bir savaş neticesinde Tu-yu-hun'ları yenmeyi başardı. Tu-yu-hun reisinin ailesi ile birlikte birçok mal ve ganimet ele geçirerek, onların topraklarını Tang Devletine bağladı (Xin Tang Shu 110: 4117-4118; 6119; Jiu Tang Shu 109: 3291-3293). Bu başarısı neticesinde saray muhafızlığına getirildi. Daha sonra bir prenses ile evlenerek istihkâm müfettişliğine getirildi. 640 yılına gelindiğinde T'ung-

		shan-tao yardımcı kumandanı olarak Kao-chang'ı, Tang Devletine bağladı. Ch'i-pi-ho-li'nin, Çin kaynaklarında, Tang hükümdarına çok bağlı olduğu görünmektedir. 642 yılında ailesini ziyaret etmek için onların yaşadığı bölgeye gitmişti (Xin Tang Shu 110: 4117-4118; 6119; Jiu Tang Shu 109: 3291-3293). Burada kardeşi ve annesi ile birlikte kabilesi Sır Tarduşlar'a bağlanmak istediğini bildirdiler. O ise bunun Tang Devletine bir isyan olduğunu söyleyerek onları durdurmak istediyse de, kabile reisleri tarafından tutuklanarak Sır Tarduşlar'a gönderildi (Xin Tang Shu 110: 4117-4118; 6119; Jiu Tang Shu 109: 3291-3293). Bu sırada Tang Hükümdarınun yanlış anlamasından korkarak, kendi isteğiyle götürülmediğini belirtmek için, kulağını kesip İmparatora gönderdi. Yaptığı bu hareket Sır Tarduş Kağanını kızdırmış bu yüzden idam edilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat son anda bundan vazgeçildi ve hapse atıldı. İmparator onu kurtarmak için elçi göndermişti (Xin Tang Shu 110: 4117-4118; 6119; Jiu Tang Shu 109: 3291-3293). Karşılığında, Kağana Çinli prenses teklif ederek Ch'i-pi-ho-li'yi kurtardı. Ancak Ch'i-pi-ho-li bu evliliğe mani olmak istedi. Çünkü o Kağana güvenilmeyeceğini düşünmekteydi. Bundan dolayı Kağanın, Tang başkentine gelmesi gerektiğini, aksi halde bu evliliğin gerçekleşmeyeceğini fikrini sundu. Bu fikir kabul edilerek Sır Tarduş Kağanına sunuldu (Xin Tang Shu 110: 4117-4118; 6119; Jiu Tang Shu 109: 3291-3293). Ancak Kağan başkente gelmedi ve bir süre sonra öldü. Bu süreç sonunda Sır Tarduşlar'da zayıflama sürecine girdiler. Bu başarılar neticesinde Ch'i-pi-ho-li, sağ cesur muhafızlar generalliğine getirildi (Xin Tang Shu 110: 4117-4118; 6119; Jiu Tang Shu 109: 3291-3293). Bundan sonraki yıllarda Kore ile yapılan savaşlara katıldı. Sonra Kuca'ya ilerleyerek buraları Tang Devletine bağladı. 653 yılında Batı Kök Türklerden A-shih-na Ho-lu, kendisine bağlı beş boy ile birlikte Turfan bölgesini aldıktan sonra devam ederek Chin-ling'i ele geçirdi. Bu durum karşısında, İmparator, Ch'i-pi-ho-li'ye seksen bin asker vererek onu, A-shih-na Ho-lu'nun üzerine gönderdi. Yapılan savaşta Batı Kök Türkleri yenilerek birçok at, koyun sığır ele geçirildi ve geri dönüldü (Xin Tang Shu 110: 4117-4118; 6119; Jiu Tang Shu 109: 3291-3293). Bu başarı neticesinde Ch'i-pi-ho-li'ye sol cesur muhafızlar generalliği verilerek Ch'en-kou düklüğüne getirildi. 657 yılında diğer Çinli generallerle birlikte Kore üzerine savaşa gönderildi. Özellikle 661 yılında Liaodong seferi sırasında Tang Devletinin yabancı askerleri kumandanlığında bulundu (Xin Tang Shu 110: 4117-4118; 6119; Jiu Tang Shu 109: 3291-3293). Savaştan döndükten sonra, isyan eden Tölösler üzerine, itaat alma memuru olarak gönderilerek onları itaat altına aldı. 666 yılında Kore üzerine çıkılan seferde

		tekrar başkumandan olarak katıldı (Xin Tang Shu 110: 4117-4118; 6119; Jiu Tang Shu 109: 3291-3293). Kore civarında bulunan Mo-he kabilelerini de kullanarak Korelileri bozguna uğrattı. Ayrıca birçok kale ve şehri ele geçirip Tang Devletine bağladı. Bu başarıları sonucunda kendisine Liang-kuo prensliği ile ordu müfettişliği görevleri verildi. Ch'i-pi-ho-li 677 yılında ölerek Chao-lin'e defnedildi (Xin Tang Shu 110: 4117-4118; 6119; Jiu Tang Shu 109: 3291-3293).
Ssu-mo	630-645	Doğu Kök Türk Kağanı Chi-min Kağan'ın torunu olan Ssu-mo, 630 yılında Kök Türk Devleti yıkılınca, Çin'e tabi oldu. Daha sonra Tang Hükümdarı kendisine sol muhafızları generalliği ve Huai-hua valiliği taltif etti (Xin Tang Shu 215A: 6039; Tongdian 197:1071C). Başarısız olan KürŞad isyan dolayısıyla, İmparator, Çin'de bulunan Kök Türkleri, kuzeye göndermek istiyordu. Böylece, Ssu-mo'ya, Tang Hükümdarınun soyadı olan Li adını vererek, onu Kağan ilan ettiler. Ssu-mo, kendisine bağlı Kök Türkleri, kuzeye götürerek orada Tang Hükümdarı adına yönetecekti (Xin Tang Shu 215A: 6040). Böylece Ssu-mo, kendisine bağlı bulunan Kök Türkler ile yola çıkarak kuzeye yerleştiler. Ancak bu durum o sırada Ötüken'e hakim olan Sır Tarduşlar'ı rahatsız etmişti (Xin Tang Shu 215A: 6040). Neticede 641 yılında harekete geçen Sır Tarduşlar, Ssu-mo'nun üzerine yürüyerek onu yenilgiye uğrattılar. Bu durum karşısında Ssu-mo, Çin'e sığındı (Xin Tang Shu 221: 6135-6136). Bu tarihten sonra Ssu-mo yeni bir Çin unvanı alarak Tang ordusunda görev almaya başladı. Ardından, Kore üzerine, Liaodong seferine çıkan Ssu-mo, burada bir ok ile yaralandı. İmparator ona çok ilgi gösterdi (Jiu Tang Shu 194A: 5165; Zizhi Tongjian, 197, 6621). Hatta kanını emerek onunla kan bağı kurdu. Ancak Ssu-mo bir süre sonra Tang başkendinde öldü ve Chao-ling'e gömüldü. Daha sonra İmparator, Ssu-mo'nun anısına, onun bir heykelini yaptırıp yazıt diktrmiştir (Jiu Tang Shu 194A: 5165; Xin Tang Shu 215A: 6040).

Yukarıda bulunan, Çin hizmetine giren Kök Türk reislerinden başka, Çin hizmetine giren, A-shih-na Ni-shu, Ssu-chie, Tie-lo-chih, Yu-ku Şad, gibi bir çok Kök Türk beyi vardır (Xin Tang Shu 215A: 6036; Zizhi Tongjian 193: 6073).

2.4. İLTERİŞ AYAKLANMASINDAN ÖNCE BAŞARISIZ OLAN AYAKLANMALAR (KT D. 9-10)[24]

[24] Türk halkı **(KT D9)** şöyle demiş: "Devlet sahibi (bir) halk idim; devletim şimdi nerede? Kimin için ülkeler fethediyorum?" der imiş. "Hakan sahibi (bir) halk idim; hakanım nerede? Hangi hakana hizmet ediyorum?" der imiş. Böyle deyip Çin hakanına düşman olmuş. **(KT D10)** düşman olmuş, (fakat) kendini

Bu satırlarda, Fetret döneminde, Kök Türklerin yapmış oldukları, İlteriş'in isyan hareketinden önceki isyan hareketleri incelenmiştir.

Yazıtın bu satırlarında geçen bu başarısız isyan hareketleri Çin kaynaklarında aşağıda araştırdığımız şekilde vuku bulmaktadır. Ch'e-pi Kağan, 648 yılında kendini Kağan ilan etmiş Tang Devletine karşı harekete geçmiş olmasına rağmen, 650 yılında yenilmişti. Bu yenilgiden sonra, Tang Devleti bu bölgelerde, büyük genel bir askeri valilik kurmuştu (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5165; Xin Tang Shu 新唐書 215A: 6040). Batı Kök Türk kanadında ise İstemi Yabgunun torunlarından Ho-lu, Tou-lu Kağan'ın idare ettiği toprakları elinde tutmayı başarmıştı (Taşağıl 1999, c. 2: 70-71). Emrindeki on binlerce askeri ile Tibet'e kadar akınlar yapmaya başlamıştı. Buna engel olmak isteyen Tang Devleti, Uygurlar ile desteklenmiş olan otuz bin kişilik ordu ile Ho-lu üzerine yürüdü (Ögel 1955: 341-346). Bu sefer neticesinde Ho-lu'nun reisleri yenilmesine rağmen Ho-lu yakalanamadı (Taşağıl 1999, c. 2:72-73). 656 yılında tekrar harekete geçen Çin ordusu bir kez daha Ho-lu'nun üzerine yürüyerek ani bir baskınla onu yendi ve otuz bin Kök Türk askeri öldürüldü (Xin Tang Shu 215B: 6060). Bu savaşın ardından Ho-lu, Talas Irmağı civarına kaçmıştı. Ancak Çin orduları onu takip etmeye devam etti. Gizlice hareket eden Çin ordusu, Ho-lu'nun avda olduğu bir zamanda, otağa baskın yaparak binlerce insanı yakaladı ve hükümdarlık alametleri olan davul ve sancakları ele geçirdiler (Jiu Tang Shu 194A: 5187; Xin Tang Shu 215A: 6062). Ancak Ho-lu, bu baskından da kurtulmayı başararak Taşkent'in Su-to kalesine sığınmayı başarmıştı. Fakat bu kalenin komutanı tarafından hapse atılarak Çinlilere teslim edildi. Ardından Chao-lin'e götürüldü ve hayatı bağışlandı. Ho-lu, bu şehirde 659 yılında ölerek, İl Kağan'ın yanına gömüldü (Jiu Tang Shu 194B: 5187; Xin Tang Shu 215B: 6063). Bu yıldan, 679 yılına kadar Kök Türklerin yaşadığı bölgelerde büyük bir isyan hareketi yaşanmamıştır. Kök Türk hanedanından gelen kişilerin birçoğu Gobi Çölünün güneyinde kurulmuş olan bu büyük askeri valilikte yaşamaktaydılar (Taşağıl 1999, c. 2: 59). Bu hanedan üyelerinin birçoğu, Tang yönetiminden hiç bir zaman memnun kalmamışlar ve geçmişin ihtişamlı günlerine daima özlem duymuşlardır. Bundan dolayı,

---

düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş. (Çin halkı) bunca hizmet ettiğini düşünmeden "Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim" der imiş (Tekin 2010: 26-27).

fırsatını bulduğuna isyan etme arzusunu daima içlerinde barındırmışlardır. Bu arzu Köl Tigin Yazıtında da geçmektedir (KT D. 10-11).

Nihayet bu isyan fırsatını 679 yılında gerçekleştirmiş oldular. Bu yılda, büyük askeri valilik içinde yöneticilik yapmakta olan Kök Türklerin reislerinden A-shih-na Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih, büyük askeri valilik içerisinde Tang Devletine karşı ayaklandılar. Bu kişiler, Kök Türk hanedanından olan A-shih-na Ni-shu-fu'yu Kağan yaparak başa geçirdiler (Jiu Tang Shu 194A: 5166; Xin Tang Shu 215A: 6042). Bu ayaklanmayı duyan yirmi dört vilayetteki Türklerde ayaklanarak bu isyana katıldılar. İsyan kısa sürede geniş alana yayılmış ve bu isyana yüz bin kişi katılış oluyordu (Taşağıl 1999, c. 2: 59). Bu isyanın kısa sürede geniş alana yayılması, yukarıda bahsettiğimiz yazıtlardaki satırlarda da geçtiği üzere bize bu ayaklanmanın planlı bir ayaklanma olduğunu göstermektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5166; Xin Tang Shu 215A: 6042; Zizhi Tongjian 202: 6392; Tongdian 通典 198: 1073B). Bu isyan üzerine İmparator Kao-tsung büyük bir ordu toplayıp, ordunun başına, büyük askeri valiliğin vali yardımcısı Hsiao Ssu-ye'yi geçirdi ve Kök Türkler üzerine gönderdi. Bu ordu, Kök Türklerin başlattığı isyanın kolay bastırılabileceğini düşündüğünden çok fazla hazırlık yapmamıştı. Esasında, Kök Türkler bu orduyu yenemeyecek durumdaydılar ancak kuzeye gidildiğinde hava birden soğumaya başlamıştı (Jiu Tang Shu 63: 2405-2406; 215A: 6043; Xin Tang Shu 101: 3952). Bu soğuk iklime alışkın olmayan Tang ordusunda askerlerin derileri kuruyup çatlamaya başlamış, yayları işlevini yerine getiremez olmuştu (Xin Tang Shu 215A: 6043). Bu durum isyan eden Kök Türkler için iyi bir fırsat oldu. Çinlilerin zor durumunu gören A-shih-na Wen-fu, Tang ordusu üzerine yürüyerek onları ağır bir yenilgiye uğrattı (Jiu Tang Shu 63: 2405-2406; 215A: 6043; Xin Tang Shu 101: 3952). Binlerce Çinli bu savaşta öldürülmüş, general canını güçlükle kurtarabilmişti. Bu zaferden sonra Kök Türkler, akınlarını daha iç bölgelere doğru ilerletip Ting-chou bölgesine kadar genişlettiler. Bu mağlubiyet ve gelişen Kök Türk akınlarına karşı İmparator yeniden ordu toplamaya başladı (Jiu Tang Shu 63: 2405-2406; Xin Tang Shu 215A: 6043, 101, 3952). Ayrıca kuzey bölgelere yeni komutanlar atanmasını emretti. Bu sırada Kök Türk akınları doğu bölgelerine de yayılmış, Moğol kabileleri Kıtan ve Hsi'lerde Kök Türklere katılıp isyana kalkışmışlardı. Ancak bir süre sonra, Moğolların bu isyanı Çinli generaller tarafından

bastırılarak tekrar Tang Devletine itaat ettirildiler (Jiu Tang Shu 64: 2429; Xin Tang Shu 79: 3553; 215A: 6043; Zizhi Tongjian 202: 6392-63993). Kök Türklere karşı toplanan ordunun kumandanlığına, eğitim bakanı olan P'ei-hsing-chien'i, Ting-hsiang askeri bölgesi büyük komutanı olarak tayin edildi. Yardımcıları olarak da arabalar ve atlardan sorumlu bakan Li Wen-ch'ien ile Ying-chou asker valisi Ch'eng Wu-t'ing getirildi (Jiu Tang Shu 64: 2801; 83: 2784-2785; Xin Tang Shu 108: 4086). Toplanan asker sayısı üç yüz bin kişiyi bulmaktaydı. Geçmiş mağlubiyetin aksine bu kez Tang Devleti iyi bir hazırlık yapmıştı. Yapılan savaşta Kök Türkler ağır bir mağlubiyet aldılar ve isyanın başındakilerden A-shih-te Feng-chih esir alındı (Jiu Tang Shu 64: 2801; 83: 2784-2785; Xin Tang Shu 108: 4086). Bu savaştan sonra Kök Türkler arasında sorunlar çıkıp birlik bozulmaya başladı. Daha sonra, A-shih-na Ni-shu-fu kendi adamlarının ihaneti sonucu öldürülüp başı Tang başkenti Chang-an'a getirildi. Geriye kalan Kök Türkler ise Altay Dağlarının doğusuna Langshan'a sığınarak varlıklarını korumayı başarabildiler (Jiu Tang Shu 64: 2801; 83: 2784-2785; Xin Tang Shu 108: 4086). Bu mağlubiyetten geriye bir tek A-shih-na Wen-fu kalmıştı. Bundan başka artık, 680 yılına gelindiğinde Tang Devletinin kuzey bölgelerinde de birçok isyan dalgası oluşmaya da başlamıştı (Taşağıl 1999, c. 2: 61). Bu sıralarda, A-shih-na Wen-fu, İl Kağan'ın ağabeyinin oğlu A-shih-na Fu-nien'i bularak onu Sarı Nehir'in kuzeyinde Kağana ilan etti (Xin Tang Shu 215A: 6043; Taşağıl 1999, c. 2: 61). İsyan çağrısına birçok kişi katıldı. Birlikte Kansu bölgesine girerek birçok akın veyağmalarda bulundular. Tang Devleti, kuzeyde bir kaç bölgede isyanlarla baş etmek zorunda kaldı. İmparator birçok generalini Kuzey bölgesinin savunulması için göndermeye başlamıştı (Xin Tang Shu 215A: 6043). Bu sırada P'ei-Hsing-chien tekrar başkumandanlığa getirildi. Yardımcılık görevlerine de General Ts'ao Huai-sun, Cheng-wu-t'ing ve You-chou askeri valisi Li-Wen-chien getirilerek Kök Türklere saldırma emri verdi. A-shih-na Wen-fu ve A-shih-na Fu-nien'in peşine düşen Tang ordusu Çin Seddi'nin kuzeyinde A-shih-na Wen-fu ile karşılaşarak saldırdı. Ancak iki taraf bir sonuç elde edemedi (Xin Tang Shu 215A: 6043). Daha sonra Tang ordusu generallerinden, Ts'ao Huai-sun, Heng-shui Nehri civarında A-shih-na Fu-nien ile karşılaştı. Yapılan savaşta Tang ordusu bozguna uğradı ve A-shih-na Fu-nien'i altın ve ipek vererek durdurabildiler (Xin Tang Shu 215A: 6043; Jiu Tang Shu 194A: 5166). Bu başarısızlıklardan sonra Tang Kumandanı P'ei-Hsing-chien, klasik Çin politikasını kullanarak A-shih-na Wen-fu ve A-shih-na Fu-nien'in

arasını bozmaya başladı. Bu kışkırtmalardan dolayı A-shih-na Wen-fu, A-shih-na Fu-nien'in üzerine yürüyerek onu yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine A-shih-na Fu-nien, az bir kuvveti kalarak, Yün-chung'a çekildi (Xin Tang Shu 215A: 6043; Jiu Tang Shu 194A: 5166). Buradan tekrar Tang ordusu üzerine saldırmak üzere yola çıktı. Ancak o gittiği sırada, başka bir Tang ordusu da Yün-chung'daki otağına saldırarak ailesi ve mallarını ele geçirdi. A-shih-na Fu-nien, geri döndüğünde ailesi ve mallarını bulamamıştı (Taşağıl 1999, c. 2: 63). Daha kuzeye ilerleyerek Hsi-sha'ya yerleşti. Askerileri güçten düşmüş ve hastalıklar baş göstermişti (Jiu Tang Shu 194A: 5166; 64, 2801; Xin Tang Shu 215A: 6043;108, 4086; Tongdian 198: 1073B). Bu sırada Tang ordusu komutanı P'ei-hsing-chien, onu ele geçirmek için harekete geçti. Bu durumda çaresiz kalan A-shih-na Fu-nien, A-shih-na Wen-fu ile birlikte Tang ordusuna teslim olarak Başkent Chang-an'a getirildiler (Jiu Tang Shu 194A: 5166; 64, 2801; Xin Tang Shu 215A: 6043; 108: 4086; Tongdian 198: 1073B). A-shih-na Fu-nien, idam edilmeme şartı ile Tang ordusuda teslim olmuştu. Ancak Tang Hükümdarı verdiği sözde durmayarak, A-shih-na Fu-nien ve A-shih-na Wen-fu ile birlikte elli dört kişiyi, başkent Chang-an'ın doğu pazarında idam ettiler (Jiu Tang Shu 194A: 5166; 64, 2801; Xin Tang Shu 215A: 6043; 108: 4086; Tongdian 198: 1073B).

Bu ayaklanma Tang Devleti tarafından bastırılmış olmasına rağmen, ayaklanmaya katılmış olan diğer Kök Türk reisleri, Tang ordusu önünden kaçarak uzak bölgelere sığınmış ve burada, isyan faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bunlardan en önemlisi, İkinci Kök Türk Devleti kurucusu Kutlug'tur.

2.5. İLTERİŞ AYAKLANMASI VE İKİNCİ KÖK TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞU (KT D. 11-14)[25]

[25] **(KT D11)** ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı (ve) annem İl Bilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki. Babam Hakan on yedi adamla başkaldırmış, (İlteriş) baş **(KT D12)** kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehire) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş. Doğuya (ve) batıya sefer edip (adam) toplamış (ve) yığmış. (Sonunda) hepsi **(KT D13)** yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve adetlerini bırakmış halkı, atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş, Töliş (ve) Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş, **(KT D14)** Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş (Tekin 2010: 27-29).

Bu satırlarda, İlteriş'in başarılı olan ayaklanması ve İkinci Kök Türk Devletini kurması incelenmiştir.

Çin kaynaklarında adı Ku-to-lu (Kutlug) şeklinde geçen İlteriş Kağan, Doğu Kök Türk Devletinin son hükümdarı İl Kağanın uzaktan bir akrabasıdır. Kutlug'da A-shih-na soyadını taşıyordu (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5167; Xin Tang Shu 新唐書 215A: 6043, Tongdian 通典 198: 1073B; Wenxian Tongkao 文獻通考 343: 2691B). Dedesi ve babası Yün-chung askeri valiliğinde reislik yapmaktaydı (Jiu Tang Shu 194A: 5167). Kendisi de henüz bağımsızlık mücadelesine katılmadan önce, 650 yılında kurulmuş olan Yün-chung askeri valisi She-li-yüan'ın idare ettiği bölgede, babasından kendisine kalan reislik görevini sürdürüyor, bununla birlikte Tudunçorluk[26]' ta yapıyordu (Jiu Tang Shu 194A: 5167). 681 yılındaki başarısız ayaklanmanın ardından A-shih-na Fu-nien ve arkadaşlarının Tang başkenti Chang-an'da idam edilmelerinin sonucunda, Kutlug ve kardeşi Kapgan, dağılmış halde bulunan Kök Türkleri toplayarak birlikte Ts'ung-ts'ai (Çogay Kuzı) dağına giderek buraya yerleştiler (Jiu Tang Shu 194A: 5167; Xin Tang Shu 215A: 6043). Kök Türk yazıtları, Kutlug'un 7 kişi ile başkaldırdığından bahsedip, derlenip toplanarak yetmiş kişi olduğundan, daha sonra ise Çogay Dağlarına yerleştiğinde, kendisine bağlı bulunan 700 askerin olduğunu yazmaktadır (Tekin 2010: 26-27). Tabiki bu sayılar görecelidir ve gerçeği yansıtmamaktadır. Bizce bu sayılar Türklerde yedi ve katları kutsal sayıldığından, Çin'e karşı başkaldırış olayını kutsal bir şekilde anlatılmak istenmiş, yazıtlarda da bu şekilde anlatılmıştır (Gumilev 2002: 342; Gömeç 2011: 118). Burada zamanla Kutlug'a katılanların sayısı daha da artmaya başlamış ve dört bir yana dağılmış olan Türk kabileleri, gelip Kutlug'un çevresinde toplanmışlardır. Çin Kaynakları ise burada toparlanıp güçlenme imkânı bulan Kutlug'un emrinde 5 binden fazla asker bulunduğunu yazmaktadır (Jiu Tang Shu 194A: 5167). Bir süre sonra buradan Hai-sha-ch'ang, (Karakum)'a geçip buraya egemen olan Dokuz Oğuzlar'a saldırarak çok sayıda at ve koyun ele geçirdiler. İlteriş, zamanla daha fazla güçlenerek burada kendini Kağan ilan etmiştir (Jiu Tang Shu 194A: 5167). Böylece İkinci Kök Türk Devleti kurulmuş oluyordu. Devletin başkenti bu dönemde Karakum'dur (Liu: 2011: 211). Kök Türk Devletinin kuruluşundan sonra Kutlug'un,

[26] Tudun unvanı vergi ve gümrük işlerini kontrol eden kişilere verilen bir unvandır (Donuk 1988: 52-54).

Türk örf ve adetlerini yeniden düzenleyip, töreyi tekrar işler hale getirmesi, ayrıca idareyi yeniden tesis etmesi, Çin kaynaklarında olup şu şekilde geçmektedir.

Kutlug devleti kurduktan sonra bir takım düzenlemelere gitti. Kardeşi Moch'o'ya Şad, diğer kardeşi To-si-fu'ya ise Yabguluk unvanı verdi (Jiu Tang Shu 194A: 5167; Xin Tang Shu 215A: 6043, Tongdian 198: 1073B; Wenxian Tongkao 343: 2691B). Bununla birlikte Töliş ve Tarduş halklarını düzenlediğinden, bu halkların Kutlug dönemindeki mahiyetinin hangi boylardan teşekkül edildiği yazmamaktadır. Ancak yazıtlardan da anlaşlacağı üzere, Yabgu ve Şad unvanları, belirli bir bölgenin idaresinden sorumlu olan kişilere verilmesi, devletin içinde idari düzenleme ile birlikte Tarduş ve Töliş halklarının da oluştuğunu bizlere göstermektedir. Ancak şu unutulmamalıdır ki, İkinci Kök Türk Devleti bu sıralarda henüz kurulmuş bir devletti. Bundan dolayı kendisine bağlı olan boyların sayısının az olması hasebiyle Tarduş ve Tölis organizasyonuna tabi halk kitlelerinin bu sıralarda daha küçük boylardan oluşan bir birlik oluşturduğu düşünülmektedir.

İkinci Kök Türk Devletinin kuruluş süreci, hiç şüphesiz ki şanslı bir döneme denk gelmekteydi. Çünkü Tang Devletinin en zayıf ve karışıklık içinde olduğu bir dönemden istifade ederek kurulmuş oluyordu. Tang Devletine, en parlak dönemini yaşatan Birinci Kök Türk Devletini yıkan kişi, İmparator Tai-tsung (Li Shih-min) olmuştur (Zizhi Tongjian 資治通鑑 193: 6073-6075). Tai-tsung ölünce yerine oğlu, Kao-tsung geçmiştir (Eberhard 2007: 205). Kao-tsung'un saltanat devresinin son dönemlerinde, hastalığından dolayı, devlet işleri ile iyi ilgilenememiş, bu yüzden, devlet yönetiminde, İmparatoriçe Wu, daha fazla söz sahibi olmaya başlamıştır. Nüfusu gittikçe artmış ve 680 yılında kendi oğlunu veliaht ilan ettirmişti (Eberhard 2007: 207). 683 yılında, İmparator Kao-tsung ölünce önce tahta kendi oğlunu geçirmiş, daha sonra onu tahttan indirerek, kendi hanedanını kurmuştu (Eberhard 2007: 207). Bu dönemde Tang İmparatorluğu da karışıklık içine girdi. Tahtta olan İmparatoriçe Wu, devleti iyi yönetememekteydi. Kararlarında tutarsızlık göstermekte, komutalara, askerlikle alakasız kişileri ve vasıfsız liyakatsiz generalleri getirmekteydi (Jiu Tang Shu 194A: 5168). Eğer böyle olmamış olsa idi, Kök Türk Devleti bu dönemde Çin entrikaları ve askeri harekâtları neticesinde daha erken yıkılabilirdi. Tang Devletindeki bu yanlış politikaları, Çin kaynaklarında görmekteyiz. İmparatoriçe Wu'dan sonra tahta geçen hükümdarlar,

bu yanlışları ortadan kaldırmışlar, sınır bölgelerine daha liyakatli vali ve general atamışlardır. Bu devlet adamı ve askerlerin yaptıkları hatalar affedilmemiş, başarıları ise ödüllendirilmiştir (Jiu Tang Shu 194A: 5172). Bu sayede zaman içerisinde Tang politikası, Kök Türkler üzerinde galip gelecektir. Burada İlteriş Kağan'ın hükümdarlık süresi içinde yapmış olduğu faaliyetleri ileride daha detaylı olarak inceleyeceğimiz için, burada çok fazla değinmeyeceğiz.

Bu dönemde, gelişen önemli olaylardan birisi de Tonyukuk'un Kutlug Kağan'a katılmasıdır. Kutlug Kağan'ın devleti kurduğu dönemlerde Ch'an-yü valiliğinde, Tang Devletine bağlanan boyları denetlemekle görevli olan A-shih-te Yüan-chen adında bir adam vardı (Jiu Tang Shu 194A: 5167; Xin Tang Shu 215A: 6043). Bu kişi Türk Yazıtlarında adı geçen Vezir Tonyukuk olduğu düşünülmektedir (Mori 1973: 87-94). Tonyukuk, bir suçtan dolayı, vali yardımcısı Wang Pen-li tarafından tutuklanmıştı. Bu sırada Kutlug yağma hareketlerinde bulunarak Ch'an-yü valiliği sınırlarına girmiş bulunuyordu. Bunu duyan Tonyukuk, vali yardımcısı Pen-li'den eski görevine tekrar getirilmesini rica etti (Jiu Tang Shu 194A: 5167; Xin Tang Shu 215A: 6043). Ricası kabul edilince bir fırsatını bulup hemen Kutluğ Kağan'ın yanına geçti (Jiu Tang Shu 194A: 5167; Xin Tang Shu 215A: 6043). Tonyukuk'un Kutlug Kağan'ın yanına gelmesi çok önemlidir. Zira Tonyukuk zeki ve iyi bir taktikçiydi. Askeri işlerden çok iyi anlıyordu. Bununla birlikte Tonyukuk Kök Türk hanedan ailesine danışmanlık yapmış ve daha önce başarısız olan bağımsızlık hareketinde yer almış soylu bir aileden gelmekteydi (Taşağıl 2004, c.3: 13). Tüm bu meziyetlerinden dolayı Kutlug Kağan, ona A-po Tarkan unvanı verdi. Ayrıca tüm askeri işleri tek başına yönetme yetkisini de kendisine verdi (Jiu Tang Shu 194A: 5167, Xin Tang Shu 215A: 6043). *Yazıtlarda Kutlug Kağan'ın kırk yedi kez sefer yapıp yirmi kez savaştığı yazılmakta ancak detaylarından bahsedilmemektedir (KT D. 15; BK D. 12-13). Bu seferlerin en önemlilerinden birisi devletin kuruluş aşamasında Oğuzlar üzerine yapılan seferi ile Çin seferleridir. Oğuzlarla yapılan bu savaştan sonra Ötüken'i ele geçirmişler ve başkent yapmışlardır* (*Clauson 1971: 125-132*). *Oğuzları mağlup edip Ötüken ele geçirildikten sonra Kutlug'un yeni hedefi Çin oldu. Bu kadim düşmanı baskı altında tutulmalı ve en önemlisi Türk milleti için acı ve ıstırapla geçmiş olan elli yıllık esaretin bedelini bu kadim düşmandan almak gerekliydi. Ayrıca Kök Türkler için gerekli olan erzak hayvan gibi şeylerin bol olması nedeniyle Çin'e seferler yapılması önem teşkil*

etmekteydi. Bu nedenlerle Kutlug Kağan, 682 yılında Çin üzerine sefere çıkacaktır. Kutlug Kağan'ın Çin'e yaptığı bu seferlerden ileride daha detaylı bahsedeceğiz.

2.6. İLTERİŞ KAĞAN'IN OĞUZ SEFERLERİ (KT D. 14-15)[27]

Bu satırlarda, İlteriş Kağan'ın düşmanlarından ve o düşmanlara, kaç kez sefer yaptığından bahsetmektedir. Biz bu bölümde, İlteriş Kağan'ın Oğuz seferini inceleyeceğiz.

Kök Türk yazıtlarına baktığımızda Kutlug Kağan'ın yaptığı seferler hakkında farklı sayılar bulunmaktadır. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtında, Kutlug Kağan'ın seferleri hakkında verilen malumat;*"kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi kez savaşmış"* (Tekin 2010: 28-29). şeklindedir.

Tonyukuk Yazıtında ise daha farklı bilgiler vermektedir. Tonyukuk Yazıtında, Kutlug Kağan'ın seferleri; *"Çine karşı on yedi defa savaştı, Kıtaya karşı yedi defa savaştı, Oğuza karşı beş defa savaştı."* şeklinde geçmektedir (TYK G. 5; Ergin 2012: 78-79).

Burada, Orkun Yazıtlarının verdiği malumat bizlere abartılı görünmekle birlikte, Tonyukuk Yazıtını esas almaktayız. Bunun nedeni, Tonyukuk'un, Kutlug Kağan'ın danışmanı sıfatında bizzat yanında olması ve savaşlarda onunla birlikte hareket etmesidir. Bir başka neden ise, Kutlug Kağan öldüğünde, oğulları Bilge'nin sekiz, Köl Tigin'in ise yedi yaşında olmasından dolayı babalarının döneminde yaşlarının küçük olması nedeniyle sadece son yıllarını görebilmişlerdir. Bu yüzden biz Kutlug Kağan'ın seferleri hakkında, Tonyukuk Yazıtında geçen bilgileri daha sağlıklı ve güvenilir bulmaktayız. Yukarıda Tonyukuk Yazıtında görüleceği üzere, Kutlug Kağan'ın, Çine karşı on yedi, Kıtaya karşı yedi ve Oğuza karşı beş defa savaştığı görülmektedir. Kutlug Kağan'ın Çin'e karşı yapmış olduğu seferleri ileride daha detaylı değineceğiz.

[27] **(KT D14)** Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş. Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde Bağımlı Hakan, Dokuz Oğuz halkı, düşman imiş, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar (ve) Tatabılar hep düşman imiş. Babam hakan bunca.....**(KT D15)** kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş (Tekin 2010: 28-29).

Kutlug'un Kıtaylara karşı 7 kez savaş yaptığı yazmaktadır. Ancak, ne Orkun Yazıtlarında, ne de Çin kaynaklarında Kutlug'un Kıtaylara karşı yaptığı savaşlar hakkında bir malumat bulunmamaktadır. Bu nedenle yeni bulgu ve belgeler ortaya çıkmadığı sürece, Kıtaylar üzerine yapılan seferler ne yazık ki aydınlatılamamaktadır. Bu bölümde ise sadece Kök Türklerin, Oğuzlar ile yaptığı savaşlar incelenecektir.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarına baktığımızda, Kutlug dönemi anlatılırken Oğuzlar, Kök Türklerin düşmanları arasında zikredilmekte ancak Oğuzlar ile yapılan savaştan bahsetmemektedir (KT D.14; BK D.12). Çin kaynaklarına baktığımızda ise, Kutlug'un, devletin kuruluş sürecinde önemli bir dönüm noktası olan Oğuzlar ile mücadelesini sadece bir kaç satır yazarak detay vermemektedir. Kutlug'un, Oğuzlar üzerine saldırmasını sadece *"Kutlug, Dokuz boy'a saldırdı ve çok sayıda at, koyun ele geçirdi"* diye kısa bir şekilde yazmaktadır (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5167; Xin Tang Shu 新唐書 215A: 6043). Kök Türklerin kuruluş aşamasında, Oğuzlarla yaptığı savaşı anlatan en önemli belge Tonyukuk Yazıtıdır. Biz Oğuzlar ile yapılan mücadeleyi daha çok Tonyukuk Yazıtından yararlanıp, Çin kaynaklarının verdiği bilgilerle karşılaştırarak inceleyeceğiz. 682 yılında ayaklanıp, dağınık halde yaşayan Kök Türkleri toplayan Kutlug, Çogay kuzı dağı ve Gobi Çölünün güneyindeki Karakum'a yerleşmiş, burada örgütlenerek güçlenme fırsatı bulmuştu (Jiu Tang Shu 194A: 5167; Xin Tang Shu 215A: 6043; TYK B.7). Bu dönemde, Gobi çölünün kuzeyinde, Kök Türklerin siyasi merkezi olan Ötüken'e, Tang Devletine bağlı bulunan Dokuz Oğuzlar hâkimdi. Dokuz Oğuz yönetiminin başında ise muhtemelen, yazıtlarda adı geçen Baz Kağan bulunmaktaydı (KT D. 14,16; BK D. 12,13: Zizhi Tongjian 資治通鑑 203: 6435). *İkinci Kök Türk Devleti*nin henüz kuruluş aşamasında, *Karakurum'da oldukları bu sıralarda* Oğuzlardan bir casus Tonyukuk'a gelerek Dokuz Oğuzların kendilerine yeni bir Kağan seçtiğini, bu yeni Kağan'ın ise Kıtan ve Çin'e elçi gönderdiğini bildirdi. Oğuz elçileri, Kıtan ve Çinlilere, Kök Türklerin güçlendiğini söyledi. Kök Türklerin Kağanı cesur ve danışmanının akıllı olduğunu, eğer Kök Türkler güçlenirse Oğuz, Kıtan ve Çin'i yok edebileceğini söyledi. Bundan dolayı, Kök Türkler güçlenmeden, onlara saldırıp yok etmeleri gerektiğini iletti (TKY G1-4). Casusun bu sözlerini duyan Tonyukuk endişeye kapılarak Kutlug'a; Çinlilerin, Kıtanların ve Dokuz Oğuzların birleştikleri takdirde kendilerini kolayca mağlup edeceğini bildirdi. Bir şeyin zayıfken yenmenin kolay

olacağını, güçlendiğinde ise onu yenmenin zorlaşacağını Kağana acil bir şekilde karar verilmesi gerektiğini söyledi (TKY G5-6).

Bunun üzerine Kutlug Kağan, Tonyukuk'a, *"orduyu gönlünce idare et" dedi (*TKY G8). Böylece Oğuzlar ile yapılacak savaşta, orduyu Tonyukuk'un komutasına verdi. Kutlug'un, ordunun idaresini, Tonyukuk'a vermesi olayı Çin kaynaklarında da geçmektedir. Çin kaynakları, Kutlug Kağan'ın Tonyukuk'a, A-po Tarkan unvanı verip, ona bütün askeri işleri tek başına yönetmesi emrini verdiğini yazmaktadır (Jiu Tang Shu 194A: 5167; Xin Tang Shu 215A: 6043). Ordunun başına geçen Tonyukuk, Ongın Irmağını geçip Ötüken Ormanına kadar geldi. Togla Irmağı civarından üç bin askerle birlikte Oğuzlar geldi. Kök Türklerin sayısı iki bin kişi idi (TKY G8-9). İki taraf arasında yapılan savaşı Kök Türkler kazandılar. Çok sayıda Oğuz askeri ölmüş, bozguna uğrayıp geriye çekilenlerden bir kısmı ırmağa düşüp boğulmuştu. Geriye kalan Oğuzlar ise Kök Türk Devletine bağlandı. Oğuzlarla yapılan bu savaştan sonra Kök Türkler, Ötüken'i ele geçirip Ötüken'de oturmuşlardır (TYK G10). Oğuzları mağlup edip Ötüken ele geçirildikten sonra bunu duyan diğer Oğuzlar, gelerek Kutlug'a bağlılığını bildirdiler (TYK G10). Bu savaştan sonra Kök Türklerin merkezi, Gobi Çölünün güneyindeki Karakurum'dan, kuzeye, Ötüken'e geçmiştir. Bu savaşta, Oğuzların başındaki kişinin kim olduğu kaynaklarda zikredilmemiştir. Ancak Kutlug Kağan öldüğünde, onun mezarına, savaşta öldürdüğü düşman olan Baz Kağan'ın balbalı dikilmişti (KT D. 13,16; BK D. 11,12). Balballar, Türk kültüründe, ölen kişinin mezarına dikilen ve savaşta bizzat öldürdüğü düşmanları simgeleyen küçük heykellerdir (Zhou Shu 周書 50: 910; Sui Shu 隋書 84: 1864). Bu nedenle, Baz Kağan'ı Kutlug'un öldürmesi gerekmektedir (Ekrem 2008: 61). Bundan Oğuzlarla yapılan bu savaşta Kök Türklerin başında Kutlug'un değil, Tonyukuk'un olması, Baz Kağan'ın bu savaşta öldürülmediğini göstermektedir. Yapılan bu savaş sonunda Tonyukuk Yazıtında yazan; *Savaştık, Tanrı lütfetti dağıttık. Oğuz askerleri nehre düştü. Dağıttığımız yolda yine öldü hep* (TYK G. 9). İbarelerinden, Oğuzların kesin bir yenilgi almadığı görülebilir. Ayrıca, eğer Oğuzların Kağanı öldürülseydi, bu yazıtta mutlaka yazılırdı. Zira yazıtta Türgişler üzerine yapılan seferde Türgiş Kağanının esir alındığı, Yabgusu ve Şad'ının öldürüldüğü yazılmıştır (TYK B, 6-7). Başka bir kanıtta, Tonyukuk Yazıtında, Kutlug'un, Oğuzlar üzerine bizzat 5 sefer yaptığını yazmaktadır (TKY G. 5). Tüm bu

bilgiler neticesinde, Oğuzlar ile mücadelenin devam ettiğini ve Baz Kağan'ın bu savaşlardan birinde öldürüldüğünü düşünülmektedir. Tonyukuk'un, Oğuzlar ile yaptığı bu savaşın tarihi, kaynaklarda geçmemektedir. Ancak, Yazıtların ve Çin kaynaklarının verdiği bilgiler doğrultusunda kesin bir tarih olmasa bile belli bir tarih aralığına ulaşmamız mümkün görünmektedir. Sir Gerard Clauson Tonyukuk abidesi hakkında yazdığı makalesinde, Çin kaynaklarındaki bilgilerden hareketle, Kök Türkler ile Oğuzlar arasında yapılan savaşın 687 yılından sonra olduğunu yazmakta ve bu savaş neticesinde Kök Türklerin, Gobi Çölünün kuzeyine, Ötüken'e yerleştiğini belirtmektedir (Clauson 1971: 125-132).

Çin kaynaklarından 687 yılındaki olaylara baktığımızda şu bilgi göze çarpmaktadır. 687 yılının sekizinci ayında Kutlug ve Tonyukuk, Sou-chou'ya saldırdılar, burada karşılarına Tang generali Hei-ch'i Ch'ang-chih çıktı. İki taraf arasında yapılan savaşta Kök Türk ordusu yenildi ve dağıtıldı. Dağılan Kök Türk ordusu, Gobi Çölünün kuzeyine kaçtılar ve burada toparlanma imkânı buldular (Tang Hui Yao 唐會要 94: 1691; *Zizhi Tongjian*, 20, 6445). Bu sırada Kök Türklere kesin bir darbe indirmek niyetinde olan General Pao pi, arkalarından 200 li giderek, Orkun bölgesine girdi. Ancak onun geldiğini önceden haber alan Kök Türklerin pususuna düşerek yenildi. Bunun sonucunda Çin ordusu 13 binden fazla adam kaybetmiştir (Zizhi Tongjian 204: 6445-6447; Wenxian Tongkao 文獻通考 343: 1691C; Jiu Tang Shu 194A: 5167; Xin Tang Shu 215A: 6043). Bu bilgilerden şu sonuçları çıkarmak mümkündür. Gobi Çölünün kuzeyinin belli bir kısmı Dokuz Oğuzlardan alınmış olmasaydı, Kök Türkler yenildiklerinde, bu bölgelere rahatlıkla geri çekilemezlerdi. Ayrıca Gobi çölünün kuzeyinde, Çin ordusuna karşı yapılan pusu da kolaylıkla yapılamazdı (Ekrem 2008: 49-50). Bundan başka Tonyukuk Yazıtında ve diğer yazıtlarda belirtildiği gibi, Dokuz Oğuzların Kağanı Kök Türklere düşmandı ve Kök Türkleri yenmenin planlarını yapıyordu. Bu yenilginin üzerine Kök Türklere onlarda saldırabilirlerdi. Bu neticelerden yola çıktığımızda Tonyukuk'un Oğuzlarla yaptığı bu savaşın ve Ötüken'e hakim olmasının 687 yılının yedinci ayından önce olması muhtemel görünmektedir (Ekrem 2008: 50-52). Bir başka kaynak ise şöyledir. 685 yılında Gobi çölünün kuzeyinde bulunan Bugu ve Tongra boyları Tang Devletine karşı ayaklanmışlardı. Tang Devleti bu ayaklanmayı bastırmak için, Liu Ching-t'ung' u görevlendirdi (Ekrem 2008: 50). Bu general, aynı yılın altıncı ayında,

Çin'in batısındaki he-hsi bölgesine doğru ilerleyerek Chü yan gölüne ulaşmış, oradan da kuzeye doğru hareket ederek Bugu ve Tongra boylarını yenilgiye uğramıştır (Zizhi Tongjian 203: 6435). Tang sülalesinin edebiyatçısı Ch'en tzu-ang, bu sefere katılan Çinli askerleri çizdiği resimli eserinin giriş bölümünde, Kök Türklerin 56 yıldır Tang sülalesine bağlı kaldığını yazmakta ve Bugu boyunun isyanına karşı, General Liu Ching-T'ung komutasındaki Tang ordusunun 686 yılının beşinci ayında Gobi çölünü aşarak Han-hai (Orkun) bölgesine ulaştığını yazmaktadır (Ekrem 2008: 50-51). Bu sefere Batı Kök Türklerinin On Ok kavmi de katılmıştır. Ancak On Oklar, Dokuz Oğuz bölgesine ulaştıklarında, Uygurların üzerine giderek onları yenilgiye uğratmışlardır (Ekrem 2008: 51). Bunun neticesinde isyan eden Dokuz Oğuzlar kaçmış, bu yüzden, kuzey bölgeleri, Orkun havalisi başsız kaldığı için karışıklık içine düşmüştür. Neticede Gobi Çölünün kuzeyindeki halklar Tang Devletine bağlı olmaktan çıkmıştır (Ekrem 2008: 51-52).

685 yılında başlayıp 686 yılının ortalarında biten bu sefer sırasında Tang ordusunun, direkt olarak kuzeyden değil de, Tang Devletinin batı bölgesinden hareket edip kuzey doğuya doğru gitmesi, Tang Devletinin kuzeyinde, Gobi çölünün güneyinde Kök Türklerin var olduğunu göstermektedir (Ekrem 2008: 56-57). Buradan hareketle Kutlug'un, 685 yılının beşinci ayına kadar Gobi çölünün güneyinde ikamet ettiğini düşünmekteyiz. Bu sefer neticesinde Tang Devleti, Dokuz Oğuzları mağlup ederek, Orkun bölgesinde yönetim anlamında bir boşluğun doğmasına sebep olmuştur (Ekrem 2008: 51-52). Bu olay Kutlug'un, Ötüken'i ele geçirmesi için iyi bir fırsat olmuş olabilir. Bu fırsat 685 yılının ikinci yarısından 686 yılının kış ayına kadar olan sürede ele geçmesi muhtemeldir. 685 yılının altıncı ayında, Bugu ve Tongra boylarının üzerine gönderilen Tang ordusunun 686 yılının beşinci ayında Orkun bölgesine geldiği kaynaklarda yazmakta ve altıncı ayda Bugu ve Tongra boylarını mağlup ederek isyanı bastırdığı bildirilmektedir (Cen 1958: 314; Ekrem 2008: 50-52). Bu sefer sonucunda Gobi Çölünün kuzeyindeki boylar Tang Devletine bağlılığı bırakmıştır. Tüm bu olaylar ve yenilgi neticesinde Dokuz Oğuzların henüz güçten düşmedikleri ve yeniden toparlanmaya giderek kendilerine yeni bir Kağan seçmiş olduklarını görmekteyiz. Bu durum Tonyukuk Yazıtında da geçmektedir. *Oğuzlardan gelen bir casus, Dokuz Oğuzlar üzerine bir Kağan oturdu der* (TYK G. 2). Dokuz Oğuzların bu Kağanı Çin ve Kitay ile anlaşarak Kök Türkler üzerine yürümek istemiştir (TYK G. 2). Var olan bu

bilgilerden dolayı, Tonyukuk'un Oğuzlar ile yaptığı savaşın 686 yılının altıncı ayından sonra, yine aynı yılın kış ayları gelmeden önce olmuş olabileceği söylenebilir (Ekrem 2008: 52). Çünkü Tonyukuk, Oğuzları yendiğinde, bir kısım Oğuz askerinin nehre düştüğünü söylemiştir (TYK G. 9). Moğolistan iklimine baktığımızda Togla Nehrinin, genellikle Eylül ayı ortalarında buz tutup nisan aylarında ancak buzlarının çözülmektedir. Ayrıca, Çin kaynaklarında 686 yılındaki olaylarda, bu yılın dokuzuncu ayında, Kök Türklerin, Çin üzerine bir akını olduğunu görmekteyiz (Zizhi Tongjian 203: 6442). Tüm bu sebeplerden dolayı savaşın tarihini daha da daraltarak bu savaşın, 686 yılının 6. ayından sonra, 9. ay gelmeden yaz aylarında yapıldığını söylemek mümkün görünmektedir (Ekrem 2008: 52). Yani bu savaşın 686 yılının 7. ve 8. aylarında gerçekleştiği ihtimali yüksek görünmektedir. 686 yılında Kök Türkler, Oğuzları yenilgiye uğrattıktan sonra Orkun bölgesine, Kök Türkler hâkim olmuş ve 630 yıllarından bu yana Orkun bölgesinde var olan Tang Devletinin yönetimi son bulmuştur. Bu yıllardan sonra etrafta yaşayan diğer Türk kavimleri, Kök Türk egemenliğini tanımaya başlamış ve Kök Türkler giderek güçlerini artırmışlardır. Kök Türkler Orkun bölgesinde hâkimiyeti kesinleştirdikleri tarihten sonra Çin üzerine daha etkili seferler yapılacaktır.

2.7. İLTERİŞ KAĞAN'IN ÇİN SEFERLERİ (KT D. 14-16)[28]

Bu bölümde İlteriş Kağan'ın Çin üzerine seferlerini inceleyeceğiz.

686 yılında Tonyukuk'un Oğuzları yenmesi ile Ötüken'e hâkim olan Kutlug, Kök Türk Devletini kesin olarak kurup, kendini Kağan ilan ettikten sonra, sıra Tang Devleti üzerine daha yoğun sefer ve akınlar yapmaya gelmiştir. Kutlug'un Çin üzerine yaptığı seferlerin sayısı hakkındaki bilgiler, yazıtlara baktığımızda, birbiri ile örtüşmemektedir. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında, Kutlug Kağanın seferlerinden bahsederken *"Babam hakan Bunca halk üzerine 47 kez sefer yapmış 20 kez savaşmış"* (KT D. 14-15; BK D12-13). demektedir. Ancak bu seferlerin ve savaşların kaçının Çin üzerine ya da

[28] **(KT D14)** Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş. Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde Bağımlı Hakan, Dokuz Oğuz halkı, düşman imiş, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar (ve) Tatabılar hep düşman imiş. Babam hakan bunca.....**(KT D15)** kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş (Tekin 2010: 28-29).

başka milletlere karşı yapıldığını yazmamaktadır. Tonyukuk Yazıtı ise bize daha detaylı bilgiler sunmaktadır. Tonyukuk Yazıtına baktığımızda, Kutlug Kağanın Çinlilerle 17 kez, Kıtaylarla 7 kez, Oğuzlarla ise 5 kez savaştığı görülmektedir (TYK G. 5). Biz burada, Kutlug Kağan'ın, devleti kurup öldüğü tarihe kadar geçen süre içerisinde Çin üzerine yaptığı seferleri, yazıtlarla ve Çin kaynaklarında geçen bilgilerle karşılaştırarak ortaya çıkarmaya çalışacağız. Daha önce Türk tarihi üzerine önemli eserler vermiş araştırmacılardan Liu Mau-Tsai[29] ve Chen Zhongmian[30], Kutlug Kağan'ın Çin üzerine yaptığı seferler üzerine araştırmalar yapmışlardır. Ancak bu değerli tarihçilerin, tarihler konusunda ve bazı tespitlerde bazı sorunlar bulunmaktadır. Son olarak ise Türk Tarihçilerimizden Doç. Dr. Erkin Ekrem[31], Kutlug Kağanın Çin üzerine yapmış olduğu seferleri incelemiş ve bu konudaki değerli bilgileri makalesinde ortaya koymuştur. *Kutlug Kağan, devleti kurup Kağanlığını ilan ettikten sonra, Tang Devletini baskı altında tutmak, erzak veyaşam malzemesi temini amacıyla, Çin üzerine sefer veyağma hareketlerine başlamıştır. 682 yılının altıncı ayının üçüncü gününde Kutlug, Çin sınır bölgelerine saldırarak, Lan-chou valisi Wang Te-mo'yu öldürdü (*Xin Tang Shu 新唐書, 3, 77; Tongdian **通典** 198: 1073B; Tang Hui Yao **唐會要** 94:1691; Wenxian Tongkao **文獻通考** 343: 2691B; Zizhi Tongjian **資治通鑑** 203: 6413). Daha sonra aynı yılın onuncu ayında Kutlug ve Tonyukuk, Ping-chou iline saldırdılar (Tang Hui Yao 94:1691). Yine aynı yılının aynı ayında, Kutlug ve Tonyukuk, Ping-chou iline saldırıp ardından Ch'an-yü Valiliğinin kuzey sınırlarına giderek buraları da yağmaladılar (Zizhi Tong Jian 203: 6412; Xin Tang Shu 111: 4142; Tang Hui Yao 94:1691). Bu sırada Tai-chou bölgesi askeri valisi Hsie Jen-kui, Kök Türkleri durdurması için görevlendirildi. Bu komutan, Tonyukuk'un komuta ettiği Kök Türk ordusu ile Yun-chou'da karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Kök Türkler mağlup oldular (Zizhi Tong Jian 203: 6412; Xin Tang Shu 111: 4142; Tang Hui Yao 94:1691). On binden fazla Kök Türk askeri bu savaşta hayatını kaybetti ve yirmi binden fazla asker ise esir edilmişti. Ayrıca otuz bin baş hayvan da Çinlilerin eline geçti. Kalan Kök Türkler geri çekildiler (Zizhi Tong Jian 203: 6412; Xin Tang Shu 111: 4142; Tang Hui Yao 94: 1691). Ancak bir başka Çin

[29] Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge Yay*, Çev: Ersel Kayaoğlu- Deniz Banoğlu, İstanbul, 2011.
[30] Cen Zhongmian 岑仲勉 ,*Tujue Jishi 突厥集史*, c. II. *Zhonghua Shuju Yay*, Beijing, 1958.
[31] *Erkin Ekrem, "Baz Kağan Meselesi", Ankara Üniversitesi, DTCF, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt. 5, Sayı. 1, 2008, s. 47-64.*

kaynağında ise Ping-chou'ya yapılan bu saldırının 682 yılının on ikinci ayında yapıldığını yazmaktadır (Jiu Tang Shu 舊唐書 5: 110; Ekrem 2008: 54). 682 yılının on ikinci ayındaki Ping-chou iline yapılan bu saldırının, aynı yılın onuncu ayında yapılan saldırı ile aynı olup olmadığını bulmak güç bir noktadır. Ancak yüksek ihtimalle farklı zamanlarda yapılan saldırılar olsa gerektir (Ekrem 2008: 54). Bizce de kaynaklarda, 682 yılının on ikinci ayında yapılan saldırının farklı bir saldırı olduğu olası görünmektedir. Kaynaklar 682 yılın onuncu ayında Kutlug ve Tonyukuk önderliğinde Ping-chou'ya yapılan bir Kök Türk saldırısından bahsetmektedir (Tang Hui Yao 94: 1691). Başka bir kaynak ise yine aynı yılın aynı ayında Kutlug ve Tonyukuk'un Ping-chou iline saldırdıktan sonra, Ch'an-yü Valiliğinin kuzey sınırlarına giderek buraları da yağmaladığından söz etmektedir (Zizhi Tongjian 203: 6412). Üçüncü bir kaynak ise Kutlug ve Tonyukuk'un Ping-chou iline saldırdıktan sonra, Ch'an-yü Valiliğinin kuzey sınırlarına giderek buraları da yağmaladığı bilgisini aynı yılın beşinci ayında değil, on ikinci ayında olduğunu yazmaktadır (Jiu Tang Shu 5: 110). Ch'an-yü Valiliğinin kuzey sınırlarına yapılan bu saldırının hemen ardından Tai-chou bölgesi askeri valisi Hsie Jen-kui, Kök Türkleri durdurmak için karşılarına çıkmış ve Tonyukuk komutasındaki Kök Türkler yenilgiye uğramışlardır (Tongdian 198: 1073B; Jiu Tang Shu 194A: 5167). Bu bilgilerden akla şu soru gelmektedir. Ping-chou ve ardından Ch'an-yü Valiliğinin kuzey sınırlarına yapılan saldırıda Kutlug ve Tonyukuk birlikte hareket ederken, bu saldırının ardından Tang valisi ile yapılan savaşta neden Tonyukuk tek başınadır ve neden Kutlug bu savaşta yoktur? Bu soru bizi şu düşünceye sevk etmektedir. 682 yılının onuncu ayında Kutlug ve Tonyukuk Ping-chou iline saldırmışlar ardından Ch'an-yü Valiliğinin kuzey sınırlarına giderek buralar yağmalanmıştır. Bizce Ping-chou iline yapılan bu saldırı 682 yılının onuncu ayında olmuştur. Ancak devamında olan Ch'an-yü Valiliğinin kuzey sınırlarının yağmalanması ve akabinde olan savaş on ikinci ayda olmuş olmalıdır. Buradan Ch'an-yü Valiliğinin kuzey sınırlarının yağmalanmasının Tonyukuk önderliğinde olduğu sonucu da çıkmaktadır. Eğer bu olayda Kutlug'da olsaydı, Savaşta Tonyukuk ile birlikte onunda adı geçmeliydi. Bu nedenlerden dolayı da kaynaklarda geçen Ping-chou ilinin yağmalanmasının onuncu ayda olduğunu ve Ch'an-yü Valiliğinin kuzey sınırlarının yağmalanmasının ise on ikinci ayda olduğu sonucuna varmış oluyoruz. Böylece 682 yılında Kutlug'un Çin'e karşı, altıncı, onuncu ve on ikinci ayda olmak üzere üç seferi olduğu ortaya çıkmaktadır. 683 yılının ikinci ayının on ikinci

gününde Kök Türkler, Çin'in iç bölgelerine girerek, Ting-chou ilini yağmaladılar (Zizhi Tongjian 203: 6413; Jiu Tang Shu 5: 110; Xin Tang Shu 3: 78; 215A: s. 6043). Buradan beş gün sonra Kui-chou iline saldırdılar (Zizhi Tongjian 203: 6413). Buradan sonra, Kutlug ve Tonyukuk, Ch'an-yü Valiliğini kuşatarak bu valiliğin, valisi Ssu-ma Chang Hsing-shih'yi öldürdüler (Zizhi Tongjian 203: 6413; Jiu Tang Shu 5: 110; Xin Tang Shu 3: 78). Aynı yılın beşinci ayının on sekizinci günü Kök Türkler Yü-chou şehrine saldırdılar ve şehrin askeri valisi Li Ssu-chien'i de öldürdüler. Bir sonraki hedefleri Feng-chou şehri idi. Şehre saldıran Kök Türkleri, Feng-chou şehri askeri valisi Ts'ui Chih-pien durdurmaya çalışmış ancak başarılı olamayarak Chiao-na dağında esir olarak yakalanmıştır (Jiu Tang Shu 93: 2978; Xin Tang Shu 215A: 6043). Bundan sonra Kök Türkler ilerleyerek Lan-chou eyaletine saldırıda bulundular (Zizhi Tongjian 203: 6414; Jiu Tang Shu 5: 110; Xin Tang Shu 3: 78). 683 yılının altıncı ayında, bir başka Kök Türk ordusu tekrar Lan-chou eyaletine saldırdı ancak bu eyaletin askeri valisi tarafından durduruldular (Zizhi Tongjian 203: 6415). Bu bilgilerden hareketle 683 yılında Çin'e, toplamda 7 sefer yapıldığını görmekteyiz. 684 yılına gelindiğinde, bu yılın yedinci ayının on altıncı gününde, Kutlug ve Tonyukuk'un başında olduğu Kök Türkler, Shuo-chou eyaletine saldırıda bulundular. İmparatoriçe Wu, onları durdurması için General Ch'eng Wu-t'ing'i gönderdi (Jiu Tang Shu 5: 116; Xin Tang Shu 4: 83; Zizhi Tongjian 203: 6420; Tang Hui Yao 94: 1691). 685 yılının ikinci ayında Kök Türkler Çin bölgesi sınırlarına tekrar saldırıda bulundu. Onları durdurmak için General Ch'un-yü Ch'u-P'ing görevlendirildi (Xin Tang Shu 4: 84). Buradan sonra Tonyukuk, Kök Türk ordusuyla Shuo-chou'yu yağmalamıştır (Cefu Yuangui 册府元龟 986: 11581). Bazı kaynaklarda bu savaş 686 yılında gösterilmektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5167; Tongdian 198: 1073B). 685 yılının dördüncü ayının sekizinci gününde ise Kök Türkler, Tai-chou vilayetine saldırıda bulundular. Burada karşılarında General Ch'un-yü Ch'u-P'ing'i buldular. Yapılan savaşta Tang generali Ch'un-yü Ch'u-P'ing, Hsin-chou eyaletinde yenilgiye uğrayarak beş binden fazla Çin askeri öldürüldü (Xin Tang Shu 4: 84; Wenxian Tongkao 343: 2691B; Xin Tang Shu 215A: 6043). Bu savaşlar sonucunda 685 yılında, Çin'e 3 kez sefer yapıldığı görülmektedir. 686 yılının dokuzuncu ayında Kök Türkler, yine Çin sınır bölgelerine saldırılarda bulundular. İmparatoriçe bu kez General Hei-ch'ih Ch'ang-chih'yi Kök Türklerin üzerine gönderdi. Liang-chih'e gelen general, burada üç bin Kök Türk askeri ile karşılaştı. Kök Türklere taarruz eden general onları

mağlup etti (Zizhi Tongjian 203: 6442; Jiu Tang Shu 77: 2672; Xin Tang Shu 98: 3904). 687 yılının ikinci ayının yirmi ikinci gününde Kutlug ve Tonyukuk, Çin'in, Ch'ang-ping'e bölgesine saldırıda bulundu. Yine General Hei-ch'ih Ch'ang-chih tarafından durdurulmaya çalışıldı (Jiu Tang Shu 194A: 5167; Xin Tang Shu 4: 86; 215A: 6044; Zizhi Tongjian 203: 6443). Aynı yılın sekizinci ayında Kutlug ve Tonyukuk, Shuo eyaletine akın yapmak için tekrar harekete geçtiler. Onları durdurmak için yine General Hei-ch'ih Ch'ang-chih harekete geçti (Zizhi Tongjian 203: 6445; Tongdian 198: 1073B; Jiu Tang Shu 109: 3295). Bu kez ona yardım için başka generaller de katılmıştı. Kalabalık Tang ordusu ile karşılaşan Kök Türkler, Shuo-chou eyaletinin Huang-hua-tui mevkiinde mağlup edildi. Kök Türk ordusu geri çekilip Gobi Çölüne girerek burada toparlanma imkânı buldular. Tang ordusu onları takip ettiyse de tekrar saldırı imkanı bulamadı (Zizhi Tongjian 203: 6445; Tongdian 198: 1073B; Jiu Tang Shu 109: 3295; 194A: 5167; Xin Tang Shu 4: 86; 215A: 6044). Kök Türklere kesin darbe indirmek isteyen Tang İmparatorluğu, General Hei-ch'ih Ch'ang-chih komutasında büyük bir askeri sefer hazırlığı yaptılar (Jiu Tang Shu 109: 3295; 194A: 5170). Öncü kuvvet olarak Kök Türkleri takip etmek için General T'suan Pao-pi görevlendirildi. Ancak bu general, arkadan gelen büyük orduyu beklemeyerek aynı yılın onuncu ayının dokuzuncu gününde Kök Türkleri hazırlıksız yakalamak adına harekete geçti. Kök Türkler ise onun hücum edeceğin önceden haber almışlardı. Bu yüzden ani bir baskınla General T'suan Pao-pi'yi mağlup ettiler. On üç bin Tang askeri bu savaşta öldürüldü (Jiu Tang Shu 109: 3295; 194A: 5170; Xin Tang Shu 4: 86; 110: 4122; 215A: 6044; Zizhi Tongjian 204: 6445-6446). Bu bilgilerden 687 yılında iki Kök Türk seferinin olduğunu görmekteyiz. 687 yılından Kutlug Kağanın öldüğü 691 yılına kadar, Kök Türklerin Çin'e karşı saldırı yaptığı bilgisi bulunmamaktadır. Bunun tersine, daha çok Tang Devleti Kök Türklerin üzerine ordular göndermişlerdir (Ekrem 2008: 56). Sonuç olarak Kutlug Kağan dönemine baktığımızda Kök Türklerin Çin üzerine, 682 ve 687 yılları arasında toplamda 17 kez sefer yaptığını görmekteyiz.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
682						●				●		●
683		●●	●		●●●	●						

684							●					
685		●●		●								
686									●			
687		●						●				
Toplam: 17 sefer												

Tablo: 1

Bu bilgilerden yola çıkarak Tonyukuk'un Yazıtında, Kutlug Kağan için söylediği Çinlilerle 17 kez savaşmış. İbaresinin doğru olduğu ortaya çıkmaktadır (Ekrem 2008: 56). Çin kaynaklarında 687 den Kutlug Kağanın ölüm yılı olan 691 yılına kadar Kök Türklerin, Çin üzerine bir sefer yaptığı yazmamaktadır. Daha çok Tang Devletinin, Kök Türkler üzerine saldırı yaptığı görülmektedir (Ekrem 2008: 56). Ancak 689 yılında Tonyukuk'un Türgişler üzerine bir sefer yaptığı yazmaktadır (Jiu Tang Shu 194A: 5170; Xin Tang Shu 215A: 6044). Belki de 687 yılından 691 yılında kadar Kök Türkler diğer kavimlere karşı sefer yapmış olabilirler. Kök Türkler, Tonyukuk Yazıtında belirttiği gibi *Kıtaya karşı yedi defa, Oğuza karşı da beş defa savaşmıştı* (TYK G. 5). Ancak 689 yılında Tonyukuk'un Türgişler üzerine bir sefer vardır. Bu sefer Kutlug döneminde olmakla birlikte, Tonyukuk Yazıtında, Kutlug'un yaptığı seferler arasında bulunmamaktadır. Bu savaşlardan başka, Tültigin ve Bilge Kağan yazıtları ile Tonyukuk Yazıtında geçen, İlteriş Kağanın Oğuzlara ve Kıtanlara karşı yaptığı savaşlar, Çin kaynaklarında yazmamaktadır. Bu nedenle, İlteriş Kağan'ın, Oğuzlar üzerine yaptığı üç savaş ile Kıtanlar üzrine yaptığı yedi savaşın tarihleri ile içeriklerini takip etmemiz mümkün görünmemektedir. Yazıtları karşılaştırdığımızda İlteriş Kağan dönemi savaşları hakkında, Tonyukuk Yazıtındaki bilgilerin daha gerçekçi olduğu görünmektedir. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında, İlteriş'in savaşları hakkında ayrıntıya girilmeden *"kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi kez savaşmış"* (KT D15; BK D13). şeklinde geçerken, Tonyukuk Yazıtında *Çine karşı on yedi defa savaştı, Kıtaya karşı*

yedi defa savaştı, Oğuza karşı beş defa savaştı" (TYK G5). şeklinde ayrıntıya girilmiştir. Bu durumun nedeni, Tonyukuk'un, Kutlug Kağan'ın danışmanı sıfatında bizzat yanında olması ve bazı savaşlarda bizzat ordu komutanı olarak hareket etmesidir. Bir başka neden ise, Kutlug Kağan öldüğünde, oğulları Bilge'nin sekiz, Köl Tigin'in ise yedi yaşında olmasından dolayı babaları döneminde yaşlarının çok küçük olmasına binaen babalarının sadece son yıllarını görebilmişlerdir. Bu nedenle, Bilge Kağan'ın babalarının yaptığı savaşları ikincil kaynaklardan duymaları muhtemel neden olduğu için, savaşların sayısı hakkında doğru bilgi sahibi olmayabilir diye düşünülmektedir. Bu neticelerden dolayı biz, Kutlug Kağan'ın seferleri hakkında, Tonyukuk Yazıtında geçen bilgileri daha sağlıklı ve güvenilir bulmaktayız.

689 yılına gelindiğinde Tonyukuk Türgişler üzerine yürüyerek onlarla savaştı. Bu olaydan iki yıl sonra 691 yılı sonunda Kutlug Kağan hastalanarak vefat etti (Zizhi Tongjian 204: 6446; Jiu Tang Shu 194A: 5168; Xin Tang Shu 215A: 6043). Çin kaynakları Kutlug Kağan'ın hastalanarak öldüğü yazmaktadır. Ancak, ölüm tarihi konusunda kesinlik bildirmemekle birlikte, 690-691, 693 yılları arasında öldüğünü bildirmektedirler (Jiu Tang Shu 194A: 5167; Tongdian 198: 1073A, B; Xin Tang Shu 215A: 6045). Çin kaynaklarındaki bu karışıklığı, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarına baktığımızda, çözmüş olup, Kutlug Kağan'ın ölüm tarihini elde etmiş oluyoruz. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında, Kutlug Kağan öldüğünde, Bilge'nin yaşının 8, Köl Tigin'in yaşının 7 olduğu yazmaktadır (KT D. 30; BK D. 14). Yine Köl Tigin Yazıtında, Köl Tigin'in ölüm yılı verilmekte veyaşının ise öldüğünde 47 olduğu yazılmaktadır (KT K-D. 1). Buna göre Köl Tigin, 731 yılında, 47 yaşında iken vefat etmiştir. Bu bilgilerden, Kutlug Kagan öldüğünde, Köl Tigin'in 7 yaşında olduğunu bildiğimizden dolayı 731 den, 40 yıl geriye gidersek, Kutlug'un ölüm yılını 691 olarak elde etmiş oluruz. Bu da bizlere bazı Çin kaynaklarının bu konuda doğru olduğunu göstermektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5167; Tongdian 198: 1073A, B; Xin Tang Shu 215A: 6045). Kutlug Kağan, Kök Türklerin, yaklaşık elli yıl süren Çin esaretini bitiren büyük Kağandır. Onun cesareti ve askeri liderliği ile Tonyukuk'un bilgeliği ve stratejisi sayesinde Kök Türkler güçlenmiş ve İkinci Kök Türk Devleti kurulmuştu. Başta olduğu on yıl boyunca, devletin nizamı ve işleyişini kurup teşkilatlandırarak, töreyi tekrar işler hale getirmiştir. Bu süre zarfında Kök Türkler güçlenerek büyümeye başlamıştı. Kutlug Kağan zamanında, kuzeyde Kögmen Dağlarından, doğuda Kerulen ve Onon nehirlerine,

batıda Altay Dağlarına kadar bütün kavimler Kök Türklere bağlanmış ve Ötüken'den devleti yöneterek Çin'i akın veyağma hareketleri ile baskı altına almıştır (Taşağıl 2004, c. 3, 18). Kutlug Kağandan sonra yerine Çin kaynaklarında adı Mo-ç'o olarak zikredilen Kapgan Kağan geçmiştir (Jiu Tang Shu 194A: 5168; Xin Tang Shu 215A: 6045; Zizhi Tongjian 205; Chang 1968:145).

2.8. KAPGAN KAĞAN DÖNEMİ VE SAVAŞLARI (KT D. 16-24)[32]

Bu bölümde, Kapgan Kağan'ın tahta çıkış döneminen başlayarak, ölüm tarihine kadar olan süreyi ve savaşları inceleyeceğiz. Köl Tigin Yazıtında, Kapgan Kağan dönemi iki parça halinde anlatılmıştır. İlk önce tahta geçtiği dönemden başlanmış, ölümüne kadar olan geçen süre içerisinde yaptığı seferler detaylı anlatılmayıp sadece yirmi beş kez sefer ettik 13 kez savaştık şeklinde yazılmıştır. Bu seferlerin hangi halk üzerine olduğu yazılmamıştır. Bundan dolayı burada, Kapgan Kağan'ın yapmış olduğu savaşları inceleyeceğiz.

[32] **(KT D16)** yasaları koyup vefat etmiş. Babam Hakan için (amcam Hakan) önce bağımlı Hakanı balbal (olarak) dikmiş. (Babam Hakan öldükten sonra) yasa uyarınca amcam Hakan tahta oturdu. Amcam Hakan tahta oturup Türk halkını yeniden düzenledi (ve yeniden) doyurdu. Yoksulu zengin etti, azı çoğalttı. **(KT D17)** Amcam Hakan tahta oturduğunda ben Tarduş halkı üzerine Şad idim. Amcam Hakan ile doğuda Sarı Irmağa (a ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettik; Kögmen (Dağlarının) ötesine Kırgız ülkesine kadar sefer ettik. **(KT D18)** toplam yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık. Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık; dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik. Türgiş Hakanı (kendi) Türk'ümüz, (kendi) halkımız idi. Bilgisizliği **(KT D19)** yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü, kumandanları ve) beyleri de öldü. On-ok halkı ıstırap gördü. Atalarımızın dedelerimizin zapt ettiği yurt sahipsiz olmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek..... **(KT D20)** Bars (bir) bey idi. Hakan unvanını burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik. (Buna rağmen) kendisi hata işledi. (Sonuç olarak) Az'ların hakanı öldü, halkı (da) kul köle oldu. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaştık..... **(KT D21)** yeniden verdik. Doğuda Kingan Dağlarının ötesine (kadar) halklarımızı öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda Kengü Tarman'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) kadın hizmetkârlı olmuş idi. **(KT D22)** Onca zengin (ve) onca gelişmiş devletimiz vardı. (Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi? (Ey) Türk halkı, (kötü huyundan) vazgeç **(KT D23)** (ve) nadim ol! İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hata ettin (ve) nifak soktun. Silahlı (düşman) nereden gelip (seni yeniden yurdundan) sürüp kaçırttı? Kutsal Ötüken Dağları halkı, (yerini yurdunu bırakıp) gittin. Doğuya gidenler(iniz) **(KT D24)** gittiniz, batıya gidenler(iniz) gittiniz. Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz; Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evladınız köle oldu, hanım olacak kız evladınız cariye oldu. Bilgisizliğiniz yüzünden, kötü (davranışınız) yüzünden, amcam hakan vefat etti (Tekin 2010: 29-31).

İlteriş Kağan'ın ölümünün ardından, çocukları Bilge ve Köl Tigin'in yaşlarının küçük olması sebebi ile 692 yılında, hükümdarlık tahtına Kapgan geçmiştir. Çin kaynaklarında Kapgan Kağan "Mo-ch'o" olarak zikredilmektedir (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5168). Kapgan manası itibari ile "Fatih" anlamına gelmekle birlikte (Donuk 1988: 28-29), Tonyukuk Yazıtında Kapgan Kağanın unvanı "Bögü" olarak geçmektedir (TYK G. 6). Kapgan Kağan tahta çıktığında, ağabeyinden devralmış olduğu, gelişmekte olan devleti, hükümdar olarak tahtta bulunduğu 24 yıl boyunca, daha da geliştirip büyütmüş, Kök Türklere en güçlü dönemlerini yaşatmıştır. Onun döneminde Çin baskı altına alınmış, neredeyse tüm Türk toplulukları bir çatı altında toplanarak, Kök Türk Devleti, Orta Asya'nın hâkimi konumuna yükselmiştir. Kapgan Kağan döneminin ihtişamı Kök Türk yazıtlarına da yansımış, yazıtlara; *"O devirde köleler bile köleli olmuş idi, onca zengin ve onca gelişmiş devletimiz vardı"* (KT D. 21-22; BK D. 18). şeklinde aksetmiştir. Tonyukuk Yazıtında bulunan *"Kapgan Kağan, yirmi yedi yaşında orda Kağan olarak oturdu."* (TYK D. 1) şeklindeki satırdan anlaşıldığı üzere, Kapgan'ın, 692 yılında, 27 yaşında Kağan olduğunu görmekteyiz. Çin kaynakları Kapgan Kağan'ın 716 yılında öldürüldüğünü yazmaktadırlar (Jiu Tang Shu 194A: 5173). Böylece Kapgan'ın 24 yıl tahtta kaldığı ortaya çıkar. Kapgan Kağan'ın tahta çıktığı yaş olan 27 ile hükümdarlık yılı olan 24 yıllarını topladığımızda, Kapgan Kağan'ın 51 yaşındayken öldürüldüğünü buluruz. Bu bilgiden ise Kapgan Kağan'ın 665 yılında Çin'de doğduğu ortaya çıkmaktadır. 692 yılında Kapgan'ın tahta geçişini Çin kaynakları şu şekilde yazmaktadır. Kutlug öldüğünde oğlu daha küçüktü bundan dolayı Mo-ch'o tahtı zorla ele geçirdi ve kendisini Kağan ilan etti. Kök Türk tahtını zorla gasp edip yıllarca tahtta kaldı (Jiu Tang Shu 194A: 5168; Xin Tang Shu 新唐書 215A: 6045; Tongdian 通典 198:1073B, C). Bir diğer Çin kaynağı ise, İlteriş'in ölümünden sonra sadece kendisini Kağan ilan ettiği şeklinde zikreder (Zizhi Tongjian 205; Wenxian Tongkao 文獻通考 2691C). Ancak bu olay Kök Türk Yazıtlarında çok daha farklıdır. Yazıtlarda *"Babam öldükten sonra yasa uyarınca amcam Hakan tahta oturdu"* olarak yazmaktadır (KT D. 16; BK. D. 14). Bu satırdan, Kapgan Kağanın, Çin Kaynaklarındaki gibi tahtı zorla ele geçirmediği, ağabeyinin çocukları henüz küçük olduğundan, Türk töresi gereği tahta hakkıyla çıktığı görülmektedir. Kök Türk tarihine baktığımızda da, hükümdar öldükten sonra yerine kesin olarak oğullarının değil, devleti yönetebilme kudretine sahip olan, güçlü, akıllı, savaşçı kişilerin de tahta çıktığı görülmektedir. Bu meziyetler Kapgan

Kağanda mevcut olduğu için, onun tahta geçmesi doğal bir durumdur. Zira Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında, töre vurgusu çokça yapılmış, töreye uymayan, hükümdar ve halkın devletin bekasını bozduğu çoğu yerde vurgulanmıştır. Bunun için, töreye uygun hareket edilerek, Kapgan Kağan'ın tahta çıkması uygun görülmüş olabilir. Köl Tigin Yazıtında Kapgan Kağan'ın seferlerinden bahsederken; toplamda yirmi beş kez sefer edip on üç kez savaştıklarından bahsetmektedir (Tekin 2010: 28-29)[33].Bilge Kağan Yazıtında da Kapgan Kağan'ın seferleri için aynı sayı verilmektedir.[34]

Bu iki yazıta bakıldığında da, Seferlerin ve savaşların birbiri ile uyumlu olduğunu görmekteyiz. Biz bu bölümde, Kapgan Kağan'ın, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında geçen, seferlerini, Çin kaynakları ile karşılaştıracak ve Çin kaynaklarında olup, Yazıtlarda olmayan savaşları varsa bulup ortaya koymaya çalışacağız. Bu bölümde, Kapgan Kağan dönemi savaşlarını incelerken, bir kısım savaşlarını başka bölümlerde detaylı şekilde inceledik. Bundan dolayı, daha önce detaylı şekilde incelediğimiz savaşları, burada tekrar detaylandırmayıp sadece yüzeysel olarak kaynaklarda geçtiği şekilde değineceğiz.

İlteriş Kağan'ın 691 yılında ölmesinin ardından, 692 yılında tahta Kapgan Kağan geçmiştir. Çin kaynaklarında Kapgan Kağan'ın bilinen ilk seferi Ling eyaleti üzerine görünmektedir. Kapgan'ın bu ilk saldırısının tarihini ve olaylarını Çin kaynakları farklı vermektedir. Jiu Tang Shu'da, seferden bahsederken; Kapgan'ın tahtı ele geçirdikten sonra, Ch'ang-shou saltanat devresinin 2. yılında (693) adamları ile birlikte Ling eyaletine saldırdığını yazarak, şehri yağmaladıktan sonra halkın ve devlet adamlarının çoğunu öldürdüğünü söylemektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5168). Xin Tang Shu'da ise, bu sefer iki yerde geçmektedir. Birinci geçen yerde, sefer hakkında kesin bir tarih vermezken, sadece, Kapgan, tahtı ele geçirdikten bir kaç yıl sonra Ling eyaletine saldırdı, çok sayıda halkı ve memuru öldürüp esir aldı, demektedir (Xin Tang Shu 215A: 6045). Diğer bölümünde ise, 1. Yen-tsai saltanat yılının La-yüe ayında (12. ayında), yani 694 yılında Kapgan Ling eyaletine saldırdı. General Li to-tsu onları yendi, demektedir (Xin Tang Shu 4: 94). Tongdian'da ise, Kapgan'ın tahtı ele geçirdikten sonra

[33] Amcam Hakan ile doğuda Sarı Irmağa ve Şantung ovasına kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı'ya sefer ettik; Kögmen Dağlarının ötesine, Kırgız ülkesine kadar sefer ettik. Toplam yirmi beş kez sefer ettik, on üç kez savaştık (Tekin 2010: 28-29)

[34] Amcam Hakan ile doğuda Sarı Irmağa ve Şantung ovasına kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı'ya sefer ettik; Kögmen Dağlarının ötesine, Kırgız ülkesine kadar sefer ettik. Toplam yirmi beş kez sefer ettik, on üç kez savaştık."(Tekin 2010: 54-55).

Ch'ang-shou saltanat devresinin 3. yılı (694) Ling eyaletine saldırıp halkı öldürüp yağmaladığı yazmaktadır (Tongdian 198: 1073B, C). Bir diğer kaynak olan Wenxian Tongkao'da da Tongdian ile aynı şeyleri yazmakta ve Kapgan'ın tahtı ele geçirdikten sonra Ch'ang-shou saltanat devresinin 3. yılı (694) Ling eyaletine saldırıp birçok halkı öldürüp yağmaladığını söylemektedir (Wenxian Tongkao 2691C). Böylece seferin geçtiği kaynaklarda, seferin tarihi, bir kaynakta 693 yılı olarak geçerken, üç kaynakta ise 694 yılı geçmektedir. Kapgan'ın bu saldırısının tarihinin, kaynaklara farklı verilmesi, büyük olasılıkla, İmparatoriçe Wu'nun zamanında yapılan takvim reformu ile alakalı olduğu düşünülmektedir (Liu: 2011: 219). Xin Tang Shu'da saldırının gerçekleştiği, 1. Yen-tsai yılının La-yue ayı (12. ayı), normal yılın yani 2. Ch'ang-shou saltanat devresinin 12. ayına, denk gelmektedir (Liu: 2011: 219). Ch'ang-shou saltanat devresine baktığımız zaman 23 Ekim 692'de başlayıp, 9 Haziran 694'te son bulduğunu görmekteyiz (Togan-Kara-Baysal 2017: 237). Böylece 2. Ch'ang-shou saltanat devresinin 693 yılı olduğunu görürüz. Wenxian Tongkao'nun ise Tongdian'in kaynak alınarak yazıldığı bilinmektedir. Böylece kaynakların çoğunluğunun bizlere 693 yılını verdiğini görmekteyiz. Bundan dolayı, Kapgan'ın Çin'e yaptığı ilk seferin yılının 693 yılı olduğu ortaya çıkmaktadır. Çin'e karşı olan bu ilk seferinde, Çin kaynakları, Kapgan Kağan'ın, Ling eyaletine saldırarak şehri yağmalayıp, halktan birçok kişiyi ve devlet memurlarını öldürüp esir aldığını yazarken, sadece, Xin Tang Shu'nun bir bölümünde, Kapgan'ın, Ling eyaletine saldırdığını ve Çinli General Li To-tsu'nun onları yendiğini, yazmaktadır (Xin Tang Shu 4: 94). Ancak biz, kaynakta yazıldığı gibi, Çinli General Li To-tsu'nun, Kapgan Kağan'ı yenilgiye uğrattığı bilgisinin doğru olmadığını düşünmekteyiz. Kapgan Kağan'ın Ling şehrine saldırarak şehri yağmalayıp, halktan birçok kişiyi ve devlet memurlarını öldürüp esir almasının ardından, kaynaklarda şöyle bir bilgi bulunmaktadır. İmparatoriçe Wu, Pai-ma tapınağının rahibi Hsüeh Huai-yi'yi, Tai-pei Askeri Bölgesi harekât ordusu başkomutanı olarak atadı ve emrinde bulunan 18 generalle birlikte Kapgan üzerine yürümesini emretti. Ancak bu rahip Kök Türklere rastlayamayınca geri dönmüştür (Jiu Tang Shu 194A: 5168; Xin Tang Shu 215A: 6045). Burada akla şu soru gelmektedir. O bölgede bulunan General Li To-tsu zaten Kapgan'ı yendiğine göre, İmparatoriçe Wu, rahib Hsüeh Huai-yi'yi 18 generalle birlikte Kapgan'ın üzerine neden göndermiştir. Ayrıca, 18 generale sahip ordu muhakkak büyük sayılmaktadır. Eğer Kapgan yenilseydi, bu büyük ordunun, Kapgan'ın peşinden

gitmesine gerek kalmazdı. Bundan dolayı, biz bu kaynağın doğruluğunun tartışmalı bulmakta ve diğer kaynakların daha güvenilir olduğunu düşünmekteyiz. Kapgan Kağan'ın Çin' e karşı ikinci saldırısı 696 yılında gerçekleşmiştir. Bu saldırı sadece bir kaynakta geçmektedir. Bu yılın eylül ayında Liang eyaletine saldıran Kök Türkler, şehrin kapısı yakınına pusu kurarak, bu şehrin valisi Hsü Ch'in-ming'i esir aldılar (Zizhi Tongjian 205). Bu saldırıda Kapgan Kağan'ın adı veya saldırının başındaki kişinin adı kaynakta geçmemektedir. Ancak, bu olay o tahtta bulunduğu yıllarda olduğu için, bu saldırıyı onun bilgisi dâhilinde yapılmış saymaktayız. 696 yılına gelindiğinde, doğuda, Tang Devletine bağlı Kıtanlar ayaklanmışlardı ve Ying-zu bölgesini ele geçirerek birçok yeri yağmaladılar (Jiu Tang Shu 194A: 5168; Tongdian 198: 1073B, C). Bu isyanı bastırmakta Tang Devleti zorlanmıştı. Bunu haber alan Kapgan, İmparatoriçe'ye bir elçi göndererek, daha önce Çin'e sığınmış olan Sarı Irmağın batısındaki Kök Türk ve Soğd halkını, geri göndermesi koşulu ile Kıtanların üzerine yürüyeceğini söyledi (Jiu Tang Shu 194A: 5168; Tongdian 198: 1073B, C). Bu aileler, Kök Türklerin fetret devri zamanında 670-673 tarihleri arasında bu bölgeye yerleştirilmişlerdi (Jiu Tang Shu 194A: 5168). Kapgan'ın politikası, bu halkları geri almak ve Kök Türk Devletini daha güçlü hale getirmektir İmparatoriçe, bunu kabul etti. Bunun üzerine Kapgan Kağan, Kıtanlar üzerine yürüyerek onları yenilgiye uğrattı ve ailelerini tutsak aldı. Kaynaklarda, Kapgan'ın Kıtanları yendikten sonra gücünü daha da arttırdığı şeklinde bir kayıt vardır (Jiu Tang Shu 194A: 5168). Belkide yenilen Kıtanlar, bu savaş neticesinde Kök Türklere bağlanmışlardır. Bundan dolayı kaynaklarda Kapgan'ın gücünün arttığını görmekteyiz. Bu düşüncemizi bir Çin kaynağı doğrulamaktadır. Bu kaynakta, Kıtanlar ve Tatabıların, 697 den sonra sık sık Kapgan Kağan'ın hizmetinde bulunmakta olduğunu yazmaktadır (Jiu Tang Shu 194A: 5172). Bu kaynak, Kıtanların, Kök Türklere bağlandığına bir kanıttır. Kapgan, bu savaşla Kıtanları kendisine bağladığı için, bu savaşı da Kapgan'ın savaşları arasında saymaktayız. Bu duruma sevinen İmparatoriçe, Kapgan'a bir elçi göndererek ona İlteriş Ulu Ch'anyü ve Devlete Hizmet Veren Kağan unvanı verdi (Jiu Tang Shu 194A: 5168; Tongdian 198: 1073B, C; Wenxian Tongkao 2691C). Bu olayın devamında Çin kaynaklarından sadece Xin Tang Shu'da şu bilgiler yer almaktadır. Kapgan'ın Kıtanları yenmesi üzerine, İmparatoriçe Wu, Kapgan'a elçi göndererek ona İlteriş Ulu Ch'anyü ve Devlete Hizmet Veren Kağan unvanı takdim etti (Xin Tang Shu 4: 97; 215A: 6095). Ancak elçi Kök Türklere daha ulaşmadan, Kapgan

Kağan, Ling Chou ve Sheng Chou'ya saldırarak buraları yağmalayıp birçok insan öldürdü. Fakat buranın garnizon komutanı tarafından yenildi. Bundan dolayı özür dilemek için İmparatoriçe'ye bir elçi göndererek onun oğlu olabilmeyi rica etti (Xin Tang Shu 4: 97; 215A: 6095). Kapgan'ın elçi göndererek, İmparatoriçenin oğlu olabilme ricasında bulunması ve kızını Tang prensine verip dünür olma isteği diğer Çin kaynaklarında da geçmektedir. Fakat bu saldırı olayını yalnızca Xin Tang Shu'da görmekteyiz. Bu saldırı, Kapgan'ın Çin'e yaptığı üçüncü saldırıdır ve 696 yılının 11 ayında gerçekleşmiştir (Xin Tang Shu 4: 97). Kapgan Kağan'ın bundan sonraki Çin seferi, kaynaklarda anlatıldığına göre uzun bir sefer olmuş ve birkaç şehir birden yağmalanarak birçok ganimet ve esir elde edilmiştir. Bu saldırıya geçmeden önce, saldırının nedenine değineceğiz. 698 yılında Kapgan Kağan, İmparatoriçe Wu'ya bir elçi göndererek, onun oğlu olmak, ayrıca kızını bir Tang prensi ile evlendirmek istedi (Wenxian Tongkao 2691C; Jiu Tang Shu 194A: 5168). Ancak Kapgan bu isteklerinin yanında başka isteklerde de bulundu. Feng, Shou, Hsia, Sheng, Tai ve Ling adlarındaki 6 eyalette boyunduruk altında yaşayan Türk ve Soğdlu haneler ile birlikte, Ch'an-yü topraklarını da istiyordu. Buna ek olarak tarlalarda ekilmek üzere 100 bin ölçek darı, 3 bin adet tarım aleti ile 15 bin ton demir istiyordu (Wenxian Tongkao 2691C; Jiu Tang Shu 194A: 5168; Xin Tang Shu 215A: 6046; Tongdian 198: 1073B, C; Wenxian Tongkao 2691C). Buradan şunu anlayabiliriz. Kapgan 696 yılında Kıtanları yenmesi karşılığında, Çin sınırında yaşayan Türkleri Tang hanedanından istemişti. Bu isteği İmparatoriçe tarafından da kabul edilmişti. Ancak burada, Tang Hanedanının bu aileleri geri göndermediğini görmekteyiz. Eğer Tang Devleti, Çin sınırında yaşayan bu Türkleri gönderseydi 698 yılında Kapgan tekrar bu Türkleri istemezdi. Bu isteklerden yola çıkarak Kapgan'ın, Kök Türk Devletini, ticaret, tarım ve askeri yönden daha çok güçlendirip geliştirmek istediğini de görmekteyiz. Zira Soğdlar, Orta Asya ticaretini ellerinde tutan tüccar bir kavimdir. Ayrıca Çin'de yaşayan Türkler o dönemlerde tarıma alıştırılmıştı. Onların geri iadesi ile birlikte Kök Türk Devletinde, tarımın daha çok gelişme kaydedeceği düşünülmüş olmalıydı. Ne yazık ki Kapgan Kağanın bu istekleri İmparatoriçe Wu tarafından kabul edilmedi. Bunu Kağana bildirmek için gönderilen elçi Tien Kuei-tao durumu Kapgan'a bildirdiğinde, çok hiddetlenen Kapgan, elçiye ağır sözler söyledi ve onu idam etmek için hapsettirdi (Jiu Tang Shu 194A: 5168; Xin Tang Shu 215A: 6046; Tongdian 198: 1073B, C). Ancak Bilge Tonyukuk, bu durumun iki

ülke arasındaki münasebetleri kötü etkileyeceği düşüncesi ile Kağanı bu düşüncesinden vazgeçirdi. Bu durum neticesinde telaşa kapılan Çin devlet adamları, İmparatoriçe'yi evlilik teklifinin yerine getirilmesi, konusunda ikna ettiler (Wenxian Tongkao 2691C; Jiu Tang Shu 194A: 5168). Bunun yanı sıra, altı eyalette oturan birkaç bin çadırlık Türk ve Soğdlu halk, 40 bin kilo tohumluk darı, 3 bin tarım aletini ve demiri de Kapgan'a verdiler (Wenxian Tongkao 2691C; Jiu Tang Shu 194A: 5168; Xin Tang Shu 215A: 6046; Tongdian 198: 1073B, C). Böylece İmparatoriçe Kapgan'ın isteklerini kabul etmiş oluyordu. Kaynaklar, tüm bunların Kapgan'a verildikten sonra, Kapgan'ın daha da güçlendiğini yazmaktadırlar (Jiu Tang Shu 194A: 5168; Xin Tang Shu 新唐書 215A: 6046; Tongdian 198: 1073B, C). Ancak Kapgan, İmparatoriçe'den, Chan-yü vilayeti topraklarını da istemişti. Fakat bu teklif kabul görmemiş olacak ki, kaynaklar bu vilayetin Kapgan'a verildiğinden bahsetmemiştir. Zaten Kapgan, ileride bahsi geçen Chan-yü vilayeti için, bir sefer yapacaktır.

698 yılının 7. ayında, evlilik akdi için İmparatoriçe Wu'nun kendi ailesinden biri olan prens Wu Yen-hsiu'ya Kapgan Kağan'ın kızını kendisine eş olarak almasını emretti (Jiu Tang Shu 194A: 5169; Xin Tang Shu 215A: 6046). Kapgan'ın kızı prensesi alması için ona yardımcı olarak elçi Yen Chih-wei görevlendirildi. Ayrıca askeri görevli olarak ta Yang Ch'i-chuang'da heyete dahil edildi (Jiu Tang Shu 194A: 5169; Xin Tang Shu 215A: 6046; Taşağıl2004: 24). Yanlarında birçok hediye ile yola çıkan heyet Karakum'da ki Kök Türk karargâhına ulaşıp Kapgan Kağanın huzuruna çıktıklarında, Kapgan gelen heyete "*Ben kızımı Li ailesine gelin ediyorum diye düşünüyordum. Ama siz Wu ailesinin oğlan ile geliyorsunuz. Ama o göğün oğlunun evladı değil."* dedi. Sözlerine devam ederek *"Biz Türkler uzun yıllar, Li ailesine tabii olduk şimdi işitiyorum ki Li ailesinden gelen İmparator oğulları, yok olmamış iki oğlu daha varmış. Benim bugün bile askerlerimi alıp, onların tahta oturmasına yardımcı olmam gerekir."*(Jiu Tang Shu 194A: 5169; Xin Tang Shu 215A: 6046; Tongdian 198: 1073B, C; Wenxian Tongkao 2692C). Daha sonra prens Wu Yen-hsiou ve Pei Huai-ku'yu tutukladıktan sonra Ayinler bakanı yardımcısı Yen Chih-wei'yi Çin Kağanı ilan etti (Jiu Tang Shu 194A: 5169; Xin Tang Shu 215A: 6046). Burada Kapgan Kağan, uzun yıllar Li ailesine tabi olduk sözünü söylerken, muhtemelen 630-682 yılları arasındaki fetret devrini kast etmektedir. Burada Kapgan Kağan'ın ön gördüğü politika, Birinci Kök Türk Devleti

zamanında Taspar Kağanın, Chou hanedanına karşı denge politikası izleyip yıkılan Kuzey Chi hanedanı prensi Kao Chao-i'yi desteklemesi gibi bir plan gütmek olmalıdır. Çünkü İmparatoriçe Wu tahta geçtikten sonra, saraya ve ülkeye hakim olmuş, kendi hakimiyetini ilan ederek kendi Chou sülalesini kurmuştur (Eberhard 2007: 207). Tahtın gerçek varisleri olan Tang hanedanından gelen kişileri ise uzaklaştırmış ve geriye hanedandan gelen iki veliaht prens kalmıştı (Eberhard 2007: 207). Şüphesiz ki sözlerinden Kapgan'ın bu olayları yakından takip ettiği görülmektedir. Bundan dolayıdır ki, İmparatoriçe Wu'nun etkisini kırmayı düşünerek 698 yılında Çin'e elçi göndererek kızını bir Tang prensi ile evlendirmek istediğini İmparatoriçeye iletmiş oluyordu. Kapgan Kağan'ın dördüncü Çin seferi burada başlamıştır. Çin Kağanı ilan ettiği Yen Chih-wei ve beraberinde yüz bin askerle birlikte Çin'e karşı saldırıya geçti. Çin sınırlarına giren Kapgan, güneye ilerleyerek, Chignan, Ping-ti ve Ching-i şehirlerindeki Tang ordularına hücum etti. Ching-nan ordusu generali Mi-jung Hsüan-tse 5 bin askeri ile birlikte esir edildi. Kuei ve Tan eyaletlerini kuşattı (Jiu Tang Shu 6: 127; 194A: 5169; Xin Tang Shu 215A: 6046; Tongdian 198: 1073B, C). Buradan İmparatoriçe'ye bir mektup göndererek; Mektubunda, kızının gerçek imparator ailesinden birisi ile evlendirilmeyip Wu ailesinden birisi ile evlendirilmeye çalışıldığını, tohumluk gönderilen darıların pişmiş olduğunu, bundan dolayı ekildikten sonra filizlenmediğini söyledi (Zizhi Tongjian 資治通鑑 13: 37; Tang Hui Yao 唐會要 16: 94: 1692). Ayrıca gönderilmiş olan altın ve gümüşün ayarının düşük olduğunu ve ipeklerinde kötü olduğunu söyledi. Bundan dolayı Çin'e saldırarak Hopei bölgesini ele geçireceğini de yazdı (Zizhi Tongjian 13: 37; Tang Hui Yao 16: 94, 1692). Bunun üzerine İmparatoriçe, hanedan işleri başkanı Wu Chung-guei, General Sha ca Chung-i ve Yu vilayeti Valisi Chang Jen-tan'ın emrine 300 bin asker vererek onların, Kapgan Kağan'a karşı hücuma geçmesini istedi (Jiu Tang Shu 6: 127; 194A: 5169; Xin Tang Shu 215A: 6046). Bununla birlikte General Yen Ching-jung'u 150 bin kişilik kuvvetin başına geçirerek gerektiğinde onlara yardım etmesi için görevlendirdi (Jiu Tang Shu 6: 127; 194A: 5169; Xin Tang Shu 215A: 6046).

Böylelikle Kapgan Kağan'ın karşısında 450 bin kişilik bir Tang askeri gücü bulunuyordu. Bu sırada Kapgan, yağma hareketlerine devam ederek Yü vilayetine baskın yaptı ve Feng-hu ilçesini ele geçirdi (Jiu Tang Shu 194A: 5169; Xin Tang Shu

215A: 6046; Tongdian 198: 1073B, C). Daha sonra hareket ederek Wei ve Ting eyaletlerine saldırdı. Buranın valisini öldürüp birçok evi yakıp yıkarak bir kaç bin kişiyi öldürdü. Bunun üzerine imparatoriçe, Kapgan'ı öldürene prens unvanı verileceğini bir fermanla yayınladı. Buradan devam eden Kapgan, Chao ve ardından Hsiang eyaletlerini yağmaladı (Jiu Tang Shu 194A: 5169; Xin Tang Shu 215A: 6046; Tongdian 198: 1073B, C). Tüm bu gelişmelerden dolayı İmparatoriçe Wu, Tang hanedanına mensup prens Chung Tsung'u veliaht ilan edip merkeze çağırarak onu Sarı Irmağın kuzeyinin başkumandanlığına getirdi (Jiu Tang Shu 194A: 5169; Tongdian 198: 1073B, C). Çin ordusu harekete geçmeden önce bunu haber alan Kapgan, Chao ve Ting eyaletlerine büyük yağma hareketleri düzenleyerek buralarda 90 bine yakın kişiyi esir alıp, hayvan sürülerini, değerli eşyaları ele geçirerek geri döndü (Jiu Tang Shu 194A: 5169; Xin Tang Shu 215A: 6046). Bu yağma sırasında, Çin ordusu generalleri olanları uzaktan izliyor ve Kapgan karşısına çıkmaya cesaret edemiyorlardı. General Ti Jen-chieh 100 bin askerle birlikte Kapgan'ı takip ettiyse de ona yetişememiştir (Jiu Tang Shu 194A: 5169; Xin Tang Shu 215A: 6046).

İmparatoriçe Wu'nun bu kadar çok asker hazırlaması, onun bu durumu ne kadar önemsediğini göstermektedir. Çünkü Çin'de, Tang hanedanını saf dışı etmiş ve kendi hâkimiyetini tesis etmişti. Bu hâkimiyetinin yok olmasını istemediği açıktır. İmparatoriçe'nin, Kapgan'ın tüm bu yağmaları karşısında Kapgan'ı öldürene prens unvanı verilip, yine Kapgan'ın unvanını başı kesilecek çor olarak değiştirmesi, onun ne kadar zor şartlar altında olduğunu gösteren bir delildir. Ayrıca, bu zor şartlardan dolayı imparatoriçe, tahttan uzaklaştırdığı Tang prensini de tekrar veliaht ilan edip ve onu Sarı Irmağın kuzeyinin başkumandanlığına getirmesi de bu zor duruma başka bir örnektir. Kaynaklar burada veliahdın gelmesini önemli bulmaktadır. Çünkü Tang prensi henüz gelmemişken, halktan zorla bin asker toplanmıştı. Ancak prens geldikten sonra bu bölgeden 50 bin asker toplandı (Zizhi Tongjian 13: 38). Bu durum, İmparatoriçe'nin sevilmediğini ve halkın Tang hanedanına bağlılık derecesini göstermesi açısından önemlidir. İmparatoriçenin, Tang prensini veliaht yapması, Kapgan Kağan'ın, İmparatoriçe'ye karşı Tang prensini tutan denge politikasının işe yaradığını göstermektedir. Zaten Kapgan, kaynakların da belirttiği gibi bu Çin seferine, Tang prensini İmparator yapmak amacıyla çıkmıştı. Bu seferin birden sonlanıp Kapgan'ın geri dönmesini, Kapgan'ın elde ettiği birçok ganimete ve uyguladığı politikanın başarısına

bağlayabiliriz. İmparatoriçe Wu, yaklaşık olarak 450 bin asker toplamıştı ve Tang prensini bu askerlerin başına atamıştı (Jiu Tang Shu 194A: 5169). Kapgan, daha ileriye hücum etse belki de yenilmiş olabilirdi. Zaten istediklerini elde etmişti. Bu yüzden bu seferi bitirip geri dönmüş olabileceğini düşünmekteyiz. Kaynaklar, bu sefer sonunda Kapgan'ın, galibiyetine güvenerek Çin'i küçümsediğini söylemekte ve bu dönemde Kapgan'ın gücünün çok arttığını yazmaktadırlar (Xin Tang Shu 215A: 6046; Zizhi Tongjian 206). Kapgan'ın bu dönemde, Birinci Kök Türk Devleti hükümdarı İl Kağan'ın dönemindeki kadar askere sahipti ve hükmettiği toprakların 10 bin Li (5670 km) olduğu görülmektedir. Bütün barbarlar emir almak için ona geliyordu. Emrindeki asker sayısı 400 bin idi, demektedirler (Xin Tang Shu 215A: 6046; Zizhi Tongjian 206). Çin'e yapılan bu seferin tarihine baktığımızda kaynaklar 698 yılını göstermektedirler.

Bundan sonraki seferin tarihi Çin kaynaklarında 700 yılı olarak yazmaktadır. Kapgan 700 yılında Lung-yu bölgesine saldırarak buradaki haralardan on bin baş at çalıp geri gitti (Jiu Tang Shu 194A: 5170; Xin Tang Shu 215A: 6047). Bundan kısa bir süre sonra tekrar geri gelerek sınır bölgelerine saldırmıştır. Bu durum karşısında İmparatoriçe, yeni tedbirler alarak, devlet adamı Wei Yüan-chung'u, Lung-yu bölgesi birinci komutanı olarak atandı Bununla birlikte Hsiang Prensi Tan'ı mareşal yapıp tüm komutanın başına geçirdi. Bu kişiler Kök Türklere karşı harekete geçeceklerdi ancak, Kapgan geri çekildi (Jiu Tang Shu 194A: 5170; Xin Tang Shu 215A: 6047). Bu seferden sonra, sadece Bilge Kağan Yazıtında geçen Tangut seferi vardır. 700 yılında, sağ kanat Şad'ı Bilge, Tangutlar üzerine sefer düzenledi ve Tangutları hezimete uğrattı. Çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini ve tüm mallarını ele geçirdi (BK D. 24). Bir sonraki savaş 701 yılında gerçekleşmiştir. Çin kaynaklarından sadece Xin Tang Shu da geçen bu seferin, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Altı Çub Soğdak seferi ve Çinli Vali Ong ile yapılan savaş olduğunu düşünmekteyiz. Bu düşüncemizin nedeni, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki Altı Çub Soğdak seferi ve Vali Ong ile yapılan savaşın tarihlerinin, Çin kaynaklarındaki bu seferler ile aynı olmasıdır. Ayrıca, Kapgan'ın baskın yaptığı, bölgeler, Soğdların yaşadıkları bölgelerdir (Liu: 2011: 220). Çin üzerine sefere çıkan Kapgan, Yen ve Hsia eyaletlerini yağmalayarak 100 bin baş at ve küçükbaş hayvan ele geçirdi. Daha sonra Shih-ling ve Ping eyaletine saldırdı (Xin Tang Shu 215A: 6047). Bu seferler karşı Çin ordusu Kapgan Kağanın karşısına çıkacak cesaret yine gösteremediler. Bu yüzden Kapgan daha içlere ilerleyerek, Tai ve Hsin bölgelerini

de yağma etti (Xin Tang Shu 215A: 6047). Ancak Çin kaynakları bu sefer sırasında Kapgan Kağan ile herhangi bir savaş yapıldığından söz etmemektedirler. Bu sefer, Köl Tigin'in yapmış olduğu seferler içerisinde Iduk Baş savaşı olarak geçmektedir. Iduk Baş savaşına Köl Tigin'in yapmış olduğu savaşları yazdığımız kısımda daha fazla değindiğimiz için burada üzerinde çok durmayacağız. Bir sonraki sefer 703 yılında olmuştur ve sadece Bilge Kağan Yazıtında geçmektedir. Yazıta göre 703 yılında Basmıllar, kervan göndermediği için, Bilge Şad yirmi yaşında, Basmıllar üzerine sefere çıktı. Savaş sonunda onları tekrar itaat alıtına alıp vergiye bağlamıştır (BK D. 25).

Bir sonraki savaş kaynaklarda 705-706 yıllarında meydana gelmiştir. Bu savaş Çin kaynaklarında ve Köl Tigin ile Bilge Kağan Yazıtında da geçmektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5170; Xin Tang Shu 215A: 6945; KT D. 32-34; BK D. 26). Bu savaştan Ming Sha savaşı kısmında bahsettiğimiz için burada çok fazla değinmiyoruz. 706 yılında sadece Köl Tigin Yazıtında geçen Yır Bayırkular ile savaş vardır. Bu savaşta Yır Bayırkular yenilmiştir. 709 yılında ise sadece Bilge Kağan Yazıtında geçen Çik ve Az kavimlerine yapılan sefer vardır. Bu seferde Bilge Şad, Yenisey Irmağını geçerek Çiklere doğru sefer etmiş ve onlarla Örpen'de savaşmıştır. Bu sefer sırasında Azlarda itaat altına alınmıştır (BK D. 26). Bu savaştan sonra 710 yılında isyan eden Kırgızlar üzerine sefer vardır. Bu sefer yalnızca Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarında geçmektedir (KT D. 35; BK D. 26-27; TYK D. 1-7,K. 1-5). Tonyukuk Yazıtında, Kırgızlar'ın, Türgiş ve Çin ile anlaşarak müttefiklik yapıp, Kök Türkler üzerine yürümek için anlaştığından bahsetmektedir. Ancak biz Çin kaynaklarında bu anlaşmaya dair bir kanıt bulamamaktayız. Songa dağında yapılan bu savaşta Kırgızlar yenilmiş ve itaat altına alınmıştır. Kırgız seferinden sonra aynı yıl Türgişler üzerine sefere çıkıldı. Bolçu denilen yerde yapılan bu savaşı Kök Türkler kazanmıştır. Bu seferden Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtı bahsetmekte ayrıca, Çin kaynakları da bu seferi yazmaktadır (KT D. 36-38; BK D. 27-28; TYK K. 5-11; İkinci Taş, B. 1-8; Jiu Tang Shu 194A: 5172; Xin Tang Shu 215A: 6048). Çin kaynaklarına göre, Türgişler üzerine yapılan bu sefer 710-711 yılında meydana gelmiştir. Bizce bu Türgiş savaşı 710 yılında başlayıp sonraki 711 yılına sarkmış olmalıdır. Çin kaynakları bu savaştan şöyle bahsetmektedir. Ching-yün saltanat devresinin ortalarında Kapgan, askerleriyle batıda So-ko'ya hücum etti ve onu hezimete uğrattı (Jiu Tang Shu 194A:

5172; Tongdian 198: 1073B, C). Türgiş savaşından sonra Kapgan batıya Soğdaklar üzerine sefere çıkmıştır. Bu sefer sadece Köl Tigin ve Tonyukuk Yazıtlarında geçmektedir (KT D. 39; TYK İkinci Taş B. 8-G.4). Muhtemelen sefer sırasında, daha önce yendikleri Türgişler tekrar ayaklanmıştır. Bu sefer sadece Köl Tigin Yazıtında geçmektedir. Onların üzerine yürüyen Köl Tigin, Türgişler ile savaşarak, birçoğunu öldürmüş, ardından Türgişlerden, Koşu Tutuk ile savaşarak onun adamlarını da öldürmüştür (KT D. 39-K. 1). Burada toplamda üç savaş görünmektedir. Bu savaşların tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte, daha önce bu seferleri araştırdığımız için, bu yılların 711 ve 713 yılları arasında olduğunu düşünmekteyiz. 714 yılına gelindiğinde Beşbalık üzerine sefere çıkıldı. Bu sefer yazıtlardan, sadece Bilge Kağan Yazıtında geçmektedir.

Otuz yaşında Beşbalık'a doğru sefer eden Bilge, burada 6 kez savaştığından bahsetmektedir. Satırların bir kısmı maalesef okunamadığı için çok fazla bilgi sahibi olamıyoruz. Yazıta göre, Bu sefer için, Beşbalık halkı Kök Türkleri davet etmiştir (BK D. 28). Bu savaş sırasında Kök Türkler, düşman askerlerini hep öldürerek, Beşbalık halkını kurtarmıştır (BK D. 28). Ancak Çin kaynaklarında da bu Beşbalık seferleri hakkında malumat vardır ve Çin kaynaklarında bu seferlerin sonucu farklı yazmaktadır. Kai-yüan saltanat devresinin 2. (714) yılının ikinci ayında Kapgan Kağan, İni İl ve Tonga Teğin'e, enişteleri Shih-pi ile birlikte, seçkin askerleri toplayarak, Beşbalık eyaletini kuşatmalarını istedi. Bu savaş sırasında General Kuo Ch'ien-kuan, Tonga Tigin'i esir aldı ve kale önünde onun başını kesti (Jiu Tang Shu 194A: 5172; Xin Tang Shu 215A: 6048; Tongdian 198: 1073B, C; Wenxian Tongkao 2692B). Bu olaydan sonra Kök Türkler çekildiler. Fakat Shih-pi geri dönmeye cesaret edemeyip yanına ailesini de alarak Çin'e sığındı. Buna sevinen Çin Hükümdarı ona bol hediyeler ve Çin unvanları verdi (Jiu Tang Shu 194A: 5172; Xin Tang Shu 215A: 6048; Tongdian 198: 1073B, C; Wenxian Tongkao 2692B). Burada görüldüğü üzere, Çin kaynaklarında Beşbalık seferinden Kök Türklerin bir şey elde edemeyerek geri çekildiği görülür. Fakat yazıtta, Beşbalık'ta 6 kez savaşıldığı yazmaktadır (BK D. 28). Bundan dolayı Çin kaynaklarındaki bu olay, Beşbalık'ta ki son savaşı anlatmış olabilir diye düşünülmektedir. Çin kaynaklarında, Beşbalık seferleri sırasında, Bilge'den bahsetmemektedirler. Ancak biz burada Bilge'nin de olduğunu, kendi Yazıtından

görmekteyiz. Kendi Yazıtında yazdığına göre, Beşbalık'ta 6 kez savaşan birinin, burada bulunmaması imkânsızdır diye düşünmekteyiz.

Bu savaşın tarihi Bilge Kağan Yazıtında 713 yılında görünürken, Çin kaynaklarında 714 yılının 2. ayı olarak gösterilmiştir. Belki de bu olay, Bilge Kağan Yazıtındaki gibi 713 yılında olmuş olup, Tang Devletine aksetmesi 714 yılına denk gelmiş olabilir. Belki de savaşlar uzun sürmüş olup 713 yılında başlamış ve 714 yılına kadar devam olabilir. Bilge Kağan Yazıtında 6 kez savaştığından bahsetmesi bu ihtimali güçlendirmektedir. Bu yüzden, Beşbalık savaşlarını, 713-714 yılları olarak almaktayız. Bundan sonraki savaş, Karluklar ile olmuştur. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazılarında da geçen bu savaş, aynı zamanda, Çin kaynaklarında da geçmektedir. Tamıg Iduk Baş mevkiinde yapılan savaşın sonunda Karluklar yenilmişlerdir (Tekin 2010: 36-37). Bu savaş sonunda, Karluklar, Basmıllarla birleşerek, tekrar Kök Türklere saldırdılar. Ancak Bilge Kağan tarafından tekrar yenildiler. Karluklar ile olan bu ikinci savaş sadece Bilge Kağan Yazıtında geçmektedir (Tekin 2010: 60-61). Orkun yazıtlarına göre bu savaşlar 714 yılında vuku bulmuştur. Çin kaynaklarına göre bu savaşlar şu şekilde geçmektedir. Kapgan yeniden Karluklara ve başka yerlere saldırdı. İmparator ilgili yerlerin valilerinin Karluklara yardım etmelerini istedi. Daha sonra 715 yılının 4. ayında Karluklar ve başka boylar, Çin'e elçi göndererek tabi olmak istediler (Xin Tang Shu 215A: 6048). Görüleceği üzere herhalde bu Çince kaynak, "yeniden saldırdı" ibaresi olduğu için, Karluklar ile yapılan, Basmıllarında olduğu bu ikinci savaşı nakletmektedir. Bu bilgiden hareketle, 714 yılında yapılan savaşın sonunda yenilen Karlukların, Çin'e tabi olmak istedikleri anlaşılmaktadır. 715 yılına gelindiğinde Az halkı ile savaş yapıldığı görülmektedir. Bu savaş sadece Köl Tigin Yazıtında geçer. Savaş sonunda Az halkı yenilgiye uğramıştır (Tekin 2010: 36-37). 715 yılındaki ikinci savaş, İzgillerle yapılmıştır. Bu savaş da sadece Köl Tigin Yazıtına geçmektedir. Savaş sonunda İzgiller mağlup olmuştur.

Bu yılın en önemli savaşı isyan eden Oğuzlar ile olmuştur. Bir yılda tam 6 kez savaşılmıştır (Tekin 2010: 36-37). Bu isyanları daha önce detaylı anlattığımız için burada değinmeyeceğiz. Bu savaşlar 715 yılında olmuş ve 716 yılında da devam etmiştir. 715 yılında ise 5 kez savaşılmıştır. 716 yılının ilkbahar ayında ise Oğuzlar ile bir savaş daha yapılmıştır. Savaş sırasında Oğuzlar, Kök Türk karargâhını basmıştır. Bu

savaştan Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtında bahseder (Tekin 2010: 36-37, 60-61). İkinci savaş sadece Bilge Kağan Yazıtında geçmektedir. Muhtemelen yenilen Oğuzların Çin'e gitmesini engellemek için Bilge, Oğuzlar üzerine sefere çıkmıştır. Bu savaşta Oğuzların evini barkını bozmuştur (BK D. 33-34). Bundan sonra toparlanan Oğuzlar, Dokuz Tatarlar ile birlik ederek Kök Türklere saldırdılar. Ağu denilen yerde iki büyük savaş yapılmış, savaş sonunda Oğuz ve Dokuz Tatarlar yenilmiştir (BK D. 34). Oğuzlar ile yapılan bu savaşlar Çin kaynaklarında da geçmektedir. Çin kaynakları şöyle bahsetmektedir. O yılın sonbaharında (715 yılı) Kapgan, Dokuz Oğuzların reisi A-pu-su ve diğerleri ile Çölün kuzeyinde savaştı (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6049). Dokuz Oğuzlar bu savaşın sonunda büyük bir yenilgi aldılar. Hayvanları ve halkın çoğu öldü. Bu nedenle A-pu-su, adamlarını da alarak bize tabi olmaya geldi (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6049). 716 yılındaki son savaş, aynı zamanda, Kapgan Kağan'ın Oğuzlar ile yaptığı son savaştır. Bu savaş Bayırkular ile yapılmıştır. Savaş sonunda Kapgan, Bayırku askeri tarafından öldürülmüştür. Bu savaş sadece Çin kaynaklarında geçmektedir. 716 yılında İsyan eden Bayırkular üzerine yürüyen Kapgan, onları Tola ırmağı civarında mağlup etti (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6049). Bayırkuların tamamıyla yok edildiği düşüncesiyle yanındaki az sayıda askerle birlikte mağrur bir şekilde geri dönen Kapgan, dönüş yolunda, söğüt ormanından geçerken, geriye kalan Bayırku reisi Chie-chih-lüe ve askerleri tarafından pusuya düşürülerek öldürüldü (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6049). Bu sırada Bayırkuların yanında Çinli casus Ho Ling-chuan bulunuyordu. Bu casus Kapgan'ın kesik başını alarak Tang başkenti Chang-an'a götürdü (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6049). Bu savaşla birlikte Kapgan Kağan'ın savaşlarını saydığımızda toplamda 38 savaş yapıldığı görülmektedir. Bu savaşları bir tabloda göstermek daha uygun ve anlaşılır olacaktır.

Kapgan Kağan'ın Hükümdarlık Yılları		Savaşlar
692		
693	12. ay	●
694		

695		
696	5. 9. aylar. (3. savaş, 11. ay	●,●,●
697		
698	7. ay	●
699		
700		●,●
701		●
702		
703	4. ay	●
704		
705-706		●
706	2. ay	●
707		
708		
709		●
710		●
710-711		●
711-713		●,●,●
713-714	2. ay	●,●,●,●,●,●
714		●,●
715		●,●,●,●,●,●,●,●
716	4. ay	●,●,●,●,●
Toplam		38

Tablo: 2

Kapgan Kağan'ın savaşlarını bir tabloda gösterdiğimizde, toplamda 38 savaşın yapıldığını görmekteyiz. Bu sayıya baktığımızda, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki; "*yirmi beş kez sefer ettik, on üç kez savaştık"* (KT D. 17-18; BK D. 15). İbaresindeki toplam sayı ile eşit olduğu ortaya çıkmaktadır. Kapgan Kağan'ın bu savaşları kimler ile yaptıklarına baktığımızda, Çin ile 13, Kıtanlar ile 1, Soğdlar ile 1,

Tangutlar ile 1, Türk boylarıyla ise 22 kez savaş yapıldığı görünmektedir. Öldüğünde 51 yaşında olan Kapgan Kağan 24 yıllık hükümdarlığına birçok zafer sığdırmıştı. O ağabeyi Kutlug Kağandan devraldığı devleti daha da büyütmüş ve geliştirmişti. Kapgan Kağanın ölümü Orkun Yazıtlarında; *Bilgisizliğiniz yüzünden, kötü davranışınız yüzünden amcam hakan vefat etti."* şeklinde aksetmiştir **(**KT D. 24; BK D. 20).

2.9. KAPGAN KAĞAN DÖNEMİNDE KÖL TİGİN'İN KATILDIĞI SAVAŞLAR (KT D.31-K.9)

2.9.1 Altı Çub Soğdak Seferi ve Ong Tutuk ile Savaş (KT D. 31-32)[35]

Köl Tigin'in, yazıtlarda görülen ilk başarısı, on altı yaşındayken, Çinli Vali Ong ile yapılan savaş olmuştur. Bilge Kağan Yazıtı ise, bu savaştan, şu şekilde bahsetmektedir. *"On sekiz yaşımda, Altı Bölgeli Soğdaklara Doğru sefer ettim. Halkı orada bozguna uğrattım. Çinli Ong Tutuk elli bin kişilik bir ordu ile geldi. Iduk Baş'ta savaştım. O orduyu orada yok ettim."* (BK D. 25). Köl Tigin Yazıtında farklı olarak, Bilge Kağan Yazıtı, bizlere savaşın Iduk Baş mevkisinde yapıldığını göstermektedir. Bu bölümde Vali Ong ile yapılan Iduk Baş Savaşı'nı incelemeden önce, yazıtlarda önce geçen Altı Çub Soğdaklar üzerine yapılan seferi incelememiz gerekmektedir. Zira Altı Çub Soğdaklar üzerine yapılan sefer ile Vali Ong ile yapılan Iduk Baş savaşının birbiri ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Altı Cub Soğdak'ı araştırmacılar, "Çub" kelimesini, bölge, mıntıka anlamındaki Çu kelimesi ile birleştirerek, kelime manası ile Altı Bölgeli Soğdak olarak okumuşlardır (Tekin 2010: 89; Aydın 2016: 31). Bazı araştırmacılar ise, Çub kelimesinin Çince Zhou olduğunu ve vilayet manasına gelerek, Altı Soğdak Vilayeti anlamına geldiğini söylemektedirler (Gömeç 2011: 138; Erkoç 2006: 208). Bir

[35] **(KT D31)** Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti. On altı yaşında, amcam Hakanın devleti için şöyle başarılar kazandı: Altı bölgeli Soğdak' lara doğru sefer ettik (ve onları) bozguna uğrattık. (Bu sırada) Çinli vali Ong, elli bin (kişilik bir) ordu (ile üzerimize) geldi; savaştık. **(KT D32)** Kül Tigin yaya olarak atılıp hücum etti. Vali Ong' un kayın biraderini, silahlı (iken), el(i) ile yakaladı (ve) silahlı olarak Hakana takdim etti. Orduyu orada yok ettik (Tekin 2010:32-33).

başka görüşe göre ise Çub kelimesi, Altı Bağ Bodun'un "Bağ" ı ve Kaşgarlı Mahmud'un bahsettiği "Çuvi" yani hakandan iki derece aşağıda bulunan insanlara verilen unvanla da alakalı olduğu düşünülmektedir (Gömeç 2011: 207). Bir diğer araştırmacılar ise, Altı Çub ile Soğdak kelimelerini birbirinden ayırmışlar, Altı Çub'un Kök Türklere daha yakın bir yerde, Türgiş topraklarının güneyinde Issık Göl yakınlarında olduğunu savunmuş Çub'un ise bugünkü Tchou Irmağının yukarı kollarının olduğu yerleri Altı Çublar ülkesi olarak göstermiştir (Aydın 2016: 31). Ancak günümüzde Çub kelimesinin, bölge ve mıntıka anlamında kullanılmış olduğu, araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir (Tekin 2010: 89; Aydın 2016: 31).

Yazıtta geçen Altı Bölgeli Soğdaklar ile hangi bölgenin kast edildiğini anlayabilmemiz için, tüccar bir kavim olarak, Asya ticaretine yön veren, en etkin halklarından olan Soğdların, Asya'da yaşadığı bölgeleri incelemek gereklidir. Soğdların yaşadıkları bölgeler Soğdiyana olarak anılmakta olup, Amuderya ile Sırderya arasında yayılan ve günümüzde Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan sınırları içinde kalan coğrafi bölge olarak gösterilmektedir (Taşağıl 2009, c. 37: 348-349). Şehir devletçikleri şeklinde yaşayan Soğdların Asya'da en önemli merkezleri Semerkant ve Buhara olmak üzere Panç (Pencikent), Meymurg, Kabudan, Kuşaniye (Kettekurgan), Keş (Şehrisebz), Nahşep (Karşı) vb. gibi birçok küçük vaha devletçikleri bulunmaktaydı. Bu devletçikler, Semerkant'ın üstünlüğünü tanıyan bağımsız bir prenslik, konfederasyon şeklinde yaşamaktaydılar (Gayıbov 2013: 81-90). Bazı araştırmacılar Altı Çub Soğdakların, Amuderya ve Sırderya nehirleri arasında kurulmuş olan bu Soğd şehirleri olduğunu söylemektedirler (Giraud 2001: 79; Gumilëv 2002: 359; Kafesoğlu 2009: 119). Ancak biz, Altı Çub Soğdakların Maveraünnehir bölgesinde olmadığını düşünmekteyiz. Orkun yazıtlarına baktığımızda, Altı Çub Soğdakların, adının, sadece bu sefer için kullanılan spesifik bir yer adı olarak geçtiği görülmektedir. Oysa yine yazıtları incelediğimizde, Maveraünnehir bölgesindeki Soğdlar üzerine yapılan seferlere bakıldığında; *"Soğdak halkını düzene sokayım diye Sır derya ırmağını geçerek Demir kapı ya kadar sefer ettik"* (KT D. 39). Köl Tigin Yazıtının Batı yüzünde ise *"Batıda Soğdaklar başkaldırdı"* (KT B). olarak geçmektedir. Ayrıca Köl Tigin'in cenazesine yasçı ve ağlayıcı olarak gelen halklar arasında da batıdan gelenler arasında *"Soğdlar geldi"* şeklinde geçmektedir (KT K. 12).

Orkun Yazıtlarında bulunan bu örneklerden dolayı Altı Çub Soğdakların, Maveraünnehir bölgesindeki Soğdaklar ile ayrı olduğu görüşü doğru görünmektdir. Maveraünnehir bölgesinde bulunan Soğdaklardan bahsederken; "Soğdak", ve yön terimi kullanarak, Batı da Soğdaklar şeklinde geçmesi, Altı Çub Soğdakların, Maveraaünnnehir bölgesindeki Soğd şehir devletlerinden ayrı olduğunu gösteren başka bir delil niteliğindedir. Ayrıca, Kök Türklerin Vali Ong ile yaptığı Iduk Baş savaşı, Kök Türklerin Altı Çub Soğdaklara saldırması yüzünden çıkmış olduğunu düşünmekteyiz. Bu dönemde, Çin nüfuzu, Maveraünnehir'e kadar uzanmamaktaydı. Arada Kök Türkler bulunduğu için, siyasal olarak bu bölgeler, Kök Türk hâkimiyetindeydi. Tang Devleti, Kök Türkleri yıktıktan sonra, Ancak 745 yılından sonra bu bölgelerde nüfuzunu artıracaktır (Taşağıl 2010, c. 39: 501). Bu yüzden Altı Çub Soğdakların Maveraünnehir bölgesindeki Soğd şehir devletleri olmaması gerekir. Ancak yazıtlarda geçen Altı Çub Soğdak'lar kimlerdi ve hangi bölgelerde yaşamaktaydılar? Bilindiği üzere, tüccar bir kavim olan Soğdlar, Asya'dan Avrupa'ya birçok sahada ticaretle uğraşıyorlardı (Eker 2012: 80). Bu kavim özellikle, İpek yolu ticaretinde önemli bir rol oynamakta ve özellikle Asya'da, ipek yolu ticaretinin tekelini ellerinde tutmaktaydılar. İpek yolu ticaretinde daha çok söz sahibi olarak, yaşadıkları şehirler, İpek yolu ticaretinin merkezi durumuna gelmiştir. İpek yolu ticareti sayesinde geniş bir coğrafya ya dağılmış olan Soğdlar, Avrupa'dan Çin' e kadar birçok yerde, kurdukları ticari koloni şehirleri ile Soğd dilinin bu coğrafyalarda gelişmesini ve konuşulmasını sağladılar (Grousset 2006: 83; Eker 2012: 85).

Tarihe baktığımızda da, Soğdların, Çin'de de önemli olduklarını görmekteyiz. Son dönemlerde Çin'de yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen bulgulara ve mezar taşlarına göre burada 6 ve 8. yüzyıllar arasında zengin bir Soğd tüccar sınıfının oluştuğu ve bu tüccarların imtiyazlı bir statü kazandığı anlaşılmaktadır (Taşağıl 2009, c. 37: 348). Çin'de bulunan Soğdlar, buralarda koloniler kurmuşlardı ve bu koloniler, Çin ordusu açısından da hayati önem arz etmekteydi. Çünkü bu kolonilere, uzak ülkelerden, Çin'e birçok ihtiyaç duyulan, değerli eşyalar ve mallar gelmekteydi (Taşağıl 2009, c. 37: 348). Öte yandan, yiyecek, giyecek vb Çin ordularının gereksinimleri buradan karşılanmaktaydı. Maaş karşılığı ödenen ipek ruloları burada paraya çevriliyor ve bu

işin ticareti yapılıyordu (Taşağıl 2009, c. 37: 348). Araştırmacılar, Orhon Yazıtlarında geçen *"Altı Çub Soğdak"*ların, Çin'de, Soğdların kurduğu bu ticaret merkezlerinden olduğu düşünülmekte (Walter 2006: 16), yani, Kansu'nun doğusu, güney Ordos'ta bulunan Soğd kolonileri, Chao-wu prensliği olduğu söylenmektedirler (Klyaştorny 1961: 95-97; Kafesoğlu 2009: 119; Gömeç 2011: 138; Erkoç 2006: 207-208). Bizce de bu görüşün doğruluğu muhtemel görünmektedir. Chou-wu prensliklerine baktığımızda, Kansu'nun güneyinde olduklarını görmekteyiz. Çin sınırında olan bu prensliklerin, Çin'deki İpek yolu ticareti için önemi büyüktür. Tang başkenti Chang-an'dan sonra, Kansu'ya giden yol üzerinde bulunan bu prenslikler, Çin ticareti için önemli merkezlerdi (Haussing 1997: 93).

Kuzey ipek yolu trafiğinin Asya'ya açılan kapısı durumundaydılar. Tang başkentinden çıkılıp, bu prensliklere varmadan önce, yol üzerinde Dong-huang şehri bulunmaktaydı. Bu şehirde, Kansu eyaletini koruyan birlikler konuşlanmıştı (Haussing 1997: 93). Kansu'nun güneyinde bulunan bu prenslikler, birinci Kök Türk Devletinin yıkılma döneminde daha çok canlanmış olmalıydılar. Hali hazırda, buralarda eski dönemlerden bu yana şehirler halinde kurulmuş olan Soğd kolonileri mevcuttu (Haussing 1997: 96-97). Ancak Birinci Kök Türk Devletinin yıkılmasıyla birlikte, buralara büyük Soğd nüfusu yerleştirildi (Marşak 2002: 170-178). Çin kaynaklarında Birinci Kök Türk Devletinin son hükümdarı İl Kağan'ın, Soğdlara fazla yakınlık gösterdiği görülmektedir (Zizhi Tongjian 資治通鑑 192: 6035-6037; Taşağıl 2003: 82). Birinci Kök Türk Devleti yıkıldıktan sonra İl Kağan'a bağlı 5 bin Soğdlu getirilip sınır bölgelerindeki bu, Feng, Sheng, Ling, Hsia, Shuo, Tai şehirlerine yerleştirilip önemli makam ve mevkilere getirildiler (Tongdian 通典 198A, 1073B). 679 yılında ise Ling ve Hsia eyaletlerinin olduğu bölgelerde, 6 Soğd şehri oluşturuldu. Çin'de bulunan Soğdlara, "Hu" denilmekteydi (Togan-Kara-Baysal 2017: 24; Liu: 2011: 299-300). Çin kaynaklarındaki başka kayıtlardan da, Altı Çub Soğdakların, buradaki şehirler olduğu görülmektedir. Bu bilgiler şu şekildedir. Tang Devletini sürekli yenilgiye uğratıp, Çin'i baskı altına almış olan Kapgan Kağan, 698 yılında Tang Devletine bir elçi gönderip, evlilik teklifinde bulunmuş, ayrıca Birinci Kök Türk Devletinin yıkılışından bu yana Çin sınırlarında yaşayan Türk halkını istiyor ve Çin sınırları içerisinde yaşayan Soğdların da geri verilmesi talebinde bulunuyordu. Buna ek olarak tarlalarda ekilmek üzere 100 bin ölçek

darı, 3 bin adet tarım aleti ile birkaç on bin chin demir istiyordu (Wenxian Tongkao 文獻通考 2691C; Jiu Tang Shu 舊唐書 185A; Xin Tang Shu 新唐書 197; Tongdian 通典 198A: 1073B). Bu istekler, Çin sarayında müzakere edildikten sonra kabul edilmedi. Bunu Kağana bildirmek için gönderilen elçi durumu Kapgan'a bildirdiğinde, çok hiddetlenen Kapgan, elçiye ağır hakaretlerde bulunarak onu öldürmek maksadı ile hapsettirdi (Wenxian Tongkao 2691C; Jiu Tang Shu 185A). Bu durum neticesinde telaşa kapılan Çin devlet adamları, İmparatoriçe'yi evlilik teklifinin yerine getirilmesi, tohumluk darı ve tarım aletleri ile demirin verilmesi ve Türklerin geri gönderilmesi konusunda ikna ettiler (Wenxian Tongkao 2691C; Jiu Tang Shu 185A).

Çin kaynakları devamında, Kapgan'ın tüm bu isteklerinin kabul edildiğini ve istenenlerin geri gönderildiğini bildirmektedirler. Ancak Kapgan Kağan, Çin üzerine seferlerine devam edip Çin'in kuzey bölgelerinde birçok yeri yağmalamıştır. Tüm bunlar neticesinde Çin ordusu başarılı olamamıştır (Jiu Tang Shu 194A: 5169). Kapgan Kağan bu faaliyetleri neticesinde İmparatoriçeye bir mektup göndererek mektubunda, tohumluk gönderilen darıların pişmiş olduğunu, gönderilmiş olan altın ve gümüşün ayarının düşün olduğunu ve en önemlisi, kızının, gerçek imparator ailesinden birisi ile evlendirilmeyip Wu ailesinden birisi ile evlendirilmeye çalışıldığından dolayı Çin'e tekrar saldıracağını söyledi (Jiu Tang Shu 194A: 5169). Bu mektupta Soğdların gönderilip gönderilmediğinden bahsetmemektedir. Ancak başka kaynaklar, Soğdların bulundukları yerlerden çıkmak istemeyip Tang Devletine bağlı kaldıklarını bildirmektedir (Marşak 2002: 174). Şüphesiz ki Soğdların varlığı Kapgan Kağan için de önemliydi. O bu bölgelere egemen olmakla, Asya ticaretinde söz sahibi olmayı ve Tang Devletini, ticari anlamda da baskı altına almayı hedefliyordu. Tüm bu bilgilerden yola çıkarak, Altı Çub Soğdakların, Çin'in Ling ve Hsia bölgelerinde bulunan Chao-wu şehirleri olduğu görünmektedir (Liu: 2011: 299-300; Togan-Kara-Baysal 2017: 241; 哈斯巴特尔 2010: 36). Bundan dolayı, Yazıtlarda geçen Altı Çub Soğdak seferinin ise, Kök Türklere bağlanmak istemeyip, Tang Devletinden yana olan Soğdlular üzerine yapıldığını düşünmekteyiz (Marşak 2002: 174). Altı Çub Soğdaklar üzerine yapılan seferden Çin kaynaklarında bahsedilmemektedir. Orkun Yazıtlarında ise Altı Çub Soğdakların bozguna uğradığı yazılmıştır. Yazıtta bahsedilen Çinli Vali Ong'un ve mahiyetindeki Çin ordusunun, Soğdlara yardıma gelen Çin Ordusu ve kumandanı

olduğunu düşünülmektedir. Bu savaş Bilge Kağan Yazıtında da geçtiği için, savaşın içinde Bilge'nin de bulunduğunu düşünmekteyiz. Bu savaşa Köl Tigin, 16 yaşındaydı. Belki bu savaş, Köl Tigin'in ilk başarısı değildir. Çünkü Vali Ong ile savaşmadan önce, erkeklik adını elde ettiği görülmektedir. Altı Çub Soğdak'lara doğru sefer edilip bozguna uğratıldıktan sonra Tang Devletine bağlı olan, Altı Çub Soğdaklara yardım etmek amacıyla, Çinli Vali Ong, elli bin kişilik bir ordu ile Kök Türklerin üzerine geldiğini düşünmekteyiz.

Bilge Kağan Yazıtına göre savaşın yapıldığı yer Iduk Baş'tır. Iduk Baş'ta savaş başladığında Köl Tigin yaya olarak atılıp hücum ederek, Vali Ong'un kayın biraderini, silahlı iken yakaladı. Daha sonra silahlı olarak Hakana takdim etti. Savaş sonrasında Çinli Vali Ong'un ordusu orada yok edilmiştir. Bazı araştırmacılar, yazıtta Köl Tigin'in yakalayıp Hükümdara takdim ettiği kişinin bizzat, Çinli Vali Ong, olduğu görüşündedirler (Kafesoğlu 2009: 119; Giraud 2007: 81; Taşağıl 2004: 29). Bazı araştırmacılar ise, bu kişinin, Vali Ong'un kardeşi olduğunu düşünmektedir (哈斯巴特尔 2010: 37). Ancak yazıtta geçen "yurç" kelimesi, eski Türkçede kayın birader anlamına geldiği için, biz esir alınan bu kişinin, Vali Ong değil de, kayınbiraderi olduğunu düşünmekteyiz (Tekin 2010: 191; Gömeç 2011: 139). Yazıtlara baktığımızda, savaşın tarihi, bizlere sorunlu görünmektedir. Iduk Baş'ta yapılan bu savaşın tarihi, Köl Tigin Yazıtına göre, Köl Tigin 16 yaşındayken yani 700 yılında yapılmıştır. Ancak Bilge Kağan Yazıtında ise bu savaş, Bilge 18 yaşındayken yani 701 yılında olmuştur. Köl Tigin ve Bilge'nin arasındaki yaş farkının bir yaş olduğunu bildiğimizden, Köl Tigin Yazıtına göre, bu savaşta Köl Tigin 16 yaşında ise, Bilge'nin de 17 yaşında olması gerekmektedir. Bilge Kağan Yazıtına göre, Bilge, bu savaşta, 18 yaşında ise, Köl Tigin'in de 17 yaşında olması gerekmektedir. Bu sorunun çözümü için, Iduk Baş savaşının, Çin kaynaklarında var olup olmadığına baktığımızda, Çin kaynaklarında 700 yılı olaylarına ilişkin Kök Türkler ile ilgili şu malumatları bulmaktayız. *"Kapgan Kağan Chiu-shih yılında (700) yılı (Güney Kansu) Lung-yu'nun batısında bulunan devlet haralarından on binden fazla at yağmalayıp gitti. Bunun üzerine İmparatoriçe Wu bir ferman çıkartarak sağ denetleme dairesi başkanı Wei Yuan chung'a ling-yu askeri bölgesi harekât ordusu başkomutanı olarak hazırlık yapmasını istedi. Ancak bu ordu harekete geçmeden, Kök Türkler geri çekildiler."* (Jiu Tang Shu 194A: 5170).

Kaynaklarda 700 yılı olaylarına ilişkin bir başka kaynakta ise; Kök Türklerin, 700 yılının on ikinci ayının onuncu günü, Lung-yu bölgesine saldırdıklarından bahsetmektedir (Xin Tang Shu 4: 101; 215A: 6047). Birinci kaynak, Kök Türkler ve Tang Devleti arasında bir çatışma olmadığını söylerken, ikinci kaynakta ise Kök Türklerin saldırısından bahsetmektedir. Ancak bu saldırıda, Kök Türklerin karşısında bulunan herhangi bir Tang ordusundan bahsetmemektedir. Daha sonra kesintiye uğrayan bilgiler, 702 yılında tekrar devam etmektedir.

Kaynaklarda 699 yılı olaylarına baktığımızda da herhangi bir savaş durumu görmemekteyiz. Köl Tigin Yazıtında Çinli Vali Ong, elli bin kişilik bir ordu ile Kök Türkler üzerine geldiği ve savaşın sonunda o ordunun orada yok edildiği yazmaktadır. Böyle büyük bir olayın Çin kaynaklarında, belki küçük bir kelime dahi olsa geçmiş olması gerekmektedir. Ancak Çin kaynaklarının bilgi vermemesi çok ilginçtir. Bu sorunun çözümü için iki görüş ortaya sunmaktayız. Birincisi görüşümüz; Altı Çub Soğdakların üzerine yapılan bu seferin Köl Tigin 16 yaşındayken yani 700 yılı sonuna doğru yapıldığı, ancak seferin uzayıp, devamında Çinli Vali Ong ile yapılan, Iduk Baş savaşının, Bilge 18 yaşındayken yani 701 yılında yapıldığı düşünülmektedir. İkinci görüşümüz ise, yazıta bir yanlışlık sonucu bir yıllık farkın yazılmış olabileceği ihtimalidir. Yazıtlarda, Vali Ong ile yapılan savaşa baktığımızda, Köl Tigin Yazıtında, savaş, Köl Tigin 16 yaşındayken, yani 700 yılında gerçekleşmiştir. Yazıtlarda bulunan diğer savaşlara bakıldığında, Köl Tigin ve Bilge'nin arasındaki yaş farkının hep bir yaş olduğu görülür. Ancak, sadece bu savaşta yaş farkı uyuşmamakta ve iki ye çıkmaktadır. Bundan dolayı, Vali Ong ile yapılan savaşta, Bilge'nin yaşının yanlış yazıldığı düşünülmektedir. Zaten, Köl Tigin Yazıtı, Bilge hayatta iken yazılmıştır. Bilge Kağan Yazıtı ise Bilge öldüğünde yazıldığı için, Köl Tigin Yazıtındaki bilgilerin daha doğru olması muhtemeldir. Bundan dolayı ikinci görüşümüz olan yazıtta yanlışlık sonucu bir yıllık yaş farkının yazılmış olabileceği düşünülmekte ve Iduk Baş savaşının, Köl Tigin 16 yaşındayken yani 700 yılında olabileceği düşünülmektedir. 700 yılı olaylarına baktığımızda, İmparatoriçe'nin, Wei Yuan Chung'u Ling-yu askeri bölgesi harekat ordusu baş komutanı olarak atadığı görülmektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5170). Araştırmacılar, Wei Yuan Chung'un, yazıtlarda geçen Çinli vali Ong olduğunu ileri sürmektedirler (Kafesoğlu 2009: 119; Gömeç 2011: 139; Taşağıl 2004: 28). Ancak kayıtlarda, Wei Yuan Chung'un böyle bir sefer yaptığı görülmemektedir. Çünkü sefere

çıkacakları sırada, Kök Türkler geri çekilmişlerdi. Ayrıca kaynaklarda Wei Yuan Chung'a ait, Çin kaynaklarında bir biyografi de bulunmamaktadır (Togan- Kara- Baysal, 2017: 258). Bazı araştırmacılar ise, Ling-chou vilayeti valisi Wang Hsiao-chie 'nin, Çinli Vali Ong olabileceğini ileri sürmektedirler (Cen 1958: 898; Gumilev 2002: 359-360; Erkoç 2006: 208). Vali Wang Hsiao-chie hakkındaki malumatlara baktığımızda, Ling-chou eyaletine saldırıp buraları yağmalayan Kapgan Kağanı durdurmak için, Shuo-fang bölgesi harekât ordusu başkomutanlığına getirilmişti (Jiu Tang Shu 194A: 5168; Xin Tang Shu 215A: 6045). Harekete geçen Wang Hsiao-chie, Çin sınırı dışına çıkmış, ancak Kök Türklerle karşılaşamayınca geri dönmüştür. Ayrıca bu kumandanın görevi, sınır bölgelerde tahkimat yapmaktır (Jiu Tang Shu 194A: 5168; Xin Tang Shu 215A: 6045).

Bu bilgiler ışığında, kaynaklarda bu kumandanında, Kök Türklerle herhangi bir çatışmaya girdiği görülmemektedir. Bu olayların yılına baktığımızda, kaynaklar bizlere değişik yıllar vermektedir. Kaynaklara göre bu olaylar, 693 ve 696 yılları arasında geçmektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5168; Xin Tang Shu 215A: 6045; Tongdian 198: 1073B). Eğer Wang Hsiao-chie, yazıtlardaki Ong tutuk olsa dahi, bu savaşın, kaynaklar ışığındaki bilgilere göre en geç, 696 yılında olması gerekirdi. Yazıtta ise, bu savaş, Köl Tigin 16 yaşındayken cereyan etmişti. Savaşın 696 yılında olduğunu düşünürsek, bu yılda Köl Tigin, 12 yaşına olacaktır. Yani yazıtta geçen yıldan 4 yıl daha erken bir zamana tekabül etmektedir. Bu bilgiler ışığında biz Wang Hsiao-chie'nin Çinli Vali Ong olmadığı kanaatindeyiz. Yazıtta geçen Çinli Vali Ong'un kimliği, yeni belgeler gün yüzüne çıkmadığı sürece sadece bir varsayım olarak kalacaktır. Yine, bu savaşta, Kök Türklerin başında, Kapgan Kağan'ın olduğu, yazıtta da açıkça bellidir. Çünkü Köl Tigin'in Vali Ong'un kayın biraderini esir alıp bizzat hakana takdim etmiştir. Ayrıca, Bu savaş, Kapgan Kağan'ın belli bir strateji doğrultusunda, Soğdlar ve doğal olarak Çin'e karşı yaptığı bir savaştı. Çünkü Kapgan, Soğdları ve burada yaşayan Türkleri, İmparaporiçe Wu'dan sürekli istemiş ancak İmparatoriçe vermemişti. Kendisi Soğdları Çin'den geri isteyen birisi olduğundan dolayı, ordusunun başında bizzat bulunması gerekmekteydi. Bu savaşın mevkisi hakkında Bilge Kağan Yazıtı bilgi vermektedir. (BK D. 25)

Iduk Baş kelime manası ile Kutsal Tepe, doruk anlamına gelmektedir (Tekin 2010: 126, 141). Kutsal Tepe, olduğunu bildiğimiz Iduk Baş mevkiinin neresi olduğu konusunda da

tartışma vardır. Bazı araştırmacılar, bu seferin Maveraünnehir bölgesine yapıldığını düşündükleri için, Iduk Baş mevkiinin Cungarya bölgesinde olduğunu yazmaktadırlar (Gumilev 2002: 359-360). Bazı araştırmacılar ise Iduk Baş mevkiinin Soğdiana bölgesine yakın bir yerde olduğunu veya günümüzdeki Moğolistan'ın Kuzey Batısında bulunan Otgon bölgesinin güney tarafları olduğunu yazmaktadırlar (Aydın 2016: 76). Orkun yazıtlarına baktığımızda Iduk Baş'tan başka, birde Tamag Iduk Baş mevkii vardır (KT K. 1; BK D. 29). Karluklar üzerine yapılan savaşın mevkisi olan Tamag Iduk Baş'ın, Altay Dağları'nın batısında Cungarya bölgesinde olduğu bildirilmektedir (Aydın 2016: 134). Ancak dikkati çeken bir husus vardır ki, Iduk, kutsal manasına geldiği için birçok yerde Iduk adını taşıyan dağ, göl vb, adların olması muhtemel olduğu için, bu yerin neresi olduğu konusu da tartışmaya açıktır. Biz yine de, Iduk Baş'ın, Altı Çub Soğdakların yaşadığı bölgelere yakın bir yer olduğunu düşünürsek, Iduk Baş mevkiinin Ling ve Hsi eyaletlerinin[36], kuzey taraflarında olduğu görüşü ağır basmaktadır.

2.9.2 General Çaça ile Savaş (KT D. 32-33)[37]

Kapgan Kağan önderliğindeki Kök Türk ordusu ile Tang Devletinin komutanı Çaça'nın önderliğindeki Çin ordusu arasında yapılan bu savaş, kaynaklarda Ming-sha savaşı olarak zikredilmiştir. Bu savaşta Kök Türkler, Çin ordularını kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Kaynaklarda görüldüğü üzere, bu savaş neticesinde, Tang Devleti, uzun bir süre Kök Türklere karşı savaşmaktan kaçınacaktır (Ekrem 2010, c.1: 333). Bilge Kağan Yazıtına baktığımızda; bu savaş hakkında başka bir detay daha görülmektedir. Bilge Kağan Yazıtı bu savaştan şu şekilde bahsetmektedir. *"Yirmi iki yaşımda Çin'e doğru sefer ettim. Orada General Çaça kumandasında seksen bin kişilik ordu ile savaştım,*

[36] Günümüzde Ning-xia'da bulunan Ling-wu şehrinin olduğu bölge.

[37] **(KT D32)** Kül Tigin yaya olarak atılıp hücum etti. Vali Ong' un kayın biraderini, silahlı (iken), el(i) ile yakaladı (ve) silahlı olarak Hakana takdim etti. Orduyu orada yok ettik (Kül Tigin) yirmi bir yaşında (iken) General Çaça ile savaştık. (Kül Tigin) ilk önce Tadık Çor'un boz atına binip hücum etti. O at orada **(KT D33)** öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti. O at (da) orada öldü. Üçüncü olarak Yiğen Silig Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti. O at (da) orada öldü. (Kül Tigin'i) zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ama) yüzüne (ve) başına bir (ok bile) değmedi..... **(KT D34)** hücum ettiğini, (ey) Türk beyleri, hepiniz bilirsiniz. O orduyu orada yok ettik (Tekin 2010:32-33).

askerlerini orada öldürdüm" (BK 25-26). Görüldüğü üzere, Köl Tigin Yazıtından farklı olarak Bilge Kağan Yazıtı, bizlere savaşın Çin'de, yapıldığını, Çin ordusunun seksen bin kişilik bir askeri gücünün olduğunu göstermektedir. Yani Köl Tigin 21 yaşında, ağabeyi Bilge Şad ise 22 yaşındayken, Tang generali Çaça komutasındaki seksen bin kişilik Çin ordusunu mağlup etmişlerdi. Bilge, bu savaşta Şad idi. Onun henüz 14 yaşında, Tarduşlar üzerine Şad olduğunu, kendi Yazıtından öğrenmekteyiz (BK D. 15). Köl Tigin'in bu savaşlardaki unvanı hakkında bir bilgi yoktur. Ancak biz onun, Bilge Şad'ın emri altında olduğunu ve birlikte hareket ettiklerini düşünmekteyiz. Bunun nedeni, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki olayların hemen hemen aynı olması ve bu olayların içerisinde Köl Tigin ile birlikte Bilge Kağan'ın birlikte yer almalarıdır. Bu nedenle birlikte hareket ettiklerini, Köl Tigin'in de hep Bilge'nin yanında olduğunu düşünmekteyiz. Bu savaşı incelediğimizde, öncelikle, savaşta adı geçen Çaça Sengün'ün kimliği üzerinde durmak gerekmektedir.

Çin kaynaklarını incelediğimizde, General Çaça'nın, kaynaklarda geçen Sha-cha Chung-yi 沙吒忠義 ile aynı kişi olduğu görülmektedir (Jiu Tang Shu **舊唐書** 7: 143; Tongdian **通典** 198: 1073B). Bazı Kaynaklar Sha-cha Chung-yi'nin 沙吒忠義 Türk kökenli olduğu yazmaktadır. Ancak, bu bilginin hata sonucu Sha-cha Chung-yi 沙吒忠義 adının Sha-t'uo Chung-yi 沙陀忠義 olarak yazılmasından dolayı Türk kökenli olduğu zannedilse de bu durumun yanlışlıkla böyle yazıldığı bilinmektedir (Tong Zhı **通志** 29: 475C; Ekrem 2010, c.1: 334). Bazı araştırmacılar ise onun Çinli olduğunu söylemektedirler (Thomsen 1993: 181). Çin kaynakları, onun, günümüz Kore yarımadası ve çevresini içine alan Liao-tung bölgesinden olduğunu yazmaktadırlar (Quan Tang Wen **全唐文** 242: 2451A). Kore yarımadası tarihine baktığımızda, bu bölgelerde, Goguryeo (高句麗), Shilla (新羅), Baekje (百濟) adında üç krallık hüküm sürdüğünü görmekteyiz. (Eberhard 2010: 249) General Sha-cha Chung-yi'nin soyunun da Kore ve civarında hüküm sürmüş bu üç devlete dayandığı ve bu bölge kahramanlarından olduğu bildirilmektedir (Quan Tang Wen 242: 2451A). Böylece General Sha-cha Chung-yi'nin Koreli olduğu anlaşılmaktadır (Ekrem 2010, c.1: 334). Çin kaynaklarına baktığımızda, Tang Devletinin 660 yılında Silla ile ittifak ederek, Baekje devletini yok ettiği görülmektedir (Eberhard 2010, 205). Ayrıca Baekje hükümdarı Sha-cha Hsiang-ru 沙吒相如'yu esir ettiği yazılmaktadırlar (Jiu Tang Shu

84: 2792; Xin Tang Shu 108: 4083). Ele geçirilmiş olan bu Baekje hükümdarı ile General Sha-cha Chung-yi'nin soyadları da bir benzerlik bulunmaktadır. Bundan dolayıdır ki General Sha-cha Chung-yi'nin Baekje devletinden olduğu düşünülmektedir (Ekrem 2010, c.1: 334). Sha-cha Chung-yi'nin ne zaman Tang Devletinin hizmetine girdiği bilinmemekle birlikte, onun daha önce 694 ve 698 yıllarında Kök Türkler, 696-697 yıllarında ise Kıtanlar ile yapılan savaşlara katıldığı bilinmektedir (Jiu Tang Shu 183: 4742; 6: 126; 199B, 5351; Xin Tang Shu 4: 99; Zizhi Tongjian **資治通鑑** 208: 6607-6608).

Çin ordusunda, 705 yılında Sağ ihtişamlı muhafız alayları generali olarak görev yaparken, Kök Türkler üzerine savaşmak için, Ling-wu ordusu kumandanı olarak atanmıştır (Xin Tang Shu 215A: 6046). Emrine 30 bin asker verilip Kök Türkler üzerine savaşmaya gönderilmiştir. Ancak Kök Türklere karşı savaşmaya çekinmesi ve başarısız sonuçlar aldığı için görevden alınmıştır (Jiu Tang Shu 7: 143; Xin Tang Shu 4: 109; Tongdian **通典** 198: 1073B). Ayrıca, 694-705 yılları arasında orduda yükseldiğini gördüğümüz Sha-cha Chung-yi'nin tüm rütbeleri de sökülmüştür. Belki de tüm bunlar yüzünden, 707 yılında ise, başarısız bir saray darbesine katılmış, yakalanarak idam edilmiştir (Jiu Tang Shu 86: 2838; Xin Tang Shu 81: 3195; Zizhi Tongjian 208: 6611; Tongdian 198: 1073B). Ming-sha savaşının, tarihi konusunda da kaynaklarda ihtilaf vardır. Köl Tigin bu savaş sırasında 21 yaşında, Bilge Şad ise 22 yaşındadır. Buradan bu savaşın Orkun yazıtlarına göre 705 yılında gerçekleştiği görülmektedir. Ancak Çin kaynaklarına bakıldığında, Orkun Yazıtlarında belirtilen tarih ile arasında bir yıllık fark olduğu görülmektedir. Yani Çin kaynaklarına göre savaş, 12. ayın 9. günü 706 yılında (17 Ocak 707) yapılmıştır (Jiu Tang Shu 7: 143; Xin Tang Shu 4: 109; Zizhi Tongjian 208: 6607-6608). Tarihçi Cen Zhongmian, aradaki bir yıllık bu farkın, Kök Türklerdeki yaş hesaplamasından dolayı ortaya çıktığını düşünmekte ve Kök Türklerin, doğumdan sonraki birinci yılı, yaş olarak saymadıklarını yazmaktadır (Cen 1958: 899). Yani Köl Tigin 21 yaşının aslında 22 olduğu, yılın ise 706 olduğunu belirtmektedir. Bir diğer araştırmacı, Han Ju-lin ise söz konusu bu savaşının uzun sürdüğünü, 705 yılında başlayıp 706 yılında bitmiş olabileceğini ileri sürmektedir (Ekrem 2010, c.1: 337). Bu savaşın kesin olarak ne zaman gerçekleşmiş olduğu, Çin kaynaklarında mevcuttur. Tang Hükümdarı Chun-tsung'un tahta çıktığına dair bir belge de şöyle yazmaktadır; İmparator *"Chung-tsung tahta geçti. Bu sırada Mo-ch'uo, Ling-chou 靈州'nun Ming-sha 鳴沙縣*

Nahiyesine saldırdı. Ling-wu Ordusu'nun başkomutanı Sha-cha Chung-yi uzun süre karşılık vermişti, fakat T'ang Sülâlesi ordusu mağlubiyete uğradı ve 6 binden fazla asker öldü" (Jiu Tang Shu 194A: 5170; Xin Tang Shu 215A: 6047). İmparator Chung-tsung'un tahta çıktığı tarihe baktığımızda 1. ayın, 25. günü 705 yılında olduğunu görmekteyiz. (23 Şubat Pazartesi 705). Yani General Çaça ile yapılan savaş, 1. ayın, 25. günü 705 yılından sonra yapılmış olmalıdır (Ekrem 2010, c.1: 337). Çin kaynaklarında bulunan bir başka kayıta göre de 6. ayın 4. günü 705, (29 Haziran 705), tarihinde, Kök Türklerin olası saldırılarına karşı tahkimat yapılması için Ling-wu Ordusu Başkomutanlığına Pei Su-liang 裴思諒 getirilmiştir (Xin Tang Shu 4: 107; Zizhi Tongjian 208: 6594; Ce Fu Yuan Gui 冊府元龜 992: 11648A). Bu kaynaklarda General Sha-cha Chung-yi'nin, Ling-wu Ordusu Başkomutanı olarak yenildiği görülmektedir. Bu bilgiden hareketle, Sha-cha Chung-yi'nin 6. ayın 4. günü 705 tarihinden, (29 Haziran 705, Pazartesi), sonra, Pei Su-liang'ın muhtemel başarısızlıklarından sonra, Ling-wu Ordusu Başkomutanı olarak ataması yapılmış olmalıdır (Ekrem 2010, c.1: 336). Çin kaynaklarında bu savaşın tarihi 12. ayın 9. günü 706 (17 Ocak 707) yılı olarak geçmektedir. Başkomutanın ise kaynaklara göre General Sha-cha Chung-yi olduğu kesindir. Bu yüzden General Sha-cha Chung-yi, bu göreve, 6. ayın 4. günü 705, (29 Haziran 705) yılından sonra, 12. ayın 9. günü 706 (17 Ocak 707) yılından önce gelmiş olmalıdır (Ekrem 2010, c.1: 336). Çin kaynakları, bu savaş hakkında bizlere savaşın süresi hakkında da bilgi vermektedir. Çin kaynaklarında yazan; *"Chung-tsung tahta geçti. Bu sırada Mo-ch'uo, Ling-chou 靈州'nun Ming-sha 鳴沙縣 Nahiyesine saldırdı. Ling-wu Ordusu'nun başkomutanı Sha-cha Chung-yi uzun süre karşılık vermişti, fakat T'ang Sülâlesi ordusu mağlubiyete uğradı ve 6 binden fazla asker öldü"* (Jiu Tang Shu 194A: 5170; Xin Tang Shu 215A: 6047). Bu ibareden dolayı, biz bu savaşın uzun sürdüğünü düşünmekteyiz. Zira Orkun Yazıtlarında da bu savaşın uzun sürdüğüne dair emareler vardır.

Köl Tigin Yazıtına baktığımızda, Köl Tigin'in bu savaşta büyük yararlılıklar ortaya koyduğu görülmektedir. İlk önce Tadık Çor'un boz atına binip hücum ettiğini, O atın ölmesiyle birlikte, ikinci olarak, İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum ettiğini görmekteyiz. O at da orada ölünce üçüncü olarak Yigen Silig Bey'in giyimli doru atına binip hücum ettiği yazılmaktadır (KT D. 32-34). Bu bilgiler, bize uzun bir savaşın yapıldığını gösterir niteliktedir Ayrıca Köl Tigin Yazıtının bir başka yerinde, Köl

Tigin'in böyle bir kaç ata binip savaştığı görülmemektedir. Bu durum savaşın uzun sürdüğü tezini desteklemektedir. Tezimizi destekleyen bir başka bilgi ise, yine yazıta baktığımızda, Köl Tigin'i, zırhından ve kaftanından yüzden fazla okla vurulması ama yüzüne ve başına bir ok bile değmemesidir. Bu satır bizlere elbette ki mübalağa gelebilir. Zırhından ve kaftanından yüzlerce kez vurulan birinin yüzüne nasıl olurda bir ok bile gelmez veya bu kişi nasıl olur da yüzlerce ok karşısında, ölümcül yaralar alıp ölmez. Biz bu satıra şu şekilde yorum getirmiş olduk. Köl Tigin'in, zırhından ve kaftanından yüzden fazla okla vurulması ancak yüzüne ve başına bir ok bile değmemesi olayı, bizce, uzun süren savaşın toplamında söylenmiş bir özet niteliği taşımaktadır. Yani savaş günlerce sürmüş ve bu savaşta Köl Tigin zırhından ve kaftanından yüzden fazla okla vurulmasına rağmen yüzüne ve başına bir ok bile değmemiştir. Belki de bu savaş bir kuşatma savaşıydı. Bu yüzden uzun sürmüş olabilirdi (Ekrem 2010, c.1: 336). Çin ordusu, yerleşik düzene sahip olan bir orduydu. Bu yüzden Ming-sha Nahiyesinde kalınıp burası savunulmuş olabilirdi. Ya da Ming-sha Nahiyesi Göktürk-Çin savaşlarının, Çin karargâhı olabilirdi (Ekrem 2010, c.1: 337). Yazıtta Köl Tigin'in böyle bir kaç ata binip yaptığı başka bir sefer daha yoktur. Türklerin çoğunlukla göçebe bir toplum yapısı olduğundan dolayı Türk boyları ile yapılan savaşlar genellikle meydan savaşı şeklinde olup kısa sürmüştür. Yazıtlarda da, Türk boyları ile yapılan savaşlar genellikle kısa olarak anlatılmıştır. Ancak Ming-sha savaşı, yazıtta daha fazla anlatılmıştır. Bu durum da bizlere, bu savaşın uzun bir savaş olduğunu düşündürmektedir. Çin kaynaklarında yazılan, savaşın bir süre devam ettiği bilgisi ve Orkun Yazıtlarındaki tüm bu bilgiler dikkate alındığında, bizce bu savaşın uzun sürmüştür. Orkun Yazıtlarında savaşın tarihi olan 705 yılı savaşın başladığı tarih olduğu, bitiş tarihinin ise 706 yılı olmuş olabilir (Ekrem 2010, c.1: 337).

Çin kaynaklarında göre bu savaşta Kök Türklerin başında Kapgan Kağan bulunmaktaydı. Köl Tigin Yazıtında da General Çaça ile savaştık şeklinde yazarken Bilge Kağan Yazıtında ise Çaça'nın ordusunu orada öldürdüm (KT D. 32; BK D. 25-26). demektedir. Yani yazıtlarda Kapgan Kağan'ın adı geçmemekte, Köl Tigin ve Bilge Kağanın önemli rol oynadıkları yazılmaktadır. Ancak tüm bu savaşlarda Kapgan, Kağan olarak, ordunun başında başkomutan sıfatındadır. Orkun yazıtları Bilge ve Köl Tigin kardeşler adına dikildiği için, bu iki kardeşin başarısının anlatıldığı bir anıttır. Belki, Kapgan Kağan'ın adına dikilmiş bir yazıtta onun başarıları da anlatılmıştır (Ekrem 2010,

c.1: 337). Ancak, böyle bir yazıt henüz bulunamadığı için, bunu bilemeyeceğiz. Bu savaşın mevki konusunda da tarihçiler arasında farklı görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar bu savaşın Ming-sha 鳴沙山 dağında, Kua-chou bölgesinin güney 10 li uzaklıkta olduğunu yazmaktadırlar (Ekrem 2010, c.1: 337-338). Bazıları ise Ming-sha'nın Kan-su eyaletinde olduğunu belirtmektedirler (Liu: 2011: 228).

Çin kaynaklarına baktığımızda, Ming-sha adı iki farklı şekilde geçmekle birlikte ve biri Ming-sha nahiyesi 鳴沙縣, diğeri de Ming-sha 鳴沙山 dağı dır (Jiu Tang Shu, 40, 1644; 38, 1416). Ancak bu savaş bugünkü Ning-hsia Özerk Bölgesi Chong-ning nahiyesinin 中寧縣, Ming-sha kasabasında 鳴沙鎮 yapıldığı bildirilmektedir (Ekrem 2010, c.1: 338). Ming-sha savaşında ölen Çinli asker sayısına baktığımızda, Orkun Yazıtlarından sadece Bilge Kağan Yazıtında ölen Çinli asker sayısı hakkında bilgi vermektedir. Bilge Kağan Yazıtı ölen Çinli asker sayısının 80 bin olduğunu yazmaktadır (BK D. 26). Çin kaynaklarındaki malumatlara baktığımızda, Ming-sha savaşında ölen Çinli asker sayısı hakkında farklı sayılar verilmektedir. Bir kaç Çin tarih kayıtlarında 6 bin Çin askerinin öldüğü yazılıyken, başka bir kayıtta ise 30 bin askerin bu savaşta öldüğünü yazmaktadır (Zizhi Tongjian 208: 6607; Jiu Tang Shu 194A: 5170; 7, 143). Bir diğer kayıta ise, tam sayı belli olmamakla birlikte on binlerce askerin ölmüş olduğu yazılıdır (Xin Tang Shu 215A: 6047). Araştırmacılar Bilge Kağan Yazıtında geçen 80 bin askerin öldüğü bilgisinin, abartılı veya Yollug Tigin tarafından yanlış yazılmış olabileceğini düşünmektedir (Cen 1958: 899). Ancak savaştan sonra General Sha-cha Chung-yi'nin bütün unvanlarını kaybettiği görülmektedir. Bu yüzden araştırmacılar ölen asker sayısının en az 30 bin olması gerektiğini düşünmektedirler (Ekrem 2010, c.1: 338). Bu savaş neticesinde Tang ordusu yenilmiş ve Kök Türkler bu savaşla birlikte, Çin'e karşı üstünlük kurarak, uzun bir süre Tang ordusu, Kök Türklere karşı savaşma cesaretinde bulunamamıştır (Ekrem 2010, c.1: 338). Savaştan sonra, Kök Türklerin Çin sınır bölgelerine akınlar yapmaya devam etmesi de bunun bir göstergelerinden biridir (Xin Tang Shu 4: 109).

General Sha-cha Chung-yi'nin, Ming-sha savaşında nasıl hatalar yaptığını ve bu savaşın gidişatına nasıl etki ettiği Çin kaynaklarında yazmaktadır (Jiu Tang Shu 7: 143; 194A: 5170-5171; Xin Tang Shu 200: 5705). Kaybedilen bu savaş neticesinde İmparator, Kök Türkler karşı bir takım tedbirler alma yoluna gitti. Bunun için, devlet adamlarına, Kök Türkler nasıl yenebileceklerine dair planlar yapmalarını emretti (Jiu Tang Shu 7: 143;

194A: 5170-5171; Xin Tang Shu 200: 5705; Zizhi Tongjian 208: 6607-6608; Tongdian 198: 1073B). Kök Türklerin yıkılış sürecine büyük etki edecek bu planların konuşulduğu zaman, kuzey generallerinin hatalarından bahsederken, General Sha-cha Chung-yi'nin yaptığı hatalar hakkında da bilgi verilmiştir. Bu planlar sırasında danışman Lu Fu 盧俌, General Sha-cha Chung-yi'nin, büyük görevlere layık olmayan siyasi bir yetenekten yoksun, olduğunu dile getirmekle birlikte barbar generaller gibi, kahraman ve cesur bir süvari generali oluğunu söylemektedir (Jiu Tang Shu 7: 143; 194A: 5170-5171; Xin Tang Shu 200: 5705; Zizhi Tongjian 208: 6607-6608; Tongdian 198: 1073B). Ayrıca Ming-sha savaşında General Sha-cha Chung-yi ve kumandanların önde kaçan ilk kişiler olduklarını söyledi. Böylece o, ülkenin şerefini ayaklar altına aldı. Bu yüzden dağılan ve okları tükenen gönüllü askerlerin ise ölünceye kadar savaştığını söylemektedir (Jiu Tang Shu 7: 143; 194A: 5170-5171; Xin Tang Shu 200: 5705; Zizhi Tongjian 208: 6607-6608; Tongdian 198: 1073B).

2.9.3 Yır Bayırkular ile Savaş (KT D. 34)[38]

General Çaça ile yapılan savaştan sonra, Yır Bayırkular ile savaş yapılmıştır. Bu savaş sadece Köl Tigin Yazıtında geçmektedir. Yır Bayırku ayaklanmasının önemi, yazıtlarda ilk geçen ayaklanma olmasıdır. Bu savaşta Yır Bayırkular Türgi Yargun Göl'de bozguna uğramış ve reisleri Ulug Erkin, azıcık bir asker ile kaçmıştır. Bu savaş Çin kaynaklarında geçmemektedir. Yır Bayırkular ile yapılan savaşın yeri olarak geçen Türgi Yargun Gölü'nün mevkiinin neresi olduğu konusunda araştırmacıların çeşitli görüşleri mevcuttur. Togla Irmağı yakınlarında olduğu düşünülen (Gömeç 2001: 1294), Türgi Yargun Göl, Gumilev'e göre Onon ve Kerulen arasında bulunan, günümüzdeki adı Torey olan göldür (Gumilev 2002: 365). Adı geçen Torey Gölüne baktığımızda güney uç kısmından birleşmiş iki göl formunda görünmektedir. Gölün batı tarafında bulunan kısmının adı Barun-Torey, doğudaki kısmının adı da Zun-torey adı ile bilinmektedir. Gumilev bir başka tespitinde ise Baykal Gölünün güneyindeki Gusinoye

[38] **(KT D34)** hücum ettiğini, (ey) Türk beyleri, hepiniz bilirsiniz. O orduyu orada yok ettik. Ondan sonra, Yır Bayırku'ların Ulu İrkin'i (bize) düşman oldu. Onu dağıtıp Türgi Yargun Göl'de bozguna uğrattık. Ulu İrkin azıcık erle kaçıp gitti (Tekin, 2010:32-33).

gölünün de, Türgi Yargun Gölü ile ilişkili olabileceğini düşünmektedir (Aydın 2016: 153). Çin Kaynakları, Bayırkuların yeri hakkında çeşitli bilgileri bizlere vermektedir. Kaynaklara göre Bayırkular; Gobi Çölünün ve Tola Irmağının kuzeyinde, Bugu boyunun doğusunda, güzel otlarla kaplı çayırların bol olduğu bölgelerde oturmaktaydılar (Tongdian 通典 1081A; Wenxian Tongkao 文獻通考 2699A). Oturdukları yerden ise Kang-kan deresi geçmekteydi. Bu bölgede çam ağaçları bol bulunmaktaydı (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*: 53).

Bu bilgiler bizlere Bayırkuların yaşadığı yerleri tespit etme olanağı vermektedir. Tespitlerimize göre bugünkü Togla Irmağının kuzeyi ile Baykal Gölü arasında kalan topraklar Bayırkuların yaşadığı yerler olarak görülmektedir. Türgi Yargun Gölü, olabilecek gölün coğrafi tespiti için bu bölgelerde yoğunlaştığımızda, Togla nehrinin izlediği yol ve Baykal Gölüne döküldüğü havzayı incelediğimizde Türgi Yargun Gölünün olabileceği yerleri daha da daraltmaktayız. Buna göre Togla nehri, kaynağından doğarak doğudan batıya doğru bir hat çizip daha sonra güneyden kuzeye kıvrılarak Orkun ve Selenga nehirleri ile birleşerek Baykal Gölüne dökülmektedir. Kaynaklarda Bayırkuların yaşadığı yerler Togla Irmağının kuzeyi olduğu için, bizce Türki Yargun Gölü, Togla nehrinin, güneyden kuzeye kıvrılmadan ki bölümünde yani, doğudan batıya hat çizdiği diliminin kuzeyinde olmalıdır. Bu bölgeye baktığımızda, bölgede irili ufaklı birçok gölün olduğu görülmektedir (Aydın 2016: 153). Ancak, bu göl, büyük ve geçiş yolu üzeri olduğu için, herhalde ona bir isim verilmiş ve Türgi Yargun Göl'ü adını almış olmalıdır. Bu yüzden Türgi Yargun Göl'ünün daha büyük ve geçiş yolu üzerinde olması ihtimali üzerinde durmaktayız. Tüm bu nedenler dikkate alındığında, Baykal Gölünün güneyindeki Gusinoye gölü karşımıza çıkmaktadır. Böylece Gumilev'in de dediği gibi bizce de, Gusinoye Gölünün, yazıtta geçen Türgi Yargun Göl ile ilişkisi olduğu düşünülmektedir (Aydın 2016: 153).

2.9.4 Kırgız Seferi (KT D. 35-37)[39]

[39] Kül Tigin yirmi altı **(KT D35)** yaşında (iken) Kırgızlara doğru sefer ettik. Mızrak batımı karı söküp Kögmen Dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda (iken) bastık. Hakanları ile Songa dağında savaştık. Kül Tigin Bayırkuların ak aygırına **(KT D36)** binip süratle atılarak hücum etti. Bir eri okla vurdu, iki eri (de) kovalayıp mızrakladı. O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular. Kırgız Hakanını öldürdük, ülkesini aldık (Tekin 2010:33-35).

Köl Tigin 26 yaşındayken yani, 710 yılında yapılan Kırgız seferi, Köl Tigin Yazıtından başka Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtında da geçmektedir. *"Yirmi yedi yaşımda Kırgızlara doğru sefer ettim. Mızrak batımı karı sökerek Kögmen Dağlarını aşıp, Kırgız halkını uykuda iken bastım. Kırgız Hakanı ile Songa Dağında savaştım. Hakanlarını öldürdüm, devletini orada zapt ettim."* (BK D. 26-27). Bu üç Orkun Yazıtına baktığımızda, Kırgız seferini en detaylı anlatan yazıt, Tonyukuk Yazıtıdır. Çin kaynakları ise bu savaş hakkında bir malumat vermemektedir. Kırgızlar üzerine yapılan sefere bizzat katıldığı görülen Tonyukuk, ayrıca, Kırgızlar üzerine yapılan bu seferinde mimarı durumundadır. Tonyukuk bu seferi Yazıtında anlatmaktadır (TYK D.2-K.5)[40]. Yazıtta da görüldüğü üzere, Çin ve On-Ok ittifakına son olarak ta Kırgızlar katılmış oluyordu. Çin'in düşman olması, yazıtlardan ve Çin kaynaklarından da öğrendiğimiz üzere bilinen bir şeydir. Tahta geçtiği dönemden başlayarak Kapgan, Türk politikası gereği, Çin'i sürekli baskı altında tutmuş, bu yüzden Çin'e karşı birçok sefer yapmıştır. Türgişlerin ise isyan hazırlığında olduğunu bu yazıtta görmekteyiz. Zaten yazıtlarda Kırgız seferinin devamında, Türgişler üzerine de bir sefer yapıldığı bilinmektedir. Üçüncü olarak ise bu ittifaka Kırgızlar katılmıştır. Yine Tonyukuk Yazıtında Türgiş Kağanının Türk milleti yine karışıklık içindedir. Oğuzu yine sıkıntıdadır demesi, bu yıllarda Kök Türk Devletindeki isyanları gösterir niteliktedir. Bu dönemde boylar birer birer isyan etmekteydiler. Bilge Kağan Yazıtında bulunan bir satır dikkatimizi çekmektedir. Satırda şu şekilde yazmaktadır; *"Yirmi altı yaşımda Çik halkı, Kırgızlarla birlikte bize düşman oldu. Yenisey nehrini geçerek Çiklere doğru sefer ettim. Onlarla*

[40] "Çin Kağanı düşmanımız idi. On Ok Kağanı düşmanımız idi. Fazla olarak Kırgız'ın kuvvetli Kağanı düşmanımız oldu. O üç Kağan akıl akıla verip Altun ormanı üstünde buluşalım demiş. Şöyle akıl akıla vermişler: Doğuda Türk Kağanına karşı ordu sevk edelim. Ona karşı ordu sevk etmezsek, ne zaman bir şey olsa o bizi. Kağanı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş ne zaman bir şey olsa öldürecektir. Her üçümüz buluşup ordu sevk edelim, tamamıyla yok edelim demiş. Türgiş Kağanı şöyle demiş: Benim milletim ordadır demiş. Türk milleti yine karışıklık içindedir demiş. Oğuzu yine sıkıntıdadır demiş. Bu sözü işitip gece yine uyuyacağım gelmiyordu, gündüz yine oturacağım gelmiyordu. O zaman düşündüm. İlk olarak Kırgız'a ordu sevk etsek iyi olur dedim. Kögmen'in yolu bir imiş. Kapanmış diye işitip, bu yol ile yürürsek uygun olmayacak dedim. Kılavuz aradım. Çöllü Az kavminden bir er buldum. İşittim: Az ülkesinin yolu Anı boyunca… imiş, bir at yolu imiş, onunla gitmiş. Ona söyleyip, bir atlı gitmiş diye o yolla yürürsek mümkün olacak dedim. Düşündüm, Kağanıma. Arz ettim. Asker yürüttüm. Attan aşağı dedim. Ak Termili geçip sırtlattım. At üzerine bindirip karı söktüm. Yukarıya, atı yedeğe alarak, yaya olarak, ağaca tutunarak çıkarttım: Öndeki er çiğneyi verip, ağaç olan tepeyi aştık. Yuvarlanarak indik. On gecede dağdaki engeli dolanıp gittik. Kılavuz yeri şaşırıp boğazlandı. Bunalıp Kağan dörtnala koşturu ver demiş. Anı suyuna vardık. O sudan aşağıya gittik. Yemek yemek için attan indirdik. Atı ağaca bağlıyorduk. Gündüz de gece de dörtnala koşturup gittik. Kırgız'ı uykuda bastık. Uykusunu mızrak ile açtık. Hanı, ordusu toplanmış. Savaştık, mızrakladık. Hanını öldürdük, Kağana Kırgız kavmi teslim oldu, baş eğdi. Geri döndük, Kögmen ormanını dolanıp geldik, Kırgız'dan döndük." (Ergin 2012: 70-73).

Örpen'de savaştım. Askerlerini mızrakladım. Az halkını zaptettim… bağımlı kıldım." (BK D. 26). Bu satırlara baktığımızda, Kırgızların aslında, 709 yılında isyan ettikleri görülmektedir. Bu isyan neticesi sonrasında, Tonyukuk Yazıtında gördüğümüz üzere Çin ve On-ok Kağanı ile anlaşarak, Kök Türkler üzerine yürümek istemişlerdi. 709 yılında isyan ettiğini gördüğümüz Kırgızlar üzerine, 710 yılındaki bu sefer yapılmıştır. Çin, On-ok ve Kırgız isyanı neticesinde, Tonyukuk, bu ittifak karşısında ne yapılması gerektiğini uzunca düşündü ve önce Kırgızlar üzerine sefere çıkmanın daha iyi olacağına karar verildi (TYK D.5-6).

Bu dönemde Kırgızların yaşadığı yerin neresi olduğuna baktığımızda, Orkun yazıtlarına göre, Kögmen Dağlarının ötesinde yani Kögmen Dağlarının batı kısmında olduğu görülmektedir. Kırgızların yaşadığı yer hakkında, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları "Mızrak batımı kar karı söküp Kögmen Dağlarını aşarak, Kırgız halkını uykuda iken bastık şeklinde yazmaktadır (KT D. 35; BK D. 26-27). Tonyukuk Yazıtında da, Kırgızların, yurt tuttuğu bölgenin, Kögmen Dağlarının ardı olduğu görülür. Ancak, Kögmen Dağlarının aşılarak, Kırgızlar üzerine nasıl gidildiğini daha detaylı şekilde yazmaktadır. Kırgızlar üzerine sefer için, önce normal yoldan gidilecekti ancak bu yol kapandığı için buradan gitmenin uygun olmadığı düşünülmüş başka bir yol aranmıştır. Böylece, Çöllü Az kavminden bir er bulunup, Anı boyunca bir at gidimi yoldan asker yürütülerek Ak Termil geçildi. Burada, zorlu bir yolculuğun yapıldığı görülmektedir. Yer yer at üzerinde ya da yaya olarak ağaca tutunarak türlü zorluklar tepeler aşılmış sonra yuvarlanarak aşağı inmişlerdir. Daha sonra On gecede dağdaki engeli dolanıp gidildi. Fakat bu surada Kılavuz yolu kaybetmişti ve bundan dolayı öldürüldü. Bu durum karşısında bunalıp sıkıntı çeken Kağan, dörtnala koşturu ver diyerek Anı suyunu aramaları emrini verdi. Daha sonra Anı suyu bulunup bu sudan aşağı doğru ilerlediler. Neticede mızrak batımı kar sökülüp, Kögmen Dağları aşılarak, gündüz ve gece dörtnala at sürerek, Kırgızların yurt tuttukları yere ulaşılıp Kırgızlar uykuda basıldı (KT D. 35; BK D. 26-27; TYK D.2-K.5).

Araştırmacılara göre, Kök Türklerin böyle bir gece baskını yapma nedeninin, bu dönemde Kırgızların iyi silahlanmış 80 bin kişilik güçlü bir orduya sahip olması ve ordu ile atların yeterince iaşesinin bulunmasıdır (Gumilev 2002: 367). Bu seferin başında kimin olduğu konusu da yazıtlarda farklılık göstermektedir. Bilge Kağan Yazıtında, bu seferin başında Bilge Kağan görünür. Tonyukuk Yazıtında ise, Kögmen Dağları aşılana

kadar, ordunun idaresinin Tonyukuk'ta olduğu görünür. Bunun nedeni, geçilen bu yolu, Tonyukuk'un önerdiği ve kılavuzu da onun bulduğundan dolayı olmalıdır. Ordu komutanı olarak, biz bu seferin başında, Tonyukuk Yazıtındaki bir ifadelerden dolayı, Kapgan Kağanın olduğu düşünmekteyiz. Tonyukuk Yazıtında, kılavuzun yolu şaşırdığından dolayı öldürülmesi üzerine *"Bunalıp, Kağan dörtnala koşturu ver demiş"* (TYK K. 2). Sözleri ve "Kırgız Hanını öldürdük, Kağana Kırgız kavmi teslim oldu, baş eğdi" (TYK K. 4). sözlerinden dolayı Kapgan Kağanında bu seferde ordunun başında olduğu düşünülmektedir. Neticede Kırgız hakanı ile Songa dağında savaşıldı. Köl Tigin, Bayırkuların ak aygırına binip süratle atılarak hücum etti. Bir eri okla vurdu, iki eri de kovalayıp mızrakladı. O hücumda Bayırkuların ak aygırının uyluğunu kırıp vurdular (KT D. 35, 36). Bu savaş neticesinde Kırgız hakanı öldürüldü ve ülkesi alınmış oldu. (KT D. 36;BK D. 27; TYK K.4) Görüldüğü üzere bu seferde, Kırgızlar aniden uykuda basılmıştır. Fakat Kırgızlar toparlanma imkânı bulmuş olmalılar ki devamında bir savaş yaşanmıştır. Muhtemelen, Kırgız Hakanı, arta kalan askerleriyle Songa Dağında toparlanma imkânı bulmuş olmalıydı. Savaşın yapıldığı Songa dağının mevkisi tartışılan bir konudur. Songa Dağının nerede olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte araştırmacılar Sayan Dağları mıntıkasında olduğunu yazmaktadırlar (Gömeç 2011: 146). Tonyukuk Yazıtına göre, Kögmen Dağlarını geçtikten sonra Anı suyuna vardıklarını yazmaktadır. Anı Suyuna vardıktan sonra, suyu takip ederek aşağı doğru gitmişlerdir (TYK K. 3-4).

Kögmen Dağlarının günümüzdeki adı Sayan Dağlarıdır. Bu satırdan Songa Dağının, Kögmen Dağlarının ötesinde, Anı Suyunun ilerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Anı Suyu'nun nerde olduğuna baktığımızda ise, araştırmacılar, Anı Suyu'nun Yenisey'in kollarından biri olan Abakan'ın bir parçası olduğunu, Minusinsk'in güneyi ile Tannu-ola'nın kuzeyi olduğunu yazmaktadırlar (Gömeç 2001: 1284; Aydın 2016: 39). Çin kaynakları, Kırgızların anayurtlarını Kögmen Dağlarının kuzeyi, Yenisey Nehri kollarından Kem Irmağı havzası olarak göstermektedir (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*…: 73). Tonyukuk Yazıtında, Kögmen Dağları geçildikten sonra, kılavuz yolu şaşırdığı için öldürülmüştü. Bundan dolayı Kağan bunalmış dörtnala koşturuver diyerek, Kırgız ülkesine giden yolun biran önce bulunmasını istemiştir. Böylece, Anı suyuna varılmış ve Anı suyundan aşağı doğru hareket edilmiştir (TYK K.3-4). Yani, Yenisey nehri vadisine ulaşılmış, nehir takip edilerek, aşağıya düzlüklere doğru, Kırgızların

yerleştikleri alana inilmiş olmalıdır. Herhalde Kırgızlar Kögmen Dağları eteklerinde yurt tutmuş olmalıydılar. Çünkü Kırgız Hakanı Kögmen dağı havalisindeki Songa dağına sığınmış olmalı ki, savaşta burada yapılmıştır. Tüm bu bilgilerden yola çıkarak bizce Songa dağının bulunduğu alanı daraltmak mümkün görünmektedir. Biz Songa dağının, Yenisey Irmağının doğusunda, Sayan Dağlarının kuzeyi, günümüzdeki Minusink 'in güneyi, Sayanogorsk'un güney doğusundaki Sayan Dağları etekleri olduğunu düşünmekteyiz. Bu sefer sonunda Kırgız *Hanı öldürülmüş, Kağana Kırgız kavmi teslim olup, baş eğmiştir. Daha sonra Kögmen ormanı etrafı dolaşılarak, Kırgız'dan geri dönülmüştür.*

2.9.5 Türgiş Seferi (KT D. 36-38)[41]

Kırgız seferinden dönüldükten sonra, Kök Türklere karşı kurulan ittifakın ikinci ayağındaki Türgişler üzerine sefere çıkıldı. Orkun yazıtlarına göre, Türgişler üzerine yapılan bu sefer, Kırgız seferi ile aynı yıl yani 710 yılında yapılmıştır (KT D. 34-37). Orkun yazıtlarına baktığımızda, Türgişler üzerine yapılan bu seferden en çok ve detaylı olarak bahseden yazıt, Tonyukuk Yazıtıdır (TYK1.taş, K.5-11; 2. taş, B.1-8)[42]. Yazıtta,

[41] O yıl Türgiş'ler doğru, Altay Dağlarını **(KT D37)** aşarak (ve) İrtiş ırmağını geçerek yürüdük. Türgiş halkını uykuda (iken) bastık. Türgiş Hakanının ordusu Bolçu' da ateş gibi, kasırga gibi, (üzerimize) geldi. Savaştık, Kül Tigin alnı akıtmalı boz ata binip hücum etti. Alnı akıtmalı boz (at.....) **(KT D38)** yakalattı, ikisini (de) kendisi (tutsak) aldı. Orada yine (düşman hatları içine) girip Türgiş Hakanının kumandanı Az valisini el(i) ile yakaladı. (Türgişlerin) hakanını orada öldürdük, ülkesini aldık. Türgişlerin avam halkı hep hep (bize) tabi oldu. O halkı Tabar'da yerleştirdik.....(Tekin 2010: 34-35)

[42] "Türgiş Kağanından casus geldi. Sözü şöyle: Doğuda Kağana karşı ordu yürütelim demiş. Yürütmezsek, bizi Kağanı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş ne zaman bir şey olsa bizi öldürecektir demiş. Türgiş Kağanı dışarı çıkmış dedi. On Ok milleti eksiksiz dışarı çıkmış der. Çin ordusu var imiş. O sözü işitip Kağanım, ben eve ineyim dedi. Hatun yok olmuştu. Ona yas töreni yaptırayım dedi. Ordu, gidin dedi. Altun ormanında oturun dedi. Ordu başı İni İl Kağan, Tarduş Şadı gitsin dedi. Bilge Tonyukuk'a, bana şöyle dedi: Bu orduyu sevk et dedi. Cezayı gönlünce söyle. Ben sana ne söyleyeyim dedi. Gelirse hile toparlanır, gelmezse haberciyi, sözü alarak otur dedi. Altun ormanında oturduk. Üç casus geldi. Sözü bir: Kağan ordu çıkardı, On Ok ordusu eksiksiz dışarı çıktı der Yarış ovasında toplanalım demiş. O sözü işitip, Kağana o sözü ilettim. Han tarafından söz dönüp geldi. Oturun diye söylemiş. Keşif kolunu, nöbet işini çok iyi tertip et, baskın yaptırma demiş. Bögü Kağan bana böyle haber göndermiş. Apa Tarkana gizli haber göndermiş: Bilge Tonyukuk kötüdür, kindardır, şaşırır. Orduyu yürütelim diyecek, kabul etmeyin. O sözü işitip orduyu yürüttüm. Altun ormanını yol almaksızın aştık. İrtiş nehrini geçit olmaksızın geçtik. Geceyi gündüze kattık. Bolçuya şafak sökerken ulaştık. Haberci getirdiler. Sözü şöyle: Yarış ovasında yüz bin asker toplandı der. O sözü işitip beyler bütün dönelim, temiz edepli olmak iyidir dedi. Ben şöyle derim, ben Bilge Tonyukuk: Altun ormanını aşarak geldik. İrtiş nehrini geçerek geldik. Geleni cesur dedi, duymadı. Tanrı, Umay İlahe, mukaddes yer, su üzerine çökü verdi her hâlde. Niye kaçıyoruz? Çok diye niye korkuyoruz? Az diye ne kendimizi hor görelim? Hücum edelim dedim. Hücum ettik, yağma ettik. İkinci gün ateş gibi kızıp geldi. Savaştık. Bizden, iki ucu, yarısı

Türgişlerin, Kök Türkler ile savaşmak amacıyla toplanmaya başladığı görülür. Bunun üzerine Kapgan Kağan, Tonyukuk'a, orduyu Altın Dağlarına götürüp oraya karargâh kurmasını istedi. Kendisinin Hatunu öldüğü için, onun cenaze törenini yapmak için oradan geri döndü. Ordu başı olarak İni İl ile Tarduşlar üzerine Şad olan Bilge'yi görmekteyiz. Ancak bu ikisinin üzerinde, yazıttan anlaşıldığı üzere, Tonyukuk'un olduğunu görülür. Altın Dağlarında karargâh kurdukları sırada üç casus geldi. Casuslar, Türgişlerin harekete geçerek Yarış Ovasında toplandığını bildirdiler. Bu durumu Kapgan Kağan'a ileten Tonyukuk, cevap olarak, Altın Dağlarında oturulmasını ve ileriye keşif kolu gönderilmesini istedi. Ayrıca baskın olmaması için nöbet işinin çok iyi yapılmasını istedi. Bundan başka, gizlice diğer komutanlara haber göndererek Tonyukuk'un Türgişler üzerine gitmek istemesine karşın onu dinlememelerini söyledi. Yazıttan anladığımız kadarıyla, Kapgan Kağan'ın düşüncesi, Altın Dağlarına iyice yerleşip tahkimat kurup, Türgişleri beklemek ve orada bir savaş tertip etme isteği olabilirdi. Belki de ordunun başında, kendisinin olmasını istediği için, kendisi gelene kadar, Tonyukuk'un orduyu hareket ettirmesini istememiş olabilir. Kapgan Kağan'ın bu emrine uymayan Tonyukuk, orduyu harekete geçirerek, Altun ormanını aşıp, İrtiş nehrini geçerek şafak sökerken Bolçu'ya ulaşıldı. Bu sırada, bir kişi getirildi. Bu kişi muhtemel, gözcü olmalıdır. Bazı araştırmacılar "körig" kelimesini haberci, casus, esir veya gözcü anlamında çevrilmiştir (Ergin 2012: 103). Bu kişi, Yarış ovasında 100 bin Türgiş askerinin olduğunu söylemiştir. Bunu duyan Kök Türk beyleri, sayının çok olmasından dolayı savaşmaya cesaret edemeyip geri dönmek istediler. Ancak Tonyukuk, Altun Ormanını ve İrtiş Nehrini aşarak geldiklerini ve gelenlerin hep cesur askerler olduğunu söyledi. Göktanrı ve Umayın kutsallığının onlarla birlikte olduğunu söyleyerek neden kaçıp korkalım ve neden kendimizi hor görelim diyerek, hücum etmek istediğini söyledi. Tonyukuk'un planı burada, şafak vaktinin baskın için müsait olmasından dolayı, Türgişleri şafak sökerken beklenmedik ani bir baskınla bir anda hızlıca gafil avlamak olabilir. Ayrıca, bekledikleri her dakika, beyler arasında savaşmama isteğinden dolayı ittifaklar çıkmaktaydı. Bundan dolayı acele ile hücum

---

kadar fazla idi. Tanrı lütfettiği için, çok diye korkmadık, savaştık. Tarduş Şadına kadar kovalayıp dağıttık. Kağanını tuttuk. Yabgusunu, Şadını orda öldürdüler. Elli kadar er tuttuk. O aynı gece halkına haber gönderdik. O sözü işitip On Ok beyleri, milleti hep geldi, baş eğdi (TYK 1.taş, K.5-11; 2. taş, B.1-8; Ergin 2012: 72-77).

etmenin daha uygun olacağını düşünmüş olmalıdır. Tonyukuk'un yapmış olduğu bu konuşma ile moralleri artıp kendilerine güvenleri artan Kök Türk beyleri ve askerleri harekete geçerek, Türgişler üzerine ani bir baskın yapıp yağma yaptılar. Türgişler bu baskından sonra toparlanmış olacaklar ki, İkinci gün savaşıldı. Bu savaşta Türgiş ordularının sayısı oldukça fazlaydı ancak Kök Türkler korkmadan savaşa devam ettiler. Savaşın nasıl sert ve çetin geçtiği ve Türgişlerin ne derece güçlü oldukları Köl Tigin Yazıtında geçen "Türgişler *Bolçu' da ateş gibi, kasırga gibi, (üzerimize) geldi"* (KT D. 37). sözleri ile anlaşılmaktadır. Bu savaşta Köl Tigin, yine önemli başarılar elde etmiştir. Kül Tigin alnı akıtmalı boz ata binip hücum ederek önemli iki kişiyi (tutsak) aldı. Ardından Tekrar (düşman hatları içine) girip Türgiş Hakanının kumandanı Az valisini el(i) ile yakalamıştır. Türgiş ordusu Tarduş Şad'ı Bilge'nin mevzilendiği yere kadar kovalandı. Buradan, savaşta taktik uygulandığı anlaşılmaktadır. Tarduş Şad'ı Bilge, bir yerde mevzilenmiş olmalıdır. Kök Türk askerleri, ucu açık bırakılan bu yere Türgiş askerlerini kovalamış, burada mevzilenen Tarduş Şad'ı onları gafil avlamış olmalıdır. Savaş sonunda Kök Türkler galip geldi ve Türgiş Kağanı ele geçirildi. Yabgusu ve Şad'ı ise öldürülmüştür. Bu Savaş neticesinde On-ok halkına haber gönderildi. Haberi alan On Ok beyleri, milleti gelerek itaatlerini bildirmiştir. Daha sonra o halk Tabar'a yerleştirilmiştir.

Savaşın yapıldığı yer olan Kök Türklerin bu Türgiş üzerine yaptıkları sefer sırasında, ordunun başındaki kişinin Tonyukuk olduğu bilinmektedir. Ancak yazıtlarda Türgişlerin başında kimin olduğu belli değildir. Ayrıca Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki bilgilere göre, savaş sonunda, Türgişlerin başındaki Kağan'ın, Şad veyabgusu ile birlikte öldürüldüğü yazmaktadır. Tonyukuk Yazıtında ise, Türgiş hakanının esir edildiği, Yabgusu ve Şad'ının ise öldürüldüğü yazar. Tonyukuk, bu seferin başındaki kişidir ve bu sefer hakkındaki bilgilerin çoğunu onun Yazıtında bulmaktayız. Tonyukuk Yazıtında Türgiş Kağanının esir edildiği yazmaktadır. Buradan şu soruları sormak gerekmektedir. Türgiş Kağanı kimdir? Acaba esir edilip Kapgan Kağan'a mı götürüldü? , Kapgan Kağan'a götürülen Türgiş Kağan'ı, Kapgan Kağan tarafından öldürüldü mü? Bu soruların cevapları, Kök Türk Yazıtlarında geçmemektedir. Bu yüzden, cevaplar için Çin kaynaklarına bakmamız gerekmektedir. Çin kaynaklarına baktığımızda, şöyle bir kayıt geçmektedir; *"Bögü Çor (Kapgan) Ching-yün ortalarında (710-711) askerleriyle batıda So-ko'ya hücum etti ve onu yenilgiye uğrattı."* (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A:

5172). Ching-yün saltanat devresine baktığımızda, bu devrenin 710 da başlayıp 712 yılında bitmiş olduğunu görmekteyiz (Togan-Kara-Baysal 2017: 278). Bu kayıtlara göre, Türgiş seferi 710-711 yıllarında olmuş olduğu görünmektedir. Başka bir kayıta göre, *"Türgiş Kağanı So-ko'nun, kardeşi Çe-nu ile arası açılmıştı. Bunun üzerine Çe-nu, Kapgan Kağan'a sığındı. Ardından ağabeyi So-ko'ya saldırmak için Kapgan'dan izin istedi. Daha sonra Kapgan, 20 bin askerle So-ko'ya saldırdı. Onu esir alarak geri döndü. Sonra iki kardeşi öldürdü"* (Jiu Tang Shu 194B: 5B). şeklinde yazmaktadır. Bu kayıta göre de Türgiş seferi 709 yılında yapılmıştır. Böylece Türgiş seferinin 709 yılı ile 711 yılı arasında bir tarihte yapıldığını söyleyebiliriz. Buradan, Orkun Yazıtlarındaki Türgiş seferinin yılı olan 710 yılı ile uyumlu olduğu görülmektedir. Yukarıda görüldüğü üzere, Çin kaynaklarında, Türgiş Kağanı'nın kimliği de mevcuttur. Bu dönemde, Türgişlerin başında Suo-ge (So-ko) 娑葛 bulunmaktadır (Jiu Tang Shu 194A: 5172; 194B, s. 5B).

So-ko'nun bir diğer adı da shou-chung idi. Çinlilerin, Kök Türk Devletindeki boyları isyan ettirmek ve parçalama stratejisi amacıyla, So-ko'ya 709 yılında Kağan unvanı verilmiştir (Jiu Tang Shu 194B: 5B). Savaşın bir nedeni de bu olmuş olabilir. Tang Devletinin, Kök Türkler karşısında sürekli yenilmesi ve baskı altına alınması, Tang Devletini yeni bir politika üretmeye sevk etmişti. General Çaça ile yapılan savaşın ardından İmparator, Kök Türkleri yenmek için Çin devlet adamlarına rapor hazırlatmıştı. Bu planların içerisinde, barbarları barbarlara kırdırma taktiği de geçmektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5172). Böylece, Kök Türklere bağlı boylar ile temasa geçerek, onları kışkırtmıştır. Ayrıca bu boylara, Kağan unvanı vererek, Kök Türkler üzerine savaşmak için harekete geçirmiştir (Jiu Tang Shu 194B: 5B). Güçlenen ve Kök Türkler üzerine harekete geçen So-ko'ya, Çin kaynaklarına göre Kapgan'ın, 20 bin askerle So-ko ya saldırıp yendiği ve esir alarak geri döndüğü yazılmaktadır. Bu olay sonrasında ise So-ko ve kardeşi Çe-nu, Kapgan Kağan tarafından öldürülmüştür (Jiu Tang Shu 194B: 5B). Kök Türk kaynaklarında ise Türgiş seferinin başında Tonyukuk görünmektedir. Savaş sonunda Tonyukuk, Türgiş Hakanını esir etmiş, Yabgusunu ve Şad'ının öldürmüştür. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında ise Türgis hakanının, Yabgusu ve Şad'ı ile birlikte öldürüldüğü yazılmaktadır. Bu bilgiler de Çin kaynakları ile doğrulanmaktadır. Tonyukuk Yazıtında yazıldığı gibi, önce Türgiş Kağanı esir alınmış, sonra Kapgan Kağana takdim edildikten sonra Çin kaynaklarında yazdığı gibi

kardeşi ile birlikte öldürülmüş olmalıdır. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtında ise, Türgiş Kağanı esir edildikten sonra öldürüldüğü için, sonuç olarak direkt öldürüldü şeklinde yazılmıştır. Yukarıda göründüğü üzere, Çin kaynakları, bu savaş sırasında mevcut Kök Türk asker sayısını yirmi bin olarak vermektedir. Tonyukuk Yazıtı bu sefer sırasında, sadece Türgişlerin asker sayısını vermiş, ancak Kök Türklerin asker sayısını vermeyip sadece Türgiş askerlerinin Kök Türk askerlerinden *iki ucu, yarısı kadar fazla olduğu* yazılmaktaydı. Yazıta göre Türgişlerin asker sayısı 100 bin olarak geçmektedir. Kök Türklerin asker sayısı da 100 binden aşağı olmakla birlikte, ne kadar olduğu yazılmamaktadır. Yine Çin kaynaklarına baktığımızda, Kök Türk askerlerinin sayısının 20 bin olduğunu görmekteyiz. Çin kaynakları "Kapgan 20 bin askerle oraya gitti, So-ko ya saldırdığı yazılmaktadır (Jiu Tang Shu 194B: 5B).

Böylece Kök Türk askerlerinin sayısının 20 bin olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak araştırmacılar, Türgişlerin asker sayısının 100 bin olmasının abartılı olduğunu söylemektedirler. Tonyukuk Yazıtında geçen On tümenin, 100 bin değil, On-Ok'ların 10 boyu temsil ettiğini düşünmekte olup, Türgişlerin daha az askere sahip olduğunu yazmaktadırlar (Gumilev 2002: 370). Tonyukuk Yazıtında ise, "*Türgiş askerleri bizden, iki ucu, yarısı kadar fazla idi."* Şeklinde bir ibare vardır. Bu kelimeyi açarsak, Türgiş askerlerinin sağ ve sol kanadının, Kök Türk askerlerinin sayısının yarısı kadar fazla olduğu anlamına gelir. Kök Türkler, bu savaşta 20 bin askere sahip olduğuna göre, Türgişlerin asker sayısının 40 bin civarı olmuş olması gerekmektedir. Kaynaklarda ne kadar askerin yaşamını yitirdiği yazmamaktadır. Türgişler ile yapılan savaşın yeri olan Bolçu'nun neresi olduğu konusunda birkaç görüş bulunmaktadır. Bolçu, Türk Yazıtlarında 4 kez geçmekle birlikte, Kök Türklerin, Türgişler ve daha sonra Oğuzlar ile yapılan savaşların mevkisi olarak da geçmektedir (KT D. 37; K. 6; BK D. 28). En detaylı geçtiği yazıt ise, Türgişler üzerine yapılan seferin detaylı bir şekilde anlatıldığı Tonyukuk Yazıtıdır. Türgişler üzerine yapılan bu seferde Altın Ormanı[43], aşıldıktan sonra, İrtiş nehri geçilmiş, gece gündüz yol alınarak, şafak sökerken Bolçu'ya ulaşılmıştır (TYK K. 11). Araştırmacılar Bolçu'nun bir nehir adı olup, bu nehrin İrtiş nehri kollarından birisi olduğu üzerinde durmakla birlikte başka bir coğrafi yer olabileceği üzerinde dururlar (Gömeç 2001: 1285; Aydın 2016: 53). Bazı araştırmacılar ise, Bolçu'nun, Urungu Irmağı'nın döküldüğü Fuhai Gölü'nün güney doğusunda

[43] Günümüzdeki Altay Dağları.

bulunan, günümüzde Buluntogoy kasabası olan yer olduğunu düşünmektedirler (Aydın 2016: 52). Bir diğer araştırmacılar ise, Bolçu'nun, Irmak olmadığını, Urungur Gölü'nün güneybatısında bulunan Tokoi kasabası olduğu öne sürmektedirler (Kafesoğlu 2009: 117; Giraud 2007: 179; Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*: 120). Ancak, Erhan Aydın eserinde Bolçu'nun coğrafi yer tespitini eserinde çok yönlü bir şekilde inceleyerek, bu yerin, Urungu Irmağı'nın döküldüğü Fuhai Gölü'nün güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy kasabası olduğunu ortaya koymuştur (Aydın 2016: 52-56). Köl Tigin Yazıtında, Türgişlerle yapılan savaş sonunda "*Türgişlerin avam halkı hep hep (bize) tabi oldu. O halkı Tabar'da yerleştirdik.....*" yazılmıştır. Sadece Köl Tigin Yazıtında geçen bu yer hakkında elimizde yeteri kadar bilgi olmadığından, Tabar'ın neresi olduğu konusundaki araştırmalarda çok kısıtlı olmuştur. Kütigin Yazıtında, Kök Türklere yenilen Türgişlerin yerleştirildiği yer olarak geçen Tabar'ın (KT D. 38). Tabaristan olabileceğini dile getiren araştırmacılar mevcuttur (Tekin 2010: 92). Ancak Tabaristan'ın daha batıda olması sebebi ile uzak bir bölge olduğundan Tabar'ın, Tabaristan olamayacağını söyleyen araştırmacılar da mevcuttur (Aydın 2016: 136). Bazı araştırmacılar, Tabar'ın, Tarbagatay olabileceğini bildirmektekiler (Erkoç 2006: 212). Türgiş Kağanı So-ko öldürüldükten sonra yazıtlarda On-Ok halkının Kök Türklere itaat ettiğini ve Tabar'a yerleştitildiği yazmaktadır. Bu olayın devamında Türgişlerin başına kimin geçtiği hakkında, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında bilgi bulunmaktadır[44]. Türgiş seferinden sonra Yani, Savaş sonunda Türgiş Kağanı öldükten sonra Az reisi Bars Bey Kağan yapılmıştı ve Bilge Kağanın kardeşi prenses, Bars Bey ile evlendirildi. Ancak, Bars Bey hata ederek, tekrar isyan etmiş ve bunun sonucu olarak öldürülmüştür. Daha sonra Az ve Kırgız halkı tekrar düzenlenmiştir. Az halkının yaşadığı yerlere baktığımızda, Türgişlerin kuzey bölgesinde Kırgızların yakınında olduğu düşünülmektedir. Ancak kaynaklar genelde onları Türgişler ile birlikte Kırgızların yakınında zikreder (BK D. 18-20; Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre:* 50). Türgişler ile Az halkının yakınlığı yazıtlarda bir başka satırında da görülebilir. 710 yılında, Türgişler ile Bolçu'da yapılan savaşta, Türgiş Kağanının kumandanı Az valisiydi. Kütigin onu elleriyle yakalayıp Hükümdara teslim etmişti (KT D. 38; BK D. 26). Muhtemelen Bars

[44] "Atalarımızın dedelerimizin zapt ettiği yurtlar sahipsiz kalmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek (okunmayan satır) Bars bey idi. Hakan unvanını burada biz ona verdik. Eş olarak kardeşim prensesi verdik. Buna rağmen kendisi hata işledi. Sonuç olarak Azların hakanı öldü, haklıda kul köle oldu" (KT D. 19-20: Tekin 2010: 28-29).

Bey, Azların reisi olmalıydı. Türgişler sürekli isyan ettiklerinden dolayı, Kök Türk kurultayı, kendilerine daha yakın ve onların sözlerini dinleyebilecek daha pasif birini aynı bölgede yaşayan, Türgişler, Kırgızlar ve Azların başına getirmek istemiş olabilirler. Türgişler bu dönemde çok güçlüydüler. Aynı şekilde Kırgızlarında güçlü olduğu biliniyordu. İyi silahlanmış, teçhizatlı atlı birlikleri mevcuttu (Gömeç 2011: 137). Böylece Azlar, diğer iki halktan daha güçsüz olduğundan Az reisi Bars Bey'e, Kök Türkler tarafından Kağanlık verildi. Türgişlerin ve Kırgızların başına getirilerek, devletin batı kanadındaki güçlü boyların başına geçirildi. Ayrıca Bilge Kağanın kız kardeşi prenses ile evlendirilerek, akrabalık bağı oluşturuldu (KT D. 20). Zaten dönemde Bilge, devletin batı kanadında Tarduşlar üzerine Şad idi (KT D. 17). Böylece kız kardeşini Bars Bey ile evlendirerek onu daha iyi kontrol edebileceğini düşünmüş olabilir. Bu sayede bu bölgelerde Türgişler ve Kırgızlar, Kök Türklere bağlı Bars Bey tarafından kontrol edilecekti. Azlardan daha güçlü bir boy olan Türgiş ve Kırgızlar ise, Bars Bey'e verilen, Kağanlık ve Tarduş Şad'ı Bilge ile kurulan akraba tesisinden dolayı çekinecekler ve kontrol altında tutulmuş olacaklardı. Zaten daha önce isyan ettikleri için yenilmişler ve güçlerini kaybetmişlerdi. Ancak bu durum karşısında bu kez de Bars Bey, Kök Türklere ihanet etti ve ayaklandı. Bu yüzden Kök Türkler tarafından öldürüldü. Halkı da kul köle yapıldı (KT D. 20). Bu olayı ileride Soğdak seferinden sonra göreceğiz. Bazı araştırmacılar Bars Beyin, Kırgız Kağanı olduğunu yazmaktadırlar (Gömeç 2011: 137). Ancak yazıtlarda, aslen Az halkının reisi olduğu görülen Bars Bey'e Türgiş ve Kırgız bölgelerinin idaresinin verildiği görülmektedir (Kafesoğlu 2009: 142). Yine bazı kaynaklar, Bars Beyin Inançu Alp Bilge unvanının bulunduğunu yazmaktadır (Gömeç 2011: 137).

Burada önemli bir soru aklımıza gelmektedir. Yazıtta, Türgişler ile yapılan savaşta, Köl Tigin, Türgiş hakanının kumandanı Az valisini elleri ile yakalamıştı. Kaynaklarda, Köl Tigin'in yakaladığı Az valisinin öldürüldüğüne dair bir ifade geçmemektedir. Bundan dolayı aklımıza şu soru gelmektedir. Acaba, Köl Tigin'in elleri ile yakaladığı Az valisi Bars Bey olabilir mi? Bilgilerin yetersiz olmasından dolayı bu sorumuz şimdilik cevapsız kalacaktır. Tonyukuk Yazıtından öğrendiğimize göre, Tang Devleti, Kırgız ve Türgiş Kağanlarıyla birlikte, ittifak yaparak, Kök Türkler üzerine yürümek istemişti. Bu ittifak hareketi, Kök Türklerin, Kırgız ve ardından Türgişler üzerine yaptığı seferlerle bozulmuştu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, barbarları birbirine kırdırtma politikası

güden Çinliler, Türgiş Kağanı So-ko'ya Kağan unvanı vererek onu Kapgan Kağan'a karşı kışkırtmıştı. Bu nedenle Kapgan Kağan'a isyan eden So-ko, yenilerek öldürülmüştü. Ancak Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, bu ittifak hareketinden, Çinliler kazançlı çıktılar. Çin kaynaklarına göre, Kapgan Kağan So-ko üzerine sefere gittiğinde İmparator, boşluktan yararlanarak, Sınır Muhafızı Generali Chang Jen-tan'ın önerisiyle, Sarı Nehir'in kuzeyinde, Kök Türklerin güneye inmelerini engellemek amacıyla 60 gün gibi kısa bir sürede, üç kale şehir inşa ettirdi. Eskileri de tamir ettirildi. Ayrıca, yollara barikatlar kuruldu (Xin Tang Shu 4: 107). Bu sefer sonunda, Tanrı Dağlarının kuzeyi, Tarbagatay Dağları ve İli Vadisi yeniden Kök Türklere bağlanmıştır (Gömeç 2011: 148).

2.9.6 Soğd seferi ve İkinci Türgiş Ayaklanması (KT D. 39, KT K. 1)[45]

Türgişler düzene sokulduktan sonra, Soğdak halkını düzene sokmak amacıyla Sır Derya nehri geçilerek Demir Kapı'ya kadar sefer edildi. Bilge Kağan Yazıtında geçmeyen bu sefer hakkında Tonyukuk Yazıtı daha çok bilgi vermektedir.[46] Köl Tigin Yazıtında, Soğd üzerine yapılan bu seferin nedeninin, Soğdları düzene sokmak amacıyla yapıldığı söylenmektedir. Ancak Tonyukuk Yazıtına göre, Türgiş seferinin bir nedeni de batıya kaçan az miktarda halkı, geri döndürmektir. Kök Türk ordusunun, batıya sefere çıkmasının bir başka önemli nedenlerinden birisi de, bu dönemde Maveraünnehir bölgesine kadar ilerleyen Arap fütuhat hareketi olduğu düşünülmektedir. 712 yılında birçok şehri ele geçirip, Semerkand'ı kuşatan Kuteybe Bin Müslim'e karşı, buranın

[45] **(KT D39)** Soğdak halkını düzene sokayım diye İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettik. Ondan sonra Türgiş avam halkı (yine) düşman olmuş, Kengeres' e doğru gittiler. Bizim askerlerimizin atları zayıf(tı), yiyecekleri (de) yok idi. Kötü kişiler..... **(KT D40)** cesur erler bize hücum etmişler idi. (Kötü şartların hep bir araya geldiği) böyle bir zamana üzülüp Kül Tigin'i az (miktarda) er ile ulaştırıp gönderdik. Büyük (bir) savaş savaşmış. Alp Salçı kır atına binip hücum etmiş. Türgiş avam halkını orada öldürmüş, (tutsak) almış. Yine yürüyüp..... **(KT K1)** (.....) ile, Koşu Tutuk ile savaşmış. Adamlarını hep öldürmüş, evlerini mallarını eksiksiz hep getirdi (Tekin 2010: 34-37).

[46] "On- ok halkını tanzim edip, yığıp az miktarda millet kaçmıştı. On-ok ordusunu sevk ettim. Biz de ordu sevk ettik. Anı'yı geçtik İnci nehrini geçerek Tinsi Oğlu denilen mukaddes Ek dağını aşırdım. Demir kapıya kadar eriştik. Oradan döndürdük. İni İl Kağana korkup… Tezik, Tokar… Ondan berideki Suk başlı Soğdak milleti hep geldi, baş eğdi… Türk milletinin Demir Kapıya, Tinsi Oğlu denilen dağa ulaştığı hiç yokmuş. O yere ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için sarı altın, beyaz gümüş, kız kadın, eğri deve mal zahmetsizce getirdi." (TYK 2. Taş, B.8-G.4; Ergin 2012: 76-79).

idarecisi Gurek arasında önemli savaşlar meydana gelmişti (Klyaştorny 1961: 93). Bunun neticesinde Gurek, diğer Soğd şehirleri hâkimlerine mektup yazarak yardım talebinde bulunmuştur. Yardım isteğine karşılık yardıma gelen Tarband şehri hâkimi ile Kuteybe arasında çetin savaşlar geçmiştir. Ancak Kuteybe tarafından mağlup olmaları neticesinde, vergi ödemeleri karşısında barış imzalanmıştır (Klyaştorny 1961: 93). Bu dönemde, buradaki Soğd şehirleri, Kök Türklere bağlı bir Tarkan tarafından yönetiliyordu (Kurat 1948: 402-403). Biz bu dönemde Gurek'in, Kök Türklerden yardım istediğini düşünmekteyiz. Bu nedenle, bölgedeki karışıklıkları düzene sokmak ve Maveraünnehir'deki bu şehir devletlerine yardım etmek amacıyla Kök Türk orduları batıya sefer düzenlemiştir. Anı suyu ile İnci nehrini geçerek Tinsi Oğlu denilen mukaddes Ek dağını aştılar. Araştırmacılar, Tinsi Oğlu'nun, Çinlilerin Ek Dağına verdiği ad olduğunu ve bu dağın Altay Dağlarının en batı ucunda Türkistan sınırlarında, Demir Kapı'ya yakın bir yerde olduğunu söylemektedirler (Aydın 2016: 66, 145; Gömeç 2011: 151).

Daha sonra Demir Kapı'ya kadar erişildi ve Türgişler buradan döndürüldü. Bu seferde Kapgan Kağan'ın oğlu, İni İl'in de olduğunu görmekteyiz. Bu sefer sonucunda Tacikler, Toharlar ve Soğdlar gelip, Kök Türklere itaat ettiler. Tonyukuk, bu seferden bahsederken, o zamana kadar Demir Kapıya, Tinsi Oğlu denilen dağa hiç ulaşılmadığını yazmaktadır. Ancak, Birinci Kök Türk Devletinin buralara hâkim olup, İstemi Yabgu'nun otağının Ek Tağ olduğunu Bizans kaynaklarından öğrenmekteyiz. Hatta Birinci Kök Türk Devletinin Kırım'daki Kerç boğazına kadar bu bölgelere egemen olmuştur. Belki de Tonyukuk, İkinci Kök Türk Devletini kast ederek böyle bir şey söylemiş olabilir. Bu sefer sonunda birçok ganimet elde edilmiştir. Bu seferin, kaynaklarda 711-714 yıllarında gerçekleştiği görülmektedir (Klyaştorny 1954: 93,97; Gömeç 2011: 152). Arap kaynaklarında, Sogd halkına yardıma giden Türk Kağanının oğlunun, Arapların yaptığı gece baskınında yenilgiye uğrayıp öldürüldüğü söylenmektedir. Bazı araştırmacılar bu kişinin Köl Tigin olduğunu ileri sürmüşlerdir (Razonyi, 1983: 54)[47]. Diğer araştırmacılar ise öldürülen bu prensin, Tonyukuk Yazıtında geçen adı geçen İni İl'in olduğunu söylemektedirler (Klyaştorny 1962: 773). Ancak öldürülen bu kişinin bir Türgiş Kağanı olduğu ortaya çıkmıştır (Kurat 1948: 394;

[47] Bkz. Gömeç, *Kök Türk Tarihi, Berikan Yayınevi,* Ankara, 2011, s. 153.

Gömeç 2011: 153). Zaten Çin kaynaklarına baktığımızda, Köl Tigin, 731 yılında ölmüştü. İni İl ise 716 yılında, Köl Tigin tarafından öldürülmüştür (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5173-5177). İni İl ve Köl Tigin'in ölüm tarihleri, seferden daha sonra olduğu için bu kişinin Türgiş hakanının oğlu olduğu daha doğru görünmektedir. Soğd seferinin sonucunda ne olduğu konusunda, Tonyukuk yazıtları, Taciklerin, Toharların ve Soğdak milletinin tabiiyet altına alındığından bahsederek birçok ganimet elde edildiğini söylemektedir. Ancak, Çin ve Arap kaynakları, Kök Türklerin, Soğd seferinden bahsetmemektedir. Daha önce yukarıda bahsettiğimiz gibi, Arap kaynakları sadece Semerkand hâkimi Gurek'e yardıma gelen Türk Kağanının oğlunun, gece baskınında Kuteybe'ye yenilmesinden bahsetmektedir (Kurat 1948: 404). Bu kişinin de Türgiş Kağanının oğlu olduğu yukarıda belirtilmiştir. Burada şu soruyu sormak gerekmektedir. Eğer, Semerkant hâkimi, Kök Türklerden yardım istediyse, neden Tonyukuk Yazıtında Soğd milletini tabiiyet altına aldıklarından bahsetmektedir? Kök Türklerin tabiiyetine aldıkları Soğdlar nerelerde oturmaktaydılar? Bu yüzden, araştırmacılar bu konu hakkında, Kök Türklerin Maveraünnehir seferini, savaş için değil, sadece tanzim için çıkılmış bir sefer olarak görmektedirler (Kafesoğlu 2009: 120). Belki de yapılan bu sefer sadece, Maveraünnehir bölgesine kaçan bazı Türgişler üzerine yapılmış olabilirdi. Ancak, Soğd seferi sırasında, daha önce düzene sokulmuş olan Türgişler, tekrar ayaklandılar. Türgişlerin tekrar ayaklanması, sadece Köl Tigin Yazıtında geçmekte ve Bilge Kağan Yazıtı ile Tonyukuk Yazıtında bu ayaklanmaya dair bir bilgi bulunmamaktadır. Soğd seferi sırasında tekrar ayaklanan Türgişler, Kengeres denilen bir yere doğru gitmişlerdi. Böylece Kök Türklerin geriye dönüş yolları da kapanmış oluyordu. Bu nedenle belki de Türgişlerin yeniden ayaklanıp Kengeres'e gitmeleri, Soğd seferinden kesin netice alınamamasına neden olmuş olabilir. Soğd seferinde olan Kök Türkler, muhtemel bu sefer sırasında yorgun düşmüş oldukları görülmektedir.

Yazıtta da belirttiği gibi, atlar zayıflamış ve iaşe yetersizliği baş göstermiştir. Ayrıca kötü düşmanlar ve cesur erler hücum etmişlerdi. Buradan, Kök Türklerin, Soğd seferinde ne derece yıpranıp zorluk çektikleri görülebilmektedir. Bu kötü durum karşısında, Kök Türkler, hep birlikte Türgişler üzerine gidemedikleri için, Köl Tigin'i kısıtlı imkânlarla, az bir askerle Türgişler üzerine gönderilmesine karar verildi. Böylece Köl Tigin, ana ordunun geri dönüş yolunu açması için Türgişler üzerine gönderilmiş

oldu (Klyaştorny 1954: 98). Savaşta Köl Tigin, Alp Salçı Kır atına binerek hücum etmiş ve Türgişlerle büyük bir savaş yapmıştır. Türgiş askerlerini orada öldürüp, Kengeres'e giden halkı tekrar ele geçirmiştir. Ardından ilerleyerek, Koşu Tutuk ile savaşarak, adamlarını öldürüp onu yenmiştir. Tüm mallarını eksiksiz Kök Türk karargâhına götürmüştür. Türgişlerin ikinci defa ayaklanması üzerine, yazıtta, Türgişler üzerine gönderilen kişinin bizzat Köl Tigin olduğu görülmekteyken, Türgişlerin başındaki kişinin kim olduğu konusu, araştırmacılar tarafından tartışma konusu olmuştur. Bazı araştırmacılar, bu sırada Türgişlerin başında Su-lu Kağanın olduğunu yazmaktadırlar (Gömeç 2011: 154). Diğer araştırmacılar ise, yazıtlarda belirtildiği üzere, birinci Türgiş seferi ardından öldürülen Kağanın yerine, Türgiş Kağanı yapılan Bars Bey'in, tekrar ayaklanan bu Türgişlerin başında olduğunu kast ettikleri, yazdıklarından anlaşılmaktadır (Taşağıl 2004: 33; Kafesoğlu 2009: 120). Kayıtlara baktığımızda, Su-lu'nun Kağan olması, 715 yılına rastlamaktadır (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre:*122). Orkun yazıtlarına bakıldığında, Bu seferin 715 yılından önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Böylece bu seferin, Su-lu henüz Kağan olmadan önce yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Böylece, Su-lu'dan önceki Kağanın, bu sefer sırasında, Türgişlerin başında olduğu görünmektedir. Zaten Su-lu, Türgiş Kağanı olduğunda, Türgişler en güçlü dönemlerini yaşayacaklardır. Muhtemelen, bu sefer ve sonunda yapılan savaştan sonra Türgişlerin başına Su-lu geçmiş olmalıdır. Su-lu'dan önceki Kağanın kim olduğu, Çin kaynaklarında görünmemektedir. Ancak biz bu kişinin, Orkun Yazıtlarında adı geçen Bars Bey olduğunu düşünmekteyiz. Yazıtlarda da belirtildiği gibi, Türgişler ilk ayaklandıkları zaman, Kök Türkler, isyanı bastırmak için Türgişler üzerine yürümüş, savaş sonucunda Kağanları öldürülmüştü. Ardından Bars Bey, Türgiş Kağanı ilan edildikten sonra, Bilge'nin kardeşi ile evlendirilmiştir. Ancak o, tüm bunlara rağmen hata etmiş, bunun sonucunda kendisi ölmüş, halkı da kul köle olmuştur (KT D. 20; BK D. 16-17). Ancak Köl Tigin'in Türgişler üzerine yaptığı bu sefer sırasında, Türgiş halkı öldürülüp, tutsak edilmiş olmalarına rağmen, Kağanlarının akıbetinden bahsedilmemektedir. Ayrıca bu satırın devamı okunamamaktadır. Yazıt devam ederek, Koşu Tutuk ile savaşmış şeklinde devam eder. Bu sefer sırasında, Türgişlerin başındaki kişinin, Bars Bey olduğunu düşünürsek, sefer neticesinde Bars Bey'in öldürüldüğü görülmektedir. Köl Tigin'in yapmış olduğu bu Türgiş seferi, Çin kaynaklarında da bulunmaktadır. *"710-711 yıllarında Moço, Türgiş Kağanı, So-ko'yu yenmişti. Ancak*

halkına kötü davranıyor veyaşlandıkça, kötü kararlar verdiğinden, halkı gittikçe ondan nefret ediyor ve ona karşı ayaklanıyordu. Bu yüzden, On-Okların on boyunun sol kanadındaki beş To-lu boyları ile, sağ kanadındaki, Nu-şi-bi boylarının reisleri, Tang Devletine bağlanmak için elçi gönderdiler. Bu yüzden Moço bunlara ve başka boylarına saldırdı." (Jiu Tang Shu 194A: 5172). şeklinde geçer. Çin kaynaklarındaki bu bilgiye baktığımızda, Köl Tigin'in yaptığı bu Türgiş seferinin doğruluğu hakkında bir ipucu elde etmiş olup, savaştığı, Koşu Tutuk'un kimliğine ulaşabiliriz. Koşu Tutuk adı sadece Köl Tigin Yazıtında zikredilmektedir. Biz Koşu Tutuk'un boy reisi olduğunu düşünülmektedir. Bu düşüncemizi yukarıda bahsettiğimiz Çin kaynağı da desteklemektedir. Çünkü KoşuNu-şi-bi'lerin bir koludur. Koşu Tutuk'da Koşu'ların reisi olmalıdır. Bundan dolayı Koşu Tutuk'un, Nu-şi-bi ailelerinden Koşu'nun erkin'i olduğunu düşünülmektedir (Klyaştorny 1954: 98; Gömeç 2011: 232) Köl Tigin'in yapmış olduğu bu seferin tarihine baktığımızda, 711 ile 714 yılları arasında yapıldığını düşünmekteyiz. Çünkü yazıtlardaki bilgilere göre, Kök Türkler bu Türgiş isyanını bastırmış ve 714 yılında isyan eden Karluklar üzerine sefere çıkılmıştır.

2.9.7 Karluklar ile Savaş (KT K. 1-2)[48]

Soğd seferi ve devamında, Köl Tigin'in, Türgiş üzerine ikinci defa yapmış olduğu sefer sonrasında, yazıtlardan da anlaşılacağı üzere, boy isyanları daha çok artmıştır. Yazıtlarda, Soğd seferinden sonra, Karluklar ile savaş yapıldığını görmekteyiz. Karluklar ile yapılan bu savaş, Yazıtlara göre, Köl Tigin 30 yaşındayken yani 714 yılında yapılmıştır. Ancak bu savaşın geçmişine baktığımızda, Yazıtlardan, Karlukların daha 712 yılında ayaklanmış olduklarını görmekteyiz. Herhalde, Karluklar, henüz ayaklandıkları yıllarda Soğd seferi yapıldığından dolayı Karluklar üzerine gidilememişti. Ayrıca, yazıtlarda, Türgişler ikinci kez ayaklandığında, atların zayıf, iaşenin de yetersiz olduğu yazılmıştı. Ordu yorgun olduğundan, Karluklar üzerine

[48] **(KT K1)** (.....) ile, Koşu Tutuk ile savaşmış. Adamlarını hep öldürmüş, evlerini mallarını eksiksiz hep getirdi. Kül Tigin yirmi yedi yaşında (iken) Karluk halkı (serbestçe) hareket eden bir düşman oldu. (Onlarla) Tamag kutsal tepesinde savaştık. **(KT K2)** (Kül) Tigin o savaşta otuz yaşında idi. Alp Salçı kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti. İki eri kovalayıp mızrakladı. Karlukları öldürdük, (tutsak) aldık (Tekin 2010:36-37).

yapılacak sefer gecikmiş olmalıdır (Erkoç 2006: 214). 712 yılında isyan eden Karluklara karşı 714 yılında bir sefer düzenlenmiştir. Tamag Kutsal Tepesinde yapılan bu savaşta Köl Tigin, Alp Salçı Kır atına binip hücum etmiş ve iki eri mızraklayıp öldürmüştür. Bu savaş sonunda Karluklar öldürülmüş ve geriye kalan halk ise tutsak alınmıştır. Bu savaş Tamag kutsal tepesinde yapılmıştır. Bu yerin neresi olduğu konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Tamag kutsal tepesinin, Altay Dağlarından birisi veya Tamır Irmağının kaynağının olduğu bölge olduğu düşünülmekle birlikte (Gömeç 2011: 156; Kafesoğlu 2009: 121; Giraud 2007: 192), Altay Dağlarının batısında, Çungarya bölgesinde bir dağ olduğu da araştırmacılar tarafından belirtilmektedir (Aydın 2016: 134).

Çin kaynaklarına baktığımızda Karlukların Altay Dağlarının batısında yaşadığı görülmektedir (Xin Tang Shu 新唐書 217B: 6143). Bundan dolayı Tamag Iduk Baş'ın Altay Dağlarının batısında Cungarya bölgesinde bir dağ olması muhtemel görünmektedir. Bu savaş sonunda yenilen Karluklar, Çin'e giderek, Tang Devletine bağlanmışlardır. Çin kaynakları Karluklar üzerine yapılan bu sefer hakkında bilgi vermektedir. "*714-715 yılında Karluklar ve Karlukların üç boyunun reisleri, Hu-wular Şu-ni-şiler ile birlikte Tang Devletine bağlılıklarını bildirdiler. İmparator onlara, Kingan Dağları etrafına yerleşmelerini istemiştir. Ardından General Shie-nou'yu, Liang-Chou garnizon ordusu komutanı olarak atayarak ona Liang-chou bölgesinde garnizon kurması emrini vermişti. Ardından diğer General, Guo Thien-guan'ı, Shuo-chou, gaznizon komutanı ilan ederek, Ho-jung, Ta-wu ve Ping-chou ordularına komuta etmesini emretti. Daha sonra bu generale Ping-chou'da kamplar kurmasını ve Tang Devletine bağlanan boyları yönetip buradaki karışıklıkları bastırma görevi verdi. Daha sonra Kapgan, bağlanan Karluklara ve diğer boylara tekrar saldırdı. Bunun üzerine Tang Hükümdarı, bu ordu komutanlarına, Karluklara yardım etmelerini ve Kök Türklere iki taraftan saldırıp kıskanç altına almalarını istedi."* (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5172; Zizhi Tongjian 資治通鑑 211: 6710).

Çin kaynaklarındaki bu bilgiler, Kök Türkler ile Karluklar arasında yapılan savaşlara bir kanıt niteliğindedir. Bu bilgilerden, Kök Türkler ile Karluklar arasında birkaç savaş yapıldığını, bu savaşlara, Tang Devleti orduları ile destek vererek iki taraftan Kök Türk ordusunu sıkıştırmak istemiştir. Ayrıca, Tang Devletinin, Karlukları desteklediği ve Kök Türk ülkesindeki isyanları sürekli körüklediği görülmektedir. Kök Türkler ve Karluklar arasında birden fazla savaş yapıldığı, Bilge Kağan Yazıtında da

görünmektedir. Bilge Kağan Yazıtında; *"Karluk halkı bağımsızca hareket eder bir düşman oldu. Onlarla Tamag Iduk Baş'ta savaştık. Karluk halkını öldürdüm, orada zapt ettim….Basmıl halkı…. Karluk halkı toplanıp geldi….. öldürdüm."* (BK D.29). şeklinde geçmektedir. Yazıtın bazı yerleri okunamamaktadır ancak, Karlukların, yenildikten sonra yine, Basmıllarla birlikte, Kök Türkler üzerine geldiği anlaşılmaktadır. Bu savaşta, Kök Türklerin başında, Bilge ve Köl Tigin görünmektedir. Çin kaynaklarına göre ise Kapgan Kağan'ın olduğu görünmektedir. Kapgan Kağan'ı Kök Türk ordusunun başında, genel bir ordu komutanı olarak düşünürsek, Bilge ve Köl Tigin'in Kapgan'ın emri altında bu seferde Kök Türklerin başında olduğunu düşünmekteyiz.

2.9.8 Az Boyu ile Savaş (KT K. 1-2)[49]

Kapgan Kağan'ın hükümdarlığının son dönemlerine doğru, Karlukların ardından, 714 yılında Az halkı da isyan etmişti. Azların en son 711 Türgiş ve sonrasında Bars Bey döneminde isyan etmişlerdi. 715 yılında yapılan bu seferde, yazıtlara göre, Köl Tigin 31 yaşındaydı. Azlar üzerine yürünerek, onlarla Karagöl'de savaşıldı. Köl Tigin, Alp Salçı Kır atına binip sabırsızca hücum etti. Azların İlteberini eli ile tutsak aldı. Az halkı bu savaşta yok edildi. Bu sefer Bilge Kağan Yazıtında bulunmamaktadır. Bundan dolayı bu seferde, Kök Türklerin başında sadece Köl Tigin'in olduğunu düşünmekteyiz. Az halkı ile yapılan bu savaş, Çin kaynaklarında bulunmamaktadır. Savaşın sonunda Az halkı tamamen yok oldu yazmaktadır. Ancak biz bunun mecaz anlamda olduğunu düşünerek, Azların tamamen yok edilmeyip sadece büyük bir yenilgiye uğradıkları anlamında düşünmekteyiz. Bu dönem Kök Türklerin boy isyanlarıyla büyük bir uğraş verdikleri dönemdir. Bundan dolayı Az halkı için, yazıtta "yok oldu" kelimesini kullamaları, bizce isyanların bastırılma derecesini ve kesinliğini gösteren bir delil olabilir. Bu savaşta Az İlteberinin akıbeti hakkında bir şey yazmamaktadır. Muhtemelen öldürülmüştür. Çünkü yazıtta Az halkını yok ettik yazmaktadır. Bundan dolayı Az İlteberinin de yok edildiğini düşünmekteyiz. Köl Tigin Yazıtında, Kök Türkler ile Az halkı arasında yapılan savaşın

[49] (O sırada) Az halkı (da) düşman oldu. (Onlarla) Kara gölde savaştık. Kül Tigin otuz bir yaşında idi. Alp Salçı kır (a)tına **(KT K3)** binip sabırsızca hücum etti. Azların İlteberini tuttu. Az halkı orada yok oldu. (Tekin 2010:36-37).

geçtiği mevki olan Karagöl, günümüzde Moğolistan'ın batısında, Tuva'nın güneyinde bulunmaktadır (Gömeç 1994: 1289). Bazı araştırmacılar Karagöl'ün coğrafi yerini daha çok detaylandırarak, Moğolistan'ın kuzeybatısında bulunan Bayan Ülgiy kentine yakın Har Uss-nuur gölü olduğunu düşünmektedirler (Aydın 2016: 89-90). Ancak Azların yurdu ile Bayan Ülgiy kenti birbirine çok uzak görünmektedir.

2.9.9 İzgiller ile Savaş (KT K. 3-4)[50]

Az seferinden sonra, isyan etmiş olan İzgil halkı ile savaşıldı. Yazıtta Hakan amcamın devleti sarsıldığında, halk ve hükümdar ikiye ayrıldığında İzgil halkı ile savaştık demektedir. Bundan dolayı, İzgil halkının da, bu dönemde isyan etmiş diğer halklarla birlikte hareket ettiğini düşünmekteyiz. Bu düşüncemizi Çin kaynakları da desteklemektedir. Kaynaklarda, Kapgan'ın Dokuz Oğuzlara saldırmasından dolayı İzgiller ve başka boyların gelerek Tanglara tabii olduğu yazmaktadır (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5173; Zizhi Tongjian資治通鑑 211: 6712). Bu olay Çin kaynaklarında 715 yılında geçmiştir. 715 yılı, yazıtlarla da uyuşmaktadır. Ancak yapılan bu İzgil seferi, Bilge Kağan Yazıtında geçmemektedir. Bu yüzden, bu seferin başında da, Köl Tigin Yazıtında görüldüğü üzere, bizzat Köl Tigin'in bulunduğunu düşünmekteyiz. Savaş sırasında Köl Tigin, meşhur atı, Alp saçlı Kır atına binerek hücum etmiştir. Bu at, savaş sırasında ölmüştür. Ancak İzgiller'de yenilmişlerdir. Yazıtta, savaşın yapıldığı yer belirtilmemiştir.

2.9.10 Oğuzlar ile Savaş (KT K. 4-9)[51]

[50] Amcam Hakan' ın devleti sarsıldığında, halk (ve) hükümdar ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık. Kül Tigin Alp Salçı kır (at)ına binip **(KT K4)** sabırsızca hücum etti. O at orada düştü. İzgil halkı öldü. (Tekin 2010:36-37).

[51] Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklıklar nedeniyle (bize) düşman oldular. (Onlarla) bir yılda beş kez savaştık. İlk önce Toğu şehrinde savaştık. **(KT K5)** Kül Tigin Azman kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti. Altı eri mızrakladı. Ordular kapıştığında (da) yedinci eri kılıçladı. İkinci olarak Koşulgak'ta Edizlerle savaştık. Kül Tigin Az yağızına binip sabırsızca hücum ederek bir eri mızrakladı. **(KT K6)** dokuz eri (de) kuşatarak dövdü. Ediz halkı orada öldü. Üçüncü olarak Bolçu' ? da Oğuzlarla savaştık. Kül Tigin kır (at)ına binip hücum etti, mızrakladı. Askerlerini mızrakladık, ülkelerini

Bu yıllarda, en büyük boy isyanı, yazıtlara göre Oğuz isyanlarıdır. Kapgan Kağan'ın son dönemlerinde çıkan bu isyanlar, Kök Türkleri çok uğraştırmış ve ordunun yıpranmasına sebep olmuştur. Köl Tigin Yazıtında, Oğuzların, Kök Türklerin kendi halkı olduğunu, yer ile gök arasındaki karışıklık nedeni ile kendilerine düşman olduğu ve Oğuzlar ile bir yılda beş kez savaşıldığını yazmaktadır (KT K. 4-10). Oğuzlar ile yapılan savaş, Bilge Kağan Yazıtında da geçmektedir (BK D. 29-33)[52]. Bilge Kağan Yazıtı, yüzyıllar içerisinde, daha çok tahrip olduğu için, bazı bölümleri okunamamaktadır. Yazıtlarda, Oğuzlar ile yapılan savaşlar anlatıldığında, yazıtlar arasında farklılık olduğu görünmektedir. Bu savaşlardan bahsedildiğinde, Köl Tigin Yazıtında Oğuzlar ile bir yılda 5 kez savaştığı söylenirken, Bilge Kağan Yazıtında bir yılda 4 kez savaşıldığını yazmaktadır. Ayrıca, savaşların yapıldığı yerler arasında bir farklılık gözlenmektedir. Biz bu bölümde bu farklılıkların nedenini, Köl Tigin Yazıtını, Bilge Kağan Yazıtı ve Çin kaynakları ile karşılaştırıp inceleyerek, açıklamaya çalışacağız.

Kapgan Kağan'ın son dönemlerinde, boy isyanlarının ardı arkası kesilmiyordu. Bir isyan bastırıldıktan sonra, hemen başka bir isyan ortaya çıkmaktaydı. Orkun yazıtları,

---

aldık. Dördüncü olarak Çuş başında savaştık. Türk **(KT K7)** halkı(nın) ayağı sendeledi. Perişan olacak idi. Süratle gelen (düşman) ordusunu Kül Tigin dağıtıp Tongra(lardan) bir grup yiğit on eri Tongra Tigin' in cenaze töreninde kuşatarak öldürdük. Beşinci olarak Ezgenti Kadız' da Oğuzlarla savaştık. Kül Tigin **(KT K8)** Az yağız (at) ına binip hücum etti. İki eri mızrakladı, çamura gark etti. O ordu orada öldü. Amga Korugan' da kışlayıp (o yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru ordu sevk ettik. Kül Tigin'i karargâhın başında bıraktık. Düşman Oğuzlar karargahı bastılar. Kül Tigin **(KT K9)** öksüz kır (at)ına binip dokuz er(i) mızrakladı, karargahı (düşmana) vermedi. (Kül Tigin olmasaydı) annem Hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi, ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz (Tekin 2010: 32-39)

[52] "Oğuzlar benim halkım idi. Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklıklar nedeniyle, ödlerine haset girdiği için (bize) düşman oldular. Bir yılda dört kez savaştım. İlk önce Toğu Balıkta savaştım. Tola ırmağını (askerleri) yüzdürerek geçip ordusu…… İkinci olarak Antargu'da svaştım. Askerlerini mızrakladım…… Üçüncü olarak Çuş başında savaştım. Türk halkının ayağı sendeledi, fena olacak idi. (Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen düşman ordusunu (geri) püskürttüm. (Bu sayede) pek çok ölecek kişi hayatta kaldı. Orada Tongra (boyu) Alplerinden bir grubu Tonga Tigin'in cenaze töreninde çevirip kuşatarak dövdüm. Dördüncü olarak Ezgenti Kadız'da savaştım. Askerlerini orada mızrakladım,hezimete uğrattım……Otuz iki yaşımda Amgı kalesinde kışladığımız bir kıtlık oldu. (O yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru sefer ettim. Birinci ordu (sefere) çıkmış idi. İkinci ordu yurtta idi. Üç Oğuz ordusu baskın yaptı. "(Türklerin) piyadesi bozuldu." Diyerek bizleri zapt etmek üzere (üstümüze) geldi. Yarı ordusu, evimizi barkımızı yağmalamak için gitti, yarı ordusu da savaşmak için geldi. Biz az idik, kötü (durumda) idik. Oğuz……..düşman…… Tangı güç verdiği için orada mızrakladım, dağıttım (Tekin 2010: 60-63).

bu isyan hareketlerini, Türk halkının, Kağanına itaatsizliğine, kötü davranışına, Çin halkının hilekâr ve sahtekârlığına kanıp Türk halkının birbirine düşmesine bağlamaktadır. Çin kaynakları ise, Kapgan zamanında Kök Türk Devletinde çıkan isyanları, Kapgan Kağan'ın yaşlılığı dolayısıyla mantıksız kararlar vermesine, halka kötü davranmasına, gücünden dolayı kibrine bağlıyordu. Bundan dolayı halk ile arası açılmış, ayaklanmalar çıkmıştı. Şüphesiz, bu ayaklanmalarda, Çin'in de parmağı vardır. Tang Devleti, Kök Türk Devleti içerisindeki boylara, vaatler ve unvanlar vererek bu boyları kışkırtıp ayaklanmalarına neden oluyordu (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5172). Kök Türkler, ağırlıklı olarak 710 yılından bu yana, ortaya çıkan boy isyanları ile mücadele ediyordu. Bu isyanların en büyüğü Oğuz isyanlarıdır. Yazıtlardan da görüleceği üzere, Oğuz isyanları, Kök Türk Devletini derinden sarsıp, Kök Türk ordusunu yıpratarak, belli bir süre toparlanamamasında etkili olmuştur. Kök Türkler, Oğuzları kendilerinden görmekteydiler. Bundan dolayı onların isyan etmeleri, Kök Türkleri üzmüştür *"Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklıklar nedeniyle (bize) düşman oldular"* (KT K.4). sözleri, bunun göstergesidir. Ayrıca Bilge Kağan, bu savaşlar neticesinde Oğuzların, Çin'e sığınıp adının sanının yok olmasına da üzülmüştür (BK D. 36). Köl Tigin Yazıtında, Oğuzların Gök ile yer arasında ki karışıklıklar nedeni ile düşman olduğu ve onlarla bir yılda 5 kez savaşıldığı görülmektedir.

İlk savaş Toğu Balık'ta yapılmıştır. Bu savaşta Köl Tigin ile birlikte Bilge'de bulunmaktadır. Bilge Kağan Yazıtında, Tola Irmağını geçerek Toğu şehrine gelindiği yazmaktadır. Bu savaşta Kül Tigin, Azman kır atına binip sabırsızca hücum ederek Altı eri mızraklamış, ordular kapıştığında da yedinci eri kılıçlamıştır. Savaşta dikkat çekici bir husus vardır. Köl Tigin, önce altı eri mızraklamış, sonrasında ordular kapıştığında yedinci eri kılıçlamıştır. Herhalde Köl Tigin, bu savaşın öncesinde, 6 er ile teke tek karşılaşarak onları öldürmüştür (Erkoç 2006: 216). Böylece iki ordu birbirinin gücünü tartmış, daha sonra savaş başlamış olmalıdır. Yazıtın devamında, Toğu Balık'ta yapılan bu savaşın sonucu yazmamaktadır. Bundan dolayı, iki ordunun burada birbirine üstünlük sağlayamadığı görüşü ağırlık kazanmaktadır (Gumilev 2002: 382). Savaşın yapıldığı yer olan Toğu Balık şehri hakkında Bilge Kağan Yazıtı daha fazla bilgi

vermektedir.[53] Bu satırdaki bilgilerden dolayı Toğu Balık'ın Tola Irmağı civarında oluğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. Çin kaynaklarına baktığımızda da Dokuz Oğuzlar Togla Irmağı civarında gösterilmektedirler (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*…..: 113). Araştırmacılar, Toğu Balık'ın Togla ırmağının güney kısımlarında bulunan Tu-wei-chien dağında olduğunu öne sürmektedirler (Ögel 1948: 19; Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*….., s. 106; Aydın 2016: 146). Diğer araştırmacılar ise Toğu Balık şehrini Moğolistan'ın başkenti Ulan Bator'un batısında bulunan Toğul şehri olduğunu yazmaktadırlar (Karbaycav 2003: 254).

Oğuzlar ile yapılan ikinci savaş Ediz boyu ile Koşulgak'ta yapılmıştır. Bu savaş, Bilge Kağan Yazıtında geçmemektedir. Bundan dolayı, savaşta sadece Köl Tigin'in olduğunu düşünmekteyiz. Savaş sırasında Köl Tigin, Az yağız atına binip sabırsızca hücum ederek bir eri mızrakladı. Dokuz eri ise kuşatarak dövdü. Savaş sonucunda Ediz halkı yenilmiştir. Burada önemli bir husus dikkatimizi çekmektedir. Köl Tigin Yazıtında, Oğuzlar ile yapılan beş savaşta sadece Ediz boyunun adı geçmektedir. Bundan dolayı herhalde, yapılan bu ikinci savaş sadece Oğuzların Ediz boyu ile yapılmış, diğer dört savaş ise Oğuzlar, birkaç boyu ile birlikte ittifak yaparak Gökrüekler üzerine yürümüş olabilir. Savaşın yapıldığı yer olan Koşulgak'ı incelediğimizde sadece Köl Tigin Yazıtında Bu savaşın yaşandığı yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı şekilde okunabilen bu yer adını araştırmacılar, Koşulgak, Kuşlıgak, kuşlagak, kuşalgak, kuşalguk, vb. şekilde okumuş ve anlamlandırmaya çalışmışlardır (Aydın 2016: 107). Bu yüzden tam olarak, karşılığının, türünün ne olduğu tam manası ile çözülememiştir. Talat Tigin, bu kelimeyi "Koşulgak" olarak okumuş ve iki nehrin koşulduğu, birbirine kavuştuğu yer anlamına gelen bir kelime olabileceğini öne sürmüştür (Tekin 2010: 94). Sadettin Gömeç ise Togla Irmağı civarında olabileceğini düşünmektedir (Gömeç 2001: 33). Edizler, Çin kaynaklarında 603 yılından sonra Baykal gölünün doğusunda Togla ırmağı civarında gösterilmektedir (Tongdian 1081A; Wenxian Tongkao 2699B). Bu bilgilerden hareketle, biz bu yerin, Togla Nehri ile Orkun Nehri'nin birleştiği civarlarda olma ihtimali üzerinde durmaktayız.

[53] "Gök ile yer arasındaki karışıklık nedeni ile, ödlerine haset girdiği için, bize düşman oldular. Bir yılda dört kez savaştım. İlk önce Toğu Balık'ta savaştım. Togla Irmağını (askerleri) yüzdürerek geçip ordusu...." (BK, D. 29-30; Tekin 2010: 60-61).

Üçüncü Göktürk-Oğuz savaşı, Bolçu denilen mevkide gerçekleşmiştir. Bu savaş, Bilge Kağan Yazıtında geçmemektedir. Bu yüzden, Köl Tigin'in bu savaşa önderlik ettiğini ve Bilge'nin olmadığını düşünmekteyiz. Kül Tigin, bu savaşta, kır atına binip hücum ederek Oğuz askerlerini mızrakladı. Savaş sonucunda Oğuz ülkeleri alınmış oldu. Buradaki ibareden, Oğuzların yaşadığı yerlerin tümünün alınmış olduğu anlamı çıkmaktadır. Ancak, bu mümkün görünmemektedir. Çünkü bu savaşın devamında Oğuzlar ile yine savaşılmıştır. Bu savaşın hangi Oğuz boyu ile yapılmış olduğu yazıtta yazmamasına rağmen*"Savaş sonucunda Oğuz ülkeleri alınmış oldu."* ibaresini sınırlandırarak, bu savaşta hangi Oğuz boyu ile savaşılmış ise sadece o boyun yaşadığı yerlerin ele geçirilmiş olduğunu düşünülebilir. Savaşın yapıldığı yer olan Yazıtta geçen kelimeye baktığımızda, ilk iki harfinin okunduğunu görmekteyiz. Buna göre yazıtta geçen kelime, "*bo"* ya da "*bu*" şeklinde okunmaktadır. Devamında yazan harfler okunamamaktadır. Bundan dolayı araştırmacılar, Bu kelimeyi Bolçu olarak açıklamıştır (Tekin 2010: 36). Bolçu'nun mevkiine baktığımızda, daha önce, Kök Türklerin, Türgişler ile savaştığı yerin adı olarak geçmektedir. Araştırmacılar, Bolçu'nun Fuhai (Ulungur) Gölü'nün güney ucunun doğusunda bulunan Buluntogoy- Buluntohoy kasabası olduğunu ortaya koymuştur (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*…: 120; Aydın 2016: 52). Ancak burada bir sorun ortaya çıkmaktadır. Oğuzların yaşadığı bölgelere baktığımızda, Togla Irmağının kuzeybatısı ile Selenge Irmağı havzası arasında yaşadıklarını görmekteyiz (Kafesoğlu 2009: 150; Sümer 2007, c. 33: 325-330). Böylece, Türgişler ile yapılan savaşın yeri olan Bolçu'nun, Oğuzların yaşadığı bölgenin daha batısında ve Oğuzlara çok uzak bir mevkii de olduğu ortaya çıkmaktadır. Coğrafi olarak baktığımızda, Oğuzlar ile Kök Türklerin burada savaşmış olma ihtimali çok düşük görünmektedir (Aydın 2016: 53). Bu sonuçlar doğrultusunda, Oğuzlar ile yapılan bu savaşın yaşandığı yerin, Bolçu'da değil, başka bir yerde olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. Bu nedenle, bazı araştırmacılar, Türgişler ile savaşılan Bolçu ile bu Oğuz savaşının yapıldığı yerin, aynı olmadığı görüşündedirler. Bu yüzden, bu satırda *"Bolçu"* değil *"burgu"*şeklinde okunması gerektiğini öne sürmektedirler (Aydın 2016: 53). Burgu ya da Burugu kelimesini araştırdığımızda, diğer Türk Yazıtlarında da görmekteyiz. Taryat Yazıtında; *"Dört taraftaki halklar (benim) işimi gücümü görürler. Düşmanım Bölük yok oldu. Ötüken ülkesi (ve) çevresi, ikisi arasında tarlalarım; Sekiz-Selenge, Orkun Togla, Sebintürdü, Kargu (ve) Burgu yerlerimde (ve) sularımda*

konargöçerim" (Taryat Yazıtı, B. 4; Tekin 1983: 795-825) ve Şine Usu Yazıtında; *"Kendi kavmim dedim. (Bana) uyarak gelin dedim. Koyup vardım. Gelmedi. Tekrar takip ettim. Burguda yetiştim. Dördüncü ayın dokuzuncu günü harp ettim. Mızrakladım."*(Şine Usu, D. 2-3; Orkun 1994: 314-318). şeklinde geçmektedir. Ayrıca Şine Usu Yazıtında Burgu'nun geçtiği satır, Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar ile yapılan savaşı anlatmaktadır. Yukarıda, Oğuzların, Selenge Irmağı havzasında yaşadığını söylemiştik. Zaten, Burgu'nun geçtiği yazıtlardan da anlaşılacağı üzere, Burgu mevki Oğuzların yaşadığı yerlere yakın ve savaşın yeri olarak geçmektedir. Bundan dolayı biz, Köl Tigin Yazıtında Oğuzlar ile yapılan savaşın geçtiği bu yer adının *"Burgu"* olabileceğini düşünmekteyiz. Burgu'nun ne olabileceğine baktığımızda, Taryat Yazıtından, bir akarsu olduğunu görmekteyiz. Ancak hangi akarsu olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, Selenge Irmağının kollarından birisi olduğu düşünülmektedir (Aydın 2016: 58).

Oğuzlar ile yapılan dördüncü savaş, Çuş Başı denilen mevkide yapılmıştır. Bu savaş, Bilge Kağan Yazıtında da geçmektedir. Bu yüzden savaşta Bilge'de bulunmaktadır. Oğuzlar bu savaşta, güçlü ve kalabalık bir ordu ile gelmiş olacaklar ki, yazıtta "*Türk halkı(nın) ayağı sendeledi. Perişan olacak idi."* ve "*Süratle, Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen düşman ordusu"* şeklinde bir ibare bulunmaktadır (KT K. 7; BK D. 30-31). Bu savaşta süratle gelen düşman ordusunu Köl Tigin ve Bilge, dağıtıp geri püskürttüler. Bu sayede ölecek bir sürü insanın hayatını kurtarmış oldular. Ardından Tongralardan bir grup yiğit on askeri Tongra Tigin' in cenaze töreninde kuşatarak dövüp öldürdüler. Yazıttaki"*Türk halkının ayağı sendeledi, perişan olacaktı*" ibareleri ile Bilge Kağan Yazıtında gelen düşmanı geri püskürttüm bundan dolayı pek çok kişi hayatta kaldı denmesi, bu savaşta Kök Türklerin, Oğuzlar tarafından ani bir baskın yediğini düşündürtmektedir. Belki de Oğuzlar, Tonga Tigin'in cenazesi sırasında, Kök Türklerin ihmalkâr davranacağını düşünmüş oldukları için böyle ani bir baskın tertip etmiş olabilirler. Bu savaş hakkında iki yazıt arasındaki başka bir fark ise, Köl Tigin Yazıtında Tongra boyundan bir grup yiğit on eri ile savaşıldığı yazarken Bilge Kağan Yazıtında ise Tongralardan bir grup şeklinde yazılmıştır. Savaşta Tongralardan bir grup ile savaşıldığını görmekteyiz. Bu yüzden bazı araştırmacılar, bu savaşın Tongra boyu ile yapıldığını düşünmektedirler (Kafesoğlu 2009: 123; Gumilev 2002: 382). Ancak Bu savaşın tamamıyla Tongralar ile yapıldığını gösteren bir ibare yoktur. Yazıtlara

bakıldığında, Kök Türkler, kimler ile savaş yapmışsa, yazıtlarda adını zikretmektedirler. Örnek verecek olursak, Oğuzlar ile yapılan ikinci savaşta, Koşulgak'ta Edizler ile savaştık, Bolçu'da Türgişler ile savaştık şeklinde savaştıkları boyun adını yazmaktadırlar. Ancak burada süratle gelen düşman püskürtülmüş, ardından Tongralardan bir grup kuşatılarak öldürülmüştü. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Oğuzlar bu savaşta, güçlü ve kalabalık bir ordu ile gelmiş olacaklar ki, yazıtta *"Türk halkı(nın) ayağı sendeledi. Perişan olacak idi."* ve "*Süratle, Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen düşman ordusu"* şeklinde yazılmıştır. Bundan dolayı biz, bu savaşta Oğuzların, birkaç boy halinde Kök Türklere saldırdıklarını düşünmekteyiz. Kök Türkler ile Dokuz Oğuzlar arasında yapılan bu savaşın yeri olarak geçen Çuş Başı'nın neresi olduğuna baktığımızda, araştırmacılar tarafından, bir ırmak (Tekin 2010: 63), olarak düşünmektedirler. Ya da, Hangay Dağları'nın kuzeydoğusunda Selenge ile Togla Irmakları arasında bulunan küçük ırmaklardan birinin kaynağı veya bir başka yere karışma yeri olarak gösterilmektedir (Aydın 2016: 63).

Oğuzlar ile beşinci olarak Ezgenti Kadız denilen yerde savaşıldı. Bu savaş Bilge Kağan Yazıtında da bulunmaktadır. Bundan dolayı, bu savaşta Köl Tigin ile birlikte Bilge Kağan'ın da bulunduğunu düşünmekteyiz. Savaş sırasında Köl Tigin, Az yağız atına binerek hücum etti. Bilge ile birlikte, Oğuz askerlerini mızrakladılar. İki Oğuz erini daha mızraklayıp çamura düşürdü. Savaş sonunda Oğuzlar yenildiler. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında, Kök Türkler ile Dokuz Oğuzlar arasında, bir yıl içerisinde yapılan savaşların sonuncusunun yapıldığı yer olarak geçen bu mevkiinin coğrafi tespiti hakkında araştırmacılar ortaya birkaç görüş koymuşlardır (KT K. 7-8; BK D. 31). Araştırmacılara göre Ezgenti Kadız, Çilka ve Onon Irmakları arasında bir yer olmakla birlikte Togla ırmağının, günümüzdeki Ulan Batur'a yakın bir yer olması da muhtemel görünmektedir (Gömeç 2001: 30; Aydın 2016: 74). Bu savaş, yazıtlara göre, Oğuzlar ile bir yılda yapılan savaşların sonuncusudur. Yukarıda da belirtildiği gibi, Köl Tigin Yazıtında, Oğuzlar ile bir yılda 5 defa savaşıldığı yazılmıştır. Bilge Kağan Yazıtında ise Oğuzlar ile bir yılda 4 defa savaşıldığı yazılır. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Oğuzlar ile yapılan savaşlar karşılaştırıldığında, Köl Tigin Yazıtında yer alan, Oğuzlar ile yapılan savaşlardan, ilki olan Toğu Balık savaşı, dördüncü savaş olan Çuş Başı savaşı ile Beşinci savaş olan Ezgenti Kadız savaşlarının, Bilge Kağan Yazıtında da olduğunu görürüz. Ancak, Köl Tigin Yazıtında Oğuzların Ediz boyu ile yapılan,

Koşulgak savaşı ile üçüncü savaş olan Bolçu savaşları, Bilge Kağan Yazıtında geçmemektedir. Bilge Kağan Yazıtında geçen Oğuz savaşlarına baktığımızda ise, yapılan dört savaştan, sadece Antargu savaşının, Köl Tigin Yazıtında geçmediği görülür. Bundan dolayı biz, Köl Tigin Yazıtındaki beş savaştan ikisine Bilge Kağan'ın katılmadığını, Bilge Kağan Yazıtında geçen dört savaştan ise birine Köl Tigin'in katılmadığını düşünmekteyiz. Bunu bir tabloda gösterirsek;

	KÖL TİGİN	BİLGE
1. Toğu Balık	■	●
2. Koşulgak	■	
3. Bolçu, (Burgu)	■	
4. Çuş Başı	■	●
5. Ezgenti Kadız	■	●
6. Antargu		●

Tablo: 3

Böyle bir tablo elde etmiş oluruz. Bu tabloya göre, Orkun Yazıtlarında, Kök Türkler ve Oğuzlar arasında bir yılda toplamda 6 savaş yapıldığını görmekteyiz. Köl Tigin, bu altı savaştan beşinde bulunmuş, sadece Antargu savaşında bulunmamıştır. Bilge ise bu altı savaştan dördüne katılmış, sadece Koşulgak ve Bolçu savaşlarında bulunmamıştır. Toğu Balık savaşı, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında yapılan ilk savaş olarak geçmektedir. Antargu savaşı ise, Köl Tigin Yazıtında geçmezken, Bilge Kağan Yazıtında, Oğuzlar ile yapılan ikinci savaş olarak geçmektedir. Devamında gelen üçüncü ve dördüncü savaşlar, Çuş Başı ve Ezgenti Kadız'dız. Çuş Başı ve Ezgenti Kadız savaşlarının sırası, Köl Tigin Yazıtında da aynıdır. Bundan dolayı biz, Antargu savaşının, Toğu Balık savaşından sonra, Çuş Başı savaşından önce yapıldığını düşünmekteyiz. Bir yılda Oğuzlar ile 6 kez savaşıldığı için, belki de bazen, ordular bölünerek ayrı şekilde Oğuz boyları ile savaşılmış olabilir. Savaşın tarihine baktığımızda, yazıtlardan 715 yılında, yapılmış olduğunu görmekteyiz. Oğuzlar ile yapılan çetin savaşların devamı, Kültiğin Yazıtında şu şekilde geçmektedir. *"Amga Korugan' da kışlayıp (o yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru ordu sevk ettik. Kül Tigin'i karargâhın başında bıraktık. Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar. Kül Tigin öksüz kır*

(at)ına binip dokuz er(i) mızrakladı, karargâhı (düşmana) vermedi. (Kül Tigin olmasaydı) annem Hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi, ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz. Kül Tigin yok olsa (idi) hep ölecek idiniz." (KT K. 8-10; Tekin 2010: 38-39). Bilge Kağan Yazıtında ise şöyle geçer. *"Otuz iki yaşımda Amgı Korgan'da kışladığımız bir kıtlık oldu. (O yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru sefer ettim. Birinci ordu (sefere) çıkmış idi. İkinci ordu yurtta idi. Üç Oğuz ordusu baskın yaptı. "(Türklerin) piyadesi bozuldu." Diyerek bizleri zapt etmek üzere (üstümüze) geldi. Yarı ordusu, evimizi barkımızı yağmalamak için gitti, yarı ordusu da savaşmak için geldi. Biz az idik, kötü (durumda) idik. Oğuz……..düşman……. Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, dağıttım."* (BK D. 31-33; Tekin 2010: 60-63). Bu satırlardan da görüleceği üzere savaşlar 715 yılında yapılmıştı. O yılın kış ayı Amgı Korgan'da kışlanıldı, ancak o kış, bir kıtlık yaşanmıştır. Şüphesiz, bu kıtlık, Oğuz savaşlarından yıpranmış olan Kök Türkleri, asker ve atları, iaşe anlamında önemli ölçüde etkilemiş olacak ki, bu durumu yazıtlara yazmış olmalılar.

Kök Türklerin 715 yılını geçirdikleri yer olan Amgı Korgan'ın neresi olduğu konusunda, kelimenin okunuşundan yola çıkan araştırmacılar, kelimenin anlamı hakkında birçok görüş ortaya koymaktadırlar. Araştırmacılar, baştaki Amga sözcüğünün yabani dağ keçisi anlamına geldiğini öne sürmektedirler (Talat Tekin 2004: 49; Aydın 2016: 36). Kök Türklerin bu yerde kışladıkları bilinmektedir. Kışlak olarak kullanılan bu yeri kale olarak düşünen araştırmacılarda vardır (Tekin 2010: 61; Kafesoğlu 2009: 322). Buradan yola çıkan araştırmacılar, buranın Kök Türkler zamanında kullanılmış olan bir kale olarak düşünmekte ve bunu "keçi kalesi" şeklinde anlamlandırmaktadırlar (Aydın 2016: 36). Bu yerin coğrafi tespiti hakkında Yenisey Nehri ile Togla Nehri arasında veyahut Togla Irmağının Ulan Batur'a yakın bir bölgesi olduğu düşünülmektedir (Aydın 2016: 38). Sadettin Gömeç ise, Hentey'in batı taraflarında olduğunu düşünmektedir (Gömeç 2016: 240).

Kök Türkler, Oğuzlar ile bir yılda 6 kez savaşmışlardır. Ancak Oğuz isyanları hala devam etmiştir. Yazıtlardan anlaşılacağı üzere, 715 yılının kış ayı, Amgı Korgan'da geçirildikten sonra, 716 yılının İlkbaharında, Kök Türkler tekrar Oğuzlar üzerine sefere çıkmışlardır. Bu savaşta Bilge Kağan Yazıtı, Köl Tigin Yazıtını tamamlar niteliktedir. Bilge Kağan Yazıtına göre, Birinci Kök Türk ordusu, Oğuzlar üzerine sefere gitmişti.

İkinci ordu ise merkezde kalmıştır. Karargâhta kalan ikinci ordunun başında ise Köl Tigin bırakılmıştır. Bu sırada Üç Oğuz ordusu, birinci Kök Türk ordusuna ani bir baskın yapmıştır. Ani baskından dolayı başta Kök Türklerin piyade askerlerinin düzeni bozulmuştur. Herhalde Kök Türk askerlerinin bu karışık durumdan dolayı Üç Oğuz ordusu, Kök Türkleri yenebileceklerini düşünmüş olacaklar ki, ordularını ikiye ayırmışlar, birinci Üç Oğuz ordusu, orada Kök Türkler ile savaşırken, ikinci Üç oğuz ordusu da Kök Türk karargâhını yağmalamak için merkeze gitmiştir. Kök Türkler, az sayıda olmalarına rağmen Bilge'nin üstün çabaları ile Üç oğuzların orada kalan ordusunu yenilgiye uğrattılar. Burada büyük ihtimalle, düzeni bozulan Kök Türk piyadeleri sonradan tekrar düzeni sağlamışlar ve bundan dolayı Üç Oğuzlara karşı Kök Türkler galip gelmişti. Karargâha yağma yapmaya giden ikinci Oğuz ordusunu, karargâhta Köl Tigin karşıladı. Öksüz kır atına binerek dokuz askeri mızrakladı. Üstün gayretleri sonucunda karargâhı düşmana teslim etmedi. Burada savaşın sonucu yazmamaktadır. Herhalde, Oğuzlar, Köl Tigin ve karargâhtaki Kök Türk ordusunun gayretleri dolayısıyla geri çekilmiş olmalılar. Köl Tigin'in buradaki başarısı, Kök Türkler ve Kök Türk hanedanı için çok önemlidir. Çünkü bu karargâhta Köl Tigin ve Bilge'nin öz anneleri İl Bilge Hatun, İlteriş Kağan'ın diğer eşleri ve Köl Tigin ile Bilge'nin, ablaları, prensesleri, bulunmaktaydı. Eğer Köl Tigin olmasaydı bunca kişiler cariye olacak idi, ölenler ise yazıda yabanda yata kalacaktı. Belki de hepsi ölecekti. Köl Tigin Yazıtında, Köl Tigin'in yapmış olduğu savaşların en sonuncusu olan bu savaş, yazıtlara göre 716 yılında yapılmıştır. Köl Tigin Yazıtında, bu savaştan sonra başka bir savaş geçmemekte ve hemen Köl Tigin'in ölümünden veyapılan cenaze töreninden bahsetmektedir. Köl Tigin Yazıtında Köl Tigin'in yaptığı son savaş 16 yılında yapılan bu savaş görünse de, Bilge Kağan Yazıtında, Oğuzlar ve diğer halklar ile yapılan savaşların devam ettiği görünmektedir. Ayrıca 716 yılındaki bu savaş, Köl Tigin Yazıtında, Kapgan Kağan döneminde Köl Tigin'in katıldığı son savaş olma özelliğini taşımaktadır. Bu savaştan sonra Kapgan Kağan Bayırku seferi sonrasında öldürülmüştür. Burada dikkat çeken bir husus vardır. Köl Tigin, kayıtlara göre, 731 yılında 47 yaşında vefat etmiştir. Köl Tigin'in, kendi Yazıtında yapmış olduğu bu savaş 716 yılında geçtiğine göre, öldüğü tarih olan 731 yılına kadar 15 yıl geçmesine rağmen, neden Bilge Kağan döneminde katıldığı savaşlardan yazıtlarda bahsedilmemiştir. Bu bizler için açıklanması gereken ilginç bir sorudur. Zira Bilge, Köl Tigin sayesinde,

Kağanlık makamına oturabilmişti. Ayrıca Bilge Kağan döneminde Kök Türklerin ordu komutanı olduğu Çin kaynaklarında da yazılmaktadır (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6048). Ancak bu savaştan sonra ve Bilge'nin Kağanlığı döneminde, ne yazıtlarda, ne de Çin kaynaklarında, Köl Tigin'in savaşçılığı övülmesine rağmen, bir savaşa katıldığı yazılmamaktadır.

2.10. BİLGE KAĞAN'IN TAHTA ÇIKIŞI SIRASINDA YAŞANAN HADİSELER (KT D. 25-26)[54]

Bu bölümde Bilge'nin tahta çıkmasından önce gelişen olaylar ve Bilge'nin Kağan oluşu incelenmektedir.

Kapgan Kağan'ın, 716 yılında Bayırkular tarafından öldürülmesinin ardından, oğlu İni İl, tahta çıktı. İni İl Kağan, 699 yılından bu yana, küçük Kağan sıfatıyla tahtın varisi konumunda bulunuyordu (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5173; Xin Tang Shu 新唐書 215A: 6048; Tongdian 通典 198: 1074C). 705 yılından bu yana devam eden boy isyanları, bu dönemde iyice artmış, bu dönemde Kök Türk ülkesi daha büyük karışıklık içerisine girmişti. Küçük Kağan unvanını aldığı dönemden bu yana kaynaklarda, pek fazla başarısı görünmeyen İni İl Kağan, bu ayaklanmaları durdurmaya çalışsa dahi başarılı olamadı. Bunun üzerine Köl Tigin, kendine bağlı boyları bir araya toplayarak İni İl Kağanı, ona bağlı olan devlet adamı ve askerleri öldürdü (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6048; Tongdian 198: 1074C). Sonra ağabeyi Bilge'yi tahta çıkardı. Bilge Kağan'ın adı, Çin kaynaklarında Mo-chü-lien olarak geçmektedir ve tahta geçtikten sonra Bilge Kağan unvanı aldığı yazılmaktadır (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6048; Tongdian 198: 1074C). Orkun Yazıtlarında ise, Bilge'nin Kağan olması şu şekilde geçmektedir; *"Tanrı Lütufkar olduğu için, benimde talihim olduğu için hakan olarak tahta oturdum."* (KT G. 9; BK K. 7; Tekin 2010: 22-23, 46-47). *"Türk Halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı ve annem hatunu*

[54] **(KT D25)** (Amcam hakan için) önce Kırgız hakanını balbal (olarak) diktim. Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmiş olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı **(KT D26)** hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz. (Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum (Tekin 2010: 30-31).

yüceltmiş olan Tanrı, devlet veren Tanrı Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu hiç şüphesiz." (KT D. 25-26; BK D. 20-21; Tekin 2010: 30-31, 56-59).

Bilge'nin Kağan olması hususunda, en fazla bilgiyi, görüldüğü üzere Çin kaynakları vermektedir. Köl Tigin, İni İl Kağanı tahttan indirdikten sonra, yerine ağabeyi Bilge'yi Kağan yapmıştı. Ancak Bilge, Köl Tigin tarafından tahta çıkarıldığını biliyordu. Bu yüzden ilk önce kardeşi Köl Tigin'e tahtı teklif ettiyse de Köl Tigin bunu kabul etmedi. Tahta abisini çıkardı (Wenxian Tongkao 文獻通考 2692B). Köl Tigin, tahtı kendisi ele geçirmişti. Bu yüzden kendi tahta çıkabilirdi. Onun tahtı kabul etmeyişi, Köl Tigin ve Bilge arasındaki kardeşlik bağının ne kadar güçlü olduğunu göstermekle birlikte, devletin daha fazla iç karışıklık nedeni ile güç kaybetmesini engellemek için de olduğu muhakkaktır. Orkun yazıtlarına bakıldığında, törelerin ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Hükümdarın ve halkın töreye uygun hareket etmemesi yüzünden, Türklerin felakete sürüklendiği, başa akıllı hükümdarlar ve yöneticiler gelmediği için, devletin karışıklığa düşüp elden gittiği yazılmaktadır (KT D. 5-6, 22-23; BK D. 6-7, 18-19). Köl Tigin ve Bilge, tüm bu nedenleri ve geçmişte yaşanmış bu tür olayları bildikleri için, ikisi anlaşarak, töreye uygun hareket etmişler ve bu neticede Bilge, Kağan olmuştur. Tüm bu nedenlerden dolayı, Köl Tigin, töreye uyarak, tahta abisinin geçmesini istediği düşünülebilir. Çin kaynakları Bilge Kağan için, barışsever, iyi niyetli, insancıl bir yapıya sahip olduğunu ve bu yönde politikalar izlediğini kaydederler (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215B: 6051; Wenxian Tongkao 2692B). Bilge, hükümdar olduktan sonra, Köl Tigin ise, Sol Bilge Prensi olup askeri işlerden ve atlardan sorumlu olup, orduyu tek başına yönetme yetkisini eline aldı (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Xin Tang Shu 215A: 6048; Tongdian 198: 1074C). Köl Tigin Yazıtına göre Bilge Kağan, Köl Tigin' e, Inançu Apa Yargan Tarkan unvanı vermişti (KT B). Belki de Inançu Apa Yargan Tarkan unvanının işlevi, Çin kaynaklarında görüldüğü gibi, Sol Bilge Prensi anlamına gelmekte ve askeri işler ile atlardan sorumlu olup, orduyu tek başına yönetme yetkisini sahip kişilere verilen bir unvan olabilir. Ayrıca, savcılık, adalet işlerinden sorumlu olan ve sadece hükümdar ailesinden gelen kişilere verildiği düşünülebilir.

Köl Tigin'in öldüğünde yaşının 47 olması, aynı zamanda Bilge Kağan'ın da doğum tarihini ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Orkun Yazıtlarında, Kutlug öldüğünde, Bilge'nin yaşının 8, Kültign'in ise 7 olduğu bilinmektedir **(**KT D. 30; BK D. 14). Böylece Bilge Kağan'ın da 683 yılında doğduğu anlaşılmaktadır. Bilge'nin yazıtlarda, daha Kağan olmadan önce devlet kademesinde görev almaya başladığı ve 697 yılında, 14 yaşında iken Tarduşlar üzerine Şad olduğu görülmektedir (KT D. 17; BK D. 15). Bilge Kağan Yazıtında ise 19 yıl Şad, 19 yıl ise Kağanlık yaptığını yazmaktadır (BK G. 9). Bu bilgiyi Çin kaynakları da doğrulamaktadır. Kapgan, ülkenin sınırlarının büyümesi neticesinde, devletin yönetiminde yapılanmaya gitmişti. Böylece Kardeşi To-si-fu'yu sol kanat Şad'ı yapmış, Bilge'yi de, Tarduşlar üzerinde Sağ Kanat Şad'ı yapmıştı. Bu iki Şad'ın üzerine de oğlu İni İl'i küçük Kağan yapmıştı (Wenxian Tongkao 2692A). Bilge, Tarduşlar üzerine Şad olduktan sonra, Amcasının Kağanlığı süresince birçok savaşlara katılmıştır. Amcası Kapgan Kağan ile birlikte, doğuda Sarı Irmağa, Şantung ovasına, batıda Demir Kapı'ya, Kögmen Dağlarının ötesinde Kırgız ülkesine kadar, yirmi beş kez sefer edip on üç kez savaştılar. Bu süre zarfında devletli olanlar devletsiz, hakanı olanlar hakansız bırakılmıştı (KT D. 17-18; BK D. 15). Bilge'nin Kağan olmadan önce katılmış olduğu savaşlara daha sonra başka bölümlerde incelediğimiz için, burada değinmeyeceğiz. 709 yılından, Kapgan Kağan'ın öldüğü tarih olan 716 yılına kadar, Kök Türk Devleti birçok boy isyanları ile sarsılmaktaydı. Bir isyan bastırılıyor ancak, diğer bir isyan dalgası ortaya çıkıyordu. Çin kaynakları, isyan hareketlerini, Kapgan'ın yaşı ilerledikçe, artan zalimce yönetimine bağlamaktaydılar (Jiu Tang Shu 194A: 5172). Tüm bu isyanlar neticesinde, Kök Türkler yine de yıkılmamış, devlet, isyanlar karşısında yıpranmış, bir çok boy, Kök Türk tabiiyetinden çıkıp, Çin'e bağlanmıştır (Jiu Tang Shu 194A: 5172-5173). Bilge, tahta çıktığında ülkenin ve halkın durumunu Orkun Yazıtlarında şu sözlerle özetler; *(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum."* (KT D. 26; BK D. 21; Tekin 2010: 30-31, 58-59) Kök Türk Devleti, Bilge Kağan, tahta çıktığında bu durumdaydı. Ancak, yine de ayakta kalmayı başarmıştır. Bunda şüphesiz, Bilge ve Köl Tigin kardeşlerin payı büyüktür.[55]

[55] "*Kardeşim Kül Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Prens iki Şad, Kardeşim Kül Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım. Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş (ile) su (gibi birbirlerine düşman) etmedim."* (KT, D. 26-27; BK, D. 21-22; Tekin 2010: 30-31, 58-59).

2.11. BİLGE KAĞAN DÖNEMİ SAVAŞLARI (KT G. 1-13; D.26-30)[56]

Bu bölümde Bilge Kağan dönemindeki savaşlar ve devletin durumu ele alınmakla birlikte Bilge Kağan'ın, Orkun Yazıtlarında geçen, seferlerini, Çin kaynakları ile karşılaştırarak inceleyeceğiz. Orkun yazıtlarına bakıldığında, Bilge Kağan'ın yapmış olduğu seferlerinden bahsederken, kuzeyde Oğuz halkına, doğuda Kıtay ve Tatabı halklarına, güneyde de Çin'e doğru on iki kez büyük ordu sevk edip savaştığını yazmaktadır (KT D28; BK D. 23; Tekin 2010: 32-33,58-59). Bilge, tahta çıktıktan sonra da boy isyanları devam etmekteydi. 717 yılında, devletin batı bölgesinde kalabalık halde yaşayan Türgişler, liderleri Su-lu önderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Başkentleri Balasagun şehriydi (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5173; Xin Tang Shu 新唐書 215B: 6051; Tongdian 通典 198: 1075A). Bilge Kağan, Kök Türk tahtına çıktıktan sonra, devlet içerisinde hâkimiyetini güçlendirmek adına harekete geçti. Orkun yazıtları ve Çin kaynaklarına bakarak karşılıklı olarak incelediğimizde ilk seferin Uygurlar ile olduğunu görmekteyiz. Bu sefer, Bilge 33 yaşındayken, yani 716 yılında, tahta hemen çıktıktan sonra olmuştu (BK D. 34). Bilge, tahta çıktıktan sonra da boy isyanları hala devam etmekteydi. Bu yüzden, devlet içerisinde hâkimiyetini güçlendirmek adına harekete geçip, Selenge nehrini takip ederek Karagan geçidinde Uygurlar ile savaştı. Yenilen Uygurların İlteberi yüz kadar adamla doğuya doğru kaçtı. Bu savaşta Uygurların birçok atı Kök Türklerin eline geçti. Kök Türk Devletinde bu dönemde kıtlık meydana gelmişti. Bu yüzden Bilge Kağan, Uygurlardan ele geçirdiği atlar ile halkını doyurdu (BK D. 36-38; Tekin 2010: 62-65).

---

[56] **(KT G1)** Ben Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkanlar, (ve) kumandan beyler, Otuz (Tatar)..... **(KT G2)** Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin: İleride, gün doğusuna, güneyde gün ortasına, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir. Bunca halkı **(KT G3)** hep düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller. Türk(lerin) hakanı Ötüken Dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize pek az kala durdum: güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e pek az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) ırmağı (nı) **(KT G4)** geçerek Demir Kapı' ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yır Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki): Ötüken Dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken Dağları imiş! Bu yerde oturup Çin halkı ile **(KT G5)** (ilişkileri) düzelttim (Tekin 2010: 20-21).

Bundan bir yıl sonra İkinci sefer, 717 yılında, Bilge otuz dört yaşındayken Oğuzlara karşı yapılmıştır. Daha önce Kök Türklere isyan etmiş olan Oğuzlar, kaçarak Çin'e sığınmışlardı. Bu duruma kızıp üzülen Bilge Kağan, onlar üzerine sefer ederek çocuklarını, kadınlarını, mallarını yağmaladı. Bu sırada Kitay ve Tatabı halkları da, Oğuzlar gibi, Çin'e tabi olmaya gittiler (BK D. 39; Tekin 2010: 64-65). Bu bilgi Çin kaynaklarında, Kıtan ve Tatabılar birbiri ardına bize tabi olmak üzere Çin kapılarına geldiler şeklinde yazmaktadır. (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Tongdian 198: 1075A). Bunun üzerine Bilge, Kıtan ve Tatabı üzerine sefer ederek tüm mallarını at sürülerini ele geçirdi. Böylece Kitay ve Tatabı halkı geri gelerek Kadırgan Dağları civarına yerleştiler (BK D. 38-40; Tekin 2010: 64-65) Kitay ve Tatabılar üzerine olan bu sefer, 717 yılında gerçekleşmiştir. Bu seferler Çin kaynaklarında yazmamaktadır. Bundan sonraki sefer Karluklar üzerine olmuştur. Seferin tarihini yazıttaki bozulmalardan dolayı bilemiyoruz ancak, bu seferinde 717 yılı içinde olduğu düşünülmektedir. Bilge Kağan güneyde bulunan Karluklar üzerine komutan olarak Tudun Yamtar'ı gönderdi. İki taraf arasında yapılan savaşta Karluk İlteberi ölmüş ve kardeşi de kaçıp bir kaleye sığınmıştır (BK D. 40; Tekin 2010: 64-65). Bu olaydan sonra, adı yazıtta silinmiş olmasına rağmen, bir önceki seferin devamı olarak, muhtemelen yine Karluklar üzerine olduğunu düşünülen bir sefer vardır. Karluklar, kervan göndermediği için sefere çıkan Bilge Kağan, kale muhafızlarının kaçmasıyla birlikte burayı da ele geçirmiştir. Kale halkı, hakanımız geldi diyerek sevinmiş, onların bu sevincinden dolayı Bilge Kağan, küçük unvanlılara, büyük unvanlar dağıtmıştır (BK D. 41; Tekin 2010: 64-65). Bu ikinci Karluk seferi 718 yılında vuku bulduğu düşünülmektedir (Taşağıl 2004, c.3: 45). Karluk savaşları, maalesef Çin kaynaklarında geçmemektedir. Bilge Kağan'ın ülkeye hakim olmak adına yaptığı seferlerden, onun gittikçe hakimiyetini güçlendirdiğini görmekteyiz. Özellikle küçük unvanlılara büyük unvanlar dağıtması, yönetimi altında bulunan önemli mevkideki insanları, yönetime yakınlaştırıp bağlamış, bu sayede, iç huzur sağlanarak yönetim daha da güçlenmişti. Bu durum Orkun yazıtlarına;*"Ben kendim hükümdar olduğumda, her yere gitmiş olan halk, öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi."* şeklinde yansımıştır (KT D. 27-28; BK D. 22-23).

Karluk seferinden sonra bir sefer daha vardır. Ancak, yazıttaki tahriplerden dolayı tarihini kesin olarak belirleyemediğimiz bu seferde Kök Öng ırmağı aşılmış, geceli gündüzlü yedi vakitte susuz arazi geçilmiş ve çorak bölgeye varılmıştı. Buradan öncü

birlikler gönderilerek Keçen'e kadar ilerlenmişti.(BK GD) Bu seferden sonraki sefer, Çin' e karşı yapılmıştır ve şu şekilde geçmektedir. *"……..Çin süvari ordusundan on yedi bin askeri birinci gün öldürdüm. Piyade ordularını ikinci gün tamamıyla öldürdüm…..gitti……."* (BK G. 1) Görüleceği üzere yazıt tahrip olduğu için detaylı bir şekilde okunamamaktadır. Çin'e yapılan bu sefere geçmeden önce, burada dikkat çeken bir husus vardır. Önceki sefere bakıldığında, yukarıda görüldüğü üzere Bilge Kağan'ın yaptığı bir sefer daha vardır. Ancak Yazıttaki bozulmalardan dolayı bu seferin içeriğini, hangi halka karşı olduğunu ve tarihi bilinememektedir. Bu satırda yazan seferi detaylı incelersek;

Kök Öngü çiğneyerek ordu yürüyüp, gece ve gündüz yedi zamanda susuz araziyi geçtim. Çorak araziye ulaşıp öncü askeri … Keçene kadar…… " (BK GD; Tekin 2010: 66-67*). yazmaktadır. Karşımıza Kök Öng nehri ve Keçen adlı iki yer adı çıkar. Bu işaretlerden yola çıkarak, bu seferin kime karşı yapıldığını öğrenmeye çalışacağız. Kök Öng nehrinin nerede olduğunu araştırdığımızda Gobi Çölünün ortasından akan bir ırmak olduğunu karşımıza çıkmaktadır. Moğolca adı Onyigin Gol'dür (Aydın 2016: 110). Keçen adlı yerin, neresi olduğuna bakıldığında ise Ordos bölgesinde bir yerleşim yeri olduğu görülmektedir (Aydın 2016: 100). Buradan hareketle, Kök Türk ordusunun sefer güzergahına baktığımızda, Ötüken'den çıkıp, Gobi Çölünde bulunan Kök Öng Irmağı geçilmiş ve yedi gün sonra, Ordos bölgesinde bulunan Keçen şehrine ulaşılmıştır. Bu dönemde Ordos bölgesinin Tang Devleti sınırları içerisinde olduğu görülmektedir. Bunun neticesinde, hangi halka karşı yapıldığı belli olmayan bu seferinde, Çin'e karşı yapıldığı ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu yüzden bu satırı da Çin seferleri içerisine dahil edeceğiz. Bilge Kağan, Karluk seferinden sonra Çin seferine çıkmıştır. Yukarıda bulunan Çin seferinin anlatıldığı satır ile kime karşı yapıldığı bilinmeyen, ancak, Çin'e karşı yapıldığını ortaya çıkardığımız satırları tekrar aşağıda gösterirsek; "Kök Öngü çiğneyerek ordu yürüyüp, gece ve gündüz yedi zamanda susuz araziyi geçtim. Çorak araziye ulaşıp öncü askeri … Keçene kadar……"(BK GD)"……..Çin süvari ordusundan on yedi bin askeri birinci gün öldürdüm. Piyade ordularını ikinci gün tamamıyla öldürdüm…..gitti…….* bu sonuç ortaya çıkmaktadır. BK G. 1; Tekin 2010: 66-67) Bilge Kağan'ın Çin'e yaptığı sefer öncesi ve sonrası gelişen olaylar hakkında, Çin kaynaklarında daha çok malumat vardır. Bundan dolayı bu seferlerini, Çin kaynaklarından yararlanarak anlatacağız. Bilge Kağan gittikçe ülkeye hâkim olmaya

başlamıştı. Bu sıralarda, daha önce Çin'e gidip Tang Devletine bağlanmış olan Kök Türklerin, Çin'de hayat tarzlarına müdahale ediliyor, zorla değiştirilmeye çalışılıyordu. Ellerinden silahları alınmıştı. Bu yüzden avcılık yapamıyorlardı (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5173-5174; Xin Tang Shu 215B: 6052; Tongdian 198: 1075A). Böylece asimilize edilerek, Çin kültürüne uyumları daha kolay sağlanmış olacaktı. Bu durum Kök Türkler arasında huzursuzluğa sebep oldu (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5173-5174; Xin Tang Shu 215B: 6052; Tongdian 198: 1075A). Bundan dolayı Tang Devletine bağlı bu Kök Türkler isyan ederek Kök Türk Devletine geri döndüler. Bu aileler, Kök Türk Devletine geri dönünce, Bilge Kağan'ın gücünün daha çok artmasına neden oldular (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5173-5174; Xin Tang Shu 215B: 6052; Tongdian 198: 1075A). Ülkedeki boy isyanlarını bastırıp, iç huzuru sağlayan Bilge Kağan, bu yüzden, kadim Kök Türk politikası gereği, Çin'i baskı altında tutmak istiyordu. Ülke içerisindeki isyanlar bittiği için, artık Çin'e karşı sefer yapmak istedi. Ancak Vezir Tonyukuk, bu duruma engel olmuştur. Değerli düşüncelerini Bilge Kağana bildirerek; Tang Devleti hükümdarı cesur, akıllı, insanları da uyum içindedir. Bizim ülkemizde bu yıl hasat iyi geçti. Bu yüzden ülkemizde bir sorun yok (Xin Tang Shu 215B: 6052). Halkımızı askerlerimizi henüz yeni topladık, halkımız henüz yorgundur, onları dinlendirmeli ve iyileşmelerini sağlamalıyız (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5174; Tongdian 198: 1075A). Bu yüzden güçlenip eski güçlerine gelmeleri için bir kaç yıl beklemeliyiz. Bu süre zarfında halk ve asker, beslenip eski güçlerine kavuştukları takdirde Çin'e karşı sefer yapabiliriz demiştir (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5174; Tongdian 198: 1075A; Wenxian Tongkao 文獻通考 2692B). Bundan başka Bilge Kağan, şehirlerin etrafına kaleler ve surlar yapmak istedi. Bu sıralarda Budizm ve Taoizm'e meyletmişti. Budizm ve Taoizm' in ülke içerisinde daha çok yayılmasını istiyordu. Bu yüzden tapınaklar inşa etmek istedi. Bunun nedeni, 714 yılında Çin'de çıkan bir fermanla, Budizm'in Çin'de yasaklanmasıdır (Gumilev 2002: 386) Bilge Kağan, böylece Çin'de bulunan Budistlerin hamiliğini üstlenerek Tang Devletine karşı güçlü bir müttefik elde etmiş olacaktı. Bu düşüncelerini bilen Tonyukuk yine söz alarak, Bunun olamayacağını, Budizm ve Taoizm' in Kök Türkler için uygun olmayacağını söyledi (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5174; Xin Tang Shu 215B: 6052; Tongdian 198: 1075A; Wenxian Tongkao 2693A). Sözlerine devam ederek, Kök Türklerin insan ve aile sayıları çok az, hatta Çinlilerin yüzde biri bile değildi. Bununla birlikte Çinlilere karşı çoğunlukla galip geliniyordu.

Bunun nedenini Türklerin sürekli oturdukları bir yerin olmamasına, sular ve otlakların bol olduğu yerlerin takip edilmesine, göçebe bir yaşam tarzına ve avcılığa bağlıyordu (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5174; Xin Tang Shu 215B: 6052; Tongdian 198: 1075A; Wenxian Tongkao 2693A). Avcılık, Türkler için önemli bir geçim kaynağıydı. Bu sayede savaş pratiği de yapılmaktaydı. Türkler kuvvetli olduklarında saldırıp yağmalıyorlar, zayıf olduklarında ise kaçıp, ormanlarda ve dağlarda saklanıyorlardı. Çinlilerin asker sayısı çok olsa dahi Kök Türkler karşısında güçsüzdü. Eğer şehrin etrafına sur inşa edilir ve içerisinde otururlarsa, eski gelenek veyaşam tarzları değişebilir, Bunun sonucunda ise Tang Devleti ile yapılan savaşlarda yenilip, Çinliler tarafından ele geçirilebilirlerdi (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5174; Xin Tang Shu 215B: 6052; Tongdian 198: 1075A; Wenxian Tongkao 2693A). Ayrıca Budist ve Taoist öğretiler, insana iyilik ve hoşgörü öğretiyor, bu ise savaşıp güç kazanmanın bir yolu değildir dedi. Zaten Çin'e gidip yerleşen Türkler, orada yerleşik hayata zorlanıp, gelenekleri yok edilmeye çalışılıyordu. Budist ve Taoist öğretiler, ülkede desteklenip yaygınlaştırılırsa, insanlar ve de devlet, bu din yüzünden zayıflayabilirdi (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5174; Xin Tang Shu 215B: 6052; Tongdian 198: 1075A; Wenxian Tongkao 2693A). Savaş durumunda güçlü olmak gerekirdi. Budizm ise halkı ve askerleri zayıflatan bir din di. Tonyukuk'un anlattıklarını dinleyen Bilge Kağan, ikna oldu ve onun söylediği her şeyi kabul etti (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5174; Xin Tang Shu 215B: 6052; Tongdian 198: 1075A; Wenxian Tongkao 2693A). Bu sebepler neticesinde, Çin' e karşı sefer yapmaktan vazgeçerek, barış yanlısı bir politika izlemeye başladı. Bunun göstergesi olarak Çin'e elçi gönderip barış teklifinde bulundu. Ancak Çin Hükümdarı Xuan Zhong bu barış teklifini kabul etmedi (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5174; Xin Tang Shu 215B: 6052). 720 yılının sonu, Kök Türklere kesin bir darbe vurmak isteyen İmparator, bu nedenle kapsamlı bir plan hazırlamıştı. Çin Ordularının başında Shuo-Fang Bölgesi komutanı Wang Chün'ün olduğu büyük bir ordu hazırlandı. Ayrıca, Kök Türklere tabi boylar ile Kök Türk hanedanının içerisinde bulunan kişilerle de gizli ittifak yapıldı. Batıdan Basmıllar, doğudan Kıtan ve Tatabılar, güneyden de Çin orduları harekete geçecek, Kök Türk orduları bu üçlü ittifak arasında sıkıştırılmış olacaktı (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5174; Tongdian 198: 1075A; Wenxian Tongkao 2693A). Böylece ordu yok edilip, Kök Türk çadır sarayı ele geçirilecekti. Ayrıca Kırgız reisi Kutlug Bilge Kağan ve Kapgan Kağan'ın oğlu, sol Bilge prensi Mo Tigin, Sağ

Bilge prensi A-shih-na Bilge Tigin, Yen Shan bölge prensi Huo-pa-shih-sihi-pi ve birkaç boy da Çinlilerle ittifak yaptılar (Xin Tang Shu 215B: 6052). Sayıları 300 bini bulan Çin müttefik orduları harekete geçtiler. Kıtan ve Tatabılar doğudan, Basmıllar ise batıdan ilerlemeye başladılar. Bu ittifak karşısında Bilge Kağan endişe duydu. Tüm bu durum neticesinde Tonyukuk tekrar harekete geçerek bir plan yaptı. Basmıllar bugün Beşbalık'talar. Kıtan ve Tatabılar ise doğuda çok uzakta bulunuyorlar (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5174. Bu iki güç arasındaki mesafe çok uzak olduğundan güçlerini birleştiremeyeceklerdir. Tang Generali Wang Chün'ün ordusu da buraya gelemez. Eğer gelirlerse, otağımızı üç günlük yol kadar, kuzeye doğru çekebiliriz. Tangl ordusunun yiyecek ve iaşeleri bittiğinde ise kendiliğinden geri döneceklerini söyledi (Jiu Tang Shu 194A: 194A: 5174). Basmıllar ise dikkatsiz ve açgözlüdür. Hareket emri verilirse buraya ilk önce onlar gelecekler. Tang ordusu kumandanları arasında anlaşmazlık var, kolay geçemezler. Bu yüzden Tang ordusundan önce, Basmıllar tek başlarına gelirse hemen saldırıp onları yenip ele geçirmek daha kolay olur dedi (Jiu Tang Shu 194A: 5174). 721 yılı sonbaharı, Tonyukuk'un bir kez daha haklı olduğu ortaya çıktı. Diğerlerinden ayrı olarak hareket eden Basmıllar, tek başlarına Kök Türklere hücum ettiler, ancak korkup geri çekildiler (Jiu Tang Shu 194A: 5174; Xin Tang Shu 215B: 6052; Tongdian 198: 1075A; Wenxian Tongkao 2693A). Ardından harekete geçen Bilge Kağan, Beşbalık'a doğru ilerledi ve burayı ele geçirdi. Sonra Basmıllar üzerine baskın yaptı. Bu baskın neticesinde Basmıllar kaçarak Beşbalık kalesine sığınmak istedilerse de, Bilge Kağan burada erkek ve kadın hepsini yakalayıp geri döndü (Jiu Tang Shu 194A: 5175). Böylece Basmıl seferi ile birlikte, Çin Hükümdarının planına darbe vurulmuş oldu. Sırada sadece Çin kalmıştı. Bu yüzden, Çin üzerine harekete geçti. Tonyukuk, Kansu eyaletindeki Ch'ih-ting ve Liang Chou'yu şehirlerini ele geçirip birçok koyun ve at yağmaladı (Jiu Tang Shu 194A: 5175; Xin Tang Shu 215B: 6053; Tongdian 198: 1076B; Wenxian Tongkao 2693A). Ancak kalelere girilmedi. Bu seferde, Kök Türk ordusunun başında Tonyukuk vardır, ancak, Bilge Kağan döneminde olmuştur ve ordu komutanı sıfatı Bilge Kağanındır. Bundan dolayı, bu seferleri de Bilge'nin olarak saymaktayız. Bunun üzerine İmparator, Yang Ting Shu'yu general olarak bu bölgelere atayarak, Kök Türklerle savaşmak için gönderdi (Jiu Tang Shu 194A: 5175; Xin Tang Shu 215B: 6053; Tongdian 198: 1076B; Wenxian Tongkao 2693A). Yardımcıları ise Lu Kung-li ve Yüan Teng'di. Tonyukuk yine devreye girerek,

bu generalin, kaleleri çok iyi savunursa onunla barış anlaşması yapacağını, ancak asker gönderirse onlarla savaşı yapacağını söyledi (Jiu Tang Shu 194A: 5175; Xin Tang Shu 215B: 6053; Tongdian 198: 1076B; Wenxian Tongkao 2693A). Neticede Tonyukuk yine haklı çıktı. Komutanlardan Li Kuang ve Yüan Teng, savaşmak için harekete geçtiler. Ancak hava çok soğuktu ve kar yağıyordu (Jiu Tang Shu 194A: 5175; Xin Tang Shu 215B: 6053; Tongdian 198: 1076B; Wenxian Tongkao 2693A). Bu yüzden Çinli askerler soğuk hava ve rüzgâr nedeni ile kolları donmuş, derileri çatlamıştı. Tüm bunlar neticesinde oklarını kullanamadılar. Bu sebeplerden dolayı, Çinliler ağır bir mağlubiyet aldılar (Jiu Tang Shu 194A: 5175; Xin Tang Shu 215B: 6053; Tongdian 198: 1076B; Wenxian Tongkao 2693A).

Çin kaynaklarında, Çin ordusunun mevcudu hakkında bir sayı yoktur. Ancak Bilge Kağan Yazıtında, Çin süvari birliğinin mevcudunun on yedi bin olduğu görünmektedir. Bu savaşın tarihine baktığımızda, Bilge Kağan Yazıtında geçen yerler tahrip olduğu için okunamamaktadır. Ancak yazıtta geçen Çin üzerine yapılan bu seferden sonra, Bilge Kağan 38 yaşında Kıtaya doğru sefer yaptığı için, bu savaşın 717 ile 721 yılı arasında olduğu görülmektedir. Çin kaynaklarına baktığımızda ise bu savaşın, 720 de başlayıp 721 yılına sarktığı görülmektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5174). Bundan dolayı, bu savaşın Bilge Kağan Yazıtında da, Bilge 37 yaşındayken, yani 720 yılında yapılmış olabileceği muhtemeldir. Bu savaştan sonra sıra, Çin ile ittifak yapan Kitay ve Tatabılara gelmişti. Bilge 38 yaşındayken 721 yılında Kıtaylar üzerine sefere çıktı. Ancak Bilge Kağan Yazıtında bu sefer hakkında daha fazla bilgi mevcut değildir. Çin kaynakları da bu sefer hakkında bir bilgi vermemektedir. Bu seferden bir yıl sonra, 722 yılında ise, Bilge, Tatabılar üzerine seferde bulundu. Bu seferler neticesinde, Kitay ve Tatabı reisleri, tüm malları, kadın ve çocukları ile birlikte Kök Türklerin eline geçmişti (BK G. 3-7; Tekin 2010: 66-67). Bu savaştan sonra, Bir başka savaş daha olmuştur. Ancak Yazıtın bu kısmı maalesef tahrip olduğu için, kimlere karşı olduğu bilinmemektedir. Bu seferin tarihi de 722 yılı olduğu görülmektedir. Bu dönemlerde Çin ile Kök Türk Devleti arasında barış söz konusuydu. Uzun süre Çin sınırlarına, herhangi bir Kök Türk akını olmamıştı. Bilge Kağan, bu dönemde, Çin ve diğer halklar ile yapılan bir dizi savaştan sonra ilişkileri düzeltmiş, uzun süre bir savaş olmadığı için, halkın refah düzeyi de artmaya başlamıştı. Ancak bu yıllarda Tibetliler, Çin'e saldırmayı düşünüyorlardı. Fakat tek başlarına hareket edemedikleri için Kök Türklere mektup

göndererek ittifak yapmak istediler (Jiu Tang Shu 194A: 5177; Wenxian Tongkao 2693B). Bilge Kağan ise, Tang Devleti ile barışın zor tesis edildiğini, bu durumun barışı bozacağını düşünerek ittifak teklifini kabul etmedi. Hatta bu mektubu, Buyruk Çor ile birlikte Tang Hükümdarına gönderdi (Jiu Tang Shu 194A: 5177; Wenxian Tongkao 2693B). Bu durumdan çok hoşnut kalan İmparator, Kök Türk elçisine çok fazla ihtimam gösterdi ve büyük bir ziyafet tertip ederek birçok hediye sundu. Bu olayda sonra, Göktürk-Çin ilişkisi adına önemli olaylar da gelişti. Shuo-fang bölgesindeki Shuo-ch'eng'te karşılıklı pazar kurulup ticaret yapılacaktı. Ayrıca her yıl yüz binlerce top ipek, sınıra gönderilerek hediye olarak Kök Türklere verilecekti (Jiu Tang Shu 194A: 5177; Wenxian Tongkao 2693B).

Devletin bu refah durumu Orkun Yazıtlarında da geçmektedir.[57] Yazıtlardan da anlaşılacağı üzere, bu barış dönemi uzun sürmüştür. Yine Bilge Kağan Yazıtında, bu dönem için; "*Bu halk üzerine tahta oturdum. Tahta oturduğumda ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri ve halkı kıvanç duyup sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı, Bu devirde kendim tahta oturup bunca değerli yasayı dört bucaktaki (halk üzerine işler hale getirdim)"* (BK D. 2; Tekin 2010: 50-51). şeklinde söylenir. Yazıtlardan Bilge'nin, otuz dokuz yaşından, elli yaşına kadar on bir yıl bir savaş yapmadığı görülmektedir. Bilge Kağan'ın son seferi Tatabılar üzerine olmuştur. Bilge, elli yaşındayken, 733 yılında Kıtanlar ve Tatabılar ayrılmıştı. Bu yılda Generalleri Ku yönetiminde isyan etmişlerdi. Bu yüzden, Tatabılar üzerine sefere çıkan Bilge Kağan, Tönker dağında General Ku komutasındaki Tatabıların kırk bin kişilik ordusunun otuz binini öldürdü. Bu sırada oğlu hastalanıp ölünce, General Ku'yu oğlu için balbal olarak dikti (BK G. 9) Bu savaştan bir yıl sonra Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında yani 25 Kasım 734 yılında zehirlenerek vefat etmiştir (BK GB. 1).

Bilge Kağan'ın seferlerini aşağıda bir tablo da gösterirsek;

[57] Bu yerde oturup Çin halkı ile **(KT G5)** (ilişkileri) düzelttim (Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar. Tanrı bağışlasın, ilahi lütufum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım; sayıca az olan halkı çoğalttım, güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım. Dört bucaktaki halkları hep (kendime) bağımlı kıldım. (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi bana bağımlı oldular, (bana) hizmet ediyorlar."(KT G. 4-5, D. 29-30; BK D. 23-24; Tekin 2010: 20-21, 32-33, 58-59)

Bilge Kağan'ın Seferleri	
716	Uygurlar
717	Oğuzlar
717	Kıtay-Tatabı
717	Karluk
718	Karluk
720-721	Basmıllar
720-721	Çin (Ch'ih-ting ve Liang şehirleri)
720-721	Çin ana ordusu ile
721	Kıtay
722	Tatabı
722	(?) Kitay?
733	Tatabı
Toplam	12

Tablo : 3

Böyle bir tablo ortaya çıkmaktadır. Tablodan da anlaşılacağı üzere, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Bilge Kağan'ın seferleri hakkında yazan, kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay ve Tatabı halklarına doğru, güneyde de Çin'e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim..... savaştım sözlerindeki 12 sefer ve savaşın doğru olduğu ortaya çıkmaktadır. Son dönemleri Çin ve çevre halklar ile barışçıl bir şekilde geçen Bilge Kağan, veziri Buyruk Çor tarafından zehirlenmiştir (Jiu Tang Shu 194A: 5177). Kaynaklarda Bilge Kağan'ın ne sebeple zehirlendiği yazmamaktadır. Ancak Buyruk Çor birkaç kez Çin'e elçi olarak gönderilmişti. Burada, Tang Devletinden etkilenmiş olabilirdi (Taşağıl 2004, c.3: 53). Bilge Kağan, zehirlendikten sonra hemen ölmedi. Buyruk Çor tarafından öldürüldüğünü anladı ve onun bütün ailesiyle birlikte iş birliği yapan herkesi öldürdü (Jiu Tang Shu 194A: 5177). Kendisi de köpek yılının onuncu

ayının yirmi altısında vefat etmiştir (BK G. 10). Bilge Kağan'ın ölüm tarihine baktığımızda, köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat ettiği yazmaktadır. Bu tarih, miladi takvime göre 25 Kasım 734 yılını göstermektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5177; Xin Tang Shu 215B: 6054). Bu bilgiden, Bilge Kağan'ın 51 yaşında öldüğü sonucuna ulaşırız. Çin kaynaklarına bakıldığında ölüm tarihi hakkında değişik bilgiler vardır. Bir kaynak, Bilge Kağan'ın 732 yılında öldüğü yazmaktadır (Jiu Tang Shu 194A: 5177). Bir diğer kaynak ise 734 yılına öldüğünü söylemektedir (Xin Tang Shu 215B: 6054). Bilge Kağan Yazıtındaki bilgilerle karşılaştırıldığında, birinci kaynağın yanlış olup ikinci kaynağın doğru olduğu görülmektedir. Cenaze töreni ise 22 Haziran 735 yılında yapıldı (BK G. 10; Taşağıl 2004, c.3: 53). Oğlu, onun için büyük bir cenaze töreni tertip etti. Çin'den Lisün Tay Sengün kumandasında beş yüz kişi gelmişti. Altını ve gümüşü bol miktarda getirdiler. Sandal ağacı da getirmişlerdi. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını ve kulaklarını kesti. En iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını hediye olarak verdiler (BK G. 11-12; Tekin 2010: 68-69). Bilge Kağan'ın mezarının yapımı için birçok ağaç ve taş getirilerek bir türbe inşa edildi (BK G. 15). Bilge Kağan adına yazılan kitabe, Yollug Tigin tarafından bir ay dört günde süslenip yazıldı (BK GB). Tang Hükümdarı, Bilge Kağan'ın cenaze töreni için bir fermanla birlikte Li Ch'üan'ı başsağlığı ve İjan'ı, Kağan ilan etmesi için gönderdi. Bilge Kağan'ın Çince metnini yazması için ise İmparator tarafından, Li Jung vazifelendirildi (Jiu Tang Shu 194A: 5177; Xin Tang Shu 215B: 6054) Bilge Kağan'ın ölümü üzerine devlet adamları Bilge Kağanın oğlu İjan'ı Kağan olarak tahta geçirdiler (Jiu Tang Shu 194A: 5177; Xin Tang Shu 215B: 6054)

3. BÖLÜM: KÖL TİGİN YAZITINDA GEÇEN BOY-HALK ADLARI, UNVANLAR, TERİMLER, KİŞİ VE YER ADLARI

3.1. KÖL TİGİN YAZITINDA GEÇEN BOY ADLARI

3.1.1. Otuz Tatar

Otuz Tatar adı, kitabelerden, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında, Mu-kan Kağan'ın cenaze törenine gelen halklar arasında ve İlteriş Kağan zamanında, Kök Türklere düşman boylar arasında geçmektedirler. Yine aynı yazıtlarda Dokuz Tatar olarak da yazıldığı görülmektedir (KT G. 1, D. 4,14; BK D. 5, 34). Dokuz Tatar adı ilk olarak Orkun Yazıtlarından, sadece Bilge Kağan Yazıtında geçmektedir. Bu durumun nedeni bilinmemekle birlikte, kitabelerden, Dokuz Tatar adının 716 yılından sonra ortaya çıktığını görmekteyiz. 716 yılında, Kök Türklerin isyan eden Oğuzlar üzerine birçok seferi olmuştur. Bu seferlerden birinde, Kök Türkler tarafından yenilen Oğuzlar, Dokuz Tatarlar ile ittifak yaparak, Kök Türklerin üzerine tekrar yürüdüğü ve Bilge tarafından tekrar yenildikleri yazmaktadır (BK D. 34). Bu dönemden başlayarak, Uygur döneminde de, Otuz Tatar adı, daha çok Dokuz Tatar olarak geçmektedir (ŞU, D. 1-3). Kaynaklara baktığımızda Tatarların Kök Türkler zamanında Togla Irmağının doğusundaki topraklarda oturduğu görülmektedir (Barthold 1990: 31; Kurat 2010: 136). Bilge Kağan Agu denen yerde, Tatar ve Oğuz ittifakıyla savaşarak onları yenmişti (BK D. 34). Orta Asya Türk tarihine baktığımızda en karışık konulardan birisi de Tatarların Türk olup olmadığı konusudur. Çin kaynaklarında Moğolca konuşan her topluluğa Tatar denmekteydi (Sümer 2011, c. 40: 168-170). Bazı araştırmacılar Tatarların; Moğol, Proto-Moğol soyundan geldiklerini yazmaktadırlar (Kafesoğlu 2009: 97; Ögel 2010: 558; Barthold 1990: 31; Kurat 2010: 136). Bazı araştırmacılar ise, Tatarların, Çin kaynaklarında geçen Moğol kavimlerinden Shi-wei'ler olduğunu iddia etmektedirler (Liu: 2011: 165-169; Gumilew 2002: 337).

Çin kaynaklarına baktığımızda Tatar adı, 13. yüzyılda "T'a-t'a-erh", "T'a-T'a-T'ai" olarak geçmekte ve Moğol kabileleri arasında gösterilmektedir (Eberhard 1996: 182). Kaşgarlı Mahmut eserinde Tatarları Türk olarak göstermekle birlikte, bir kısım

Türkologlar da Tatarları Türk olarak kabul etmişlerdir. (DLT: 411; İnan 1975: 913; Gömeç 2011: 161). Tarihi kayıtlara baktığımızda tarih boyunca Otuz Tatar ve Dokuz Tatarları hep Türk boyları ile birlikte hareket ettiği görmekteyiz. Çeşitli savaşlarda ittifaklarda bulunmuşlar ve aynı kültüre sahip olmuşlardır (Liu: 2011: 169). Bundan dolayı etnik yapısı ne olursa olsun, günümüzde Tatarlar, Türkleşerek bu kimlikleri ile var olmaya devam etmektedirler.

3.1.2. Tokuz Oğuz

Dokuz Oğuz adı, Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarının yanı sıra, Şine Usu, Ongın gibi Türk Yazıtlarında geçmektedir. Dokuz Oğuzlar, kalabalık Oğuz Boylarının içindeki birkaç boyun oluşturmuş olduğu bir konfederasyon şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Dokuz Oğuzlar, ana kütlesi olan Oğuzlardan farklı oluşmuş bir boy olarak görülmemelidir. Zira kitabelerin bazı satırlarında Oğuzlardan bahsederken, bazen Dokuz Oğuz'un yerine sadece "Oğuz" diye yazılması, Dokuz Oğuzların, ana kütle olan Oğuzlar ile aynı olduğunu doğrular niteliktedir (KT D. 28; K. 4, 6, 7, 8; BK D. 32, 34, 38; TYK G. 3, 5, 7, 9; D. 5,; TYK ikinci taş, G. 5; K. 4). Yazıtlarda, Dokuz Oğuzlardan bahseden satırlara baktığımızda daha çok Göktürk-"Oğuz-Dokuz Oğuz" savaşlarından, bahsedilmektedir. Dokuz Oğuzların adı Çince kaynaklarda "Jiu Xing", "九姓", "Dokuz Boy" olarak geçmekle birlikte; "Dokuz kabile", "Dokuz kabilenin Türkleri" veya "T'ie-le 'lerin dokuz boyu" diye kaydedilmektedir (Jiu Tang Shu **舊唐書** 67: 2479; Xin Tang Shu **新唐書** 93: 3814; Zizhi Tongjian **資治通鑑** 193: 6070). Dokuz Oğuz Konfederasyonu, Çin'deki Sui (隋) (581-618) ve Tang (唐) (618-907) Hanedanları döneminde, Çinlilerin (鐵勒) "Tie-Ie" dedikleri birçok boyu kapsayan grubun içindeki bazı boylardan oldukları yazılmaktadır (Hamilton 1997: 190-195).

Togla ırmağının kuzeye dönerken yaptığı kıvrımın kıyısında ve Sır Derya havzasında oturan Dokuz Oğuzlar şu boylardan oluşmaktaydılar: 1. Uygurlar, 2. Pu Gu (bügüt) 僕固, 3. Hun 渾, 4. Bayırku, 5. Tonra (Tongra), 6. Si Jie (sıkır/sıkar) 思結, 7. Qi bi (ki pi) 契苾, 8. A-tie veya Hie-Tie (Ediz) 阿跌, 9. A-pu-sse. Daha sonra, Sie-yen-t'o (Şö-yen-to) ve Ku-luwu-ku boyları da bu konfederasyon yapısına katılmışlardır. Görülmektedir ki bu boy konfederasyonu, ana yapısını korumakla birlikte bazı boyların

girip çıkmasıyla çok az değişikliğe uğramıştır (Tang Hui Yao 唐會要 98: 1774; Liu: 2011: 214; Hamilton 1997: 196; Sümer 2007, c. 33: 325-330). "Dokuz boy" adı, Çin Kaynaklarında ilk kez 629-630 yıllarında görülmektedir. Çinli General Li Chiang, kendisine yenilen Kök Türk Kağanı İl Kağan'ın 頡利 Gobi çölünün kuzeyindeki "Dokuz Kabile"ye kaçacağını düşünmüştür (Jiu Tang Shu 67: 2479; Xin Tang Shu 93: 3814; Zizhi Tongjian 93: 6070). Çin kaynaklarında doğruca Dokuz boy diye kaydedilmesi, onların bizzat Türk'lerden teşekkül olduğu ve ayrı bir isim olarak belirtilmesine ihtiyaç duyulmadığını göstermektedir. Diğer taraftan yine Dokuz Oğuzların Türk olduğuna dair kanıt olarak Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında geçen "*Türük Oğuz beğleri bodun eşidin*" (KT D. 22; BK D. 18), cümleleri ile "*Dokuz Oğuz halkı, kendi halkım idi*" (KT K. 4). cümlesi buna örnek gösterilebilir. Bu kayıtlardan önce Çin kaynaklarında, Dokuz Boy ile ilgili başka bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu durum, bizlere Dokuz Boy konfederasyonunun kuruluşunun çok eskiye gitmediğini düşündürmektedir. Dokuz Oğuzların kuruluş tarihi tam olarak bilinmese de, Çin kaynaklarındaki bilgilerden yola çıkarak 7. yüzyıl başlarında örgütlendiklerini düşünmek mümkün görünmektedir. Zaten kaynaklarda, Kök Türk tarihine bakıldığında, 627 yılından önce Oğuz adı geçmemektedir (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre….*: 92). Kök Türk Devleti egemenliğinde bulunan Dokuz Oğuzlar, Kök Türk Devletinin yıkılmasından sonra, Çin'e bağlanarak askeri valilik unvanları almışlardır (Zizhi Tongjian 203: 6435). İkinci Kök Türk Devleti kuruluş aşamasında, Ötüken'e hâkim olmak için Dokuz Oğuzlar ile bir dizi savaş neticesinde onları yenerek, Ötüken'e hâkim olmuştur (TYK G. 1-10; Ergin 2012: 67-71). 8. yüzyıla gelindiğinde Kök Türk ve Uygur Yazıtlarına baktığımızda, Oğuzlar anlatılırken Dokuz Oğuz kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Kapgan Kağan zamanında, büyük boy isyanları yaşanmıştır. Bu isyanların en büyüğü, Dokuz Oğuz isyanlarıdır. Dokuz Oğuzlar ile Kök Türkler, bir yılda 6 kez savaşmıştır. Bu savaşlar neticesinde dokuz Oğuzlar, Çin'e göç etmişlerdir (KT K. 4; BK D. 35). 745 yılında Dokuz Oğuzlardan olan Uygurlar, Kök Türkleri yenerek yeni bir devlet kurdular. Şine Usu Yazıtı'na baktığımızda Moyençor Kağanın üzerine otorite kurmaya çalıştığı boylardan bahsederken "*sekiz boy*" demesi, Dokuz Oğuz birliğinin, Uygurlar dışında kalan sekiz boyunu kast ettiği göstermektedir (ŞU, D. 1, 3, K. 5; Hamilton 1997: 200; Kafesoğlu 2009: 152). Yine bu yazıtlardan, Uygurların, dokuz Oğuzlar ile savaştığı görülmektedir (ŞU, D. 10). Bu bilgilerden sonra Orkun

havalisinde Dokuz Oğuzlar hakkında çok fazla bilgiye rastlanılmamaktadır (Sümer 2016: 23). Bunun nedeni, muhtemelen bu yıllarda, bulundukları yerden batıya doğru göç hareketinden kaynaklı olmalıdır. Müslüman kaynaklarına baktığımızda, Dokuz Oğuz kelimesinden çok, "Oğuz" kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Halife Mehdi zamanında (775-785) Oğuzların Maveraünnehir bölgesine geldikleri yazılmakta ve 820 yılı civarındaki Oğuz akınlarından bahsedilmektedir (Sümer 2016: 23). Bu bilgiler, Oğuzların batıya doğru göç hareketlerine başladıklarını göstermektedir. Hududül-âlem'de yazan bilgilere göre nüfusu en kalabalık Türk ülkesi Oğuzlardır. En önemli hayvanları koyun, at ve sığırdır. Birçok güzel hayvan kürkü ticaret yaptıkları da söylenmektedir (Minorsky 2008: 94-95).

3.1.3. On-Ok

On aileden oluşan On-oklar, Kök Türklerin batı kanadını teşkil ediyorlardı. Kök Türk Yazıtlarında, On-oklardan, genellikle *"On-ok oğullarım"* şeklinde bahsedilmesi, Kök Türklerin, bu kalabalık boya ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. On-ok boyları Tou-lu/törü 豆盧ve Nu-Shi-Pi 弩失畢 diye iki ye ayrılmışlar ve Altay Dağları, Cungaryadan, Sırderya Irmağına kadar geniş coğrafyaya yerleşmişlerdir (Chavannes 2007: 27-28, 269-271; Gömeç 2011: 136; Boodberg 1939: 230-283; Salman 1998: 4). Beş Çor tarafından idare edilen Tou-lu (Tuglu) 豆盧; *Çumukun, Ho-lo-kiu, Che-Cho-t'i, Türgiş, Süngüz* adlarında beş boydan oluşur. Beş İrkin tarafından yönetilen Nu-Shih-Pi 弩失畢'lerin aileleri; *İzgil, Ko-Chou Kiue, Başkan, A-si-Kieni-Chou ve Ko-Chou-Tch'ou-Pan* adlı boylardır. Sır derya'dan Çu vadisine kadar olan yerlerde oturup Batı Kök Türkleri diye anılmışlardır (Chavannes 2007: 27-28, 269-271; Gömeç 2011: 136; Boodberg 1939: 230-283; Salman 1998: 4). Bu kabilelerden bir kısmı Çu-ye ve Çu-mi (Çumul) kabileleri ile birlikte 630 yılından sonra Kök Türk hakanlığının fetret devresinde, Beş-balık civarına yerleşmişler ve onlara Şa-t'o (Çince çöl veya Türkçe sadak? Veya Çiğiller?) Türkleri denmiştir (Kafesoğlu 2009: 96; Chavannes 2007: 21-27; Liu: 2011: 258; Eberhard 2007: 215, 218, 231). İstemi zamanında Kök Türklere

bağlanan On-oklar, 619 yılında Tong Yabgu'nun Batı Kök Türklerin başına geçmesi ile güçlü dönemlerini yaŞadılar (Gömeç 2011: 97).

630 yılına gelindiğinde ise Tong Yabgunun amcası Mo-ho-tu tarafından öldürülmesi ile karışıklığa sürüklendi. Tahta geçen Kağanlar ülke içinde düzeni sağlayamadılar ve bazıları Çin Hükümdarına elçi göndererek yardım isteğinde bulundular (Taşağıl 1999, c. 2: 65, 66). 635 yılına gelindiğinde Batı Kök Türk ülkesinin başına geçen İşbara Kağan, yeni bir boy teşkilatlanmasına giderek ülkesini on boya böldü. Her boyu idare eden reise birer ok verildi. Bundan sonra unvanları On Şad veya On-ok şeklinde söylenmeye başlandı ve On-ok, boyları sağ ve sol olmak üzere iki gruba ayrıldı (Taşağıl 1999, c. 2: 65, 66). Bir tarafa beş ok yani beş boy yerleştirilerek onlara Tuo-lu 豆盧 boyu adı verildi. Beş çorluk halinde teşkil edildiler. Bir çor bir ok idare edecekti. Sui-ye (tokmak)'nin doğusuna yerleştirildiler (Jiu Tang Shu 194B: 5184; Tongdian 1078A). Sağ grubu Nu-Shih-Pi 弩失畢 boyu oluşturdu. Beş büyük erkinlik halinde teşkil edildiler. Sui-ye (tokmak) 'nin batısına yerleştirildiler. Her bir boyu erkin idare edecekti. Bundan sonra bütün yeni teşkilatlanmadan sonra ortaya çıkan boylara genel olarak On Boy adını verdiler (Jiu Tang Shu 194B: 5184; Tongdian 1078A). Bu yeni teşkilatlanmaya rağmen Batı Kök Türk ülkesinde taht mücadelesi durmamıştır (Taşağıl 1999: c.2: 3). Fetret devrinde 651 yılına gelindiğinde On-okların Tou-lu boyundan olan Ho-lu (Uluğ İşbara) diğer, On-ok boylarını bir araya toplayarak bağımsızlığını ilan etti (Chavannes 2007: 63). Bundan dolayı, 656 yıllarına doğru Batı Kök Türk ülkesine büyük bir Çin seferi daha düzenlendi. Çin ordusunda Türk komutanlar önemli bir yer teşkil ediyorlardı. Ye-hsi ırmağı'na varan Çin ordusu ile yapılan savaşta Ho-lu (uluğ işbara) bozguna uğradı. On-okların beş boyunu oluşturan Nu-shih-pi'ler ile Tuo-lu'lar giderek Çin ordusuna teslim oldular (Jiu Tang Shu 215B: 6060). Buna rağmen fetret devrinde yine başkaldırmalar olmuştur, Kök Türk hükümdar soyundan Tu-ci'nin On-ok'ların başına geçip (676-678) Çin'e karşı Tibetle ittifak etmesi bunların en önemlisidir (Kafesoğlu 2009: 108; Chavannes 2007: 74).

İkinci Kök Türk zamanında, Kapgan Kağan döneminde Batı Kök Türk kanadındaki On-ok boylarından Türgişler, Çinliler ve Kırgızlarla birlikte Kök Türkler'e karşı ittifak etmişlerdir (Taşağıl 2004, c.3: 23). Kırgızlar üzerine sefer yapan Kapgan Kağan, Kırgızları itaat altına almış, sıra On-oklara Türgişlere gelmişti. Bu esnada Kapgan'ın hatununun ölümü, onun geri dönmesine yol açtı. Fetihler Tonyukuk, İni İl ve Bilge ile

devam etti (TYK K. 7; Taşağıl 2004, c.3: 23). Bu sırada Devlet nizamını düzenleyen Kapgan, kardeşi To-hsi-fu 'yu sol Şad, Kutluğun oğlu Mo-chü, (bilge) yi On-oklar üzerine sağ Şad ilan etti (Tongdian 198: 1073B; Taşağıl 2004, c.3: 67).

699 yılına gelindiğinde Küçük Kağan,(İni İl, Bögü), Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Kök Türk ordusu Altay Dağlarını aşıp Cungarya'ya vardıktan sonra Bolçu 'da Türgişleri bozguna uğrattı. Hükümdarı Wu-chih-le ile Yabgusu yakalanıp öldürüldü (Taşağıl 2004, c. 3: 37). Bu zafer neticesinde Türgişlerin bütün Nu-shih-pi ve To-lu kabileleri, yani Balkaş, İli, Isık Göl, ve Talas bölgelerindeki Türkler, Kök Türk hakimiyetine tekrar girdiler (KT D. 18. 19. 21; BK D. 16, 18; TYK B. 3; Taşağıl 2004, c.3: 28). Kapgan Kağanın son yıllarında, devlete bağlı boylara karşı sert bir tutum sergilediği görülmüştür. Bu nedenle On-ok boyunun sol kanad Şadı Tou-lu Çor, sağ kanad Şad'ı Beş Nu-shih-pi, beş erkinin oğul ve damatları, Kao-li Mo-nan-chih, Kao-wen-chien, Chia-tie askeri vaalisi Ssu-t'ai ve diğerleri, 715 yılında Çin'e müttefik olmak için teklifte bulundular (Jiu Tang Shu, 215A: 6048; Xin Tang Shu 194A: 5173; Tongdian 198: 1073B, C; Wenxian Tongkao 2692/b, 87). Bu münasebetler nedeni ile 711 yılında yapılan savaşta Bilge Kağan ve Köl Tigin tarafından yenildiler (KT D. 18; BK D. 16-17; Kafesoğlu 2009: 141; Chavannes 2007: 80). 753'e gelindiğinde Uygur egemenliği altına giren On-oklar, bu dönemde boylar arası çekişmelerden dolayı iyice zayıflamışlardır. Bu nedenledir ki gittikçe kuvvetlenen Karluklar, On-oklara karşı üstünlük kurarak 766 yılında On-okları egemenlik altına almışlardır (Kafesoğlu 2009: 145; Chavannes 2007: 85; Minorsky 2008: 301).

3.1.4. Bükli Çöllüg El

552 yılında, Bumın Kağan'ın cenaze törenine taziye için gelen halklardan bahsedilirken *"gün doğusundan "Bükli Çöl halkı, Bükli Çöl(lü)g (e)l*" (KT D. 4; BK D. 5) veyazıtların bir başka yerinde ise Kök Türklerin, fetret devrini yaşadığı 630-680 yıllarına işaret edilerek : *"Elli yıl hizmet etmişler, doğuda, gün doğusunda, Bükli Kağanına kadar sefer etmiş"* (KT D. 8; BK D. 8) şeklinde geçen bu halk hakkında, bu güne kadar araştırmacılar, tarihi, coğrafi ve dilbilim üzerinden inceleyerek birçok görüş ortaya koymuşlardır. İlk olarak Wilhelm Radlof, bu kelimeyi "Bökli Çöllüg el" şeklinde okuyup Bökli bozkır kabileleri olarak tercüme etmiştir (Tekin 2010: 82). Wilhelm

Thomsen ise bu kelimeyi Bökli çölüg il şeklinde okuyup "güçlü çöl halkı" olarak çevirmişken daha sonra bökli veya bükli kelimesinin yer adı olması gerektiğini düşünerek Bükli halkı olarak düzeltmiştir (Tekin 2010: 82). W. Bang-Kaup ise makalesinde, Bükli kelimesinin etimolojik olarak değerlendirerek Bükli ifadesinin sadece bir ormanı değil aynı zamanda bozkırı ifade edebileceğinden bahsetmektedir (Yıldırım 2017: 557-576, 559). Ona göre Bükli: Çin'in kuzey doğusunda bulunun ve kuzeyden güneye uzanan *Büyük Kingan* veya *Yak Alın* olarak adlandırılan bölgelerdir. Bükli çölün ise Gobi çölü olduğunu yazmaktadır (Yıldırım 2017: 557-576, 559). H. Namık Orkun ise bu sözcüğün Büklig olması grektiğini savunarak, çevirdiğinde Bükli Çöllig Eli, "ormanlarda çöllerde oturan kavim" olarak çevirmiştir (Orkun 1994: 75). Günümüzde de örneğini gördüğümüz Bük veya Bök Türkçede orman anlamına da gelmektedir. Bunlarla birlikte, A. von Gabain ise Bükli' yi bir halkın adı olarak düşünmüştür (Yıldırım 2017: 559).

Bükli kelimesine farklı bir açıklama getiren Sertkaya Bökli kelimesinin, Çince Moli 莫理 sözünün Çince telaffuzunun ve Korece'deki eski söylenişinin runik Türk harfleriyle yazılmış hâlidir diyerek kelimenin Çince (mo 漠: "çöl" + li麗: "ülke") görüşünü belirtmektedir (Sertkaya 2015: 1-11). Bu araştırmalardan başka, Bükli kelimesinin Çince karşılık ve telaffuzları üzerinden araştırma ve değerlendirme yoluna giden araştırmacılar, Bükli kelimesini Çince ve Grekçe kaynaklardaki Çince *Wuji-Mohe-Gaoli,* Grekçe *Mucri*, adları ile ilişkilendirmektedirler (Aydın 2016: 50). Grekçe kaynak olarak 8. yüzyılın başında yazılan Theophilactos Simocattes‟in eserinde Mucri kelimesi, Avarlardan bahsederken "Türklere yenilen Avarlar, *Mucri* denilenlerin toprağına yerleştiler. Bu millet Taugastların en yakın komşusudur" şeklinde geçmektedir (Whitby-Whitby 1986: 11-12). Mohe 靺鞨 adı ise Çin kaynaklarında şu şekilde geçmektedir. "Mohe 靺鞨'lar, Sushen 肅慎'ların toprağında yaşamaktadırlar. Hou Wei 後魏 sonraki Weiler (kuzey Wei-386-534) hanedanı zamanında onların adı Wuji 勿吉 diye söylenmekteydi (Yıldırım 2017: 559). Çin başkentinin 6 bin li kuzeydoğusundadır. Buranın doğusunda deniz vardır, batı taraftan Kök Türklere komşudur, güneyinde Gao-li 高麗 Kore ve kuzeyinde Shi-wei 室韋 bulunur (Jiu Tang Shu **舊唐書** 199: 5358). İlk olarak Josef Marquart ve daha sonra Chavannes Grekçe kaynaklarda geçen Mucri‟yi, Çince Wuji 勿吉 ile daha sonra da Mohe 靺鞨 kabilesi ile

ilişkilendirmiştir (Chavannes 2007: 293). Araştırmacı Iwasa Seiichirō, ilk olarak Bükli‟nin, Çin kaynaklarında Gaoli 高麗 veya Gaojuli 高句麗 (Koguryo: Kore) olarak geçerek Kore'yi ifade ettiğini yazmıştır (Yıldırım 2017: 559). Haussing ve Gumilev ise bu kavimin, Mançurya civarında yaşayan Mukriler olabileceğini belirtir (Haussing 1997: 184; Gumilev 2002: 415-416) Shiratori ise, makalesinde 5. ve 6. yüzyılda Jilin 吉林[58] 'den, Heilongjiang 黑龍江[59]' nehrinin aşağı bölgelerinde yaşayan Tunguzlara Çinlilerin Wuji 勿吉 dediklerini ve zamanla bu adın Mohe 靺鞨 olarak değiştiğini yazmaktadır (393). Bu halk, Çince-Sanskritçe sözlük Fanyu Zaming‟de Mokuri veya Mukuri olarak yazılmıştır (Yıldırım 2017: 559). Cen Zhongmian ise Çin kaynaklarında Moli 莫離 olarak geçmekte olan kelimenin "Bökli" olduğunu yazmaktadır (Cen 1958: 891-893).

Güney Sibirya sahasındaki Türk boyları üzerine çalışmalarıyla bilinen L. P. Potapov[60], "Bökli Bozkırı Halkı Üzerine" adlı makalesinde Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar gibi boylarla yaşayan ve adı "Bökli" olan bir boyun varlığından bahsetmektedir. Buna göre 17. yüzyıl Rus kayıtlarında Tuva havzasında Yenisey‟in sağ kıyısında "Bokli" veya "Bukli" olarak geçen halkın varlığından bahsetmektedir (Yıldırım 2017: 560-561). Ona göre Bökli halkı, Kıtan' ların ve daha sonra Moğolların baskısına maruz kalarak batıya ve kuzeye göçerek Yenisey taraflarına gelmiştir. Böylece 17. yüzyıldaki Bukli‟ler, Orkun Yazıtları‟ndaki Bökli‟ler ile aynı olduğunu belirterek, onların devamı olduğunu yazmaktadır (Yıldırım 2017: 560-561). Ayrıca makalesinde, 17. yüzyılda bölgedeki Rus yetkililerin Sibirya'daki coğrafî ve etnik adları duydukları gibi yazdıklarını söylemekte ve 1617 yılında Rus Çarlığı‟nda Yenisey kıyılarının "Bukli toprağı" diye yazıldığını makalesinde belirtmektedir (Yıldırım 2017: 560-561). Masao Mori ise, makalesinde Bökli veya Bükli sözü, "Bök eli" şeklinde okunması gerektiğini söyleyerek, "Bök" kelimesinin Çin kaynaklarında Gaojuli 高句麗 (Koguryo) olarak geçen, Güney Mançurya sahasını ifade etmekte olduğunu belirtmekte ve "el" kelimesini ise "memleket" olarak yazmaktadır (Yıldırım 2017: 562). 668 yılında yıkılan Gaojuli

[58] Çin'in kuzeydoğusunda bulunan bir eyalettir. Doğuda Kuzey Kore ve Rusya, kuzeyde Heilongjiang eyaleti, güneyde Liaoning eyaleti ve batıda İç Moğolistan ile sınır paylaşmaktadır.

[59] Çin'in kuzeydoğusunda bulunan bir eyalet ve aynı zamanda, Kingan Dağları ile Amur nehrinin bulunduğu eyalettir.

[60] Popatov, Leonid. P. "O Narode Bökliyskoy Stepi", Tyurkologiçeskiye İssledovaniya. Moskova-Leningrad, 1963. s. 282-291.

Devleti, Mo貊 (ve mo漠) adı verilen bir halk tarafından kurulmuştur (Yıldırım 2017: 562). Gök-Türkler, o devirdeki Korecede *mɐik, Çincede *mɐk olarak okunan bu halkın adını "bök" olarak telaffuz etmişler ve bunların yaşadığı yere "Böklilerin memleketi" anlamında "Bök eli" demişlerdir diye yazmaktadır. Bök sözü içinse üç kanıt sunmuştur. 1. Tibetçe bir el yazmasında Kore taraflarına Türkçe Muglig denilmiştir 2. 8. yüzyılda yazılmış Sanskritçe bir sözlük olan Fanyu Zaming'de Koguryo'ya Sanskritçe "Mokuri" adı verilmektedir (Yıldırım 2017: 562). 3. Simocattes'in tarihinde Mucri adından bahsetmesi. Koreli araştırmacılar ise Yazıtlarda geçen "Bökli Çöllüg El"in (Koguryo) yani Kore olduğunu, Bökli'nin Mökli olarak okunabilir olduğunu söylemektedirler. Bunun ise Mojuli 貊句麗 yani Maekguryŏ manasına geldiğini belirtmektedirler. Bu yer adı, Kuryŏ 句麗'nun Maekchok 貊族 (Maek halkı) olarak da geçtiğini dolayısıyla Kore'nin kastedildiğini söylemektedirler (Yıldırım 2017: 562). Saadettin Gömeç ise makalesinde Bükli Çöllüg el adını, "Bük Halkı" ve "Çöllüg İlliler" şeklinde ikiye ayırmıştır. "Bük İli"nin Kore olduğunu söyleyen Gömeç "Çöllüg" halkı ile adı "çöl" bağlantı kurarak Şato Türkleri ile ilişkilendirmiştir (Gömeç 2016: 48-51).

3.1.5. Apar

Avar adı Orkun Yazıtlarında sadece bir kez, Mu-kan Kağan'ın cenaze törenine gelen halklar arasında geçmektedir (KT D. 4; BK D. 5). Yazıtlarda "Apar" şeklinde geçen Avarlara, Bizans Abares, abaroi, Latin kaynaklar, Awari, Awares, Slavlar ise Abari, Obri demektedirler. Tarih boyunca araştırmacılar, Avarların kimliği konusunda ortak bir sonuca varamamışlarsa da günümüzde yapılan arkeolojik kazılar ve araştırmalar sayesinde onların Türk olduğu büyük ölçüde kesinlik kazanmış durumdadır (Kafesoğlu 2009: 160; Taşağıl 2010: 1). Avarların menşeinin kesinlik kazanamamasının, tarihi vesikalardaki karışıklıklardan kaynaklandığı görülmektedir. Bizans tarihçisi Simokkates, Kök Türkler tarafından yıkılan Juan-Juanların büyük gruplar halinde batıya doğru göç ettiğine dair bilgiler vermiştir (Kafesoğlu 2009: 160-161; Grousset 2006: 223; Taşağıl 2010: 1-2). Bunların, 558 yılında, Bizans'ın doğu bölgesine gelip Bizans'tan yerleşmek için yer isteyen grup ile aynı olduğu düşünülmüştür (Taşağıl 2010: 1-2). Bu bilgi ise onların Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa içlerine kadar hareket eden

Avarlar ile karıştırılmasına ve dolayısıyla onların Juan-juan yani Avar olarak adlandırılmalarına yol açmıştır. Fakat tüm bunlara rağmen Jaun-juanlar ile Avrupa'daki Avarlar soy ve kültür birliğine ait kesin bir bilgi söylenememiştir (Kafesoğlu 2009: 160-161; Grousset 2006: 223; Taşağıl 2010: 1-2). Ancak Çin kaynaklarında, Juan-Juanların yenildikten sonra, doğuya doğru kaçtıkları ve Çin devletlerine sığındıkları görülmektedir (Bei Shi 98: 3266; Zhou Shu 50: 909). Başka kaynaklara bakıldığında ise Avar adının Juan juanlardan önce batı Sibirya kavimlerinde ya da eski metinlerde değişik şekillerde, Abaris, Abar-Noi şeklinde geçtiği görülmektedir. Bu da bize juan-juanlardan farklı olarak bir Avar varlığı olduğunu göstermektedir (Kafesoğlu 2009: 160-161; Grousset 2006: 223; Taşağıl 2010: 1-2). Bir diğer hususta Tarihçi Simokattes'in kayıtlarda Avarları hakiki Avar ve sahte Avar diye ayırmasıdır (Whitby-Whitby 1986: 110). Kayıtlarda geçen Sahte Avarlar aslında Batı Türkistan - Kuzey Kafkasya arasında Don-İtil (Volga) nehirleri dolaylarındaki Ogurlar'a komşu olarak yaşayan ve Bizanslı tarihçi Menandros' un eserinde Avar adı ile anılan War-Khon (yani Var ve Hun adlı iki kabile)'lardır (Kafesoğlu 2009: 160-161; Grousset 2006: 223; Taşağıl 2010: 1-2). Bu kabileler, Kök Türkler, Hunlar gibi Türk lehçesini konuşan bu iki Türk grubu önce 350 yılını takiben bağlı oldukları Juan-Juan idaresini terk edip batıya yöneldiler (Grousset 2006: 223; Taşağıl 2010: 1-2). Akhun devletinin kuruluşuna katıldıktan sonra da; 458-459 yılındaki Hazar ile Aral'ın Kuzey sahasına gelen War ve Hun kabileleri daha sonra Abar (Avar) adını aldılar. Çin kaynaklarına baktığımızda ise, Ayrıca Simokkates eserinde Kök Türklere yenilen Juan-juanların doğuya doğru gittikleri ve Çin'in kuzey doğusunda Mucri halkına sığındığını yazmaktadır(Kafesoğlu 2009: 160-161;Taşağıl 2010: 1-2). Bundan dolayıdır ki Bumın Kağan'ın cenaze törenine katılan ve kitabelerde Apar olarak geçen kelime bizce batıdaki bu Avarları göstermektedir (Kafesoğlu 2009: 160-161; Taşağıl 2010: 1-2; Yıldırım 2017: 558). Batıya doğru ilerleyen Avarlar 558 yılında Sabarları yenerek Kafkasya'ya doğru ilerlediler. Bizans kumandanı Justin'le temasa geçtiler ve daha sonra Kandik adlı elçiyi İstanbul'a gönderdiler. Buradan tekrar harekete geçen Avarlar, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlardaki Dacia Bölgesine girdiler. Buradan tüm balkanları denetimler altına alarak buradaki Slav ve Ant halklarını kendilerine bağlamışlardır. Bundan sonra Bizans ile komşu olan Avarlar daha sonra onları vergiye bağlamışlardır (Kafesoğlu 2009: 163; Taşağıl 2010: s. 3; Kurat 1992: 26).

560 yılında Orta Avrupa'yı hâkimiyet altına alan Avarlar, burada büyük bir devlet kurdular. Hükümdarları, Bayan Han önderliğinde Avarlar Franklara üstünlük sağladılar ve Bizans sınırlarına girerek Belgrat ve başka Bizans şehir ve kalelerini ele geçirdiler. Bu başarı, Avarlara Balkanların yolunu açmış ve 619 ve 626 yıllarında İstanbul'u iki kez kuşatmışlardır (Rasonyi 1983: 79; Taşağıl 2010: 5-9). İkinci kuşatmayı Sasani Hükümdarı 2. Hüsrev ile birlikte yapılmıştır. Fakat bu kuşatmalar, donanmanın olmayışı yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 8. Yüzyıla gelindiğinde Avarlar gittikçe zayıflaması sonucunda Bulgarlar, Balkanları, Slavlar ise Tuna bölgesini ele geçirmişlerdir. Avar devleti 791 yılında başlayan Frank akınları sonucu, 805 yılında yıkılmıştır. Avarlar zamanla milli benliklerini kaybetmişler ve Hıristiyanlığı kabul ederek halk ile karışmışlardır (Rasonyi 1983: 79; Taşağıl 2010: 5-9; Kafesoğlu 2009: 163-164; Grousset 2006: 174).

3.1.6. Kırkız

Türk Yazıtlarında çokça adı geçen Kırgızlar, Han hanedanlığı zamanından bu yana, Çin kaynaklarında, Zhuo Gu 斫骨, Ge kun 隔昆, Chie-ku, Xia jia sı 黠戛斯 gibi adlarla geçmektedir (Eberhard 1996: 67, 195). Kırgızlar ile ilgili en erken kayıt Büyük Hun devleti zamanında ortaya çıkmaktadır. Bu kayıtlara göre, Hunların kuzeyinde yaşayan Kırgızlara Ge-kun deniliyor (Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004: 9). Baykal'ın batısında Altay Dağlarının kuzeyinde, İrtiş nehri taraflarında, Kem ırmağı civarında, Ting-lingler, Hu-yu, Chü-she, Hsin-li gibi kabilelerle birlikte yaşıyorlardı (Shiji 史記 50: 2893; Han Shu 漢書 94A: 3753, 94B, 3800). Kaşgarlı Mahmut, Kırgızlar hakkında çok bilgi vermemiş sadece, Türklerden bir boy olduğunu söylemiştir (DLT: 458). Kaynaklarda sarı saçlı ve yeşil gözlü olarak zikredilen Kırgızlar (Eberhard 1996: 67), 555 yılında Kök Türk Kağanı Mu-kan tarafından itaat altına alındıktan sonra (Zhou Shu 周書 50: 908; Bei Shi 北史 99: 3285), Kök Türklerin fetret devrinde Çin'e elçi göndermişlerdir. 650 yılında Kök Türk bölgesi valiliklere bölündüğünde Kırgız bölgesi de askeri valiliklerden bir tanesi oldu ve reisleri vali yapılmıştır (Xin Tang Shu 新唐書 217B: 6149). İkinci Kök Türk Devleti zamanında Kırgızlar yeniden itaat altına alınmışlardır. Kapgan Kağan zamanında ayaklanan Kırgızlar üzerine bir sefer yapılmış ve bu sefer

neticesinde Kırgızlar tekrar itaat altına alınmışlardır. Bu seferden Tonyukuk Yazıtında daha çok bahsedilmektedir. Savaş neticesinde Kırgızların Kök Türk Devletinin yıkılışına kadar başka bir ayaklanmaları görünmemektedir. Kök Türk Devleti yıkıldığında bu kez de Uygurlara bağlanan Kırgızlar, Bögü Kağan'a karşı ihtilal yapan Tun Bağa Tarkan'ın yanında yer alarak onun tahtı ele geçirmesini sağladılar. Bundan dolayı, Tun Bağa Tarkan, Uygur devleti içerisinde, Kırgızlara önemli makam ve mevkiler vermiştir (Çakan 2015: 355). Uygurlar kuvvetten düştüğü sıralarda Kağanları A-je önderliğinde Uygurlara başkaldırdılar ve Uygur Kağanının merkezini basarak Uygurları yıktılar ve 840 yılında kendi devletlerini kurdular (Xin Tang Shu 217B: 6149-50; Wenxian Tongkao **文獻通考** 2724C). Çin kaynaklarına göre, Kırgızlar, Kögmen ve Songa Dağlarının kuzey kısımlarında yaşamaktaydılar. Kırgız devletinin doğu sınırları Kurıkanlar'a, batısı Karluklar, güney sınırları ise Tibet'e kadar uzanmaktaydı (Tongdian **通典** 200, 16B7). Hudud'ül Âlem'e göre Kırgızların doğusunda Çin ve Okyanus, güneyinde Tokuzguz ve Karlukların bir kısmı, batısında Kimekler yer almaktadır (Minorsky 2008: 63-64). Bu bölgelerde yaklaşık bir asır varlıklarını sürdüren Kırgızlar 920 de Moğolistan'ı ele geçiren Kıtanlar tarafından yıkıldılar ve Yenisey bölgesine sürüldüler. Burada varlıklarını devam ettiren Kırgızlar daha sonra Cengiz Han tarafından itaat altına alındılar (Kafesoğlu 2009: 140; Saray 1993: 18). Kırgızların Ötüken bölgesini terk etmesinin ardından, Ötüken, Moğol yurdu haline gelmiştir.

3.1.7. Üç Kurıkan

Kök Türk Yazıtlarında Mu-kan Kağan'ın cenaze töreninde ve Bumın Kağan zamanında düşman halklar arasında adı geçen Kurıkanlar hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte Çin kaynaklarında Gu li 骨利, Gu li gan 骨利幹 şeklinde zikredilmektedir (KT D. 4, 14; BK D. 5, 12; Eberhard 1996: 155). Töles boyları ve Uygur Uruglarından biri olduğu söylendikleri gibi bugünkü (Yakut) Sahaların ataları olduğu yolunda da görüşler vardır (Cen 1958: 893: Gömeç 2011: 40). Çin kaynaklarına göre Kurıkanlar, Baykal gölünün kuzeyinde oturmaktaydılar (Xin Tang Shu **新唐書** 217B: 6144; Wenxian Tongkao **文獻通考** 2724A). İki erkinleri bulunmakta ve en güçlü zamanlarında 5 bin asker çıkarabilmekteydiler (Tongdian **通典** 1080). Başları deve başına benzeyen, kasları

ve kemikleri iri, güçlü atlar yetiştirirlerdi. Onların toprakları denize uzaktır (Taşağıl *Çin Kaynaklarına* Göre…..*,* s. 88). Çin başkentine en uzak olan halktır ve kuzeye gittikçe gece uzar veya kısalır. Kök Türklerin fetret devrinde 647 yılında Çin sarayına elçi gönderdiler ve on tane güzel at sundular (Tongdian 1080; Taiping Huan Yuji 太平寰宇記 748). Onların elçisine iyi muamelelerde bulunuldu. Atların on değişik isimleri vardı ve bu İmparatorun çok ilgisini çekti. Sıçrayan kar beyazı, kar mavisi at, donmuş çiğli at, asılı ışık at, uçan renkli bulut, şimşek kızılı, altın at, yükselen efsanevi hayvan, hızlı koşan gökkuşağı (Xin Tang Shu 217B: 6144-45). Bu tarihten sonra Tang İmparatorluğuna bağlanan Kurıkanlar 662 yılında ise Baykal askeri valiliğine bağlandılar. 694 yılında tekrar Çin sarayına elçi gönderdiler. Bu bilgiden hareketle 694 yıllarında daha Kök Türk idaresine girmedikleri düşünülmekledir (Xin Tang Shu 217B: 6144-45; Wenxian Tongkao 2724A). Kurıkanlar muhtemelen, Çin'e en uzak olan halk oldukları için, Çin ile çok bağlantıları olmamış bu yüzden kaynaklarda daha az yer almışlardır. Kök Türk Yazıtlarından öğrendiğimize göre Bumın Kağan'ın cenaze törenine katılmışlardır. Yazıtta Üç Kurıkan şeklinde geçtikleri için bunların en az üç kabileden oluştuklarını söylemek mümkündür.

3.1.8. Kıtan

Çin kaynaklarında Qidan 契丹 şeklinde geçen Kıtanlar, dördüncü yüzyılın ikinci yarısında güney batı Mançurya'da ve doğu Moğolistan da yaşamaktaydılar (Bei Shi **北史**94, s. 3034). Adetleri Mo-he kabilesinin adetlerine benzemektedir. 72 kabileleri vardır. Dung-hu kavmine tabidirler. 390 yılına Kuzey Wei 北魏 devletine yenilmişler ve onlara haraç vermeye başlamışlardır (Wei Shu **魏書** 10B, 2124B, 4A, 1911D). Tarihçi Şiratori; Kıtanlar'ın, Moğol ve Tunguz karışımı olduğunu belirtmektedir (Eberhard 1996: 56). 555 yılında Kök Türk hükümdarı Mu-kan Kağan doğuya bir sefer düzenlemiş ve Kıtanlar'ı kendine bağlamıştı (Bei Qi Shu **北齊書** 4: 59; Cefu Yuangui **册府元**龟 958: 11278). İşbara Kağan zamanında devlet zayıflayınca Kıtanlar da Kök Türk Devletine isyan etmişler ve bağımsız hareket etmeye başlamışlardır (Sui Shu **隋書** 84: 1869; Bei Shi **北史** 99: 3294). Buna mukabil yine 586 yılında Göktürk-Kıtan çatışmaları yaşanmıştır (Liu: 2011: 167). 603 yılına gelindiğinde Kıtanlar, Çin'in Ying

eyaletini ele geçirmişlerdir. Bu sırada Doğu Kök Türk Devletinin tahtında Çin destekli Kağanı Ch'i-min oturmaktaydı. Sui hükümdarı, bu işgal üzerine Kök Türk askerlerini kullanmak istedi. 20 bin kişilik Kök Türk ordusu ile harekete geçen Çinli komutan Kıtanlar üzerine yürüyerek onları mağlup etti (Zizhi Tongjian 資治通鑑 180: 5621-5623). C'hi-min Kağan öldükten sonra yerine geçen Shih-pi Kağan zamanında Kök Türkler bir kez daha güçlenmişlerdi. Bundan dolayı tekrar seferlere çıkan Shih-pi Kağan 618 yılında, Kıtanlar, Tu-yu-hunlar ve Kao-chang'lar tekrar itaat altına aldı (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5153; Tong Zhı 通志 636: 6727A; Xin Tang Shu 新唐書 215A: 6028; Wenxian Tongkao 文獻通考 343: 2688C; Tongdian 通典197: 1069A). Fakat tekrar 627 yılında isyan ederek Tang hanedanına bağlandılar (Jiu Tang Shu 舊唐書 56: 2280; Xin Tang Shu 87: 3731; Zizhi Tongjian 資治通鑑 192: 6020). Kök Türklerin fetret devri zamanlarında Kıtanlar güçlenmişlerdi. Orta Asya havzasında güçlü halk olarak Çinliler, Oğuzlar ve Kıtanlar bulunmaktaydı. İkinci Kök Türk Devleti kurucusu Kutlug, daha yeni güçlenmeye başladığı sıralarda, bu üç kavim birleşip Kök Türkler üzerine yürümek istemişti. Bu düşünceleri Bilge Tonyukuk sayesinde suya düşmüş, Tonyukuk'un Oğuzları yenmesi ile başarısız olmuştu (TYK G. 1-10). Yazıtlardan da öğrendiğimize göre İkinci Kök Türk Devleti kurucusu İlteriş Kağan, Kıtanlar ile 7 kez savaşmıştı (KT D. 15-16; BK D. 13-14; TYK G. 5). Fakat Kıtanlar, Kapgan Kağan zamanında hâkimiyet altına alınacaktı. İlteriş' in ölümünün ardından tahta geçen kardeşi Kapgan zamanında devlet ihtişamına kavuşmuştu. Dört bir tarafa sefer yapılmaktaydı. 714 yılında doğu ya doğru sefere çıkan Kapgan, Kıtanlar üzerine yürümüş onları tekrar itaat altına almıştır (Xin Tang Shu 215A: 6048). Ancak 717 yılında çıkan kıtlığı bahane eden Kıtanlar, tekrar Çin'e giderek onlara tabi oldular (Jiu Tang Shu 194A; Tongdian 通典 1075A). Bunun üzerine Bilge Kağan 721 yılında Kıtan ve Tatabı üzerine sefere çıktı, sefer sonucunda Kıtan ve Tatabı reisleri, kadın ve çocuklar, malları Kök Türklerin eline geçti (KT D. 28; BK G. 3-7). Kök Türk Devletinin yıkılmasından sonra Çin'e bağlanan Kıtanlar, daha sonra Uygur devletinin hâkimiyeti altına girmişlerdir. 840 yılında Uygur devleti yıkıldıktan sonra tekrar Çin'e giden Kıtanlar, 916 yılına doğru güçlenerek Kuzey Çin'i ele geçirdiler ve Liao 遼 Hanedanlığını kurdular (Yasin 2013: 316; Taşağıl 2001, c. 24: 415-416). 1125 yılında Mançurya'lı bir kavim olan Cürcet'ler tarafından yıkılan Liao hanedanlığından sonra Kitalar batıya göç etmişler ve 1133'de Doğu Karahanlıların şehri Balasagun'u ele

geçirerek, Karahıtay devletini kurmuşlardır (Yasin 2013: 325) Yaklaşık yüz yıl kadar varlığını sürdüren bu devlete 1211 yılına Moğollar son vermiştir (Taşağıl 2001, c. 24: 416).

3.1.9. Tatabı

Kök Türk Yazıtlarında Tatabı şeklinde geçen kavime, Wei ve Sui Hanedanları döneminde Ku mo xi, 庫 莫 奚ve Tang zamanında da Xi 奚 denilmekteydi (Cefu Yuangui 册府元龟 998: 11710). Fakat bunların sonrada Çin kaynaklarında ayrı ayrı zikredilmiş olunmakla beraber, hep birlikte hareket ettikleri görülmüştür (Sui Shu 隋書 37: 1123; Jiu Tang Shu 舊唐書 56: 2280; Xin Tang Shu 新唐書 87: 3731; Zizhi Tongjian 資治通鑑 188: 5894). Tatabılar, Kıtanlar ile birlikte yaşamakta ve onların teşkil ettiği kabile birliğinin bir kolu olarak görülmektedirler (Sui Shu 隨書 84). Tatabıların 5 boyu vardı ve her boy bir lider tarafından yönetilmekteydi (Sui Shu 84). Doğuda Güney Mançurya, Pekin'in kuzey doğu taraflarından, Kerulen ve Onon nehirleri havalisinden kadar olan bölgede yaşamaktaydılar (Eberhard 1996: 55; Kafesoğlu 2009: 97). Çin kaynaklarına baktığımızda, onların tarihi serüvenleri, hep Kıtanlar ile birlikte olmuştur. Ancak Bilge Kağan döneminde Kıtanlardan ayrılarak kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardır.

3.1.10. Tölis

Kök Türk Devleti zamanında Baykal gölünün doğusundan, Karadeniz'in kuzeyine kadar olan bu geniş coğrafyada yaşayan Türk boylarının genel adına Tölös denmekteydi. Büyük bir federasyon olan Tölösler, Orta Asya'da geniş sahalarda yaşamakta ve bu konfederatif yapı içerisinde birçok boy bulunmaktaydı. Çin kaynaklarında Tölösler, (Tie-le) şeklinde geçmektedir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Tölöslere, Ting-ling denmekteydi (Ögel 1948: 795-831; Taşağıl *Çin Kaynaklarına göre*…..: 42). Büyük Hun İmparatorluğu yıkıldıktan bir süre sonra Orta Asya'ya hâkim olan Juan Juanlar ve Tabgaç Devleti zamanından 6. yüzyıla kadar olan süre zarfında, Orta Asya havalisinde dağınık halde yaşayan Ting Ling'lere, bir süre sonra ise Kao-che (yüksek arabalılar)

denmeye başlanmıştır. Bu dönemde Tölösler ve juan-juanlar arasında bir çok mücadeleler olmuştur. Bunun büyük nedeni, doğu-batı ticaret yolunun kontolünü ki tarafın ellerinde tutmak istemesidir (Gömeç 2016: 48). 6. yüzyılın ortalarında, siyasi güç olarak ortaya çıkan Kök Türkler zamanında Kao-che'ler, Tölös adıyla zikredilmeye başlandı (Wei Shu 魏書 103: 2307; Bei Shi 北史 98: 3270-3271). Nitekim Kök Türklerin kuruluş aşamasında Bumın Kağan'ın Tölesleri yenerek 50 binden fazla alileyi kendisine bağlamasıyla, bağımsızlık yolunda büyük bir güç elde edilmiş oluyordu (Zhou Shu 周書 50: 907). Ayrıca, Kök Türk Devletinin kurulmasında Tölöslerin, yıllar boyunca Juan-Juanlar ile mücadele edip onları zayıflatmasının da payı büyüktür (Gömeç 2016: 51).

Çin kaynaklarında elli kadar Tölös boyundan bahsetmektedir. Kaynakların zikrettiklerine göre Tölösler, Hunların neslinden geliyorlar veyaşayışları Kök Türklerinkine benziyordu. Belirli bir merkezleri yoktur, ırmakları otlakları takip ederek yaşarlardı. Orta Asya'nın ağır yaşam şartlarına karşı dayanıklılardı ve at üstünde çok iyi ok atıcıydılar (Bei Shi 98: 3270-3271). Batı bölgelerinde yaşayan Tölösler, tarım ile ilgileniyor ve bu nedenle sığır yetiştiriciliği bu bölgelerde daha fazla oluyordu. Kök Türk Devleti güçlenip Orta Asya'ya egemen olduğunda Tölöslerde Kök Türklere bağlanmış ve doğu batı olarak ikiye ayrılmışlardı. Altay Dağlarının batısında bulunan Tölesler, Batı Kök Türklerine bağlanmışlardı. Doğu Kök Türk Devletinin yıkılmasından sonra Doğu da kalan Tölöslerin, kendileri siyasi bir güç olarak ortaya çıkmaya başlamıştır (Jiu Tang Shu 舊唐書 199: 5343-5345). Kaynaklarda Elli boydan oluşan Tölösleri coğrafi olarak şu ana bölgelere ayırabiliriz. Birinci bölge Baykal Gölünün kuzeyinden, Tola ırmağının kuzey taraflarına kadar olan bölgedir. Bu bölgelerde, Bugu, Tongra, Wei-ho, Bayırku ve Fu-lo boyları yaşamaktaydı (Cen 1958: 895). Başlarında bir Erkin bulunmaktaydı. 648 yıllarına doğru güçlenerek her bir boyun başında bir Erkin geçmiştir. Ayrıca bu boyların yanı sıra Meng-ch'en, Tu-jo-ho, İzgil, Hun, Hu-hsie adlarında küçük kabilelerde bulunmaktaydı (Taşağıl *Çin Kaynaklarına göre*…..: 47). Toplamda yirmi bin askere sahiptiler. İkinci bölge Hami'nin batı bölgeleri Karaşar'ın kuzeyinden Ak Dağ'a kadar olan kısımda yaşayan Tölöslerdir. Bunlar, C'hi-pi, Pu-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-hi-huan kabileleridir (Taşağıl *Çin Kaynaklarına göre*…..: 47). Bunlarda yirmi bin askere sahiptiler. Üçüncü bölge Altay Dağlarının güney batı havalisi idi. Bu bölgedeki kabileler, Sır Tarduşlar, Shih-pan, Ta-

chi boyları idi. On binden fazla askere sahiptiler. Dördüncü grup Tölesler Hazar Denizinin doğusuna doğru yaşamaktaydılar. Bunlar San-suo-yen, Mie-tsu, Lung-hu kabileleridir. Beşinci grup Tölösler ise Seyhun Irmağının kenarlarında yaşamaktaydılar. Bu boylar, Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan, Ho-tso-su, Pa-ye-wei, Chü-hai, Ho-pi-hsi ve Ho-ta kabileleriydi. Yetişkin otuz bin askere sahiptiler. altıncı grup Tölösler ise Aral-Kafkas ile Doğu Avrupa'daki gruptur. Bu grup kendilerine Ogur demekle birlikte, batı kaynaklarıda onlara Ogur demekteydi (Gömeç 2016: 45). Kök Türklerin fetret döneminde bu boyların en güçlüleri, kendi hallerinde başıboş yaşamaya başladılar. Tölöslerden olan Sır Tarduşlar, Bir süre Ötüken'e hakim olup devletini kurdu. Ancak bir kaç yıl sonra Tang Devleti tarafından yıkıldı. Tölöslerin en güçlüleri, Sır Tarduş, Bayırku, Oğuz ve Uygur boylarıydı (Kafesoğlu 2009: 95; Taşağıl *Çin Kaynaklarına göre*…..: 47). Tölösler zamanla çok sık yer değiştirdiklerinden ve şartlar gereği içerisinde birleşip farklı oluşumlarda oluşturmuşlardır. On-oklar, Dokuz Oğuzlar, Oğurlar, Hazarlar bu oluşumlara örnektir.

3.1.11. Tarduş

Kök Türk Yazıtlarında geçen Tarduşların, Töleslerin içinde sayılan boyların sonradan oluşturduğu başka bir grup olduğu düşünülmektedir. Tarduşlar hakkında kaynaklarda çok fazla bilgiye rastlanmamaktadır. İkinci Kök Türk Devleti kurulduktan sonra, Tarduşlar, devletin batı kanadını, Tölesler ise doğu kanadını oluşturmaktaydı. Bundan dolayı, Tarduşların, Altay Dağlarının batısı, İrtiş Irmağı taraflarında yaşayan Türk boyları olduğu düşünülmektedir (Kafesoğlu 2009: 96; Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*…..: 112). Onların kuzeyinde Tongralar, güneyinde ise diğer Tölös boyları oturmaktaydı (Gömeç 2016: 181). Tarduşların, Kök Türk Yazıtlarında, Kutlug Kağan tarafından düzenlendiği yazılmaktadır. Buradan hareketle, Kutlug Kağan zamanında Altay Dağlarının batısı ve İrtiş Irmağına kadar olan bölgelere doğru Kök Türk hâkimiyetinin tesis edildiği düşünülebilir. Daha sonra Tarduşlar, Sır (Hsie) kabilesi ile birleşerek Sır Tarduş adını almışlarıdr. 630 yılınan sonra, Ötüken' ele geçirip burada 647 yılına kadar varlıklarını sürdürdüler (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*…..: 104). Esasında, Tarduş kelimesine bakarak, bu bölgelerde Batı Kök Türk Kağanı Tardu zamanından dolayı bir ayrışma söz konusu olabilir. Tarduşların yaşadığı bölgeler,

Birinci Kök Türk Devletinin ikiye ayrılması ile birlikte Batı sınırlarında Tardu'nun kontrolü altında bulunmaktaydı. Bu yüzden Kutluğ Kağan, Töleslerin batı kanadını Tardu Kağan'ın adından dolayı Tarduş diye ayırmış olabileceğini düşünülmektedir (Kafesoğlu 2009: 96). 692 yılında Kapgan Kağan başa geçtiğinde, idari anlamda düzenlemelere gitmiş, Bilge'yi, Tarduşlar üzerine Şad yapmıştı (KT D,17; BK D, 12). Ayrıca Hoytu Tamır Yazıtının Tarduşlara ait olduğu sanılmaktadır (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*…..: 113).

3.1.12. Türgiş

Çin kaynaklarında Tu-qi-shi 突骑施/突騎施 şeklinde geçen Türgişler, devletin batısında, Batı Kök Türkler içerisindeki geniş boy federasyonu olan On-Oklar içerisinden çıkan bir boydur. Türgiş'in kelimesinin manasına baktığımızda "türmek" fiili ile alakalı olup, fiilden isim yapma eki -gı, -gi ile türeyerek, "bir araya gelmiş, toplanmış" manasına geldiği düşünülmektedir (Gömeç 2016: 205). 581 yılından sonra Batı Kök Türk Devletinin içerisinde yer alan On-Oklar, devletin askeri gücünün büyük bir kısmını teşkil etmekteydiler (Salman 1998: 4). 630 Yılında Doğu Kök Türk Devleti yıkılmıştı. Zayıflamaya başlayan Batı Kök Türklerde ise, Çin entrikaları neticesinde On-Oklar ayaklanma emareleri göstermeye başladılar. Bu durumu engellemek isteyen İşbara Kağan, 634 yılında On-Okları ikiye böldü. Daha sonra bu boyların her birine on ok verildi. Bundan olayı zamanla bu boylar On-Ok olarak zikredilmeye başlanmıştır (Jiu Tang Shu 舊唐書 194B: 5184; 194A: 5167; Xin Tang Shu 新唐書 215B: 6059). Bu on boy kendi içerisinde ikiye ayrılarak beş boyun genel adı Tou-lu, diğer beş boyun adına ise Nu-shih-pi adları verildi. Tou-lu'lar, Tokmak'ın doğusunda, beş çor tarafından idare edilmekteydi. Nu-shih-pi'ler ise, Tokmak'ın batısında beş erkin tarafından yönetiliyordu (Jiu Tang Shu 194B: 5184). Türgiş adı ise ilk kez, On-Okların bu, Tou-lu, grubunun içerisinde 651 yılından sonra zikredilmeye başlamıştır. Tou-lu boy grubunun içerisinde, Türgiş Ho-lo-shih Çor tarafından idare edilmekte olan bir boy bulunmaktaydı ve Borotala Irmağı ve Ebinor Gölü civarında oturmaktaydılar (Çakan 2015: 339; Salman 1998: 4; Chavanes 2007: 34; Kafesoğlu 2009: 141; Taşağıl *Çin kaynaklarına göre*…..: 119). Kök Türklerin fetret döneminde 659 yılında Çinliler Tanrı Dağlarını

havalisinin tamamını kendilerine bağladıklarında, Türgişlerde, bu bölgede kurulan Tang askeri valiliklerine bağlandılar (Taşağıl 1999, c. 2: 71). Bu dönemden sonra zamanla zayıflayan On-Okların, Tou-lu ve Nu-shih-pi boyları da dağıldılar. Bu durum neticesinde Türgişler gittikçe güçlenmeye başlayacaklardı (Taşağıl *Çin kaynaklarına göre*... 120).

Başlarında Wu-chih-le adında Baga Tarkan ünvanlı Kağan bulunan Türgişler, gittikçe güçlenerek, bu dönemde yirmi valilikten oluşan Türgiş Hanlığını kurdular (Chavanes 2007: 79). Her valilik 7 bin askerden oluşmaktaydı. Wu-chih-le, Çu vadisinin kuzeybatı ucunda bulunan merkezini, Suei-ye'yi ele geçirerek oraya taşıdı. İli Irmağı kıyısındaki Ying-yüe'yi ise küçük merkez yapmıştı. Toprakları Doğu Kök Türklere kadar uzanmaktaydı. Turfan ve Kuca'ya kadar hâkimiyet alanını genişletti, Beşbalık ve Soğdları da kapsamaktaydı. Böylece, karışık halde bulunan bütün On-ok ve Batı Kök Türk sahasını egemenliği altına almış oldu (Kafesoğlu 2009: 141; Chavanes 2007: 79; Taşağıl *Çin kaynaklarına göre*... 122; Salman 1998: 4-5). Batı Kök Türk sahasında bunlar olurken, Doğuda İkinci Kök Türk Devleti de kurulmuştu. Güçlenen Türgişler, bundan sonra, doğuda Kök Türklere karşı savaş hazırlıklarına başladılar. Kırgızlar ve Çinlilerle birleşerek Kök Türklere karşı ittifak yaptılar. Bunun üzerine harekete geçen Kök Türkler, önce Kırgızlar üzerine yürüyerek onları mağlup ettikten sonra Türgişlere karşı bir sefer düzenlediler. 698 yılında Kök Türk ordusu, Altay Dağlarını aşıp Yarış Ovasında toplandı. Kök Türklerin başında, Tonyukuk ve İni İl bulunmaktaydı. Türgiş ordusu ise yüz bin kişiden oluşuyordu. İki taraf arasında yapılan savaşı Kök Türkler kazanmış, Türgiş Kağanı esir düşmüş veyabgu ile Şadları öldürülmüştü. Bunun neticesinde, On-Oklar Kök Türk Devletine bağlandı. Bu savaştan sonra On-Ok ordusu da Kök Türk ordusuna katılmış ve batıda Demirkapı'ya kadar birlikte sefer yapılmıştır (TYK D 2-K 8). Bu savaş neticesinde batıda Demirkapı'ya kadar olan yerer Kök Türklerin egemenliğine girmiştir (KT D.21; BK D. 18). Kök Türkler bağlı şekilde yaşayan Wu-chih-le, bu sıralarda Buhara'ya saldıran Arap komutan Kuteybe b. Müslim'e karşı Soğdlara yardım etmiş ve Arap ordularının bir süre durdurulmasına yardımcı olmuştur (Çakan 2015: 341). Wu-chih-le döneminde Türgiş devletinin sınırları doğuda Koçu'dan batıda Sır-derya kıyılarına kadar kuzeyde Balkaş gölünden güneyde Tanrı Dağlarına kadar olan bölgeye genişlemiştir. Yine bu döneme baktığımızda, Türgişlerin ilk defa kendi adlarına para bastırdıkları görülmektedir (Salman 1998: 415).

706 yılında ölen Wu-chih-le'nin yerine oğlu Sou-ke, Türgiş Kağanı olu. Sou-ke döneminde güçlenen Türgişler, Çin sınırlarına akınlar yapmaya başlamışlardı. Ancak, Sou-ke'nin, kardeşi Che-nu ile arası açıldı. Bu nedenle Kapgan Kağan'a itaat eden Che-nu, abisinine karşı yapılacak sefer için Kapgan'a rehberlik teklif etti. Neticede Sou-ke üzerine yürüyen Kapgan, onu yendi. Ancak Kapgan geri dönüş yolunda "siz, abi kardeş devletinizi birlikte idare edemediniz, bana karşı nasıl itaat edersiniz" diyerek ikisini de öldürdü (Chavannes 2007: 44, 80; Taşağıl *Çin kaynaklarına göre*… 123; Salman 1998: 6). Bolçu savaşından sonra Kapgan Kağan, Türgişlerin başına, kendine bağlı Baz Kağan'ı geçirmişti. Ancak Baz Kağanında ihanet etmesi neticesinde tekrar bir ordu göndererek Baz Kağan ölürülmüştü. Geriye kalan Türgiş grupları, Çu ve Talas Irmakları arasına yerleştiler (Ögel 1948: 155). 715 yılına gelindiğinde, Türgişlerin başına, Kara Türgişlerden, C'he-pi-shih-su-lu geçerek kendini Kağan ilan etti. Kısa sürede asker sayısı iki yüz bine ulaşmış ve tüm Batı Kök Türk bölgesine hakim olmuştu. 717 yılında Çin ile siyasi temas kurmuş ve kendisine Çin'den unvanlar sunulmuştu. Ayrıca daha önce Çin'e sığınan bir beyin kızı ile evlendirildi (Taşağıl *Çin kaynaklarına göre*… 123). Bilge Kağan'da kızını Türgiş Kağanı Su-lu le evlendirmiş, onun kızını da oğluna almıştı (BK K. 9-10). 719 yılında Su-lu Kağan, Tokmak şehri üzerine yürüyerek, şehri Çinlilerden geri aldı. Daha sonra Çin'in elinde bulunan, Kuca, Kaşgar, Hoten şehirlerini yağmalayarak, (dört garnizon), An-hsi şehrini kuşattı (Chavannes 2007: 78, 284; Salman 1991: 921; Taşağıl *Çin kaynaklarına göre*... 124).

Bu dönemde, Orta Asya'ya Arap akınları da devam etmekteydi. Ancak, Su-lu Kağan, tahtta olduğu süre boyunca Maveraünnehir bölgesinden daha doğuya yapılan Arap akınlarını durdurmuş ve bu bölgelerin İslamlaşmasını da geciktirmiştir (Kafesoğlu 2009: 142). Türgişlere altın çağını yaşatan Su-lu Kağan, yaşlanmış ve bu nedenle ülkesini iyi yönetemez duruma gelmişti. Ayrıca Türgiş şeflerinden Bağa Tarkan ve To-mo-chih'a bağlı boylar zamanla güçlenmişti. Bundan başka Türgişler, kendi aralarında Kara ve Sarı Türgiş olarak ikiye ayrılmışlardı. Suo-ko'dan gelenler Sarı, Su-lu'dan gelenler Kara Türgiş olarak anılmaktaydı. Tüm bu nedenlerle bir gece baskın yapan Bağa Tarkan ve To-mo-chih, Su-lu Kağan'ı öldürerek yerine oğlu T'u-huo-hsien-ku Çor Kağan yapıldı (Kafesoğlu 2009: 145). Buna itiraz eden Baga Tarkan ayaklandı. Bunu fırsat bilen Çin, devreye girerek, Baga Tarkan'a Kai-Chia-yün adlı bir devlet adamını gönderdi. 739 yılında Baga Tarkan ve Çinli devlet adamı, Taşkent ve Keş şehirlerinin

hâkimi olan beylerle birleşerek Türgiş Kağanına saldırdılar. Yapılan savaşta Türgiş Kağanı yenilerek yakalandı. Böylece, Kara Türgişlerin iktidarı sonra ermiş, Sarı Türgişler başa geçmiştir (Çakan 2015: 347). Neticede bütün buradaki şehirler, Çin'e bağlamış oldu (Taşağıl *Çin kaynaklarına göre*... 125). Ancak Kara Türgişler, Baga Tarkan'ın hükümdarlığını kabul etmeyerek 742 yılında El Etmiş Kutluk Bilge'yi kendilerine Kağan seçtiler. O da Çin'e elçiler gönderip ilişkilerde bulundu. 744 yılında Baga Tarkan öldürülünce, Türgişler tekrar bir hükümdar tarafından yönetilmeye başlandı (Çakan 2015: 347). 748 yılında El Etmiş Bilge tahttan indirilerek yerine İ-po adında birisi Kağan olarak geçmiştir. Bu kişi iki yıl tahtta kalmıştır. Onun ölümünün ardından, 751-753 yılları arasında Türgişler üç yıl hükümdarsız kalmışlardır (Çakan 2015: 347). 756 yılından sonra Türgişler zayıflama sürecine girmişlerdir. Türgişlerin Sarı ve Kara kabileleri, karşılıklı Kağan ilan edip birbirleri ile savaşmaya başladılar. 751 yılında Talas savaşında yenilen Çin, bölgeden çekildiği için, Türgişler hakkında, bu yıllardan sonra Çin kaynaklarında çok fazla malumat bulunmamaktadır. 751 yılından sonra Çin'de de karışıklıklar olduğu için, Çin'den idare edilemediler (Jiu Tang Shu 舊唐書 215B: 6066-6069). Gittikçe zayıflayan Türgişler zamanla Uygurlara bağlanmışlardır. Daha sonra Güçlenen Karluklar, 766 yılında, Türgişler üzerine hâkimiyet kurmuşlardır (Minorsky 2008: 301; Kafesoğlu 2009: 145).

3.13. Soğdak

İran menşeli bir kavim olan Soğdlar, Orta Asya sahasında, Semerkant ve Buhara'yı içerisine alan Amuderya'nın kuzeyinden başlayarak, Sırderya Irmakları arasındaki bölgeler ile günümüzdeki Özbekistan Tacikistan ve Kırgızistan'ın bulunduğu topraklarda yaşamışlardır (Taşağıl 2009, c. 37: 348-349; Eker 2012: 80; Grousset 2006: 45). Kaşgarlı Mahmut ise Soğd bölgesini, Buhara ve Semerkant arasındaki bölgeler olarak göstermiştir (Gömeç 2009: 16; Taşağıl 2009, c. 37: 349). Soğdlar, idari yapı olarak, Semerkant'ın baş şehir olduğu bağımsız şehir federasyonu şeklinde idari yapı teşekkül etmişlerdir. Orta Asya'daki güçlü devletler tarafından egemenlik altına alınsalar dahi, hiç bir zaman kesin bir kontrol altında olmamışlar, daha çok sıkı olmayan bir yönetim şekli ile idare edilmişlerdir (Eker 2012: 81; Gayıbov 2013: 81). Tarih boyunca Asya sahasında, tüccar, din adamı, diplomat olarak Soğdlar, tüm Asya ve

Avrasya sahasının siyasi ve ekonomik olarak İpek yolu ticaretinde önemleri çok büyük olmuştur (Eker 2012: 79-80; Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre…* 36). Savaş ve çatışma ortamı istemeyen Soğdlar, İpek yolunun efendileri olarak, siyasi bir gücün tarafları olmamaları dolayısı ile yansız bir tutum sergilemeleri, onların ticari olarak avantajlı bir durumda olmalarını sağlıyordu (Eker 2012: 81). Ticari bir kavim olduklarından, Orta Asya'daki İpek yolu ticareti tekelini elerinde tutmaktaydılar. Bu durumun gelişmesinde, Soğd dilinin ve kültürünün, Orta Asya'ya hakim olmasının payı oldukça büyüktür. Milattan önce 209 yıllarında Büyük Hun İmparatorluğunun egemenliğine giren Soğdlar, Hun devletinin yıkılmasından sonra, Kuşan devletinin egemenliğine girmişlerdir (Eker 2012: 82; Taşağıl 2009, c. 37: 349). Bu dönemde gelişen İpek yolu ticaretinde önemli rol oynamaya başlamışlardır. Daha sonra Akhunlar egemenliğine giren Soğdlar, 558 yılında Akhunlar'ı mağlup eden Kök Türklerin egemenliği altına girmişler, İpek yolu ticaretinde daha çok söz sahibi olarak, yaşadıkları şehirler, İpek yolu ticaretinin merkezi durumuna gelmiştir (Grousset 2006: 83; Eker 2012: 82; Taşağıl 2009, c. 37: 349). Ayrıca Soğdlar, Kök Türk Devletinin hâkimiyeti altında yüz elli yıl yaşamış ve bu süre zarfında, geleneksel yapılarını korumakla, birlikte, Kök Türk yönetiminde Göktürk-Soğd karışımı bir yönetici kadro meydana getirmişlerdi (Gayıbov 2013: 89). Bu durum onların siyasi olarakta Orta Asya'da ki dengeleri değiştirecek statüye sahip olmalarını sağlamıştır. Kök Türkler ile Bizans arasındaki elçilik faaliyetlerinde Soğdlu tüccarlar kullanılmış, Sasani, Akhun ve Kök Türk ilişkilerinde Soğdlular, savaş çıkarabilecek kadar önemli hale gelmişlerdir (Gayıbov 2013: 85). Kök Türk Devleti egemenliği altındayken Soğdlar, Semerkand prensliği öndeliğinde Kök Türk hanedanı ile evlilik yollu yarı bağımsız bir idari yapı kurmuşlardır. Kök Türkler bu dönemde, sadece vergilerin toplanması ve yönetici kadroyu teftiş amaçlı Tudun' unvanlı kişileri görevlendirmişlerdir (Gayıbov 2013: 85).

İkinci Kök Türk Devleti Kağanı Kapgan Kağan'ın Çin'den esir Türkler isterken, Soğdlu tüccarlarında iadesini istemesi, onların ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Taşağıl 2009, c. 37: 349; 2004: 23). İpek yolu ticareti sayesinde geniş bir coğrafya ya dağılmış olan Soğdlar, Avrupa'dan Çin' e kadar birçok yerde koloniler, ticaret şehirleri kurup Soğd dilinin bu coğrafyalarda gelişmesini ve konuşulmasını sağladılar (Eker 2013: 85). Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtında geçen, *"Altı Çub Soğdak"* larında, Soğdların kurduğu bu ticaret merkezlerinden olduğu düşünülmektedir (KT D. 31-39;

Walter 2006: 16). Kaynaklara baktığımızda *Altı Çub Soğdakların*, Kansu'nun doğusu, güney Ordos'ta bulunan Soğd kolonileri, Chao-wu prensliği oldukları düşünülmektedir (Kafesoğlu 2009: 119; Gömeç 2011: 138). Yazıtlarda, *Altı Çub Soğdaklar* üzerine yapılan seferden hemen sonra Çinli vali Ong Tutuk ile savaşılmış ve bu savaşta, elli bin kişilik Çin ordusu yenilmişti. Hatta Çinli valinin kayın biraderi, 16 yaşındaki Köl Tigin tarafından elinde silahlı şekilde yakalanmıştı (KT D. 31-32). Çin'de ve Orta Asya devletlerinde, İpek yolu ticaretini ellerinde tutan imtiyazlı Soğd tüccar sınıfı oluşmuştu (Taşağıl 2009, c. 37: 349). Bundan dolayı, bu dönemde, adı geçen *Altı Çub Soğdakların*, Çin sınırlarında kurulan koloniler olduğunu düşünmekteyiz.

8. yüzyılın ilk çeyreğinde, Maveraünnehir ve Soğd bölgelerinde önemli olaylar vuku bulmuştur. 706 yıllarında, Orta Asya'da, Arap fütuhatının başlaması ile birlikte, önemli Soğd şehirleri olan, Semerkant, Buhara, Pencikent, Keş, İştihan, gibi şehirler, Emevi Devletinin yönetimi altına girmişti (Taşağıl 2009, c. 37: 349). Böylece bu sahalarda, İslam dini ve kültürü yavaş yavaş yayılma imkânı buldu. Bundan dolayı, bu bölgelerde, Manihaizm dini zayıflamıştır. Ülkeden ayrılan Mani rahiplerinin etkisi ile Uygur Kağanı Bögü Kağan, 764 yılında Mani dinini kabul etmiştir (Taşağıl 2009, c. 37: 349). Soğdlar, Türk devletlerini, yalnızca dinleri ile değil, İpek yolu ticaretinin, Lingua Franca'sı olan dilleri Soğdca ile de önemli ölçüde etkilemişlerdir (Eker 2012: 86). Kök Türk Kağanlığının ilk dönemlerinde Türkler, Soğd alfabesini kullanmışlardır. Bunun en güzel örneği ise, Soğdça yazılan Bugu Yazıtıdır. Türk tarihi için önemli olan Birinci Kök Türk dönemine ait bu yazıtta, 572-580 yılarına ait olaylar anlatılmaktadır. Günümüzde bile Türkçe de kullanılan Soğdca kelimeleri bulmak mümkündür. Samani Devletinin son yıllarına doğru Maveraünnehir, Soğd bölgesi ve şehirleri tamamen Türkleşmişti. Soğdca ise bu bölgelerde 12. yüzyıla kadar varlığını devam ettirerek, İslamiyet'le birlikte yerini Farsçaya bırakmıştır (Eker 2012: 87; Taşağıl 2009, c. 37: 349).

3.1.14. Yır Bayırku

Bayırkular, Orkun Yazıtlarında, Kök Türklerin kuzey sınırlarını belirleyen en uç noktadaki boy olarak gösterilmektedirler (KT G. 4; BK K. 3). Bayırkuların ilk görüldüğü yerler, Oğuzların ve Tola nehrinin kuzey bölgeleridir (Tongdian 通典

1081A; Wenxian Tongkao 文獻通考 2699A; Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre…..*: 51). Çin kaynaklarında Pa-ye-gu 拔野古 şeklinde geçen Bayırkular, Töleslerin bir kabilesi olarak gösterilmişlerdir (Xin Tang Shu 新唐書 217B: 6139; Eberhard 1996: 60). Zamanla Tokuz Oğuz konfederasyonu içerisinde yer alan Bayırkular, Ç'u-lo Kağan zamanında Altı bağ Bodun'u meydana getirmişler ve 627 yılında Sır Tarduşlarla (Hsieh-yen-t'o 薛延陀) birlikte Kök Türklerin Kağanı İl Kağan'a başkaldırmışlardır. 630 yılından sonra Ötüken'de egemenlik kuran Sırtarduşlara bağlanan Bayırkular, 648 yılında Sırtarduşların yıkılıp dağılmasıyla Tang hanedanına bağlanmışlardır (Jiu Tang Shu 舊唐書 199B; Xin Tang Shu 217B: 6140). 656 yılında Tang Devletine karşı ayaklanan boylar arasında gösterilmişlerdir (Xin Tang Shu 217B: 6140). Bayırkuların İkinci Kök Türk Devleti tarafından tekrar itaat altına alınması kaynaklarda belirtilmese de İlteriş Kağan zamanında olduğunu düşünülmektedir (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre…..*: 52). Yazıtlardan, Kapgan Kağan zamanında muhtemelen 705-706 yıllarında, Bayırkuların ayaklandığı görülmektedir. Köl Tigin komutasındaki Kök Türk ordusu, ayaklanan Bayırkular ile Türgi Yargun Göl civarında savaşmış ve onları bozguna uğratmışlardır (KT D. 34). Kaynaklara baktığımızda Kapgan'ın son seferi Bayırkular üzerine olmuştur. 716 yılında Kapgan, isyan eden Dokuz Oğuzlara karşı Tola Irmağının kenarında savaştı ve Bayırkular mağlup edildi. Geri dönüş yolunda Kapgan yanındaki az adamla, emniyetsiz şekilde söğüt ormanından geçerken, bu sırada Bayırkulardan arta kalan askerlerden Chie-ssu-lüe tarafından pusuya düşürülüp öldürülmüştür. O sırada yabancılar içinde bulunan Çin elçisi Ho Ling-ch'üan, onun kesik başını Çin başkentine götürmüştür (Jiu Tang Shu 194A: 5173; Wenxian Tongkao 2692b; Tongdian 通典 1073B.C). Bayırkular, İkinci Kök Türk Devleti 742 yılında zayıfladığında, tekrar Çin ile ilişki kurdular (Xin Tang Shu 217B: 6140). Kaynaklara baktığımızda son olarak Uygurlar döneminde varlıklarını koruyan Bayırkular, Uygurlara bağlı olarak 10. yüzyılda Kansu civarında yaşamakta ve Uygur devletinde önemli rol üstlenmekteydiler (Gömeç 1994: 1-4). Altmış bin çadırlı haneden oluşan Bayırkular, en iyi zamanlarında 10 bin asker çıkarabiliyorlardı. Kaynaklar, iyi atlar yetiştirdikleri ve demir madeni çıkardıklarını zikretmektedir (Xin Tang Shu 217B: 6140). Bayırkular az sayıda ekin ekerek, kısmi tarım faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Gelenekleri Tölesler ile aynı olmakla birlikte, geleneklerinde çok az farklılıklar bulunmaktaydı (Xin Tang Shu 217B: 6140).

3.1.15. Az

Kök Türk ve Uygur Yazıtlarında zikredilen Az kavmi, araştırmacılar tarafından genellikle Çin kaynaklarında geçen An-ts'ai ve a-lan-lio şeklinde geçen kavimler olduğu düşünülmüştür (Eberhard 1994: 152; Ögel 1945: 15). Azlar, Ötüken'in kuzey batı bölgeleri, Batı Tuva, yukarı Alaş, Aksu ve Karagöl civarında yaşamaktaydılar (Gömeç 1994: 51). Kitabelerde, Az adı, Kök Türklerin Kırgızlar ile yaptığı savaşlarda geçmektedir. Buradan, Azların, Kırgızlar ile ittifak yaptığını görmekteyiz (BK D. 26). 709 yılında Azlar, tekrar devlete bağlanmışlardır. Yine kitabelerden, Azların, Türgiş ordusunun içerisinde görev yaptıkları da anlaşılmaktadır (KT D. 36-38; BK D, 27-28). 711 yılında Kök Türklere yenilen Türgişlerden sonra Azlar da tekrar devlete bağlanmışlardır. Daha sonra Az ve Kırgız halkları yeniden düzenlenip teşkilatlandırıldılar (KT D. 19-20; BK D. 16-17). Cen Zhongmian, Türgişler'in yıkıldıktan sonra Tukişi ve Az olarak ikiye ayrıldığını söylemektedir (Cen 1958: 8954). Bayan Kol Yazıtındaki bilgilere göre Azlar, altı urug halinde, Tannu-ola'nın batısındaki Mugur civarlarında yaşamaktaydılar (Gömeç 1994: 53). 714 yılına gelindiğinde, Kök Türklere bağlı olan Azlar, isyan etmişler, ancak Köl Tigin tarafından bu isyan bastırılmıştır (KT K.2-3). 751 yılında ise Azlar, Uygurlara bağlanmışlardır (Gömeç 1994: 54)

3.1.16. Karluk

Çin kaynaklarında Ge-luo-lu 葛邏祿, Arap ve Fars kaynaklarında, Halluh, Halluk şeklinde geçen Karluklar ilk olarak 630 yılından önce Altay Dağlarının batısında Pu-ku-chen Irmağı kenarlarında, Beşbalık'ın kuzey batısında, Kara-irtiş, Tarbagatay havalisinde yaşamaktaydılar (Xin Tang Shu 新唐書 217B: 6143; Wenxian Tongkao 文獻通考 22725A). Kaynaklara baktığımızda Karluklar 7. yüzyılın başlarına ait Tölös boy listesinde adları geçmemektedir (Eberhard 1996: 154). Yaşadıkları yer itibariyle de Altay Dağları havalisinde yaşadıklarından da yola çıkarak Karlukların, Kök Türklere yakın bir akraba boy olduğu görüşü ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kaynaklarda Türgişler

gibi Karluklar da, Kök Türk Hanedanının bir kolu ya da, akraba boyları arasında gösterilmektedirler (Xin Tang Shu 217B 6143; Wenxian Tongkao 22725A). Bu akrabalık bağına bir örnekte 840 yılında yıkılan Uygur devletinden sonra, Karlukların hükümdarı Bilge Kül Kadir Han, kendini Kök Türklerin varisi sayarak, Kara Han unvanını almış olması da örnek gösterilebilir (Salman 2001, c. 24: 509). Karluklar dört kabileye ayrılmışlardır. Bunlar; chi-qi 熾俟, Mo-luo ya da mou-ci 謀落, 謀剌, Po-fu 婆匐 ve Ta-shi 踏實 kabilelerdir (Wenxian Tongkao 2725A). Kök Türk Devleti 552 yılında kesin olarak kurulduğunda, Karluklar, Kök Türk egemenliğine girmişlerdir. Kök Türk Devleti ikiye ayrıldığında, Batı Kök Türk topraklarında yaşayan Karluklar 627 yılından sonra, Kök Türk Devletinin yıkılma evrelerinde Batı Kök Türk Kağanı Tong Yabgu'nun kötü idaresine karşı isyan ettiler. Bu durum Tong Yabgunun siyasi gücünü oldukça yıpratmıştır (Jiu Tang Shu **舊唐書** 194B: 5181; Xin Tang Shu 215B: 6057; Tongdian **通典** 1077A). Bu yıllardan sonra Karluklar, Altay Dağlarının batısında olarak 647 yılı olaylarında karşımıza çıkmaktadırlar.

630 yılında Doğu Kök Türk hükümar ailesi, Çin hâkimiyetine girmişlerdi. Ancak, Doğu Kök Türk Devletinden geriye kalan bir grup Kök Türk halkı bir araya toplanıp, Kök Türk hanedanından gelen Che-pi adlı bir beyi Kağan yaptılar. Sır Tarduşlar ile aralarındaki çatışmalardan dolayı, Che-pi Kağan, Altay Dağları havalisine giderek buralara yurtlandı. Bu bölgelerde güçlenip asker sayısını artırdığında, dışarı çıkarak Sır Tarduşlara yağma hareketlerinde bulundu. Daha sonra Altay Dağlarının batısında bulunan Karluklar ve Kırgızları kendisine bağladı. Bu durum karşısında Çinliler ordu toplayarak Che-pi Kağan üzerine gönderdi. 647 yılında Che-pi, ilk başlarda Çin ordusuna karşı başarı kazansa da, Çinliler, Karluk reisi Ni-shu- Kül İlteber ve diğer boyların reisleri ile anlaşarak, onları kendi saflarına geçirdi. Bu durumda bile Che-pi, savaşmak istedi, ancak, askerler savaşmak istemeyince, oda Altay Dağlarına kaçtı. Fakat burada yakalanarak, Tang başkenti Chang-an'a götürüldü (Tongdian 1077A; Cefu Yuangui **册府元**龜 986: 1A; Zizhi Tongjian **資治通鑑** 198: 6250; Jiu Tang Shu 194A: 5165; Xin Tang Shu 215A: 6040). Bu bölgeleri ele geçiren Tang Devleti, bu topraklarda idari teşkilatlanmaya giderek, 657 yılında, askeri valilikler teşekkül etti. Bunun sonucu olarak, Karlukların yaşadıkları bölgelerde, kabilelere göre, Yin-shan, Hsüan-chih ve Chin-fu askeri valilikleri ile eyaletler kuruldu. Buralarda Karluklar, etraftaki diğer küçük boylara karşı daha çok güçlenme fırsatı bulmuşlardır. Nitekim etraftaki boylar,

Karluklardan çekinmekteydiler (Wenxian Tongkao 2725B; Xin Tang Shu 217B: 6143). Ancak, bazı Karluk kabileleri ise kendi başlarına hareket etmekteydiler. Bunlar, Tang Devletine karşı isyan eden, Batı Kök Türk beyi, A-shih-na Ho-lu'nun ordusunda görev yapmaktaydılar (Jiu Tang Shu,109, 3293). 666 yılında Tang Hükümdarı Kao-tsung Tai dağına ibadet etmeye gittiğinde, yanında Karluk boyu reisleri de bulunmaktaydı (Xin Tang Shu 215A: 6042). Daha sonra Kapgan Kağan'ın sert idaresine karşı isyan ettiler (Salman 2001, c. 24: 509). Onların İkinci Kök Türk Devletine nasıl bağlandığı ile ilgili bir belge bulunmasa dahi, bu bilgiden hareketle, 680 yılından sonra, İkinci Kök Türk Devletinin kurulması ile birlikte, Karluklar'ın, Kök Türk Devletine bağlandıkları ortaya çıkmaktadır (Kafesoğlu 2009: 146). Bu sürede Çin ile temasa geçerek, 714 yılında, Türgişlerle birlikte Tang Devletine tabi oldular. Bu durum neticesinde, Kapgan'ın hiddetine maruz kalarak, bulundukları topraklar Kapgan tarafından yağmalanmıştır (Cefu Yuangui 986: 1A).

Karlukların Çin ile ilişkileri giderek daha yakınlaşmaya başladı. Bunun doğrultusunda üç Karluk boyu daha Tang Devletine tabi oldu (Liu: 2011: 258; Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*…..: 66). Bu sıralarda, Kök Türk toprakları içerisinde de, Karluk isyanlarının ardı arkası kesilmiyordu. İlk olarak, Karagöl civarında Kapgan Kağan üzerine yürüdüler. 715 yılında Tamıg Iduk Baş mevkiinde, yine Kök Türklere saldırdılar, Ancak bu savaşta Köl Tigin'in göstermiş olduğu başarılar sayesinde bozguna uğramışlardır. 716 yılında bir kez daha Karagöl mevkiinde Karluklar üzerine yürünmüş ve bu savaşta da Köl Tigin Karlukları mağlup etmişti (KT K. 1-2; BK D. 29). Kapgan Kağan döneminden sonra, tahta geçen Bilge Kağan döneminde de, Karluklara karşı bir sefer yapılmıştır. Bilge Kağan Yazıtında geçen bu olaya göre, Çin sınırına yakın yerde Karlukların üzerine gidilmişti. Bu savaşta, Kök Türk ordusunun başında Tudun Yamtar adlı komutan bulunmaktaydı. Yapılan savaşta, Kök Türkler, Karlukları bir kez daha mağlup ettiler (BK D.40). 628 yılında, Karluklar tekrar Çin ile temasa geçmişlerdi. Reisleri Inançu Pei, Çin'e gitmiş ve Tang Hükümdarı ona çeşitli unvan ve hediye sunmuştu (Cefu Yuangui 985: 1B). Karlukların, Kök Türklerin yıkılmasında da önemleri büyüktür. Bilge Kağan öldükten sonra, başa geçen Kağanlar döneminde, devlet eski ihtişamını kaybetmişti. Başa geçen Kağanlar devleti iyi yönetemez hale geldiler. İsyanlar tekrar Kök Türk ülkesini sardı. Bu durum neticesinde ayaklanan Karluklar, Uygur ve Basmıllarla birleşerek, Kök Türk Kağanı Kutlug'u öldürerek 744'te,

Kök Türk Devletini yıktılar (Zizhi Tongjian 214: 6844; Xin Tang Shu 215B: 6054). Kök Türklerden sonra kısa bir süre tahta Basmıl Kağanı geçse de, Karluklarla anlaşan Uygurlar, Basmıl Kağanını öldürerek, Uygur Devletini kurdular. Karluklarda Uygurlara bağlanıp yüksek mevkilerde göreve geldiler (Xin Tang Shu 215B: 6054; Zizhi Tongjian 215B: 6809-6810). Karluklar, Uygur devletinde de sık sık isyan etmişler ve Tang Devleti ile ilişkilerine devam etmişlerdir (Xin Tang Shu 5, 149). Türgişlerin, batı bölgelerde, zayıflayıp yavaşça tarih sahnesinden çekilmesinin ardından, Türgişlerin olduğu bölgeleri Karluklar yerleşip hâkim olmaya başladılar. Bu dönemlerde, Karluklar, Asya Türk tarihi ve İslamiyet için büyük bir önemi olan Talas savaşında da önemli rol oynamışlardır (Gömeç 2011: 156).

Çin, Orta Asya'nın batı bölgelerindeki otorite boşluğundan yararlanıp, bu bölgeleri ele geçirmek istedi. Çinlilerin bu emellerine karşılık Karluklar ise Arapların tarafını tutToglar. 751 yılında Araplar ve Çinliler arasında yapılan savaşta Arapların safında savaşan Karluklar, Çinliler hücum edip onları mağlup ettiler. Bu savaştan sonra, Çin'in batıya doğru ilerleyişi durmuş oluyordu (Barthold 1992: 252; Kafesoğlu 2009: 147). Bu savaştan sonra Karluklar, Maveraünnehir, Batı Türkistan havalisine kadar genişlemeye başladılar. Burada, 766 yılında Kara Türgiş şehirlerinden, Suyab, Tokmak, Evliyaata ve Talas gibi şehirleri ele geçirdikten sonra, başkenti Balasagun olan, Karluk devletini kurdular (Çakan 2015: 350; Salman 2001, c. 24: 509; Kafesoğlu 2009: 148). Karluklar kurulduktan sonra hâkimiyet alanlarını gittikçe genişleterek Koçu'dan Sır Derya vadisin kadar olan bölgeye yayılmaya başladılar. Ancak bu dönemde Karluklar kendilerini, hala Ötüken'de bulunan Uygur devletine bağlı olarak kabul ettiklerinden, Yabguluk sıfatını kullanmışlardır (Çakan 2015: 351). Karluklar, Karahanlı devletinin kurulmasında da büyük bir rol oynayan boylardan olmuşlardır (Salman 2001, c. 24: 509). Karluklar, bu dönemde Tanrı Dağlarından, batıda Maveraünnehire, Hilend'den, Belh'e kadar genişlediler (Minorsky 2008: 286-288). Zamanla Türgişleri itaatlerine alan Karluklar, Fergana'yı da Abbasilerden geri almayı başardılar (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre…* 70). Karluklar 850 yıllarından sonra, karışıklık yaşamaya başladılar. Doğudan gelen Uygur akınlarına karşı başarılı olamadılar. 893 yılında Samani devleti Karluklar üzerine bir sefer düzenledi. Bu sefer neticesinde birçok Karluk öldürülerek ağır bir yara aldılar. Hatta bu seferlerde, Talas şehri Samanilere geçmiştir (Barthold 1992: 285). Karlukların müstakil devletlerine, Karahanlılar son vermişlerdir. Kaşgar'dan hareket eden Karahanlı

hükümdarı, 943 yılında Karlukları yenerek devlete son vermiştir (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*…..: 72). Bundan sonra, Karluklar, Karahanlılar'ın egemenliği altında beylikler halinde yaşamaya başlamışlardır. Bir kısmı ise, Harzemşah ordusunda görev yapmaktaydı. Karluklar, Moğol istilası başladığı dönemlerde, 1215 yılında Moğolların egemenliği altına girmişlerdir (Kafesoğlu 2009: 149)

3.1.17. Ediz

Çin kaynaklarında A-die 阿跌 şeklinde geçen Ediz boyu 603 yılından önce Sır derya Irmağının kuzeyinde, Batı Kök Türk topraklarında yaşamaktaydılar. Daha sonra Tola Irmağı kenarlarında yaşayan boylar arasında gösterilmektedirler (Tongdian 通典 1081A; Wenxian Tongkao 文獻通考 2699B). Bu dönemde, iyi zamanlarında yetişmiş bin yedi yüz askere sahiptiler. 6. yüzyılın başlarında Altı bağ Bodun'u meydana getiren Dokuz Oğuz boylarından birisidir (Liu: 2011: 335; Gömeç 2011: 160). 627 yılından sonra, Birinci Kök Türk Devletinin zayıflaması üzerine, Önce Sır Tarduşlara bağlanmışlardır. Ancak Sır Tarduşlar yıkıldıktan sonra Uygurlar, Bayırkular, Tongralar, Bugular, Tolankolar, Sse-kieler, Ki-piler, Tie-kieler, Hun ve Hsie gibi boylarla birlikte Çin'e tabi olmuşlardır (Liu: 2011: 335). Kök Türklerin Fetret devrinde ise, Çinliler tarafından idari düzenleme yapılarak bulundukları topraklar Chi-tien eyalet adını almıştır (Xin Tang Shu 新唐書 217B: 6143; Tongdian 1081A). 711 yılında, reisleri Chia-tie-su-tai ile birlikte, İkinci Kök Türk Kağanı, Kapgan'dan kaçarak Çin'e sığınmışlardır. Bu reisin oğulları, Çin ordusunda görev alıp yüksek mevkilerde bulunmuşlardır. Öyle ki adlarına biyografilerde bulunmaktadır (Xin Tang Shu 217B; Tongdian 1081A). Yine Bilge Kağan tahta çıktığında, kendisine bağlı boylar zikredilirken, Edizlerin'de adı geçmektedir (BK D.1). Daha sonra Edizler, Uygurların güçlenmesinin ardından On Uygur ittifakına dâhil olmuşlardır. Bu sırada beyleri Erkin unvanını taşıyor ve en iyi zamanlarında 50 bin asker çıkarabiliyorlardı (Chavannes 2007: 89; Kafesoğlu 2009: 131; Gömeç 2011: 160). 795'te Uygur tahtına çıkan Hükümdar Kutlug'da Ediz boyundandır. Tahtta olduğu, on yıllık sürede devlet huzur ve güven yılları yaşamıştır (Kafesoğlu 2009: 134). Kemçik Irmağının, Cirgak bölgesinde

Ediz boyunun yaşadığından bahsedilmektedir (Orkun 1994: 490-491; Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre…* 50).

3.1.18. Tongra

Çin kaynaklarında Tong-luo 同羅 şeklinde geçmekte ve bu belgelerde, Töles boyları arasında gösterilmektedirler (Eberhard 1996: 156). Tola ırmağı civarında yaşayan Tongralar, Bugu, Wei-ho, Bayırku, Fu-lo gibi güçlü boylar arasında isimleri zikredilmiştir (Bei Shi 北史 99: 3303; Sui Shu 隋書 84: 1879). Kaynaklar, Tongraların geleneklerinin Kök Türklerle aynı olduğunu yazmaktadır. Sır Tarduşların kuzeyinde To-lan-ko'ların kuzeyinde yaşayan Tongralar, Çin başkentine on yedi bin li uzaklıkta bulunmaktaydılar. En iyi zamanlarında yetişmiş otuz bin asker çıkarabilmekteydiler. Tongralar daha sonra Dokuz Oğuz birliğine katılmışlardır (Kafesoğlu 2009: 131; Gömeç 2011: 122). 628 yılında Doğu Kök Türkler zayıfladığında Çin'e elçi göndererek tabi oldular. Onlar için Kue-lin Askeri valiliği kuruldu. Reisleri İlteber, Shih-chien Çor da askeri vali makamına getirildi (Bei Shi 99: 3303; Sui Shu 隋書 84: 1879-1880). İkinci Kök Türk Devleti kurulduğunda, Kök Türkler üzerine saldırı planı yapan Dokuz Oğuz Kağanı, Kıtanlar' ittifak yapması için, elçi olarak Tongra Eşim'i göndermişti (TYK G. 2). Buradan hareketle, Tongraların, Dokuz Oğuzlara bağlı olduğunu düşünebiliriz. (Kafesoğlu 2009: 152; Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*: 117) 716 yılında Kapgan Kağan'ın ölümü üzerine ortaya çıkan isyanlara Tongralara dâhil olmuşlardır (KT K. 7; BK D. 31). 742 yılında reisleri, A-pu-se, on binden fazla çadırlı halkı ile birlikte Çin'e gidip tabi oldu ve Shuo-fang'a yerleştirildiler. Sarı Irmağın kuzeyindeki topraklar onların ihtiyaçları için yurtluk verildi ayrıca on binlerce top kumaş hediye edildi. On yıl sonra isyan ettiler ve bundan dolayı çölün kuzeyine sürüdüler. Ardından Uygurlar tarafından yenilerek, Uygur egemenliğine girdiler ve Dokuz Oğuz birliğinin içerisine tekrar dahil oldular (Kafesoğlu 2009: 132). Kağanları A-pu-se, Karluklara sığındı. Buradan Çin'e götürülerek orada idam edildi (Xin Tang Shu 217B: 6140-6141; Tongdian 1080C; Wenxian Tongkao 2699A).

3.1.19. İzgil

Çin Kaynaklarında Si-jie, 思結 şeklinde geçen İzgillerin, menşei konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar, İzgilleri, Dokuz Oğuzlardan saymış, bazıları ise, On-Okların, Nu-si-pi grubunun içinde göstermişlerdir (Chavannes 2007: 34; Orkun 1994: 157; Taşağıl 2004, c.3: 35; Gömeç 2011: 136, 159). Yukarıda belirttiğimiz Çin kaynağında görüldüğü üzere, Çin kaynaklarında da İzgiller, Dokuz Oğuzlar içinde göstermektedir. Ancak Köl Tigin Yazıtı, İzgiller ile yapılan seferi, Oğuzlar ile yapılan seferlerden ayrı olarak bahsetmiştir. İzgiller, Oğuzlardan olsaydı, mutlaka Oğuzlar ile yapılan seferler içerisinde geçmesi gerekmekteydi. Bundan dolayı, yukarıdaki Çin Kaynağının, yanlış olabileceğini düşünerek İzgillerin, On-Oklardan olduğu görüşü, bizlere daha yakın gelmektedir. 603 yıllarında Tola Irmağı havalisinde Tu-ju-ho, Hun, Hu-sie ve Meng-chen gibi boylarla birlikte küçük aile birliğinde yaşayan bir grup olan İzgiller, Tölesler arasında gösterilmekteydiler. En iyi zamanlarında 4 bin yetişmiş asker çıkarabilmekteydiler (Bei Shi 北史 99: 3303; Sui Shu 隋書 84: 1879). Sır Tarduşlar yıkıldıktan sonra 647 yılında Çin'e tabi oldular. Yaşadıkları bölgelerde, Çin idari yönetim şeklinde yapılandırılarak, Tang eyaletinin bir parçası oldular (Xin Tang Shu 新唐書 217B: 6146). İkinci Kök Türk Devleti kurulup genişleyince, İzgillerde Kök Türklere tabi oldular. 715 yılında, Kapgan Kağan'ın sert yönetimine karşı, ayaklanan boylar arasında katılmışlardır. Ardından Köl Tigin tarafından yenilmişler ve Çin'e sığınmışlardır (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5173; Zizhi Tongjian 資治通鑑 211: 6712).

3.1.20. Purum

Kök Türk Yazıtlarında Bumın Kağan'ın cenaze törenine gelen ve "Purum" şeklinde yazılan devlet, Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu olduğu araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur (Tekin 200: 164; Aydın 2016: 125). Roma İmparatorluğu 395 yılında, Doğu ve Batı Roma olarak ikiye ayrılmıştır. Daha sonra adı Bizans (Byzantion), olan Doğu Roma İmparatorluğu, Balkan yarımadası, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır' da hüküm sürmüş, 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilene kadar varlığını sürdürmüştür (Demirkent 1992, c. 6: 230-244; Ostrogorsyk 2011: 490). Bizans

kaynaklarındaki bilgilere göre, Göktürk-Bizans ilişkileri, Batı Kök Türk Yabgusu, İstemi Yabgu zamanında başlamış ve oğlu Tardu döneminde devam etmiştir.

3.1.21. Berçiker

Köl Tigin'in cenaze törenine gelenler arasında gösterilen Berçiker'in kimler olduğu tartışma konusu olmuştur. Bazı araştırmacılar, Berçik kelimesini, farsça Parsıg, Persig gibi bir addan bozulma bir şekil olduğunu düşünerek bu adın İran olduğunu yazmışladır (Tekin 2010: 96; Gabain 1944: 267; Ölmez 1997: 178). P.B. Golden ise kelimeyi, Bars İlliler okuyarak, Bulgar Türkleri ile ilişkili olacağını öne sürer (Gömeç 2016: 266). Gömeç ise bu kelimenin Soğdlu bir kişi olduğunu düşünmektedir (Gömeç 2011: 179).

3.2. KÖL TİGİN YAZITINDA GEÇEN UNVANLAR

3.2.1. Şadapıt

Şadapıt unvanı, Köl Tigin Yazıtından başka Bilge Kağan ve Bugu Yazıtlarında geçmektedir. (BK G.13-14; Tekin 2010: 69).[61]

"o zamanki Şadapıt begler, tarkanlar, kurkapınlar, tudunlar, sengünler
...ondan sonra Şadapıtlar, tarkanlar" (Bugut, s.2-7)[62].

Yazıtlarda görüldüğü üzere diğer askeri unvanlarla birlikte sayılırken adı geçen bir unvandır. Bundan dolayı bu terimin de askeri bir terim olduğu anlaşılmaktadır (Gömeç 2008)[63]. Şad'ın askeri bir terim olduğuna ilişkin Çin kaynaklarında da bilgi bulunmaktadır. Çin kaynaklarına baktığımızda Kök Türklerin ordu yönetiminden bahsederken ordunun alt bölgelerinin yönetimi için kullanılan dört alt Kağan olduğundan zikredilir. Bunların ikisi Şad, ikisi ise yabgu unvanlarıdır. Bu unvanlardan biri sağ, biri de sol Şaddır. Bunlar, ordunun belli bölümlerine komuta etmektedirler

[61] *"Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı, sözüm: Babam Türk Bilge Kağanı oturduğunda şimdiki Türk beyleri, sonra Tarduş beyleri; Kül Çor başta olarak, arkasından Şadpıt beyleri; önde Tölis beyleri; Apa Tarkan"* (BK G13; Tekin 2010: 69).
[62] (http://onturk.org/2012/01/25/Bugu-yaziti-ve-anit-mezar-kulliyesi/(20.10.2017)
[63] (http://turkleronline.net/turkler/makaleler/sadapit_unvani_hakkinda1.htm/(25.10.2017)

(Liu: 2011: 555). Ayrıca bir başka Çin kaynağında, Kapgan Kağan'ın kardeşi Tu-si-fu'yu sol kanad Şad'ı, Bilgeyi ise sağ kanad Şad'ı atadığını yazmaktadır (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5169). Bu bilgiden yola çıkarak bizce de Şadapıt unvanı, Şad unvanının çoğulu olması muhtemel görünmektedir. Yazıtlar incelendiğinde, Yazıtlarda, Şadapıt unvanının, Tarkan unvanından önce kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, Şadapıt unvanının Tarkan unvanından rütbe olarak daha yüksek olduğunu düşündürmektedir (Gömeç 25.10.2017). Bir diğer husus ise Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Şadapıtların mevkileri bahsedilirken sağda Şadapıt Beyler, solda ise Tarkanların olduğu görülmektedir. Bu sebeple yazıtlarda geçen sağ ve sol tabirlerinin, bu şahısların askeri yetki alanlarını belirleyen coğrafi konumlarını veya kurultayda oturdukları mevkileri (orun-ülüş) ifade ettiği düşünülmektedir. (Gömeç 25.10.2017) Böylece Şadapıtların hükümdarın sağ tarafında oturduğu söylenebilir. Şadapıt unvanı üzerine önemli araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmacılardan Gy. Györffy ve G Clauson' un araştırmaları, bizce en tutarlısı görünmektedir. Gy. Györffy'e göre, "Şad" ve "Apa" unvanları, "Şadapıt" unvanı ile ilişkilendirilirken, G. Clauson ise Şad ve Şadın maiyeti anlamına gelen "apıt" sözlerinin birleşmesinden gelen Şadın çoğulu anlamına geldiğini ileri sürmüştür (Clauson 1959: 867a: Donuk 1988: 35). A. V. Gabain ise "asilzadeliğin yüksek bir sınıfı" diye ifade etmektedir (Donuk 1988: 36). A. Bombaci ise konuyu geniş biçimde ele alarak "Şadapıt" unvanının Pers İmparatorluğundan geçtiğini belirtmiş, "sa-ad-da-bat-ti" (100 lü) diye okunan kelimeye dayandırmıştır (Bombaci 1976: 32-41). B. Ögel de Şadapıt unvanını Köl İç Çor ve Apa Tarkan'a bağlı Şadlar, yani garnizon komutanları olarak açıklamaktadır. Şadapıt unvanı hakkında bir araştırma yapan Sadettin Gömeç ise bu terimin menşeinden ziyade Türklerdeki yön kavramlarından yola çıkarak, Şadapıtların idare ve görev yerlerini açıklamaya çalışmıştır (Gömeç 25.10.2017). Ayrıca Gömeç Şadapıt kelimesini ikiye ayırarak, Apa kelimesininin Türkçe'de "büyük, saygıdeğer" manasına geldiğini söyleyerek, Şadapıt'ın, "Büyük Şadlar" manasına geldiğini düşünmektedir (Gömeç 25.10.2017). Tüm kaynaklardan ve araştırmalardan yola çıkarak Şadapıt unvanının sonuç olarak, askeri ve idari bir terim olduğu aşikârdır.

3.2.2. Tarkan

Hunlardan ve Tabgaç Devleti'nden (386-557) bu yana kullanılan Tarkan unvanı, tarih boyunca birçok Türk devletinde askeri bir terim olarak kullanılarak günümüze kadar ulaşmıştır (Eberhard 1945: 325; Donuk 1988: 40-41; Kafesoğlu 2009: 72).

"Soğdlar, İranlılar, ve Buhara halkından Oğul Tarkan geldi" (KT K.12).

"Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı, sözüm: Babam Türk Bilge Kağanı oturduğunda şimdiki Türk beyleri, sonra Tarduş beyleri; Kül Çor başta olarak, arkasından Şadpıt beyleri; önde Tölis beyleri; Apa Tarkan" (BK G.13).

"başta olarak, arkasından Şadpıt beyleri; bu ... Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ve °uyruk ... iç buyruk; Sebig Kül İrkin başta olarak, arkasından buyruk; bunca şimdiki beyler, babam Kağana fevkalâde" (BK G.14).

"tekme atsa; semiz boğa, zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler diyip, öyle düşündüm. Ondan sonra Tanrı bilgi vermediği için kendim bizzat Kağan kıldım. Bilge Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ile beraber İltiriş Kağan olunca güneyde Çini, doğuda Kıtayı, kuzeyde Oğuzu pek çok öldürdü." (TYK B.7-8).

"Oturun diye söylemiş. Keşif kolunu, nöbet işini çok iyi tertip et, baskın yaptırma demiş. Bögü Kağan bana böyle haber göndermiş. Apa Tarkana gizli haber göndermiş: Bilge Tonyukuk kötüdür, kindardır, şaşırır." (TYK K.10).

"o zamanki Şadapıt begler, tarkanlar, kurkapınlar, tudunlar, sengünler

...ondan sonra Şadapıtlar, tarkanlar"[64]

(Ongın Satır.4) *Kapagan Elteriş hakan ülkesinde tayin olundum. Ülke düzeltmiş Yabgu oğlu İşbara Tamgan Çur'un küçük kardeş Bilge İşbara Tamgan Tarkan toplan altmış beş akrabam* (Orkun 1994: 128).

(Suçi, Satır 3) *Kutlug Baga Tarkan'ın buyruklarının ügesi ben* (Orkun 1994: 156).

Yukarıda da görüleceği üzere Tarkan unvanı, Türk Yazıtlarında da çoğu yerde geçmektedir. Çin kaynaklarına baktığımızda, "Ta-kan, A-po-ta-kan şeklinde geçmekte olup askeri işleri yönetmekle ilgili, askeri bir terim olarak bahsedilmiştir (Liu: 2011: 555). Tarkan unvanının askeri işler ile ilgili bir terim olmasının yanı sıra, bu unvanı kullanan kişilerin görevleri arasında elçilik sıfatının da olduğu düşünülmektedir. Bu düşüncemize bir kanıt olarak kaynaklara baktığımızda, Köl Tigin Yazıtında, Köl Tigin'in cenazesine gelenler arasında, Buhara halkı temsilcisi olarak *Oğul Tarkan*'ın geldiği görünmektedir. Yine bir başka araştırmada Batı Kök Türk Yabgusu İstemi

[64] (Bugu, ön taraf 2. ve 7. Satır, 20.10.2017))

tarafından 668'de Bizans'a gönderilen elÇinin adının *"Tagma Tarkan"* olduğu yazılmıştır (Ligeti 1946: 66). Batı Kök Türk hükümdarı Tong Yabgu, , Mo-duo Tarkan adlı bir kişiyi, Çinli rahip Hsüan-tsang'a eşlik etmesi için görevlendirmiştir (Kırılen 2013: 76). 8. yüzyılda ise yeni kurulan Taşkent, Huttal ve Şuman Krallıkları, Çin'e *"Tarhan"* adlı elçiler göndermiş, (Kafesoğlu 209:155). Çin Hükümdarı Mu-Tsung (821-824) tahta çıkınca Uygurlar, Ho Ta-kan adlı elçiyi Çin'e göndererek akrabalık kurmak istemişlerdi (Tsai 1967: 213). Yine 840-841 senelerinde Uygurlar zayıfladığı sırada Kırgızlar, Uygurlara taarruz ederek Çin prensesi T'ai-ho Konçuy'u ele geçirip Çin'e teslim etmek için On Tarkan'ın teşkil ettiği elçilik heyeti ile birlikte yola çıkmışlardı (Tsai 1967: 32; Donuk 1988: 42). Tüm bu bilgilere bakıldığında Tarkan unvanının görevleri arasında, elçilik görevinin de bulunduğunu görülmektedir. Bununla birlikte Tarkan unvanı, tarih boyunca çeşitli Türk devletlerinde farklı anlamları ifade etmekte de kullanılmıştır. Uygurlarda "vekil", "nazır", (Caferoğlu 1968: 226-226; Donuk 1988: 44). Oğuzlarda Sübaşından sonra gelen makam için (Şeşen 2010: 17). Hazarlarda da hükümdar unvanı olarak kullanılmıştır (Tarkhan Kağan) (Minorsky 2008: 161). Tarkanlar, Hükümdar ailesinden değillerdir (Eberhard 1945: 325). Bu unvan, daha sonra Moğollara geçmiştir ve Hanın güvenini kazanıp yüksek memuriyetler alan kişilerce kullanılmaya başlanmıştır (Donuk 1988: 46).

3.2.3. Yabgu

Yabgu, Asya Hun devletinden, Büyük Selçuklular'a kadar, Türk devlet ve topluluklarında görülen yüksek askeri ve idari bir unvan olmakla birlikte, Kağan'ın ailesinden gelen erkeklere verilmektedir (Salman - Özgüdenli 2012, c. 43: 170-171). Bu unvan, ilk olarak Asya Hunlar zamanında kullanılmaya başlanmıştır (Donuk 1988: 56) Kök Türklere baktığımızda, Bumın Kağan'ın atası Tu-wu, "Büyük yabgu" unvanı ile bilinmekteydi. Bumın Kağan'da devleti kurduğunda, kardeş İstemi'yi, devletin batı kanadını yönetmesi için Yabgu olarak atamıştı (Sui Shu 隋書 84: 1863). Yabguluk unvanı, İkinci Kök Türk Devletinde de devam etmiş, Kutlug, Kağan olduğunda, kardeşi To-si-fu'ya, Yabgu unvanı vermişti (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5167). Bu unvan,

Hunlar ve Kök Türklerden başka, Uygurlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlarda da kullanıldığı bilinmektedir (Donuk 1988: 56-58).

3.2.4. Şad

Şad unvanı, Kağan'ın ailesine mensup erkeklere verilen bir unvandır. Şadlar, bir ordunun başında, belirli bir bölgenin yönetiminden sorumlu olarak görevlendirilirlerdi (KT D. 17,27; BK D. 15, 22; Donuk 1988: 33). Şad unvanı, Birinci Kök Türk Devletinde, Kağan'dan sonra gelen Yabgu'nun ardından üçüncü sırada gelmekleydi. İkinci Kök Türk Devleti zamanında ise, Kağan'dan sonra, devlet hiyerarşisinde ikinci sırada gelmeye başlamıştır. Kök Türk tarihine baktığımızda Şad unvanının, Kök Türklerin ilk dönemlerinden bu yana var olduğunu görebiliriz. Çin kaynaklarında, Bumın Kağan'ın ataları sayılırken onların adlarından, Na-tu-lu Şad ve A-hien Şad diye bahsetmektedir (Zhou Shu 周書 50: 908). Birinci Kök Türk zamanına gelindiğinde, 576 yılında Bizans elçisini karşılayan Türk prensinin unvanı da Türk Şad'dır (Chavannes 2007: 269). İkinci Kök Türk Devleti kurulduğu zaman, Kutluğ kardeşi Kapgan'ı Şad tayin etmişti (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5167). Şadlık makamının İkinci Kök Türk Devletin zamanında, daha çok etkin olduğu görülmektedir. Kapgan, Kağan olduğunda ise, yeğeni Bilge'yi, Tarduşlar üzerine Şad olarak görevlendirmiştir. Bilge Kağan, Yazıtlarda, Kardeşi Kültiğin ve iki Şad ile birlikte Türk milleti için gece uyumadan, gündüz oturmadan ölesiye çalıştığını ve on dokuz yıl Şadlık yaptığını söylemektedir (KT D. 17,27; BK D. 15, 22; Donuk 1988: 34).

3.2.5. İlteber

İlteber unvanının manasına baktığımızda, Hükümdara bağlı, yüksek devlet memuru ve idarecilere verilen unvan olmakla beraber, genellikle Uygur, Karluk ve Az kavimleri ile birlikte, Bayırku, Tatabı, Soğdlarda ve Volga Bulgarlarınca da kullanılan bir unvandır (Donuk 1988: 21). Kök Türk Devleti zamanında, İlteber unvanı, Kök Türk Kağanlarınca, devlete tabi hükümdarlara verilen bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır

(Bombaci 1970: 1-66; Donuk 1988: 22; KT K. 3) Kitabelerde, İlteber, Az halkının Reisinin unvanı olarak görünmektedir (KT K. 3). Ayrıca, Köl Tigin'in türbesini süslemek için, ressam ve heykeltıraşı getiren kişinin adı da Tuygun İlteber'dir (K.T, K-D).

3.2.6. Inançu Apa Yargan Tarkan

Yazıta, Bilge Kağan'ın Köl Tigin'e verdiği unvan olarak geçen bu unvanın, Başkumandan manasına geldiği düşünülmektedir (Donuk 1988: 2). Bu unvan, aynı zamanda Tonyukuk Yazıtında, Tonyukuk'un unvanları arasında da geçmektedir (TYK B. 2). Bu unvan, Oğuz, Kuman-Kıpçak Türklerinde yaygın bir biçimde kullanıldığı bilinmektedir (Donuk 1988: 2).

3.3. KÖL TİGİN YAZITINDA GEÇEN DİNİ TERİMLER

3.3.1. Yer Sub

Yazıtlarda iki anlamda geçen yer-su kültü, Türklerde hem koruyucu ruh hem de vatan anlamına gelmektedir (İnan 2000: 48). Bu anlayış günümüzde bizim için vatan sevgisi halini almıştır. Yazıtlarda "*Eçümiz apamız tutmış yer-sub*" (atalarımızın idare ettiği yer-su) vatan kültü olan yer-su'dur. "Iduk yir sub",mukaddes yer-su olarak ifade edilen ise vatandır (KT D. 10-11). Tonyukuk Yazıtlarında devlet için yer-su ruhlarının önemi açık olarak ifade edilmiştir. Kök Türklere saldıran düşmanlar, Tanrı, Umay ve Yer-su ruhlarının koruyuculuğu ve inayeti sayesinde yenilmişlerdir (TKY B. 38). Üzerinde yaşanılan yeri temsil ettiğine inanılan, dağ eteklerinde, tepelerde, akarsularda deniz ve göllerde, aşılması ve geçilmesi güç yerlerde oturdukları kabul edilen koruyucu ruhlarda yer-sub olarak sayılmaktadır (Korkmaz 2008: 166). Bugünkü Türk topluluklarında geçen, dağ, su, orman, kaya, (ırmak, göl, pınar) kültleri eski Türk Yazıtlarında "yer-sub" olarak zikredilmektedir (İnan 1998: 491). Yer-sub kültürü, en çok dağ ile temsil edilmektedir. Çin kaynaklarının yazdıklarına göre Hunlar ve Kök Türkler, yılın belli

dönemlerinde kutsal dağlarda Gök Tanrıya ve yer-sub ruhlarına kurban sunarlardı (İnan 2000: 48-49; Seyidov 2003: 259-265). Kutsal Ötüken ve Ötüken Ormanı da bu kültlere en önemli örneği teşkil etmektedir. Kök Türk Devletinde olduğu gibi, diğer Türk devletleri içinde Ötüken çok önemli idi. Her boyun kendine ait kutsal saydığı dağlar bulunmaktaydı. Eski Türk inancına göre, bütün dünya ruhlarla doluydu ve dağlar, göller, ırmaklar, hep canlı olarak görülmekteydi (İnan 2000: 50). İnsanlar için sağlık ve mutluluk verdikleri gibi, saygısızlık yapıldığı zamanda, hastalık göndererek cezalandırıcı olabiliyorlardı (Anohin 2006: 15). Yer-sub ruhları görünüş olarak tasvir edilememektedirler. Sadece zihinlerde tasavvur edilmektedir (Anohin 2006: 16). Ayrıca bu ruhlar, kesin sınırlar içerisinde sınırlı tutuldukları için dağ, nehir, göl, orman ruhları olmaktadırlar. Bu nedenle dağ, göl, nehir ve ormanların adları sadece coğrafi ad olarak görülmeyip, ruhların adlarını da temsil etmektedir. Her ruh kendi alanının hâkimidir ve farklı ruhlarla irtibat söz konusu değildir (Anohin 2006: 16-17). Yer-sub kültü birçok Türk boyunda mevcuttu. Örneğin; Kimekler, suya Tanrı olarak tapmaktaydılar. Barshanlılar'da Isıkgöl kültü mevcuttur (İnan *Makaleler ve İncelemeler*... 491).

3.3.2. Umay

Köl Tigin Yazıtında geçen Umay, eski Türk mitolojisinde, kadınları, çocukları veyavru hayvanları koruyan bir ilahedir (İnan 2000: 34). Köl Tigin Yazıtında, Bilge Kağan, annesi, İl Bilge Hatunu, Umay'a benzetmektedir (KT D. 31). Tonyukuk Yazıtında ise, Tanrının, Umay'ın ve kutsal yer-su ruhlarının, Kök Türklere yardım ettiği yazmaktadır (TYK B. 38). Divan-ı Lügati't- Türk'te ise Umay, kadınların oğul doğurmaları için hizmet edilen saygı duyulan bir ilahe olarak geçer (DLT: 127). Umay ilahe, tüm Türk dünyası tarafından tanınmakta ve saygı duyulmaktadır. Kırgızlar'da Umay'ın iki manaya gelmektedir. Birincisi kuştur ki yuvasını havada yapar. İkinci manası ise çocukların koruyuculuğu üstlenen efsanev bir kadındır (Gömeç 08.06.2018).[65] Bereket ve huzur sağlayan bir tanrı olarak geçen Umay, hamile kadınları korur ve karnındaki çocuğa ruh verirler. Görünüş olarak beyaz saçlı beyaz kıyafetli bir kadın olarak tasvir edilir. Kutsal

[65] http://www.mulkiyedergi.org/egetid/article/view/5000135336/5000124195

hayvanı kuğu dur. Bu kuş kutsal sayılmakta ve dokunulmamaktadır (İnan 2000: 37; Küçük 2013: 116). Umay'ın başka bir görevi ise hamile kadınların doğum ağrılarını hafifletebilme ve doğumdan sonra üç gün kadın ve bebeğin başında beklemesidir (Küçük 2013: 116). Bazı araştırmacılar Umay kültünün Hint kökenli olup, Hint mitolojisindeki, Şiva'nın karısı, tanrıça Uma'dan geldiğini söylemektedirler (Küçük 2013: 154). Bir başka görüş ise, Umay'ın milattan önceki devirlerde yaşamış kahraman bir Türk kadını olabileceği görüşüdür (Gömeç 08.06.2018).

3.4. KÖL TİGİN YAZITNDA GEÇEN KİŞİ ADLARI

3.4.1. Baz Kağan

Kök Türk Devletinin 630 yılında yıkıldıktan sonraki sürede, Gobi Çölünün kuzeyi, Orkun bölgesine Sır Tarduşlar egemen olmuşlardır. Sır Tarduşlar ise 646 yılında yıkıldıktan sonra, bu bölgedeki boylar, Tang Devleti tarafından yeni bir idare düzeni kurularak yönetilmeye devam etmiştir. Buradaki boyların yönetimi ise Uygurların reisi Tu-mi-tu'ya bırakıldı (Zizhi Tongjian 資治通鑑 199: 6262-6263). Tu-mi-tu bir süre sonra kendisini Kağan ilan ederek, bu bölgelerde Kök Türk Devletinin yönetim şekline benzer bir devlet yapısı kurmuştur (Jiu Tang Shu 舊唐書 195: 5196). Bu yıllardan başlayarak, bölgenin ve Dokuz Oğuzların, Kapgan Kağan zamanında Kök Türk Devletine kesin olarak bağlanmasına kadar geçen süre içerisinde, Dokuz Oğuzların Kağanlık silsilesi karışık bir halde devam etmiştir (Ekrem 2008: 59). 662 yılında başa geçen Dokuz Oğuz reisi Pi-tu-su, Bugu ve Tongra boyları ile Çin sınırlarına yağma hareketleri düzenlemeye başladı. Bunun üzerine İmparator Kao-tsung, bölgeye ordu sevk ederek onları mağlup etti. Daha sonra bu bölgelerde Tang Devletine bağlı, T'ian-shan nahiyesini kurulmuş, ardından da, Kapgan Kağanın bu bölgeleri ele geçirmesine kadar varlığını devam ettirecek olan, Han-hai valiliği oluşturulmuştur (Jiu Tang Shu 195: 5197- 5198). Biz burada, Baz Kağanın, kimliğini tespit etmek amacıyla İlteriş Kağan (681-691) dönemini ele alarak inceleyeceğiz. İlteriş Kağan dönemindeki Dokuz Oğuzların yazıldığı Çin kaynaklarına baktığımızda, bu dönemde Dokuz Oğuzların

başında üç Kağanın geçtiğini görmekteyiz. Bunlar Pi-su-tu (661-681), Tu-chieh-chıh (681 yılından-684-695-715-716 yılları ?) ve Fu-ti-fu (684-695-715-716? Yıllarından, 795' e kadar) dur (Cefu Yuangui 冊府元龜 98: 11373A). Bu Kağanların hangilerinin Baz Kağan olduğu bilinmemekte ve kaynaklardaki bilgiler birbirinin tutmadığı için bu Kağanların hükümdarlık yılları da değişiklikler göstermektedir. Bu yüzden, kaynakların değişik bilgiler vermesi neticesinde bu Kağanların hükümdarlık yıllarını kaynaklarda verdiği şekillerde verdik. İlteriş Kağan dönemindeki bu üç, Oğuz Kağanına baktığımızda, sonuncu Kağan olan Fu-ti-fu, hükümdarlık yılları kaynaklarda, 684-695-715-716? yıllarından, 719'a kadar hükümdarlık yapmıştır (Xin Tang Shu 新唐書 217A: 6113). Son dönemi 719 yılı olduğu için, İlteriş Kağan'dan çok sonra öldüğü için, zaten Baz Kağan olamayacağı açıktır. İlteriş Kağan zamanında hükümdarlık yapan ikinci kişi olan Oğuz hükümdarı, Tu-chieh-chıh (680-681 yılından-684-695-715-716 yılları ?)'e baktığımızda ise, tahta geçiş yılı 680-681 yıllarıdır (Cefu Yuangui 967: 11373A). Bu yıllarda Kutlug, daha Tang Devletine karşı diğer beylerle birlikte bağımsızlık mücadelesi vermekteydi. Ancak Tu-chieh-chıh'ın ölüm tarihi hakkında çeşitli görüşler ve tarihler mevcuttur. Belgede yazan bilgilere göre araştırmacılar bu tarihin 684 yılı, 695 veya 715-716 yılları olduğunu söylemektedirler (Xin Tang Shu 217A: 6113-6114; Cen 1958: 394-398). İlteriş Kağanın, Baz Kağanı öldürdüğünü düşündüğümüz 686-691 yıllarını temel alarak, belgelerdeki, Tu-chieh-chıh'ın ölüm tarihleri ile karşılaştırdığımızda, belgelerdeki yıllar ile 686-691 yılları birbirini tutmamaktadır. Tu-chieh-chıh'ın öldüğü ilk tarih olan 684 yılına baktığımızda, bu tarihte henüz Kutlug'un Gobi Çölünün kuzeyine geçmediğini biliyoruz. Diğer yıllar olan 695-715 ve 716 yılları ise, Kutlug Kağan öldükten sonraki yıllar olduğu için daha geç dönemlerdir ve Kutlug'un, Baz Kağan'ı öldürmesi olanaksızdır. Bu nedenle, aklımıza şu soru gelmektedir. Kutlug Kağan'ın, Baz Kağan'ı öldürmesi olayı, acaba daha erken tarihlerde, yani 686 yılından önce olamaz mıdır? Tonyukuk Yazıtına baktığımızda, Kutlug Kağan'ın, Oğuzlar ile 5 kez savaştığını yazmaktadır (TYK G. 5). Bu savaşların hepsinden Çin kaynaklarında bahsedilmese de, tarihi vesikalardan yola çıkarak araştırmalarımız sonucunda bir savaşın 686 yılında olduğunu yukarıda ortaya çıkarmıştık. Belki de bu savaşlardan ilki 686 yılından önce gerçekleşmiş olabilir diye düşünülmektedir. Kutlug Kağan zamanında tahta çıkan Dokuz Oğuz Kağanlarına baktığımızda, 686 yılından önceki ölen Kağanların, Pi-su-tu (Pi-li, Pi-lai-li) ve Tu-

chieh-chıh olduğu görünmektedir (Xin Tang Shu 217A: 6113-6114). Kutlug dönemindeki ilk Dokuz Oğuz Kağanı Pi-su-tu (Pi-li, Pi-lai-li)' nun tahta geçiş yılı 661 yılıdır. Ölüm yılı ise 680-681 yıllarına denk gelmektedir (Cefu Yuangui 967: 11373A). Pi-su-tu (Pi-li, Pi-lai-li)' nun ölüm yılına baktığımızda 680-681 yıllarında Kutlug, diğer beylerle birlikte isyan etmişti. Daha henüz ayaklanma aşamasında idi. Bundan dolayı adam toplama ve güçlenme aşamasında olduğu için bu yıllarda Pi-su-tu (Pi-li, Pi-lai-li)'yu öldürmesi olanaksızdır. Bu yüzden bizce İkinci Dokuz Oğuz Kağanı Tu-chieh-chıh'ın, Baz Kağan olması daha muhtemel görünmektedir. Kaynaklar Tu-chieh-chıh'ın ölüm yılını çok çeşitli olarak verse de, Kutlug Kağan zamanında uyan ve 686 dan önce gösterilen tek bir tarih olan 684 yılı karşımıza çıkmaktadır (Ekrem 2008: 61). Çin kaynaklarına baktığımızda 684 yılını destekleyen bilgileri tespit etmek mümkündür. Çin kaynaklarında, Kutlug'un, 683 yılında ayaklanarak, etrafındaki dağınık halde yaşayan Kök Türkleri toplayarak Çogay kuzı,(günümüzde Yinşan Dağları, Huangho büyük dirseğinin kuzey yakasındaki dağ silsilesi) dağında yerleştiğini ve burada kendisine bağlı beş bin adamının olduğunu yazmaktadır (Jiu Tang Shu 194A: 5167, Xin Tang Shu 215A: 6043). Bu bilgiden 683 yılında, Kutlug'un henüz Gobi Çölünün kuzeyine, Orkun bölgesine geçmediği görülmektedir. Burada şu soruyu sormak gerekmektedir. Dokuz Oğuzlar, Gobi çölünün kuzeyinde Orkun havalisinde olduğuna göre, Kutlug ve Dokuz Oğuz Kağanı Tu-chieh-chıh nasıl karşılaştılar? Bu sorunun cevabını, Çin kaynaklarında bulmaktayız. Bir Çin kaynağına göre, Pi-lai-li, öldükten sonra, yerine oğlu, Tu-chieh-chıh geçmiştir. Daha sonra bu kişi, akrabaları, boyu ve Tang Devletine bağlı adamlarla birlikte, Gobi çölünün kuzeyinden göç ederek, Kan-chou[66] sınırlarına yerleşmişlerdir (Tang Hui Yao 唐會要 98: 1743). Kutlug'un yerleştiği, Çogay kuzı dağına baktığımızda, bu dağ, Kan-chou bölgesinin güney batısında bulunmakla birlikle Kan-chou'ya yakın bir mesafede bulunmaktadır. Bu yüzden karşılaşmış olmaları da muhtemeldir. Bir başka Çin kaynağı da bu bilgiyi güçlendirmektedir. Belgelerde, Kutlug Çogay kuzı dağına yerleştikten sonra Dokuz Oğuzlara saldırdığını ve birçok at, koyun elde etmiştir. Daha sonra güçlenerek kendiğini Kağan ilan ettiğini yazar (Jiu Tang Shu 194A: 5167, Xin Tang Shu 215A: 6043). Bu savaşın kaynaklarda 683 yılından sonra gerçekleştiği kesin olmakla birlikte 684 yılı olduğu muhtemeldir. Çünkü kaynaklar, bu savaştan sonra Kutlug'un güçlenmeye başladığını bildirmektedir. Ayrıca

[66] Günümüzdeki Kansu eyaleti.

Tu-chieh-chıh'ın kendi ailesi ve boyu ile birlikte Kan-chou'ya yerleşmesi, yanında birçok hayvanın, at, koyun vb, olduğunu göstermektedir (Tang Hui Yao 98: 1743). Bu da bize, Kutlug'un Dokuz Oğuzlara saldırıp, çok fazla at ve koyun elde ettiği bilgisini doğrulmaktadır. Çin kaynaklarından başka, Kutlug Kağan zamanını en iyi anlatan kaynak, Tonyukuk Yazıtıdır. Baz Kağan ve onun öldürüldüğü savaş hakkında, Tonyukuk Yazıtında da ipuçlarına ulaşılmaktadır. Tonyukuk Yazıtında, kendisinin yönettiği Oğuzlar ile yapılan savaşı anlatmadan önceki satırda şunları söylemektedir. "*İltiriş Kağan olunca, güneyde Çini, doğuda Kıtayı, kuzeyde Oğuzu pek çok öldürdü. Bilicisi, yardımcısı bizzat bendim. Çogayın kuzey yamaçları ile Karakurumda oturuyorduk"* (TYK B. 7). Bu satır bizlere 686 yılındaki Oğuz, Kök Türk savaşından önce de bir savaşın olduğunu göstermektedir. Tonyukuk'un Oğuzlar ile yaptığı savaşı anlattığı ilk satırda ise şu bilgi dikkat çekicidir. *" Oğuzlardan casus geldi. Casusun sözü şöyle: Dokuz Oğuz milletinin üzerine Kağan oturdu der"* (TYK G. 2). Bu sözden hareketle 683 ve 686 yılları arasında, Dokuz Oğuz Kağanı ölmüş ve yerine yeni bir Kağan geçmiş olduğunu göstermektedir. Buradan, kaynaklarda geçen Dokuz Oğuz Kağanı Tu-chieh-chıh'ın öldüğü tarih 684 yılı çıkarmak mümkün görünmektedir. Yine Tonyukuk Yazıtındaki şu satırlardan *"Azıcık Türk milleti yürüyormuş; Kağanı cesur imiş; müşaviri bilici imiş; o iki kişi var olursa seni, Çini öldürecek derim; doğuda Kıtayı öldürecek derim; beni, Oğuzu da öldürecek derim" (TYK G. 1-4).* Bu Kağanın geçmişten bu yana Kök Türklerin düşmanı olduğunu öğrenmekteyiz. Herhalde 683 ve 686 yılları arasında yapılan bir savaşta yenilen Dokuz Oğuzlar, yeni Kağanlarını seçtikten sonra ancak toparlanabilmişlerdi. Tüm bu nedenlerden dolayı bizce, kaynaklardan geçen Dokuz Oğuz Kağanı Tu-chieh-chıh'ın, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında geçen, Baz Kağan ile aynı kişi olduğunu ve öldürülüş tarihinin 683 ve 686 yılları arasında kaynaklardaki ölüm yılı 684 yılı olduğunu düşünülmektedir.

3.4.2. Yollug Tigin

Kitabenin yazısını yazan Köl Tigin ve Bilge Kağan'ın yeğeni Yolluğ Tigin'dir. Köl Tigin Yazıtını 20 günde yazmıştır. Yollug kelimesi, "mutlu, mesut" anlamı ile Türk dillerinde kullanımaktadır (Clauson 1972: 925; Tekin 2010: 80). Chen Zhongmian,

Yollug adını ikiye ayırarak Yol-ilig olarak araştırılması gerektiğini düşünür (Cen 1958: 892). Yollug Tigin'in kimliği, yazıtlar çözüldüğünden bu yana Türk Tarihçileri için araştırma konusu olmuştur. Bazı araştırmacılar, Yollug Tigin için, Köl Tigin ve Bilge Kagan'ın kız kardeşlerinin oğlu, bazıları ise erkek kardeşlerinin oğlu olduğu görüşündedirler (Orkun 1994: 54; Ergin 2012: 104; Aslanapa 1976: 555; Clauson 1972: 40). Yollug Tigin için söylenen "*atı*" teriminin ise "t*orun*" olduğu söylenmektedir (Çağatay 1976: 391). Bunların yanı sıra "atı" nın atabey yani Bilge ve Köl Tigin'in hocası olduğunu da söyleyenler vardır (Kozmin 1936: 368; Kafesoğlu 2009: 127; Gömeç 2011: 181). Bazı araştırmacılar ise Yollug Tigin'in, Kapgan Kağan'ın oğlu olduğunu söylemektedirler. Ancak, Kapgan Kağan ölünce, Köl Tigin, Kapgan'ın tüm akrabalarını ortadan kaldırmıştı. Kalanlar ise Çin'e sığınmışlardır (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5173). Kapgan'ın tüm akrabaları ortadan kaldırıldıysa, neden Yollug Tigin, hala Bilge ve Köl Tigin'n yanındaydı. Ayrıca yazıtta, Yollug Tigin, Köl Tigin ve Bilge'ye hitaben, *beni değerli evladınızdan, tay gibi oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz* demektedir. Eğer Köl Tigin, Kapgan'ın akrabalarını ortadan kaldırdı ise, neden sevgi dolu ve minnettar ifadeleri içeren özler, buraya yazılmıştır. Bu nedenlerden ötürü, bu görüşü doğru bulmamaktayız. Kitabede geçen, "*Kağan'ın atısı Yollıg Tigin*", ibaresindeki "*atı"* kelimesine "*yeğen*" manası verilmektedir (Clauson 1972: 40; Orkun 1994: 32; Tekin 1968: 305). Bu duruma göre, Yollıg Tigin'in ya Bilge'nin kardeşinin, yani Köl Tigin'in oğlu olması gerekir. Fakat bu doğru olamaz, çünkü Yollıg, Kitabelerde, Köl Tigin'in de "*atısı*" olarak geçmektedir (KT G.13; GD). Öte yandan Bilge'nin kız kardeşinin oğlu olmalıdır. Fakat burada, "*atı*" yalnız, erkek kardeşin oğlu manasına gelmektedir. Bundan dolayı doğrudan doğruya *"yeğen"* deyiminin kullanılması gerekirdi. Yegen kelimesi o çağlarda Türkçe içinde bulunmaktadır (Şine Usu B. 8) Ayrıca suci Yazıtında, "*yeğenimi, atımı*" (Suci, 8) şeklinde geçen bu iki terimin aile fertleri sayılırken yan yana kullanılması, bizce farklı anlamlar taşımakta ve erkek ve kız kardeşin çocuğunun ayrımını bizlere göstermektedir. Yollug Tigin, unvanından da anlaşılacağı üzere hanedana mensup bir prensti. Çin kaynaklarına baktığımızda, Bilge Kağandan sonra yerine geçen oğlu Tengri Kağan, tahta çıkınca, iki amcasını sol ve sağ Şad atadığı yazmaktadır (Jiu Tang Shu 215B: 2B). Buradan hareketle, Bilge Kağan ve Köl Tigin'in üvey iki tane daha kardeşler olduğu

görülmektedir. Bizce Yollıg Tigin, bu iki kardeşlerden birinin oğlu olmalıdır ve bundan dolayı kitabelerde "*atı*" şeklinde yazılmıştır (Gömeç 2011: 181).

3.5. KÖL TİGİN YAZITINDA GEÇEN YER ADLARI[67]

3.5.1. Ötüken

Kök Türklerin başkenti olan Ötüken, Türk tarihi boyunca tüm Türk boyları için kutsal bir mekân olmuş ve Kök Türkler gibi, Hunların, Uygurların ve Kırgızların başkentliğini yapmıştır. Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarına baktığımızda, Ötüken'in tam yeri hakkında sonuca ulaşmak mümkün değildir. Bu yazıtlarda sadece Ötüken'in kutsallığından ve hükmetmek için iyi bir yer olup terk edilmemesi gerektiğinden bahsedilmektedir (KT G. 3, 4, 8; D. 23; BK K. 2, 3, 6; D. 19; TYK G. 8, 10). Diğer yazıtlara baktığımızda Şine Usu ve Terhin Yazıtı, Ötüken hakkında daha çok bilgi vermektedirler (ŞU, K. 2; D, 7, 9, 11; Terhin Yazıtı, D. 3, 6; B. 1, 2, 4, 5).[68]

Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it-Türk* eserinde Ötüken'in konumu hakkında geniş bir alandan bahsetmiş ve burayı; Tataristan çöllerinde, Uygur iline yakın bir yer olarak yazmıştır (DLT: 138). Çin kaynaklarında Yü-tu-kün-shan, Wu-te-kien san 於都斤山,

---

[67] Yazıtta, Köl Tigin'in savaşlarında geçen yer adlarını, buraya koymayarak konu bütünlüğü açısından, Köl Tigin'in katıldığı savaşların içerisinde incelemiş olduk.

[68] "Beşinci ayına kadar Ötüken Dağı zirvesi, As-Öngüz Baş ile Iduk Baş'ın batısında Yavaş ve Tokuş ırmanklarının birleştikleri yerde yazı geçirdim." (ŞU, D. 9).
"ceddim, atalartm seksen yıl hüküm sürmüş. Ötüken yurdu ile Tegres yurdu, ikisi arasında Orkun Irmağında." (TY, D. 3).
"Tengride Bolmış İl Etmiş Bilge Kagan (olarak) atadı. İl Bilge Katun (olarak) atadı. Kagan tayin edilip, eşimde katun tayin edilip Ötüken ortasında As Öngüz Baş ve Kan Iduk Baş Dağlarının batısında otağı burada kurdurdum." (TY, G. 6).
"Tengride Bolmış, İl Etmiş Bilge Kagan, İl Bilge Katun, katun tayin edilip, Ötüken'in batı ucunda, Tez Irmağı başında otağını orada kurdurdum." (TY, B. 1).
"Ötüken'in ortasında As Öngüz Baş ile Kan Iduk Baş Dağlarının batısında yazı geçirdim. Otağımı burada yaptırdım." (TY, B. 2).
"Yaylam Ötüken'in kuzey batı ucu Tez Irmağı kaynağındadır. Doğusu Hanuy (ve) Hünüy (nehirleri), tarlalarım Ötüken bölgesi, kuzeyi Ongı Tarkan Süy düşman halkın Kağanının ki, güney ucu Altun-Yış, batı ucu Kögmen, doğu ucu {Kadırkan. Yış}" (TY, B. 5).

烏德鞬山 diye yazılan Ötüken'in, kesin yeri hakkında, yukarıda gösterilen yazıtlardaki satırlardan yola çıkarak birçok araştırma yapılmıştır (Liu: 2011: 209). İlk olarak, araştırmacılar, Ötüken'in, konumunun, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının bulunduğu bölge olduğunu düşünmüşlerdir (Aydın 2016: 120). Bazı araştırmacılar Ötüken'in matematiksel konumunu, kaynaklarda, 47. enlem-101. boylamların çakıştığı yer olarak gösterir (Kafesoğlu 2009: 99; Aydemir 2010: 197). Chavannes'e göre Ötüken, Tamir Nehri'nin batısında bulunmaktaydı (Chavannes 2007: 96). Thomsen ise Hangay Dağları ya da güney Altay Dağlarının doğu bölgeleri olabileceğini düşünmektedir (Thomsen 2002: 223). Talat Tekin ise, Ötüken'in Hangay Dağlarının kuzey batı kısmında, Orkun ve Tes Irmakları arasında olabileceğini belirtir (Tekin 1983: 795-838). Gabain araştırmalarında Ötüken'i; güneyinde Hangay Dağları, kuzeyinde ise Tamir ırmağı ile çevrelenmiş yaylalar olduğunu söylemektedir (Gabain 1944: 687). Faruk Sümer'e göre ise Hangay Dağları'nın doğu kesiminde, Tamir ve Orkun Irmakları'nın kaynaklarının bulunduğu yerde, Uygur başkenti Ordubalık'ın güneyinde bulunmaktadır (Sümer 2016: 3; Aydemir 2010: 198). Sadettin Gömeç ise Ötüken'in tek bir yer olmayıp, Togla Irmağından başlayıp, Altaylara kadar uzanan geniş bir coğrafi bölge olacağını ifade etmiştir (Gömeç 2004: 2). Bütün Türk yazıtlarını inceleyip Ötüken'in tam konumu üzerinde kapsamlı bir araştırma yapan Erhan Aydın ise Ötüken'i, Moğolistan'ın Zavhan-Aymak sınırları içerisinde bulunan 4021 metre yükseklikteki Otgon Tenger Dağı civarı olduğunu düşünmektedir (Aydın 2016: 117; 2007: 1267).

3.5.2. Şantung

Şantung Ovası, Kök Türklerin Çin seferlerinde, doğuda gelinen son nokta olarak yazıtlarda geçmektedir (KT D. 17; BK D. 15; TYK D. 1, 2). Shandong 山東, Tai An Shan 泰安山 Dağları'nın doğusunda bulunan toprakların genel adıdır (Chang 1968: 83; Taşağıl 2003, c. 1: 74; Gömeç 2011: 131). Günümüzde de burada Çin'in Shandong 山東 eyaleti bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar ise coğrafi olarak bu yerin günümüzdeki Shandong olmayıp, bu günkü He Bei 河北 olduğunu yazmaktadırlar (Wang 1981: 81-91; Liu: 2011: 31; Giraud 2007: 250; Ölmez 2010: 629-640). Kök Türk yazıtlarına baktığımızda, ordunun, (*Yaşıl Ögüz*) Sarı Nehir'i geçtikten sonra Shandong Ovası'na

kadar geldiği ve denize pek az kala durduğunu yazmaktadır (KT D. 17; BK D. 15; TYK D. 1, 2). Sarı Nehre baktığımızda, kuzeyden güneye doğru hat çizip, güneyden doğuya doğru yönelerek, günümüzdeki Tai An Shan 泰安山 Dağları'nın batısı ve kuzeyinden geçerek Shandong Ovası'ndan denize dökülmektedir. Eğer yazıtlarda geçen Shandong ovası, günümüzdeki He-Bei 河北olsaydı, ordunun Sarı Nehri geçmesine gerek kalmayacaktı. Zira He-Bei 河北 Sarı Nehir'in kuzeyinde kalmaktadır. Oysa yazıtlarda, Sarı Nehir'in geçildiği yazmaktadır. Günümüzdeki Shandong Ovası'na bakıldığında ise buraya ulaşmak için kesin olarak Sarı Nehir'in geçilmesi gerekmektedir. Ayrıca, Çin kaynaklarına bakıldığında, Tang İmparatorluğunun, Kök Türklere karşı, Sarı Nehir'in kenarlarına, kaleler yaptığı görülmektedir. Bundan başka, Sarı Nehir'in kuzeyine ve güneyine, buralara gelen Kök Türklerin geri püskürtülmesi için süvari birlikleri konuşlandırılmıştır. Bu birliklerin her biri 300 askerden oluşmaktaydı (Liu: 2011: 576-579). Eğer Kök Türkler, Sarı nehri geçip bu bölgelere gelmemiş olsalardı, bu bölgelere kale ve süvari birlikleri konulmasına gerek olmazdı. Çin kaynaklarına bakıldığında 698 yılında Kapgan Kağan'ın, Sarı Nehir'in kuzey bölgelerine gelerek buraları yağmaladığı Çin kaynaklarında yazmaktadır (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5169). Bu bilgi, Kök Türklerin Sarı Nehre kadar indiklerine ve nehrin güneyine de geçtiklerini göstermektedir. Günümüzdeki He-Bei ve Shandong Eyaletlerine bakıldığında birbirleri ile sınır oldukları görülmektedir. He-Bei eyaleti, Pekin'in kuzeyinden başlayıp, güneyde Sarı Nehir'in Kuzeyinde son bulmaktadır. Sarı Nehir'in biraz kuzeyinden ise Shandong Eyaleti sınırları başlamaktadır. Bu eyaletlerin sınırları günümüzde bu şekildedir. Bundan dolayı bizce, Kök Türk Yazıtlarında adı geçen Şantung Ovasının günümüzdeki Çin'in He-bei eyaletinin güneyindeki toprakların bir kısmını ile günümüzdeki Shandong eyaleti olduğu düşünülmektedir (Clauson 1971: 125-132). Çin kaynaklarında, He-bei eyaletinin güneyinin, geçmişte Shanong'a ait olduğunu gösteren bir bilgi mevcuttur. Bu bilgiye göre, 702 yılında Kapgan, Yen Chou ve Hia Chou'a saldırarak yüz bin koyun ve at çaldı. Sonrasında ilerleyerek Shi-ling'e saldırdı ve Ping Chou'yu kuşattı. Bu sebeple İmparatoriçe, yaveri, Hsie Chi-chang'ı, Shandong savunma baş komiseri olarak atadı. Sonra ona Tsang Chou, Ying Chou, Ting Chou, Yu Chou, İ Chou, Heng Chou, Ting Chou, Kuei Chou, Tan Chou ve Ping Chou ordularına komuta etmesini istedi. Ayrıca, Ying Chou valisi Chang Jen Tan'a oruları ile birlikte, Shie Ki-chang'a yardımcı olup, Kapgan'ı geri püskürtmesini istedi. Bunun devamında Kapgan, Tai Chou ve Hin Chou

'ya girerek buraları yağmaladı (Xin Tang Shu 新唐書 215A: 6047). Burada görüldüğü üzere, bu şehirlerin birçoğu, günümüzdeki He-bei bölgesindedir ve Shandong'a bağlıdır. Ayrıca bu bilgi, Kapgan Kağan'ın Shandong'a kadar sefer yaptığını da göstermektedir.

3.5.3. Tokuz Ersin

Kök Türklerin güney sınırı olan Tokuz Ersin, kaynaklarda Toharların yaşadığı yerler olarak gösterilmekle birlikte, özellikle "Karaşar", Karaşehir bölgesi olduğu araştırmacılar tarafından kaydedilmiştir (Wang 1981: 81-91; Kafesoğlu 2009: 128; Giraud 2007: 188; Gömeç 2011: 186). Cen Zhongmian, Bu bölgenin Tu-yu- hun'ların yaşadığı yerler olduğunu söylemektedir. Tang döneminde Tu-yu-hun'ların Tibet'e bağlı yaşadığını ve bu dönemde, Kök Türkler'in Tu-yu-hun'lara saldırdığını söylemektedir (Cen 1958: 889). Karaşar adı, *DLT* 'de *Sulmi* olarak kaydedilerek Uygurların beş şehrinden birisi olarak gösterilmektedir (DLT: 113).

3.5.4. Tüpüt

Kök Türk Yazıtlarında "Tüpüt" şekline geçen Tibet 西藏 coğrafi bir mekân (plato) adı olup bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin güneybatı sınırında yer alan özerk bölgenin ismidir (Chang-Kuan 2012, c. 41: 123-125). Batısında Keşmir, güneyinde Nepal, Bhutan ve Hindistan, kuzeyinde Sincan Uygur özerk bölgesi bulunur. 1950'de Çin Halk Cumhuriyeti Tibet'i işgal edip resmen ilhak etti; ertesi yıl yerel bir devlet olarak tanıyıp sözde özerklik vermiştir (Chang-Kuang 2012: 123-125). Tibet adından Kaşgarlı Mahmut'ta şu şekilde bahseder: *Tibet, Türk illerinde bulunan kalabalık bir kavimdir. Çin ülkesi, Tibet'in doğusundadır. Batı tarafında Kişmir, Kuzeyinde Uygur illeri, Güneyinde Hind denizi bulunur* (DLT: 355). Tibetyüksek dağ veyaylalar ile kaplı olduğundan dolayı, muhtemelen "tüpüt" adı, Türkçe, "tüpe", "tepe" ille alakalı olduğu düşünülmektedir (Gömeç 2016: 316).

3.5.5. Yincü Ögüz

Kitabelerde "Yincü Ögüz" yani (İnci Nehri) olarak geçen Sırderya (Seyhun) Nehri, Tanrı Dağları'ndan kaynağını alarak Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ı geçerek Aral Gölü'ne dökülmektedir (Muhammedcanov 2009, c. 37: 272). Bölgenin ikinci büyük nehri olan Amuderya Nehri ile birlikte Aral Gölü'ne akarlar ve iki nehrin arası Maveraünnehir olarak anılmıştır. Bu bölgelerin bir bölümü, eski zamanlardan bu yana Türk yerleşimi altında olmuş, özellikle Oğuz yurdu olarak tanınmıştır (Gömeç 2007: 1295).

3.5.6. Temir Kapıg

Kök Türk Yazıtlarında, Kök Türklerin batı sınırlardaki en uç noktasını gösteren yerdir (KT G. 4; D. 2, 8, 17, 39; BK K. 2, 3; D. 3, 4, 8, 15; TYK G. 1, 2). Orta Asya'da Baysun dağ silsilesinde, 10-18 m. genişliğinde ve 3 km. uzunluğunda olan, Buhara ve Semerkant'tan Belh'e giden yol üzerinde yer alan geçittir (Muhammedoğlu 1994, c. 9: 153-154). Eski Uygur metinlerinde ve Divan-ı Lügati't Türk'te Demir Kapı ifadesi ile karşılaşmamaktayız. Çince kaynaklarda, T'ieh-men 鐵門 olarak yazılan Demir Kapı hakkında en geniş bilgileri ünlü Çinli Budist rahip Hsüan Tsang'ın yazdığı seyahatname bizlere vermektedir. Ünlü seyyah 627'yılında dönemin Tang 唐 İmparatorluğunun başkenti Chang'an 長安 dan yola çıkarak, Batı Kök Türklerin topraklarında çeşitli şehirlere uğrayarak yoluna devam etmiş ve Hindistan'a ulaşmıştır. Burada eğitimini tamamladıktan 15 yıl sonra Çin'e geri dönmüş ve eserini Çin hükümdarı Taizhong 太宗'a takdim etmiştir (Ekrem 2003: 45-75). Seyahatnamede, Demir Kapının Kök Türkler'e bağlı bir sınır kapısı olduğu doğrulayan Hsüan-tsang, Harezm ve Kuşan'dan güneydoğuya 150 km gittikten sora Demir Kapı'ya ulaşmış ve Demir Kapı hakkında şu bilgileri kaydetmiştir. " *T'ieh-men, sağ ve sol iki tarafı dağ ile bitişiktir. Dağ son derece yüksek ve dik kayalıklıdır; Dar bir geçit bulunmasına rağmen buradan geçmek yine de güç ve tehlikelidir. Geçidin iki tarafındaki duvar gibi kaya da demir rengindedir. Buraya tahtadan yapılmış iki kapı yerleştirilmiş ve bu kapılar demir parçalarla tutturularak sağlamlaştırılmıştır. Kapıların üzerine birçok çıngırak asılmıştır. Burası aşılması güç ve çok iyi korunmuş olduğu için, bu geçit bu adla adlandırılmıştır. Demir Kapı geçildikten sonra Toharların ülkesine ulaşılır."* (Ekrem 2003: 136).

3.5.7. Çugay Yış

Kök Türk Kitabelerinde geçen Çugay Dağlarının günümüzdeki adı Yinshan 陰山 dağ silsilesi olup, Sarı Irmağın büyük kıvrımının kuzeyinde, Çin'in Gansu 甘肃 ve Qinghai 青海 eyaletlerinin sınırları içerisinde, Gobi Çölünün güney sınırlarında bulunmaktadır. Thomsen Çugay'ın, Hangay Dağları olduğunu söyler (20). Cen Zhongmian, Çugay'ın Zhuo Ye Dağı olduğunu düşünmektedir (Cen 1958: 890). Hirth, Çugay Dağının, Tuin-goul, Tana ve Arguin gol'un kuzey tarafları olduğunu söyler (Aydın 2016: 62). Klyaştory'de Çugay Yış'ın, Yinshan Dağları olduğunu söyler (Klyaştorny 1994: 31-41). Çugay Dağlarının kuzey etekleri İlteriş Kagan zamanında devletin yazlık merkezi olarak kullanılmıştır (Kafesoğlu 2009: 113; Giraud 2007: 171; Gömeç 2011: 115).

3.5.8. Töğültün

Tögültün kelimesini sadece Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarında görmekteyiz. Thomsen *Tögültün* kelimesini, *tüg(ü)ltün, tüg(ü)lt(i)n* olarak okumuş ve Çağatayca da var olan "tügül", yani "değil" ile birleştirmiştir (Tekin 2010: 76). Malov ve daha sonra Recebov da kelimeyi iki kısma ayırarak birinci parçayı "*tügül*" ikinci parçayı da *Tün* şeklinde (ova) olarak okumuştur (Tekin 2010: 76; Recebov 2000: 291-296). Hüseyin Namık Orkun da kelimeyi iki parça ya ayırmış, *Tüğül* kelimesini "*değil*", *Tün* kelimesini de *"ova*" olarak okumuştur (Orkun 1994: 25). Sadettin Gömeç ise Tögültün'ün, Çugay Yış'a yakın düzlük bir yer olduğunu söylemektedir (36). Li, ise "*dun"* 吨 sözcüğünün, Çince de Village anlamına geldiğini belirterek, Töğül veya Tüğül Village şeklinde okuyarak, bu yerin Hetao 河套 kenti olduğunu düşünmektedir (Li 2011: 371-378). Türk Tarihi içinde yazılıp, bu güne kadar ortaya çıkartılmış yazıtlara baktığımızda *Töğültün* kelimesi, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarından başka bir yazıtta geçmemektedir. Türk Tarihinin önemli kaynağını teşkil eden Çin kaynaklarına baktığımızda da *Töğültün* ile ilgili bir kelime vb. bir kayıda ulaşamamış durumdayız. Eldeki verilerin azlığı dolayısı ile *Töğültün* kelimesinin manası hala kesin olarak açıklanamamış durumdadır.

3.5.9. Kadırgan Yış

Yazıtlarda, Kök Türklerin Doğu sınırı olarak gösterilen Kadırgan Yış'ın (KT D. 2; BK D. 3). Kingan Dağları, olduğu bilinmektedir. Çince Dàxīng'ānlǐng 大興安嶺 adıyla geçmekte olan bu dağ, Kuzey doğu Çin'deki Heilongjiang eyaletinin sınırları içerisinde ve iç Moğolistan özerk bölgesinin kuzey doğu ucunda bulunan büyük dağ silsilesidir. Kuzeyden güneye doğru uzanır. Kadırgan, bu dağın eski adıdır (Tekin 2010: 81; Mosol 2013: 57- 60; Aydın 2016: 84-85).

3.5.10. Yaşıl Ögüz

Yazıtlarda geçen Yaşıl Ögüz, Günümüzde Çin'de bulunan Sarı Irmak'tır. Çince 黃河 Huanghe olarak geçen Sarı Irmak, 5.464 km uzunluğu ile Çin'in Yangtze Irmağı'ndan sonra ikinci büyük akarsuyudur. Tibet sınırları içerisindeki sıra Dağlarından doğar ve Tibet Plâtosunu güneydoğuya doğru kat eder. Daha sonra bir dizi dirsek yaparak; kuzeye, Moğol Plâtosu sınırına kadar devam ederek doğuya yönelir Shanxi, Shaanxi, Henan ve Shandong eyaletlerinden geçerek Bo Hai Körfezi'nden Sarı Deniz'e dökülür (*Ana Britannica* 1988, c. 11: 242-243; Tekin 2011: 86).

3.5.11. Kögmen Yış

Orhon yazıtlardaki bilgilere göre, Kögmen Dağları, Kapgan Kağan döneminde, Az ve Kırgız halkının yaşadığı bölgeler olarak gösterilmektedir (KT D. 17, 20). Yazıtlarda geçen Kögmen Dağlarının neresi olduğu konusunda birçok görüş vardır. Bazı araştırmacılar Kögmen'in günümüzdeki Sayan Dağları olduğunu düşünmektedir. Sayan Dağları, Moğolistan'ın kuzey batısı ile Baykal Gölünün batısında bulunmakta, günümüzde, Rusya sınırları içerisinde bulunan Tuva Cumhuriyeti sınırları içersinde bulunmaktadır (Radloff 2008: 95; Barthold 1935: 46; Tekin 2010: 86; Erdal 2004: 334;). Gumilev Kögmen'in, Sayan Dağlarının batısında bulunan Şabindab Geçidi olduğunu söyler (368). Yukarıda da görüleceği üzere birçok araştırmacı Kögmen'in,

Sayan Dağları olduğunu yazmaktadırlar. Ancak Giraud ve Clauson Kögmen'in, Tannu-ola Dağları olabileceğini söylemektedir (275; 145). Erhan Aydın'a göre, Sayan Dağları çok daha batıda kaldığı için, Kögmen'in Tannu-ola Dağları olabileceği muhtemel görünmektedir (109). Hem Sayan Dağları hem de Tannu-ola Dağları birbirine yakı olduğu için, Kögmen'in bu bölgelerde olduğu kesin bir gerçektir. Arap Coğrafyacı Gerdizi, Zeyn el-ahbar adlı eserinde, Kırgızları anlatırken, Kögmen Dağlarından bahsetmektedir (Şeşen 1998: 76-77).

3.5.12. Kengü Tarman

Kengü Tarman, (Bilge Kağan Yazıtında Kengü Tarban) Orkun Yazıtlarında Kapgan Kağan döneminde, devletin batısındaki halkların yerleştiği son sınır olarak gösterilmektedir (KT D.21; BK D. 18). Yazıtlara baktığımızda, Kapgan Kağan tahta geçtikten sonra, batıya On-oklar üzerine yapılan seferlerden bahsedilmekle birlikte sonrasında, Azlar ile yapılan savaştan ve Kırgızları düzene soktuklarını yazmaktadır (KT D. 17-21; BK D. 14-17). Devamında ise doğuda Kingan Dağlarından, batıda Kengü Tarman'a kadar halkları örgütleyip yerleştirdikleri yazılmaktadır (KT D.21; BK D. 18). Buradan hareketle yazıtlarda, Kök Türk Devletinin batı sınırının en uç kısmında yaşayan On-Oklar üzerine sefer yapıldığı yazıldığından, Kengü Tarman'ın Çu ve Talas Nehirleri havzasının batısında (On Ok sahasının) ve Sır Derya'nın doğusunda olduğu (Soğd sınırı) düşünülmektedir (Klyaştorny 1954: 92). Kengü Tarman'ın coğrafi konumunun neresi olduğu mevzusuyla birçok araştırmacı meşgul olmuştur. Bu yerin Tarbagatay ile aynı yer olduğunu düşünen araştırmacılar mevcuttur (Tekin 2010: 86). Diğer araştırmacılar ise, Seyhun'un orta mecrasında Arıs Irmağının bu nehre döküldüğü yerdeki (Şaş bölgesinin başkenti) Otrar: Farab Şehri olduğunu yazmaktadırlar (Kafesoğlu 2009: 118). Esin'de Otrar bölgesi olduğunu söylemektedir (Esin 1981: 711-723). İlk olarak Tarban kelimesinden yola çıkan Klyaştorny bu kelimenin o dönemde Soğd devletlerinden biri olan Şaşa devletinin başkenti Tarband ile aynı olacağını düşünmektedir. Daha sonra Tarband kelimesinin, Türk dil bilgisine uygun olarak (d) harfi düşerek Türkçeye geçtiğini söylemektedir (Klyaştorny 1954: 93). Tarban kelimesi daha sonra değişime uğrayarak, "Turband", "Otrarband" son olarak Otrar (Farab) şeklini aldığını belirtir. (Klyaştorny 1954: 94-95). Türkler ve Arapların ortasında sınır olan

Otrar (Farab) şehri, 7. ve 13. yüzyıllar arasında Sırderya bölgesi şehirlerinin en büyükleri arasında yer almış ve bu dönemde göçebe topluluklarla yapılan ticaretin önemli merkezleri arasında gösterilmektedir (Klyaştorny 1954: 95). Kengü kelimesini incelediğimizde, benzer bir kelime olan Kang 康ve Kang-ju 康居 kelimeleri karşımıza çıkmaktadır (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*…..: 14). Bu kelime ile Semerkant krallığı kast edilmektedir (Aydın 2016: 104). Kengü Tarban'ın neresi olduğu konusu hala kesinliğe kavuşmamış olsa bile, buranın, Soğdiyana bölgesi veya oraya yakın bölgeler olduğu kesin olarak bilinmektedir.

3.5.13. Bukarak

Bukarak kelimesinin Buhara olduğunu ilk önce Thomsen tespit etmiştir (Thomsen 2002: 237). Bazı araştırmacılar ise, Bukarak'ın Buhara şehri olmadığını, Sanskritçe ibadethane anlaına gelen *vihara* anlamına geldiğini öne sürer (Sertkaya 2003: 205-211) Sadece Köl Tigin Yazıtında geçen Bukarak kelimesi ile Buhara şehrinin kast edildiği tam olarak kesin olmasa bile, araştırmacıların genel kanaati, Bukarak'ın Buhara olduğu yönündedir (Aydın 2016: 52). Maveraünnehirde, Zerefşan ırmağının aşağı havzasındaki büyük vahada yer alan şehir, bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunmaktadır. Buhara adı İlk olarak Çin kaynaklarında Pu-he 浦喝 olarak geçmektedir. Toprağı verimli, ve gelenekleri Semerkand şehri ile aynıdır yazmaktadır (Ekrem *Hsüan-Tsang sehayatnamesi'ne Göre*…..: 133). Kök Türkler döneminde, Buhara'ya, Bukarak denilmekteydi (KT K.12). 7. yüzyılın ilk yarısında, dillerinin Soğdca olduğu bilinmektedir. Şehir 706 yılında kesin bir şekilde Emevi devletinin hâkimiyeti altına girmiştir (Şeşen 1992, c. 6: 363-367). 8. yüzyılda Buhara şehri etrafı, Soğd ticaret kolonileri ile meskûn olduğu, Semerkant ve Buhara arasındaki bölgelerde Soğdların yaşadığını yazılmaktadır (Gömeç 2011: 179). Şehir Samaniler devrinin sonlarına doğru tamamen Türkleşmiştir (Şeşen 1992, c. 6: 365; Eker 2012: 87).

3.5.14. Kengeres

Türgişlerin tekrar isyan edip gittikleri yer olan Kengeres'e baktığımızda, Orkun Yazıtlarından sadece Köl Tigin Yazıtında ve Tes Yazıtında geçtiğini görmekteyiz (KT D. 39; Tes, K. 4). Köl Tigin Yazıtında Kengeres, "*Soğd halkını düzene sokayım diye İnci Irmağını geçip Demir Kapı'ya kadar sefer ettik. Ondan sonra Kara Türgiş halkı düşman olmuş, Kengeres'e doğru gittiler."* şeklinde geçmektedir (KT D. 39). Bu satırda Kengeres'in mahiyetinin ne olduğu bilinmemektedir. Bu yüzden birçok araştırmacı Kengeres'i boy adı olarak düşünmüşlerdir (Klyaştorny 1954: 89-104; bkz. Erhan Aydın 2016: 103). Osawa, Kengeres'in Sanskritçe bir kelime olduğunu söylemektedir (Osawa 2010: 102-121). Pritsak ise İrani bir kavim olan Aslar olabileceği üzerinde durur (Pritsak 1981: 4-29) Çin kaynaklarında Semerkant'a Kang 康 denmektedir (Liu: 2011: 171). Ancak Tes Yazıtı bulunduktan sonra bu kelimenin bir yer adı olduğu kesinlik kazanmıştır. Tes Yazıtında bu kelime *"Evdi, Bersil, Kadır ve Kasarlar o anda ulaşmış, bu boylarım Kengeres'te*" şeklinde geçmektedir (Tes K. 4). Bazı araştırmacılar Kengeres'in Sır derya Nehrinin kollarından Sarısu Irmağı bölgesinin eski adı olduğunu yazmaktadırlar. Bazı araştırmacılar ise, Kengeres ve Kengü Tarman kelimelerini mukayese etmektedir (Gömeç 2001: 32). Yazıtlarda hareketle bu yerin Soğdların yaşadıkları yerlerde Orta Sırderya bölgesinde olduğu düşünülmektedir (Klyaştorny 1954: 98; Aydın 2016: 102).

4. BÖLÜM: KÖL TİGİN YAZITINDAKİ BAZI PROBLEMLER VE TAHLİLLER

4.1. KÖL TİGİN YAZITI GÜNEY BİRİNCİ SATIR

(KT G1) tenri teg tenride bolmış türük Bilge Kağan, bu ödke olurtum, sabımın tüketi eşidgil ulayu iniygünüm oglanım bikri uguşum bodunum biriy Şadapıt begler yırya tarkat buyruk[69] begler otuz (tatar)……..[70] (Tekin 2010: 21).

Köl Tigin Yazıtının güney yüzü ilk satırına baktığımızda, satır sonunun tahrip olduğu görülmekte ve bundan dolayı okunamamaktadır. Ancak, biz bu satırın devamında, okunamayan kısmı, kaynakların vermiş olduğu bilgiler neticesinde tamamlamaya çalışacağız. Bu satıra baktığımızda, Bilge Kağan'ın, ailesinden başlayarak, boyuna, halkına, kumandanlarına ve devamında devlete bağlanmış olan halklara seslenmektedir. Ancak satırın sonundaki *"Otuz"* sözcüğünden sonrası tahrip olmuş ve okunamamıştır. Bu satırın devamında gelen ikinci satıra baktığımızda, *Dokuz Oğuz beyleri* şeklinde başlayan ikinci satır gelmektedir. Bilge Kağan, kendi ailesinden başlayarak, boyuna, halkına, kumandanlarına ve devamında daha geniş bir kesime, devletine bağlı olan boylara hitap ettiğinden dolayı, Otuz kelimesinden sonra araştırmacılar tarafından, buranın devamının *Otuz Tatar* olduğu düşünülmektedir (Orkun 1994: 22; Tekin 2010: 21; Ergin 2012: 3). Cen Zhongmian ise; Otuzdan sonra gelen kelimenin, Kök Türklerin bir soyadı olarak düşünmüş ve Otuz dan sonra gelen kelimenin *Türk* olduğunu düşünmüştür (Cen 1958: 889). Zaten devamındaki ikinci satır, *Dokuz Oğuz beyleri,* şeklinde başladığı için, birinci satırda Kök Türk Devletine bağlı olan boyları saydığı muhakkaktır. Ayrıca, yazıtlara bakıldığında, Otuz kelimesi yazıtlarda, sadece Tatar adının başında kullanılmakta, *"Otuz Tatar"* olarak geçmektedir (KT D.4; D14; BK D. 5; D. 12). Bundan dolayı, araştırmacılar, Otuz kelimesinden sonra, Tatar adının gelmesi

[69] Yazıtlarda Buyruk olarak yazılmıştır. Mançurca'da Mei-li olarak yazılan buyruk, Çin devlet yönetiminde bir memur unvanıdır (Cen 1958: 889).

[70] Ben Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkan'lar, (ve) kumandan beyler, Otuz (Tatar)…….. (Tekin 2010: 21).

gerektiği konusunda kesinlik içindedirler (Orkun 1994: 22; Tekin 2010: 21; Ergin 2012: 3). Satırın bu kısmına, *Otuz Tatar* dedikten sonra, *Otuz Tatar*'ın devamında, hala okunamayan yerler mevcuttur. Satırdaki bu okunamayan yerleri bulmak için, şöyle bir metot izleyeceğiz. Otuz kelimesinden sonra gelen adın *Tatar* olduğu bilindiğinden, başta Köl Tigin Yazıtı olmak üzere, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarındaki, *Otuz Tatar* geçen yerlere bakacağız. Burada şunu da belirtmeliyiz ki, bu bölümde, Köl Tigin Yazıtını incelerken, bu Yazıtın, Wilhelm Radloff tarafından yapılmış olan rötuşlu ve rötuşsuz kopyaları üzerinden çalışmaktayız (Orkun 1995: 22-25). Köl Tigin Yazıtına bakıldığına Otuz Tatar kelimesi, bu satırla birlikte iki yerde geçmektedir. Bundan başka birinci yer, yazıtlarda Bumın Kağan'ın cenaze törenine gelen halkları sayarken geçer.*"vefat etmişler. (Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar ,Tatabılar bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar."* (KT D. 4; Tekin 2010: 24-25). İkinci geçen yer ise, yazıtta, İlteriş Kağan'ın düşmanları sayılırken geçer. *"Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş. Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde Bağımlı Hakan, Dokuz Oğuz halkı, düşman imiş, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar (ve) Tatabılar hep düşman imiş."* Bilge Kağan Yazıtında ise bir yerde geçmekte ve Köl Tigin Yazıtında olduğu gibi, Bumın Kağan'ın cenazesine gelen halklar arasında sayılmaktadır.*"Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar."* (BK D.5; Tekin 2010: 50-51). Tonyukuk Yazıtında ise Otuz Tatar adı geçmemektedir. Bütün Otuz Tatar adı geçen satırlara bakıldığında, bir husus dikkat çekmektedir. Otuz Tatar adından sonra istisnasız, her zaman, Kıtay ve Tatabı adlarının geldiği görünmektedir. Bundan dolayı, bizce, birinci satırda, Otuz Tatardan sonra okunamayan kısım Kıtay ve Tatabı olmalıdır. Eğer Otuz Tatar, adının geçtiği satırlarda, Otuz Tatar adından sonra başka bir ad gelse idi, bu düşüncemizi savunamazdık. Ancak istisnasız, Otuz Tatar adından sonra, satırlarda her zaman Kıtay ve Tatabı gelmiş olduğu için, bu düşüncemizi savunmaktayız. Bu görüşümüz bir başa şekilde de kanıtlanmaktadır. Köl Tigin Yazıtının, Radlof tarafından yapılan birebir kopyalarına bakıldığında Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki *"Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar"* şeklinde geçen satırdaki kısımları, Otuz Tatardan, Tatabı'ya kadar

ölçüp, elde ettiğimiz ölçüyü, bu satırın sonundaki *"Otuz Tatar*" kelimesinin başından sonuna kadarki ölçü ile kıyasladığımızda, satırın, tamamlanıp, diğer satırlarla eşitlenmiş olduğu görünmektedir (Orkun: 22-24). Kıtan ve Tatabıların, bu dönemde Kök Türklere bağlı olup olmadığına baktığımızda, Bilge Kağan Yazıtında, Kıtan ve Tatabıların 733 yılında ayaklandığını, ancak Bilge Kağan tarafından yenilerek tekrar Kök Türklere bağlandıklarını görmekteyiz (BK G.1-9). Bu savaş Çin kaynaklarında yazmamaktadır. Ancak, Kıtan ve Tatabıların, daha Kapgan Kağan zamanında, Kök Türklere bağlandığı ve bunun Bilge Kağan zamanında da devam ettiğine dair Çin kaynaklarında bilgiler mevcuttur (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5168). Bir başka Çin kaynağında ise Bilge Kağan'ın Kıtan ve Tatabılardan bahsederken, onlar bizim kölelerimiz demektedir (Jiu Tang Shu 194A: 5175). Bu bilgelerden, Kitay ve Tatabıların Kök Türklere bağlı olduğunu görülmektedir. Ortaya koyduğumuz tüm bu kaynaklar ve bilgiler neticesinde, satırın okunamayan kısmının, *"Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar"* şeklinde olabileceğini ortaya koyarak, araştırmacıların görüşüne sunmuş bulunmaktayız. Satıra bunları eklediğimizde; Ben Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim (ve) oğullarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkanlar (ve) kumandan beyler, Otuz (*Tatar, Kıtaylar, Tatabılar,*) (KT G1), "Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin." (KT G2; Tekin 2010: 21) şeklinde satır tamamlanmaktadır.

4.2. KÖL TİGİN YAZITI GÜNEY ÜÇ-DÖRDÜNCÜ SATIRLAR

(KT G3-G4) ilgerü şantun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. birgerü tokuz ersinke tegi süledim. tüpütke küçüg tegmedim kuurugaru yençü Ögüz keçe Temir Kapığka tegi süledim. Yırığaru Yır Bayırkuu yirine tegi süledim. Bunca yirke tegi yorıtdım. Ötüken yışda yig idi yok ermiş! İl tutsık yir Ötüken yış ermiş. Bu yirde olurup Tabğaç budun birle[71] (Tekin 2010: 21).

[71] Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize pek az kala durdum: güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e pek az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) ırmağı (nı)Geçerek Demir Kapı' ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yır Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki): Ötüken Dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk

Bilge Kağan'ın yapmış olduğu seferlerin sınırlarına baktığımızda, yukarıda görüldüğü üzere doğuda, Şantung Ovası, güneyde, Dokuz Ersin, batıda, Demir Kapı, kuzeyde ise Yır Bayırku topraklarına kadardır. Bilge Kağan dönemi seferlerini daha önce incelediğimiz için burada çok değinmeyeceğiz. Bu seferlere baktığımızda, Bilge Kağan döneminde, gerçekten yukarıda bahsedilen sınırlara kadar ordu sevk edilip edilmediğine baktığımızda, Çin kaynaklarında, Bilge Kağan döneminde, Şantung Ovasına kadar bir sefer yapılmadığını görmekteyiz. Çin kaynaklarında, Bilge Kağan döneminde sadece, Kansu ile Turfan bölgelerine yapılan ve Kök Türklerin galibiyeti ile sonuçlanan seferlerden bahsedilmektedir (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5175). Ancak, Bilge Kağan Yazıtında, devletin doğudaki en uç sınırı olarak, Kıtan ve Tatabıların yerleştirildiği Kadırgan Dağlarının olduğu, görünmektedir (BK D. 39). Bununla birlikte, Bilge Kağan, batıya Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettiğinden de bahsetmektedir. Çin kaynaklarına bakıldığında, malesef, Bilge Kağan döneminde, batıya doğru bir sefer yapıldığı yazmamaktadır. Aynı şekilde, Kök Türk Devletinin kuzeyine ve doğusuna da herhangi bir sefer yapıldığı yine Çin kaynaklarında görünmemektedir. Bu bilgilerden, akla şu soru gelmektedir. Bilge Kağan döneminde, Kök Türk seferleri, yukarıda belirtilen yerlere ulaştığı halde, neden Çin kaynaklarında yazmamaktadır? Bu soruya yanıt olarak ortaya iki görüş sunmaktayız. Birinci görüşümüz, belki de, bu seferler gerçekte yapılmıştır, ancak Çin kaynaklarının bu seferleri yazmamış olabilir diye düşünülmektedir. İkinci görüşümüz ise, yukarıda belirtilen bu seferler ile amcası Kapgan Kağan zamanında doğuda Şantung Ovasına, batıda, Demir Kapı'ya kadar yapılan ve Bilge'nin de katılmış olduğu savaşlar kast edilmiş olabilir (KT D. 17). Bilge Kağan Yazıtına bakıldığında, kendi döneminde, Demir Kapı'ya kadar olan bir seferden bahsedilmemektedir. Demir Kapı'ya kadar olan sefer önemli bir sefer olarak Kapgan Kağan döneminde yazılmıştır. Eğer, Bilge Kağan döneminde de olsaydı mutlaka Bilge Kağan dönemi olaylarında yazıtlarda geçmeliydi. Bundan dolayı, Bilge Kağan'ın bahsettiği bu seferler ile Kapgan Kağan dönemindeki seferlerin kast edilmiş olabileceği görüşünün ağır bastığı düşünülmektedir. Tüm bu yerlere sefer edilmiş, ancak

---

halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken Dağları imiş! Bu yerde oturup Çin halkı ile (Tekin 2010: 21).

Ötüken'den başka daha iyi bir yer bulunamamıştı. Bu durum, Ötüken'in Kök Türkler için ne kadar önemli olduğunu bir kez daha göstermektedir.

4.3. KÖL TİGİN YAZITI DOĞU DÖRDÜNCÜ SATIR

(KT D4) kergek bolmış. Yoğçı sığıtçı önre küün tuğsıkda Bükli çöl[l]üg el Tabğaç Tüpüt Apar Purum Kırkız Üç Kuurıkan Otuz Tatar Kııtan Tatabı bunca budun kelipen sığtamış yoğlamış. Antağ külüg Kağan ermiş. Anda kisre inişi Kağan[72] (Tekin 2010: 25)

Satırda görüleceği üzere, Bumın Kağan'ın cenaze törenine, bakıldığında, yasçı ve ağlayıcı olarak, Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar, gibi halklar katılmıştır. Ancak Çin kaynakları ve batı kaynaklarına baktığımızda, Bumın Kağan'ın hükümdarlık yıllarında Kök Türklerin henüz, cenazesine katılan devletlerden Çin dışındaki diğer devletler ve Bizans ile bir temasa geçtiği görünmemektedir.[73] Bumın Kağan dönemi hakkında, tek bilgileri, Çin kaynaklarında görmekteyiz. Zira Bumın Kağan devrinde, devlet henüz yeni kurulmuş bir devlettir. Sadece Çin'de bulunan devletler ile ilişki içerisinde bulunmaktaydı. Kök Türk Devleti tarihine bakıldığında, ancak Mu-kan Kağan ve İstemi Yabgu zamanında devletin, büyüyüp ihtişamına kavuştuğu görünmektedir (Bei Shi 94: 3128; Zizhi Tongjian 資治通鑑 166: 5140). Kaynaklarda, Kök Türk Devletinin, en güçlü dönemini yaşadığı Mu-kan Kağan döneminde, Doğu Roma, (Bizans) ve cenaze töreninde adı geçen diğer devletlerle ilişkilerde bulunduğu görülmektedir (Bei Shi 94: 3128; Zizhi Tongjian 166: 5140; Sui Shu 隋書 46: 1256). Bundan dolayı bu cenaze töreninin, Bumın Kağan'a değil, oğlu Mu-kan Kağan'a ait olduğu düşünülmektedir (Taşağıl *Çin Kaynaklarına Göre*… 48). Kök Türk tarihine bakıldığında, Bizans ile ilişki kurup elçilik faaliyetleri yürüten İstemi Yabgu'dur (Chavannes 2007: 234; Kafesoğlu 2009: 95; Grousset 2006: 96; Taşağıl 2003, c.1: 33). Ayrıca, Köl Tigin Yazıtında,

[72] vefat etmişler. (Cenaze törenlerine) yasçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar... bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. (Onlar) onca ünlü hükümdarlar imiş. Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar (Tekin 2010: 25).

[73] Bkz: s. 24-29).

İstemi'den bahsederken, Kağan olarak bahsetmektedir (KT D. 1; Tekin 2010: 24-25). Bundan dolayı, bu cenazenin Mu-kan Kağan'dan başka, İstemi Yabgu'ya da ait olabileceği muhtemel görünmektedir. Ancak akla, neden yazıtlarda bu cenazenin Mu-kan Kağan veya İstemi Yabgu değil de, Bumın Kağan'ın cenazesi olarak yazılmıştır sorusu gelmektedir. Bu soruya şu şekilde bir cevap verirsek; Mu-kan Kağan'ın ölümü ile yazıtların dikilmesi arasında neredeyse yüz elli sene geçmiştir. Belki de bu süre zarfında, bu büyük cenaze töreninin, Bumın Kağan'ın değil de, Mu-kan Kağan'a veya İstemi Yabgu'ya ait olduğunu unutmuş olmaları muhtemeldir diye düşünmekteyiz.

4.4. KÖL TİGİN YAZITI DOĞU BEŞİNCİ SATIR

(KT D5) bolmış erinç, oğlıtı Kağan bolmış erinç. Anda kisre inişi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğlı karigın teg kılınmaduk erinç. Biligsiz Kağan olurmış erinç, yablak Kağan olurmış erinç. Buyrukı yime biligsiz erinç, yablak ermiş erinç. [74] (Tekin 2010: 25)

Dördüncü satırdan başlayıp Bumın Kağan'ın cenaze törenini anlatan satırların devamında ve beşinci satırın başında yazan cümleler dikkat çekici, mahiyettedir. Cümle şu şekildedir. "*antag külüg kagan ermiş anta kisre inisi kagan bolmış erinç* (KT D.4). Yani, Bumın Kağan öldükten sonra yerine geçen kişi için, *"ondan sonra küçük kardeşi hükümdar olmuş (tabi) şüphesiz*. "şeklinde geçmektedir. Aynı sözler Bilge Kağan Yazıtının doğu üçüncü satırında da yazmaktadır. Bu satır bizlere Bumın Kağandan sonra yerine bir kardeşinin tahta çıktığını düşündürtmektedir. Yazıtları detaylı incelediğimizde Köl Tigin Yazıtının doğu kısmı birinci satırına baktığımızda da İstemi'den "Kağan" olarak bahsettiği görülmektedir. Bu bilgi bizlere Bumın Kağan'dan sonra İstemi'nin en azından kısa bir süre de olsa tahta çıkıp, Bumin'in ölümünün ardından, ortam müsait olduğunda tahtı yeğenine devretmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu düşünceye, Prof. Dr Sadettin Gömeç' de dikkat çekmekte ve Bumın Kağan'dan sonra İstemi'nin kısa süre de olsa devletin yönetimini eline alıp daha sonra yeğenine devrettiği düşüncesini kitabında yazmaktadır (Gömeç 2011: 41-42). Köl

[74] olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyler gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz.

Tigin Yazıtının doğu yüzü üçüncü satırında, Bumın ve İstemi' den bahsederken onların kişiliği hakkında, "*onlar akıllı hükümdarlarmış şüphesiz, cesur hükümdarlarmış, kumandanları da akıllı imişler cesur imişler şüphesiz, onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler*" şeklinde yazılmıştır (KT D. 3; BK D. 4). Bu sözlerden hareketlerle, İstemi Yabgunun nasıl bir kişiliğe sahip olduğunu, devletin devamı ve nizamını sağlamak adına faziletli davranış sergileyeceği görülebilir. İstemi Yabgu, devletin ilk kuruluş sürecinden bu yana ağabeyi Bumın Kağan ile birlikte hareket etmiş, devletin kuruluş aşamasına kadar gelinen süreyi yaşayan birisi olarak erdemli bir davranış sergilemiş olabilir. Zira, Kök Türk Devleti Bumın öldüğünde siyasi kuruluşunu yeni tamamlamış bir devletti. Eğer İstemi, başa geçseydi, belki de bu olay, Çin'in kışkırtması neticesinde, yeğenleri ile arasının açılmasına ve ciddi bir taht kavgasına yol açabilirdi. Bu yüzden İstemi Yabgu büyük bir devlet adamlığı örneği göstermiş olup tahtı yeğenlerine bırakarak devletin batı kanadındaki hareketlerine devam etmiştir şeklinde düşünebiliriz (Gömeç 2011: 41-42). Bir başka dikkat çekici nokta ise, yazıtları detaylı incelediğimizde, *Töre (Törüg)* kavramının yazıtlara çokça geçmesidir. *Töre* kelimesi, Köl Tigin Yazıtında, 11 kez, Bilge Kağan Yazıtında ise 12 kez geçmektedir. Yazıtlardan, tahta geçen Bumın Kağan, İlteriş Kağan ve Kapgan Kağan'ın töreyi düzenlediğinden bahsetmektedir (KT D. 3; BK D. 4). Ayrıca devletin nizamının bozulup zayıflamasını, Türk halkının töreye uymamasına bağlanılmaktadır (KT D. 22-24). Bu yazıtlardan da anlaşılacağı üzere, Kök Türk Devletinin, güçlü olduğu zamanların, töreye uyulduğu dönemler olduğu görülür. Bu nedenle, Bumın Kağan öldüğünde, İstemi Yabgu'nun tahtta hak iddia etmeyip, devletin bekası için, tahtı yeğenlerine bırakması, onun, töreye ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Yazıtlara bakıldığında, Birinci Kök Türk dönemi çok kısa anlatılmıştır. Bu nedenle, yazıtlarda, Bumın Kağan'dan sonra, tahta kardeşinin geçtiği bilgisinin yazılmasının bir başka nedeni ise, daha önce yukarıda bahsettiğimiz gibi, Birinci Kök Türk döneminde yaşanmış olayların unutulması olabilir. Bunun dışında Gerçek olarak bildiğimiz bir şey var ki yukarıda bahsettiğimiz gibi Çin kaynaklarında Bumın Kağan'dan sonra İstemi'nin tahta çıktığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Çin yıllıklarından Sui Shu, 84 ve Bei Shi 99 da ilginç bir bilgi yer almaktadır. Bu Kaynaklar Bumın Kağan öldükten sonra onun yerine küçük erkek kardeşi İli, (Ai ya da İ) geçti, şeklinde yazmaktadır. Bu Kağan başa geçtikten sonra Juan-Juanlara saldırmış daha

sonra hastalanıp ölmüştür. Ölmeden önce yerine kardeşi Ssekin, si-jin (erkin) yani Mu-kan Kağanı varis göstermiştir. Bu kaynaklara göre, Bumın Kağandan sonra iki kardeşi hükümdar olmuş ve Mu-kan, Bumin'in kardeşi gösterilmiştir. Ancak diğer Çin yıllıklarındaki bilgilere baktığımızda Bumın Kağan öldükten sonra yerine oğlu Ko-lo Kağan'ın geçtiği yazmaktadır. Kaynaklarda onunda Juan Juanları yendiği ve Çin sarayına elli bin at hediye sunduktan kısa bir süre sonra öldüğü yazılmaktadır. Onun kısa süre sonra ölmesinin ardından, Çin kaynaklarında adı ssekin, si-jin (erkin) olan kardeşi, Mu-kan'ın geçtiğini görmekteyiz (Zhou Shu 50: 909; Tongdian **通典** 197: 1068). Sui Shu, ve Bei Shi da bulunan bilgilere göre, Mu-kan Kağan, Bumın Kağan'ın kardeşi olarak gösterilmektedir. Kök Türkler üzerine önemli çalışmaları ile bilinen Prof. Dr Ahmet Taşağıl Sui Shu, 84 ve Bei Shi 99 da ki bu kayıtların, karışıklık sonucu olduğunu yazmaktadır (Taşağıl 2003, c.1: 18-19). Zira, kayıtlarda Bumin'in kardeşi olarak geçen A-i, (İ) adlı kişi ile diğer kaynaklardaki kayıtlarda, Bumin' den sonra başa geçen oğlu Kara (K'o-lo) Kağan'ın yaptığı icraatlar arasında bir fark yoktur. Kara Kağan'da tahta çıkınca Juan - Juanları yenmiş ve Çin Hükümdarına 50 bin at hediye ettikten kısa bir süre sonra ölmüştür (Taşağıl 2003, c.1: 18-19). Ölmeden önce yerine kardeşi Mu-kan Kağan'ı varis göstermiştir. Bizce de Sui Shu, 84 ve Bei Shi 99 daki bilgiler karışıklık sonucu yazıldığı düşünülmektedir. Çünkü Köl Tigin Yazıtında;*"antag külüg kagan ermiş anta kisre inisi kagan bolmış erinç*." (KT D.4) Yani, Bumın Kağan öldükten sonra yerine geçen kişi için, "*ondan sonra küçük kardeşi hükümdar olmuş (tabi) şüphesiz. Oğlu hükümdar olmuş şüphesiz."* (KT D.4; Tekin 2010: 24-25) demektedir. Eğer Sui Shu, 84 ve Bei Shi 99 da adı geçen A-i Kağan, Bumın Kağan'ın kardeşi olsaydı, Köl Tigin Yazıtındaki bu satıra göre, ondan sonra Bumin'in oğlunun başa geçmesi gerekirdi. Fakat Sui Shu, 84 ve Bei Shi 99 daki bu kayıtlarda Mu-kan Kağan'dan, A-i(İ) 'nin kardeşi diye bahsetmekte, doğal olarak Mu-kan Kağanı da, Bumın Kağan'ın kardeşi saymaktadır. Bundan dolayı, Sui Shu, 84 ve Bei Shi 99 daki kaynaklar, yazıtlardaki kaynaklarla örtüşmediğinden bu bilgilerin, Taşağıl'ın da dediği gibi karışıklık sonucu yazıldığını düşünmekteyiz. Kök Türk Yazıtlarında yazan bu bilgiler dışında elimizde Bumın Kağan'dan sonra başa kardeşinin geçtiğine dair bir belge bulunmamaktadır. Sadece yazıtlar ışığında baktığımızda Bumın Kağan'dan sonra (kısa bir süre) İstemi'nin başa geçtiği fikri ağır basmaktadır. Çin Kaynakları da bu konuda Orkun yazıtları ile uyuşmamaktadır. Belki de Yazıtı yazanlarca, Birinci Kök

Türk Dönemi olayları unutulmuş olabilir. Burada incelemeye çalıştığımız bu satır, edinilen bulgu ve bilgiler ışığında, yeni araştırmalar yapılıncaya kadar hala tartışma konusu olmaya devam edecektir.

4.5. KÖL TİGİN YAZITI DOĞU YİRMİNCİ SATIR

(KT D20) Bars beg erti. Kağan at bunta biz birtimiz. Sinilim kuunçuyug birtimiz. Özi yanıltı, Kağanı ölti, budunı kün kuul boldı. Kögmen yir sub idisiz kalmazun tiyin Az Kırkız Bodunuğ yarat[ıp keltimiz. sürigüşdümüz …….....[75] (Tekin 2010: 29)

(KT D21) yana birtimiz. İlgerü Kadırkan yışığ aşa budunuğ anca kondurtumız, anca itdimiz. Kuurıgaru Kenü Tarmanka tegi Türük budunuğ anca kondurtumuz, anca itdimiz. Ol ödke kuul kuulluğ bolmış erti, [kün künlüg bolmış erti. [76] (Tekin 2010: 30)

Buradaki D. 20. satırın sonundaki kısım yine tahribat sonucu okunamamaktadır. Bundan sonraki satır, yukarıda da görüldüğü gibi **"*yana birtimiz* " (*yeniden verdik.)** şeklinde başlamaktadır. Talat Tekin Orkun Yazıtları kitabında, bu satırın tahrip olan kısmını tamamlamamış ve boş bırakmıştır. Devamındaki satırda yazan **"*yana birtimiz*"** kelimesini ise ***"yeniden verdik"*** okumuştur. Hüseyin Namık Orkun ve Muharrem Ergin ise bu satırın tahrip olan kısmını ***"ilini, ülkesini"*** şeklinde tamamlayarak, devamındaki satırda yazan **"*yana birtimiz* "** kelimesini, ***"geri verdik"*** şeklinde okuyarak, ***"ilini, ülkesini geri verdik"*** olarak boşluğu tamamlamışlardır (Orkun 1994: 39; Ergin 2012: 17) Ancak ***"yana"*** kelimesinin manasına baktığımızda, *"yine, tekrar"* anlamlarına geldiğini görmekteyiz (Tekin 2010: 185; Ergin 2012: 120). ***"Geri"*** zarfına baktığımızda, günümüzdeki gibi pek değişmeyip, yazıtlarda, ***"gerü"*** şeklinde kullanılmıştır (KT G. 2; BK K.2). Eğer doğu 21. satırda, ***"geri verdik"*** manası

[75] Bars (bir) bey idi. Hakan unvanını burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik. (Buna rağmen) kendisi hata işledi. (Sonuç olarak) Az'ların hakanı öldü, halkı (da) kul köle oldu. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaştık.

[76] yeniden verdik. Doğuda Kingan Dağlarının ötesine (kadar) halklarımızı öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda Kengü Tarman'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) kadın hizmetkârlı olmuş idi.

verilmek istenseydi, "***yana birtimiz***" kelimesi yerine ***"gerü birtimiz"*** kelimesinin kullanılması daha uygun olmalıydı. Böylece, Talat Tekin'in okuduğu haliyle, "***yana birtimiz***" kelimesinin, ***"yeniden verdik"*** şeklinin daha doğru olduğu görülmektedir. Bu satırdaki tahrip olmuş bölümü tamamlamaya çalışırsak, bir sonraki satırın başındaki ***"yeniden verdik"*** ibaresinden yola çıkarak, buradan, daha önce verilmiş olan bir şeyin, yeniden verildiği anlamını çıkarmaktayız. Daha önce verilmiş olan şeyin ne olduğuna baktığımızda ise, yukarıda da görüldüğü üzere, Bars Bey'e Kağan unvanı verildiği görülmektedir. Ancak Bars Bey tüm bunlara rağmen, ayaklanarak kendisi bir hata işlemiştir. Bundan dolayı Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız halklarını örgütleyip savaşmaya gelen Kök Türklerle, Bars Bey savaş yapmış, sonuç olarak kendisi ölmüş halkıda kul köle olmuştur. Muhtemelen savaş sonunda, Kök Türkler tarafından başka bir kişi Türgiş hakanı yapılmıştır. Böylece, daha önce Bars Bey'e verilen Kağan unvanının, başka bir kişiye verilmiş olduğu düşünülürse, bizce bu satırın okunmayan kısmında; ***"kagan at biz"*** **(*Kağan unvanını biz*)**, ***yana birtimiz"*, (*yeniden verdik*)** ibaresi gelmesi düşünülmekte ve devamındaki satır ile anlamca da uyumlu olduğu görülmektedir. Bunu aşağıda satırda tekrar gösterdiğimizde; "*Bars beg erti. Kağan atı bunda biz birtimiz. Sinilim kunçuyug birtimiz. Özi yanıltı, kaganı ölti, budunı kün kuul boltı. Kögmen yir sub idisiz kalmazun tiyin Az Kırkız Budunuğ itip yarat[ıp keltimiz. sürigüşdümüz ...****"kagan at biz"*** (KT D.20) ..... ***(Kağan unvanını biz)*** (KT D.20) **"Yana birtimiz."** (KT D.21) **"(yeniden verdik.)"** **(**KT D.21) şeklinde bir tamamlama ortaya çıkmaktadır.

4.6. KÖL TİGİN YAZITI DOĞU YİRMİ BEŞİNCİ SATIR

(KT D24) bardığ, kuurıgaru barıgma bardıg. Barduk yirde edgüg ol erinç: Kanın subça yügürti, sinükün tağça yatdı. Beglik urı oğlun kuul boltı, eşilik kıız olgun kün boldı. Bilmedük üçün [yablakının üçün eçim Kağan uça bardı.][77] (Tekin 2010: 31)

[77] gittiniz, batıya gidenler(iniz) gittiniz. Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz; Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evladınız köle oldu, hanım olacak kız evladınız cariye oldu. Bilgisizliğiniz yüzünden, kötü (davranışınız) yüzünden, amcam hakan vefat etti.

(KT D25) Başlayu Kırkız Kağanığ balbal tikdim. Türük budunuğ atı küsi yok bolmazun tiyin karigım Kağanığ ögüm katunuğ kötürmiş tenri il birigme tenri Türük budun atı küsi yok bolmazun [tiyin Özümin ol tenri][78] (Tekin 2010: 31)

Kapgan Kağan öldüğünde, Bilge, Kapgan Kağan için ilk olarak, Kırgız Kağanını Balbal olarak dikmiştir. Kaynaklarda, 710 yılında, Kırgız savaşının yapıldığı ve bu savaşta, Kırgız Kağanının öldürülüp ülkesinin alındığı yazmaktadır (KT D. 35-36;BK D. 27;TYK K.4). Kırgız seferinden bir yıl sonra 711 yılında ise Türgişler isyan etmiş ve reisleri So-ko öldürülmüştü (KT D. 34-38; BK D. 26-28. 39; Tongdian **通典** 198: 1073B, C; Wenxian Tongkao **文獻通考** 2692B). Burada görüldüğü üzere, Kapgan Kağan, iki Türk boyunun Kağanının öldürmüştür. Burada aklımıza şu sorular gelmektedir. Yazıtta neden Bilge Kağan, Kırgız Kağanını balbal olarak dikip, Türgiş Kağanını balbal olarak dikmemiştir? Bu iki Kağanın da balballarını dikebilirdi. Türgiş Kağanının balbalının dikilmemesi ilginçtir. Yazıtlara bakıldığında, İlteriş Kağan öldüğünde, Kapgan Kağan önce, İlteriş Kağan için, Baz Kağanın balbalını dikmiştir (KT D. 16; BK D. 26). Bilge Kağan ise ölen oğlu için, Tatabı kumandanı General Ku'yu balbal dikmiştir (BK G. 9). Yazıtlarda gösterilen bu örneklerde şu dikkat çekmektedir. Balbal dikilen bu düşmanlar, ölen kişilerin, hayatta iken öldürdükleri ilk düşmanlarıdır. Bu bilgiden dolayı, belki de, savaşta öldürülen ilk düşmanların balbalları, en önemli balbal olarak görülmüş ve bu yüzden dikilmiş olabilir. Ortaya koyduğumuz bu düşünceyi, burada, araştırmacıların görüşüne sunmaktayız.

4.7. KÖL TİGİN YAZITI DOĞU YİRMİ ALTINCI SATIR

(KT D26) kagan olurtdı erinç nen yılsıg bodunka olurmadım içre aşsız taşra tonuz yabız yablak bodunta üze olutum inim Köl Tigin birle sözleşdimiz kanımız eçimiz kazgamış bodun atı küsi yok bolmazun[79] (Tekin 2010: 31)

[78] (Amcam hakan için) önce Kırgız hakanını balbal (olarak) diktim. Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmiş olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı

[79] hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz. (Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Kül Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın

Bilge Kağan'ın kendi Yazıtında; *"Ben on dokuz yıl Şad olarak hüküm sürdüm, on dokuz yıl hakan olarak hüküm sürdüm."* (BK G. 9) şeklinde yazmaktadır. Bu sayıları topladığımızda ortaya **38** yıl çıkar. Bilge Kağan Yazıtının bir başka yerinde ise *"On dört yaşımda Tarduşlar üzerine Şad oturdum."* (BK D. 15) yazmaktadır. Böylece, **38** yılın üzerine **14** yıl eklendiğinde Bilge Kağan'ın **52** yaşında öldüğü, doğum tarihinin de **682** olduğu sonucuna ulaşılır. Ancak daha önce Bilge Kağan'ın **683** yılında doğup **51** yaşında öldüğünü bulmuştuk[80]. Birbirine uymayan bu iki sonucu daha detaylı incelediğimizde, öncelikle Bilge Kağan'ın tahta çıkış ve ölüm yıllarına bakmalıyız. Çin kaynaklarında, Bilge Kağan'ın **716** yılında tahta çıktığı yazmaktadır (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5173). Ölüm tarihini ise yukarıda **734** olarak yazmıştık (BK G. 10; Xin Tang Shu 215B: 6054). 734 yılından, 716 yılını çıkardığımızda, Bilge Kağan'ın **18** yıl hükümdarlık yaptığını buluruz. Böylece, Bilge Kağan Yazıtında bulunan on dokuz yıl hakan olarak hüküm sürdüm ibaresinin yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır. Bilge Kağan, yazıtta 19 yıl da Şadlık yaptığı yazılmıştır. 716 yılından 19 çıkardığımızda, Bilge'nin **697** yılında Şad olduğunu buluruz. Bilge, yazıtta 14 yaşında Tarduşlar üzerine Şad olduğunu söylediğinden 697 yılından 14 çıkardığımızda, Bilge'nin doğum yılı olan **683** yılını elde etmiş oluruz. Böylece ilk elde ettiğimiz 683 yılını tekrar doğru olarak bulduk. Böylece, Bilge Kağan Yazıtında bulunan; *"Ben on dokuz yıl Şad olarak hüküm sürdüm, on dokuz yıl hakan olarak hüküm sürdüm.* " (BK G. 9) ibaresindeki on dokuz yıl hakan olarak hüküm sürdüm kısmının neden yanlış yazıldığı merak konusudur. Bilge Kağan Yazıtı, Bilge Kağan öldükten sonra yazılmıştır. Kendisi hayatta olmadığı için, Yazıtı yazan Yollug Tigin'in, Bilge Kağan'ın hükümdarlık yıllarını yanlış yazmış olabileceğini düşünmekteyiz.

4.8. KÖL TİGİN YAZITI KUZEY BİRİNCİ SATIR

(KT D40) Yana yorıp (……)

[80] bkz: s. 18.

(KT K1) (……..) birle Kooşu Tutuk birle sünüşmiş. Erin koop ölürmiş. Ebin barımın [kalı]sız koop kelürti. Kül Tigin yiti otuz yaşıriga Karluk budun erür barur erkli yağı boltı. Tamag Iduk Başda sünüşdimiz.[81] (Tekin 2010: 36)

Yazıtta, Türgişler üzerine sefer yapılıp Köl Tigin'in başında bulunduğu ordu ile Türgişler yenildikten sonra. ***"Yine yürüyüp(.....)ile Koşu Tutuk ile savaşmış. Adamlarını hep öldürmüş, evlerinin mallarını eksiksiz hep getirdi."*** (KT D. 40-K. 1; Tekin 2010: 36) olarak geçmektedir. Burada Doğu 40. satırın sonu ve Kuzey 1. satırın başı ne yazık ki okunamamaktadır. Ancak kuzey satırının okunmayan kısmından sonra *" ile"* edatı gelmiştir. Muhtemelen bu okunamayan kısımda Koşu Tutuk'un reisi olduğu boyun adı, unvanı veya boy konfederasyonunun adı gelmektedir. Koşu kelimesine baktığımızda, On-Okların, beş erkin tarafından yönetilen Nu-şi-bi koluna mensup ailelerden birisi olan "Koşu" ile aynı olduğunu görmekteyiz (Gömeç 2011: 136). Nu-şi-bi'lerin yaşadıkları yerlere baktığımızda, onların Sırderya Nehrinden, Çu vadisine kadar olan yerlerde, Tokmak bölgesine doğru yerleştikleri görülmektedir (Gömeç 2011: 136). Bu da bize Türgişlerin gittikleri Kengeres'in de Nu-şi-bi'lerin yaşadığı bu sahalarda olduğunu göstermektedir (Klyaştorny 1954: 98). Bundan dolayı biz yazıtta geçen Koşu Tutuk'un, Nu-şi-bi ailelerinden Koşu'nun erkin'i olduğunu düşünmekteyiz (Klyaştorny 1954: 98). Yazıtta da bu kısımlar, Köl Tigin'in, yeniden ayaklanan Türgişler üzerine yaptığı seferi anlatmaktadır. Ayrıca, Çin kaynağında da, Nu-şi-bi'lerin, bu dönemde, Kök Türklere isyan edip Tang ile anlaşmak istediği görülmektedir (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5172). Köl Tigin, Türgiş ailelerini yenip tutsak aldıktan sonra, muhtemelen geri dönüş yolunda isyan eden Nu-şi-bi'lerden koşu ailesi ile karşılaşmıştı. İkisi arasında yapılan savaşı Köl Tigin kazanmış adamlarını öldürüp evlerini mallarını ele geçirmişti. Böylece, Köl Tigin Yazıtının kuzey 1. satırının ile edatına kadar olan okunmayan kısmı şu şekilde tamamlanabileceğini öne sürüp; ***".....koşu oguşu"*** ya da ***"On-Ok erkini" ile koşu Tutuk ile savaşmış"*** şeklinde okunabileceğini araştırmacıların görüşüne sunmaktayız.

[81] Yine yürüyüp(.....)ile, Koşu Tutuk ile savaşmış. Adamlarını hep öldürmüş, evlerini mallarını eksiksiz hep getirdi. Kül Tigin yirmi yedi yaşında (iken) Karluk halkı (serbestçe) hareket eden bir düşman oldu. (Onlarla) Tamag kutsal tepesinde savaştık.

4.9. KÖL TİGİN YAZITI KUZEY-DOĞU SATIRI

(KT KD) Kül Tigin koon yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç ay yeti otuzka yoğ ertürtümiz. Barkın bedizin bitig taş[ın] biçin yılka yitinç ay yiti otuzka koop alkd[ımı]z. Kül Tigin ö[zi?] kırk artuk[ı y]iti yaşın[a] boltı taş bark itgüçig bunca bedizçig Tuygut ilteber kelü[r]ti. [82] (Tekin 2010: 41)

Kül Tigin koyun yılında, on yedinci gününde, 47 yaşındayken vefat etmiştir. 12 hayvanlı Türk takvimine göre, Köl Tigin'in ölüm tarihi olan, koyun yılının (birinci ayının) on yedinci günü, araştırmacılar tarafından tespit edilmiş olup, miladi, 27 Şubat 731 yılına denk düşmektedir (Tekin 2010: 97; Giraud 2007: 87; Kafesoğlu 2009: 126; Taşağıl 2004: 408; Gömeç 2011: 177). Koyun yılının dokuzuncu ayının yirmi yedisinde yas töreni tamamlandı. Koyun yılının dokuzuncu ayının yirmi yedisi, 12 hayvanlı Türk takvimine göre, 1 Kasım 731 yılına tekabül etmektedir (Tekin 2010: 97; Kafesoğlu 2009: 126; Taşağıl 2004: 408; Gömeç 2011: 177). Türbesi, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de bitirildi. Bu tarih, yine Miladi takvime göre 21 Ağustos 732 yılına denk gelmektedir (Sertkaya 2002: 18-21; Tekin 2010: 97; Taşağıl 2004: 408; Gömeç 2011: 177). Taş (türbe ustalarını), bunca ressam (ve) heykeltıraşı Tuygun Elteber getirtmiştir. Köl Tigin'in ölüm nedeninin ne olduğu kaynaklarda yazmamaktadır. Ancak kaynakların, kahraman ve savaşçı olarak bahsettiği Köl Tigin, belki de, yine bir savaş sırasında ölmüş olabileceği görüşü ağırlık kazanmaktadır. Köl Tigin'in ölümünden Çin kaynakları şu şekilde bahseder; *"Köl Tigin 731-732 yılına öldü. Tang Hükümdarı, Armalı Muhafızlar Generali Çang Kü-i ile adli takibat dairesi başkan yardımcısı Lü Hiang'ı üzerinde kırmızı imparatorluk mührü bulunan bir ferman ile başsağlığı dilekleri için Kök Türklere gönderdi. Cenaze ve kurban törenlerine katılmalarını da emretti. Ayrıca Köl Tigin için bir yazıt diktirerek, bunun kitabesini bizzat kaleme aldı. Bununla birlikte, heykeller ile dört bir tarafına Köl Tigin'in savaş tasvirlerinin işlendiği bir türbe yaptırdı. Tüm bunlar için 6 sanatçı*

[82] Kül Tigin koyun yılında, on yedi(nci gün)de vefat etti. Dokuzuncu ay(ın) yirmi yedi(sin)de yas töreni(ni) tamamladık. Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de hep bitirdik. Kül Tigin kendisi(?) kırk yedi yaşında (?) idi. Taş (türbe ustalarını), bunca ressam (ve) heykeltıraşı Tuygun Elteber getirtti.

gönderdi. Yazıtın yazıları, ipek gibi zarif ve pürüzsüz yazılmıştı. Bu tasvirler o kadar güzel ve doğal yapıldığından oradaki Kök Türkler ve Bilge Kağan bundan etkilendi ve daha önce böyle ustaca resimler hiç görmediklerini söylediler. Bilge Kağan o resimlere baktığında hep hüzünlenip üzüntü duyuyordu" (Jiu Tang Shu 舊唐書 194A: 5177; Xin Tang Shu 新唐書 215B: 6053-6054). Çin kaynaklarına göre, Yazıtı diktiren ve türbeyi yaptıran kişinin Tang Hükümdarı olduğu gibi bir anlam çıkmaktadır. Ancak bunun böyle olmadığı, Çinli yazıt ve türbe sanatçılarının, Bilge Kağan'ın talebi doğrultusunda geldiği yazıtlardan da anlaşılmaktadır (KT D. 11; BK K. 14). Köl Tigin Yazıtında Yazıtının dikilmesi olayı şu şekilde geçmektedir; *" Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk (halkı) yaşayıp devlet sahibi olduğunu buraya (taş üzerine) hakkettim; yanılıp öleceğini de buraya hakkettim. (söyleyecek) her ne sözüm var ise ebedi taşa hakkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız? Ben ebedi taş diktim, Çin hakanından ressam ve heykeltıraşlar getirttim, (Kül Tigin'in türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve) Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe yaptırttım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum. On-Ok oğullarına (ve) yabancılarına kadar (herkes) bunları görüp öğrenin. Ebedi taş hakkettirdim. (Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedi taş hakkettirdim, yazdırttım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin), O taş (ı... hakkettirdim)."* (KT G. 10-13; Tekin 2010: 22-23). Buradan da görüleceği üzere, Çinli sanatçıları, Bilge Kağan'ın talebi üzerine, Tuygun Elteber'in getirttiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu bilgilerden, Çinli ustaların, sadece Köl Tigin'in türbesini yapıp, Yazıtın Çince yüzünü yazmış oldukları da görünmektedir. Yazıtların dikildiği yerin mevkisine bakıldığında, günümüzde Moğolistan'da bulunan, Orkun Irmağının eski yatağına yakın bir bölge olan Koşo Çaydam Gölü yakınlarında 47. enlem 102. boylam üzerindedir. Anıtlar arasındaki uzaklık, 1 km civarındadır (Tekin 2010: 7). Bu bölge, yazıttada bahsettiği gibi, kolay ulaşılabilir düzlük bir arazidir. Bilge Kağan, bu Yazıtı, kardeşi Köl Tigin'e duyduğu sevgi ve minnet duygusundan dolayı yazdırmıştır. Ancak bu Yazıtın yazılmasının başka nedenleri de, yazıtlarda görüldüğü üzere, Türk milletinin geçmişte olanları öğrenip, geçmişten ders alması amacıdır. Bilge Kağan bu yazıtta, Türklerin nerede otururlarsa daha iyi olacağını, Çinlilerin yapmış oldukları entrikalara kanmış olan Türk halkının

neler çektiğini yazmıştır. Ayrıca, Türk halkı için nasıl fedakârlıklar yaptığını, geçmişte yaşanmış acı tecrübelerin ne olduğunu Türk halkının bilmesi ve ona göre doğru yolu bulmasını istemiştir. Yazıt, bu anlamıyla bir öğüt niteliği de taşımaktadır.

SONUÇ

Köl Tigin'in anısına, ağabeyi Bilge Kağan tarafından diktirilen Köl Tigin Yazıtını, Yazıtı tarihsel bir metin olarak her yönü ile ele alıp, Çin Kaynakları ile karşılaştırarak incelemiş olup kapsamlı bir araştırma ortaya koymaya çalıştık.

Köl Tigin Yazıtı, içinde barındırdığı tarihi olaylar ve bilgiler açısından diğer yazıtlarla birlikte birbirini tamamlamaktadır. Bundan dolayı, çalışmamızda Köl Tigin Yazıtını, içerisindeki olaylar, savaşlar, boy adları, kişi adları, terimler vb konuları, diğer yazıtlar ile karşılaştırarak daha iyi anlaşılabilir bir formunu elde edip, tarihsel açıdan her yönü ile inceledik. Köl Tigin abidesi bulunduğu tarihten bu zamana kadar kesintisiz bir metin olarak çevrilip yayınlanmıştır. Ancak abidenin, her biri belli bir dönemi anlatan bir dizi bölümlere ayrılırsa daha iyi anlaşılacağını düşündüğümüzden, tezimizde, Köl Tigin Yazıtını, tarihsel olarak kronolojik şekilde bölümlere ayırdık. Bunun yanı sıra, Köl Tigin Yazıtında bulunan boy ve yer adlarını, terimleri, bazı kelime ve ifadelerin anlam ve karşılıklarını, tartışmalı ve problemli gördüğümüz yerleri, yeni bulgular ile mevcut sorunları incelemeye çalışarak araştırmacıların görüşüne sunduk. Köl Tigin Yazıtının içeriğini, Bilge Kağan, Tonyukuk, vb diğer yazıtlar ile karşılaştırdıktan sonra, Kök Türk tarihinin büyük kaynağını içinde barındıran Çin kaynakları ile karşılaştırıp, Köl Tigin Yazıtındaki olayları her yönü ile inceleyip daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalıştık. Bunu yaparken, Köl Tigin Yazıtı ve Kök Türk dönemi üzerinde daha önceden yapılan konu ile alakalı diğer çağdaş araştırmalardan da yararlanmış olduk.

Kök Türk döneminin Türk kaynaklarına bakıldığında Orkun Yazıtlarından başka, Ongın Yazıtı da mevcuttur. Çalışmamızda bu yazıttan da karşılaştırmalı olarak istifade ettik. Ayrıca, Köl Tigin Yazıtına geçen boy adları, yer adları ve terimlerin karşılaştırması için, diğer Türk yazıtları olan, Tariat, Şine Usu, Bugu gibi vb. diğer yazıtları kullandık. Köl Tigin Yazıtı ile birlikte diğer yazıtlar, Kök Türk tarihi açısından büyük bir öneme sahip olmasına rağmen, Birinci Kök Türk dönemine ait bilgiler son derece azdır. Bundan dolayı, yazıttaki Birinci Kök Türk dönemi olayları, Çin kaynakları ile karşılaştırılarak ayrıntılı olarak incelenmiş olup, yazıtta bulunan bu dönemin olayları genişletilerek daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. Yazıtta, Kök Türk hükümdarlarının yapmış olduğu savaşları daha detaylı inceleyerek, bu savaşların içeriği hakkında ortaya yeni bulgular ve

görüşler sunduk. Tezimizde, Köl Tigin Yazıtını karşılaştırdığımız önemli tarihi kaynaklar Çin kaynaklarıdır ve konumuz gereği, Kök Türk Devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreyi (552-745) kapsayan Çin kaynaklarını incelemiş olduk. Ayrıca, incelemiş olduğumuz bu Çince kaynakları, kendi aralarında da karşılaştırarak elde ettiğimiz doğru sonuçları ortaya koymaya çalıştık. Bu çalışmada, Kök Türklerin devlet kurmadan önceki yaşamları hakkında ve yazıtta geçen boy adlarını da incelediğimizden, Hun dönemi Çin kaynakları da incelenmiştir.

Tezimizin birinci bölümünde, Köl Tigin'in kimliği ve hayatından başlayarak, cenaze törenini, yazıtta geçtiği şekli ile Çin kaynakları ile karşılaştırarak incelemiş olduk. Burada, Köl Tigin yazıtında, Köl Tigin'in cenaze töreni için Tang Hükümdarı tarafından gönderilen, Çinli komutanların kimler olduklarını ve Çin kaynaklarında Köl Tigin'in cenaze olayının nasıl anlatıldığını göstermiş olduk. Ardından Köl Tigin Yazıtının dikiliş aşamasına ve teknik özelliklerini inceledikten sonra, Yazıtın bulunuşu ve üzerinde dünya da ve Türkiye'de yapılmış olan araştırmalara değindik. İkinci bölümde ise, Yazıtın muhtevasını tarihsel kronoloji şekilde on bir alt bölüme ayırdık. Bunu yapmamızdaki amaç, Yazıtın bulunuşundan bu zamana kadar geçen süre içerisinde, Köl Tigin Yazıtının daima kesintisiz bir metin olarak basıldığı içindir. Eğer yazıt, her biri kronolojik olarak belirli bir devredeki olayları anlatan bölümlere ayrılırsa, Yazıtın tarihsel olarak daha iyi anlaşılacağını düşündük. Yazıtı ayırdığımız birinci alt bölümde, Birinci Kök Türk Devletinin kuruluşundan Mu-kan Kağan'ın ölümüne kadar olan süreyi ele alınmıştır. Bu bölümde Kök Türklerin devlet kurmadan önceki tarihi ve Birinci Kök Türk Devletinin kuruluş süreci ile Mu-kan Kağan döneminde devletin gelmiş olduğu durumu, savaşlarını ve devletin politikasını inceledik. Bu dönemde, devletin batısını yöneten İstemi Kağan'ın faaliyetlerini de inceleme fırsatı bulduk Yukarıda bahsettiğimiz gibi Köl Tigin Yazıtlarında Birinci Kök Türk dönemi hakkına bilgiler oldukça azdır. Bundan dolayı, Birinci Kök Türk döneminin anlatıldığı alt bölümlerde daha çok Çin kaynaklarındaki bilgilerle bu döneme açıklık getirilmiş ve aydınlatılmıştır. Köl Tigin Yazıtında Birinci Kök Türk Devletinin kuruluş süreci olaylarını daha da açarak, Çin Kaynaklarında geçtiği şekli ile, Bumın'ın ailesini, devlet kurma sürecinde Juan-Juanlar ile ilişkisini ve Kağan oluşunu Çin'de kurulmuş olan hanedanlar ile kurduğu bağlantıları

daha detaylı araştırmış olduk. Daha sonra Mu-Kan Kağan döneminde devletin güçlenip nasıl genişlediğini görtermiş olduk. İkinci alt bölümde Kök Türk Devletinin en güçlü dönemi olan Mu-kan Kağan sonrası dönem olayları ile devletin yıkılış süreci ve neden yıkıldığına değinilmiştir. Buradaki bölümde Birinci Kök Türk Devletinin neden yıkıldığı, yazıtta ve Çin kaynakları karşılaştırılmış, devletin yıkılışına dair önemli nedenler ortaya konmuştur. Yazıtta, Kağanların akılsız oluşu, beylerin ve kumandanların, hükümarların sözünü dinlememesi nedeni ve Çin'in düşmanca politikaları yüzünden Kök Türk devletinin yıkıldığından bahsetmektedir. Çin kaynakalrına bakıldığında, Kök Türk devletinde başlayan bozulmanın, Taspar Kağan döneminde başladığı ve devamında başa geçen kağanlarda daha çok arttığı görülmektedir. Bu nedenden başka, Çin'in entrikaları, Kök Türk hanedan ailesinin çekişmeleri, yönetim zafiyetlerinin, halk ile hükümdarın arasını açması ve uzun süren kıtlık nedeni ile hayvanların telef olması ve alınan yüksek vergiler gibi nedenler, Kök Türk Devletinin yıkılmasına neden olmuştur. Bu nedenle, yazıttaki bilgilerin çoğunun, Çin Kaynakları ile uyumlu olduğu görülmektedir. Üçüncü alt bölümde ise, Kök Türklerin yıkıldıktan sonra Çin'e bağlandığı elli yıllık dönem ele alınarak, Kök Türklerin Çin'e bağlandığı fetret dönemini ve bu dönemde Çin hizmetine girmiş olan Kök Türk reislerinin, Çin kaynaklarında belirtildiği şekilde kimler olduğunu ve hayatlarını kaynakların el verdiği şekilde inceledik. Kök Türklerin fetret döneminde çok sayıda, Kök Türk reisinin Tang devletinin çeşitli kademelerinde görev aldığını ve bu beylerden bazılarının üst düzey yönetici ve asker olduklarını Çin kaynakları ile karşılaştırarak ortaya koymuş olduk. Dördüncü alt bölümde, fetret döneminde Kök Türklerin yapmış oldukları, İlteriş'in isyan hareketinden önceki isyan hareketlerini incelemeye çalıştık. Bu dönemde, Köl Tigin yazıtında bahsedilen başarısız ayaklanmaların mevcut olduğunu göstermiş olduk. Beşinci alt bölümde, İlteriş'in başarılı olan ayaklanması ve İkinci Kök Türk Devletini kurma sürecini ele aldık. Bu bölümde, Vezir Tonyukuk'un, İlteriş Kağan'ın isyan hareketine nasıl katıldığını da inceleme fırsatı bulduk. Altıncı bölümde, İlteriş Kağan'ın Oğuzlar ile yaptığı savaşlar incelenmiştir. Oğuz savaşlarının önemi ve Ötüken'in ele geçirilme aşamasını bu bölümde göstermeye çalıştık. Bu bölüm, İlteriş isyanının ilk dönemlerine dair önemli bilgiler de vermektedir. İlteriş Kağan'ın döneminde Oğuzlar ile yapılan savaştan en detaylı şekilde veren Tonyukuk yazıtıdır. Bu bölümde Toyukuk yazıtında geçen

Oğuzlar ile yapılan savaş, Çin kaynakalrı ile karşılaştırılıp, bu savaşın spesifik olarak hangi tarihte yapıldığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Yedinci bölümde İlteriş Kağan'ın Çin'e karşı yaptığı seferler incelenmiştir. Bu savaşlar, yıl ve ay olarak gösterilerek kaynakların el verdiği şekliyle detaylı ele alınmış ve sonuçlar bir tabloda gösterilmiştir.Yazıtta, İlteriş'in sadece kaç tane savaş yaptığı yazılmış ancak bu savaşların içeriği ve kimler ile yapıldığı yazılmamıştır. Bu bölümde İlteriş'in kimler ile kaç kez savaştığını göstermeye çalıştık. Ayrıca, bu savaşların sayısının doğru olup olmadığını inceleyerek sonuçları ortaya koyduk. Sekizinci alt bölümde Kapgan Kağan'ın tahta çıkış dönemi, ölüm tarihine kadar olan savaşları ele alınmıştır. Yazıtta, Kapgan'ın yaptığı savaşların kaç tane olduğu yazılmış ancak kimlere karşı yapıldığı yazılmamıştır. Bu bölümde, Kapgan dönemi savaşlarını, yazıtlar ile Çin kaynakları karşılaştırılarak inceleyip kaç savaş yaptığını ve kimlere savaştığını bulmaya çalıştık. Bu savaşlar bölüm sonunda bir tablo ile gösterilerek daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. Kapgan'n savaşlarının, Köl Tigin Yazıtında geçen savaş sayısı ile eşit oldup 38 savaş yaptığı görülmüştür. Dokuzuncu bölümde ise, Köl Tigin'in katılmış olduğu savaşlar incelenmiştir. Bu alt bölüm, Köl Tigin Yazıtının önemli bölümlerini içermektedir. Bundan dolayı bu alt bölümde kendi içerisinde bölümlere ayrılarak daha detaylı ele alınmıştır. Bu bölümde, Köl Tigin'in savaşları hakkında detaylı incelemeler yapılarak, savaşların geçtiği yerler, asker sayıları, savaşların gelişim aşamaları ve sonuçları üzerinde kesin çözümler yahut öneriler sunmuş olduk. Bu savaşların kesin tarihi ve savaşların yapıldığı yerler hakkında yeni tespitlerde bulunduk. Ayrıca Köl Tigin'in, Türk boyları ile yapmış olduğu savaşları inceleyip, Oğuzlar ile yapmış olduğu savaşlar hakkında yeni görüşler ortaya koyduk. Bu savaşları bölüm sonunda bir tablo ile gösterip Köl Tigin ve Bilge'nin hangi savaşta bulunup bulunmadığını gösterdik. Onuncu alt bölümde Bilge'nin henüz tahta çıkmadan önce gelişen olaylar ile Köl Tigin'in yapmış olduğu darbe sonunda Bilge'nin Kağan oluş aşamasını incelemiş olduk. On birinci alt bölümde ise Bilge Kağan dönemindeki savaşlar ve devletin durumu ele alınmıştır. Ayrıca Bilge Kağan'ın, Orkun Yazıtlarında geçen seferlerini, Çin kaynakları ile karşılaştırarak inceleyip bölüm sonunda bir tablo ile göstermiş olduk. Burada, Bilge Kağan'ın yazıtta geçen seferlerinden sadece birkaç tanesinin Çin kaynakalrında var olduğunu görmüş olduk. Bilge Kağan yazıtında geçen seferler ile Çin kaynakalrına geçen seferlerin sayısının toplamının, Köl Tigin yazınında geçen, Bilge Kağan'ın

yapmış oluğu sefer sayısı ile eşit olduğunu ortaya koymuş olduk. Tezimizin üçüncü bölümünde ise Köl Tigin Yazıtında geçen boy adları, unvanlar, terimler, kişi ve yer adlarını diğer yazıt ve Çin kaynakları ile karşılaştırılarak, çağdaş araştırmaların ışığında incelemiş olduk. Adı geçen boyların, Çin Kaynaklarında ilk görüldüğü zamandan başlayarak, günümüze kadar geçen süreçlerini ele almış olduk. Köl Tigin Yazıtında geçen, kişi ve yer adlarını, hem dilbilimsel açıdan hem de tarihi açıdan, diğer yazıtlar ve Çin kaynakları ile karşılaştırarak, yeni görüşler ve sonuçlar elde etmiş olduk. Tezimizin dördüncü bölümünde ise, Köl Tigin Yazıtında bulunan okunamayan kısımlar veya problemli olduğunu düşündüğümüz yerleri, diğer yazıtlar ve Çin kaynaklarındaki bilgiler ile karşılaştırma yaparak elde ettiğimiz bulgu ve düşünceleri, araştırmacıların görüşüne sunmuş olduk. Böylece, Köl Tigin Yazıtının tarihsel değerini ve Türk tarihi için ne derece önemli olduğunu göstermeye çalıştık.

KAYNAKÇA

1. Çin Kaynakları

Ban Zhao 班昭, Han-shu 漢書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1964.

Dong Gao 董誥, Quan Tang Wen 全唐文, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1983.

Du You 杜佑, Tongdian 通典, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1988.

Li Bai-yao 李百藥, Bei Qi Shu 北齊書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1972.

Li Yan-shou 李延壽, Bei Shı 北史, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1974.

Ling-hu De-fen 令狐德棻, Zhou Shu 周書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1971.

Ou Yang-xiu 歐陽修, Xin Tang Shu 新唐書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1975.

Liu Xun 劉珣, Jiu Tang Shu 舊唐書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1975.

Si-ma Qian 司馬遷, Shiji 史記, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1963.

Si-ma Guang 司馬光, Zizhi tongjian 資治通鑑, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1976.

Wang Qin-ruo 王欽若, Cefu Yuangui 冊府元龜, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1994.

Wei Zheng 魏徵, Sui Shu 隋書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1982.

Wen Da-ya 温大雅, Da Tang Chuangye Qi-ju-zhu 大唐創業起居注,Shang-hai Gu ji Chu ban she 上海古籍出版社, Shang Hai 上海,1983.

Wei Shou 魏收, Weishu 魏書, 大唐創業起居注,Shang-hai Gu ji Chu ban she 上海古籍出版社, Shang Hai 上海, 2003.

Zheng Qiao 鄭樵 Tong Zhı 通志, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1983.

Wang Pu 王溥, Tang hui yao 唐會要, Shang-hai Gu ji Chu ban she 上海古籍出版社, Shang Hai 上海,1955.

Ma Duan-lin 馬端臨, Wen-xian Tongkao 文獻通考, Shang-hai Gu ji Chu ban she 上海古籍出版社, Shang Hai 上海,1935.

Yue Shi 樂 史, Taiping Huanyu-ji 太平寰宇記, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 2000.

Xue Ju-zheng 薛居正, Jiu Wudai Shı 舊五代史, Shang-hai Guji Chu-ban-she 上海古籍出版社, Shang Hai 上海,2000.

Ou-yang Xiu 欧阳修, Xin Wudai Shı 新五代史, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1974.

哈斯巴特尔,《阙特勤碑》所含突厥历史与文化管窥，硕士论文, 内蒙古大学, 2010.

2. Diğer Kaynak ve Araştırmalar

Ana Britannica, Ana Yayıncılık, c. 11, 1988.

Orhun, Moğolistan Tarihi Eserler Atlası, TİKA, 1995.

http://onturk.org/2012/01/25/bugut-yaziti-ve-anit-mezar-kulliyesi/(20.10.2017))

ALYILMAZ, Cengiz, Erişim: 20.10.2017, https://onturk.org/2012/01/25/bugut-yaziti-ve-anit-mezar-kulliyesi/))

ANOHİN. (2006). .*Altay Şamanlığına Ait materyaller*, Çev: Zekeriya Karadavut, Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya.

ASLANAPA, O. (1976). "İslamlıktan Önce Türk Sanatı" *TDEK*, Ankara.

AYDEMİR, Adem. (2010) "Ötüken ve Ötüken Adı Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* Ağustos, Sayı 187, 1-26.

AYDIN, Erhan. (2016). *Eski Türk Yer Adları,* Bilgi Kültür Sanat, İstanbul.

_____,(2007) "Ötügen Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler" *Turkish Studies*, c. 2-4, 1262-1270.

BARTHOLD, V, (1992). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çev: Dursun Hakkı Yıldız, *TTK*, Ankara.

_____, (1935) 12 Vorlesungen uber die Geschichte der Turken Mittelasiens*", Deutsche Gesellschaft für Islamkunde*, Berlin, 247-278.

BOMBACİ, A. (1976) "On the Ancent Turkish Title Şadapit", *Ural-Altaische Jahrbücher,* Band 48, Wiesbaden, 32-41.

_____, (1970). "On the ancient title Eltabar", *Proceedings of the 9. th. Meeting of the PİAC, Naples*, 1-66.

BOODBERG, P.A. (1939) "Marginalia to the histories of the Northern Dynasties", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 4/3-4 Cambridge, 223-243.

CAFEROĞLU, A, (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,* İstanbul, TDK.

CEN, Zhongmian. (1958). 岑仲勉 ,*Tujue Jishi 突厥集史*, c. II. Zhonghua Shuju, Beijing.

CHANG, N. – LİN, Kuan. (2012). "Tibet", *DİA*, c. 41, 123-125.

CHANG, Jen-t'ang. (1968) *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler,* Taipei.

CHAVANNES, (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul.

CLAUSON, S. G, (1972). *.An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,* Oxford University Press.

_____, (1959). "The Earliest Turkish Loan Worlds in Mongolian", *CAJ,* 4, 3, 174-187.

_____, (1976). "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", Çev: İnci Enginün, *Türkiyat Mecmuası*, c. 18, 141-148

ÇAĞATAY, S. (1976). "İslamiyetten Önce Türk Edebiyatı", *TDEK*, Ankara, 390-404.

DEMİRKENT, Işın. (1992). "Bizans" maddesi, Cilt:6, *DİA*, 230-244.

DONUK, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari Askeri Unvan ve Terimler,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

EBERHARD, W. (2010). *Uzak Doğu Tarihi,* Ankara, TTK.

————, (1996). *Çin'in Şimal Komşuları,* Çev: Nimet Uluğtuğ, Ankara, TTK.

————, (2007). *Çin Tarihi*, Ankara, TTK.

————, (1945). "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *Belleten,* Sayı 35, 331-340.

EKER, Süer. (2012) "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdça", *Türkbilig*, sayı. 24, 77-92.

ERCİLASUN, Ahmet Bican. (2008/1). "İstemi (Sır Temir) Kağan" *Türk Kültürü*, , Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 76-109.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic, Leiden-boston;* Bril, Boston.

EKREM, Erkin. (2003). *Hsüna-Tsang Seyahatnamesin'ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

————, (2008) *"Baz Kağan Meselesi", Ankara Üniversitesi, DTCF, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* Cilt. 5, Sayı. 1, 47-64.

————, (2010). "General Çaça ve Göktürk Ming-Sha Savaşı", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu, 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, C. 1, 333-340.

ERKOÇ, H. İhsan. (2015). General *Li Jing'in Askeri Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

_____, (2006). "Askeri Tarih Açısından Köl Tigin", *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 26, S. 1, 203-226.

ERGİN, Muharrem. (2012). *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay, İstanbul.

ESİN, Emel. (1981). "Miladi 7-8. Yüzyıllara Sırderya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar", *8. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. 2, 711-723.

GABAİN, A. Von. (1944). "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış 1. Stepte Yaşayan Köktürkler 682-742", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F Dergisi,* Çev: Saadet Ş. Çağatay, c.2, Sayı 5, 685-696.

GAYIBOW, Babur. (2013) "Soğd Merkezi Yönetimi ve Onun Köktürk Kağanlığı'na Bağlılık Şartları", *Gazi Üniversitesi, Türkiyat dergisi,* Güz, sayı. 13, Ankara, 81-90.

GİRAUD, R. (2007). *Göktürk İmparatorluğu,* Çev, Metin Sirman, Töre Yay, İstanbul.

GÖMEÇ, Y. Sadettin. (2011). *Kök Türk Tarihi,* Berikan Yayınevi, Ankara.

_____, (1994). "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar" Belleten sayı 221, Ankara, 51-54.

_____, (2007). "Kök-Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", *Turkish Studies*, Vol 2/4, 1284-1296.

_____, (1994) "Köktürkçe Kaynaklarda Geçen Bayırkular", *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 16/26, Ankara, 1-3.

_____, (2016). "Bumın Kagan'ın Cenazesine Katılan Kavimler ve Coğrafi Konumları", *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-Relations History Between Ancient Korea and Turkey*, Seoul, 43-70.

_____, (2001). "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları", *Türk Kültürü,* 34/453, Ankara, 20-36.

_____, (2009). "Divanü Lügat-it-Türk'de Geçen Yer Adları"Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 46 Cilt: 28, 1-34.

_____, (2008) "Şadapıt Unvanı Hakkında", Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına,* Dünya Yayınları, Şubat,. http://turkleronline.net/turkler/makaleler/sadapit_unvani_hakkinda1.htm/(25.10.2017))

_____, (2004) "Ergenekon", *Orkun Dergisi*, , Sayı. 79, 3.

GROUSSET, R. (2006). *Bozkır İmparatorluğu,* Ötügen Neşriyat, İstanbul.

GUMİLEW. (2002). *Hunlar*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yay.

_____, (2002). *Eski Türkler,* Çev: Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul.

HAMİLTON, J. (1997). "Dokuz Oğuz ve On Uygur", Çev: Yunus Koç, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7.

HAUSSİNG, H. W. (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev. M. Kayayerli, Kayseri.

İNAN, Abdülkadir. (2000). *Tarihte ve Bugün, Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara, TTK.

_____, (1998) .*Makaleler ve İncelemeler*, Cilt. 1, Ankara, TTK.

_____, (1998). "Nayman Boyunun Soyu Meselesi", *Makaleler,* C.1, 59-65.

İZGİ, Özkan. (1978) "9.yüzyıla kadar Orta Asya Türk devletlerinin Çin ile yaptığı ticari münasebetler", *TED*, sayı. 9, 89-106.

_____, (1978). "Çinlilerin, Gök-Türk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 199-201.

_____, (1987). "Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü,* Ankara, 1-153.

JULİEN, S. (1864) "Documents sur les Tou-Kiou (turcs), *Journal Asiatique*, Tome 3, Paris, 453-476.

KAFESOĞLU, İbrahim. (2009). *Türk Milli Kültürü,* Ötüken Yay, İstanbul,.

KARADENİZ, Yılmaz. (2011). "1. Hüsrev Döneminde İpek Yolu Üzerinde Göktürk-Sasani Mücadelesi 531-579", *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, *Cilt. 4*, sayı. 16, 207-214.

KARBAYCAV. (2003). *Orgon Müraları, Kültegin,* Astana.

KAŞGARLI MAHMUD, (2013). *Divan'ı Lügat-it-Türk,* Çev; Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yay.

KIRİLEN, Gürhan. (2013) Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri, Ankara Üniversitesi, DTCF Dergisi, 53,1, 63-83.

KLYAŞTORNY, (1994). *Runik Abidelerde Kıpçaklar,* Çev. Eşref. Özbilen, *TDA.*

_____, (1962). "Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair (Orhun Yazıtlarına Göre)" Çev: İsmail Kaynak, *Belleten,* C. 26, Sayı. 104, Ankara, 763-776.

_____, (1961). "Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute Asie", *UAJHB*, 32, 1-2, 94-99.

_____, (1954). "Orhon Kitabelerinde Kengü'nün Kavmi Yer Adı (Etno-Toponomiği)" Çev: İsmail Kaynak, *Belleten*, Cilt: 18, Sayı. 69, 89-104.

KORKMAZ, Esat. (2008). *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü,* Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

KOZMİN, N.N. (1936). "Orhun Abideleri Muharriri Atısı Lakaplı Yollıg Tigin'in Sınfi Mensubiyeti", *Türkiyat Mecmuası*, C. 5, İstanbul, 259-277.

KURAT, A. N. (1987). *Rusya Tarihi,* 2. Baskı, Ankara, TTK.

_____, (1992) *IV-XVIII. Yüzyıllarda Kuzey Karadeniz'deki Türk Kavimleri,* Murat Kitabevi, Ankara.

_____, (1948). *"*Kuteybe bin Müslim'in Harezm ve Semerkant'ı Zaptı*", DTCF*, 6/5, Ankara, 385-430.

_____, (1952). "Göktürk kağanlığı", *DTCF*, 10/12, Ankara, 1-56.

KÜÇÜK, Mehmet Alparslan. (2013). "Geleneksel Türk Dini'ndeki 'Ana/Dişil Ruhlar'a Mitolojik Açıdan Bakış", *Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 1, 91-109.

Lİ, Y. S. (2011) "On Tögültün yazi in the Orkhon İnscriptions" *Ötüken'den İstanbul'a Türkçe'nin 1290 Yılı Sempozyumu,* İstanbul, 371-378.

LİGETİ, L. (1946). *Bilinmeyen İç Asya,* Ankara, TDK Yay.

LİNG, L. K. (1978). Toba *Wei Sülalesi Devrinde Çin'in Kuzey ve Batı Komşuları*, Doktora Tezi, Ankara.

LİU, Mau-Tsai. (2011) *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri,* Çev: Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yay, İstanbul.

MANGALTEPE, İsmail. (2009). *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.

MARŞAK, Boris I. (2002). "Türkler ve Soğdlular," Çev. Alesker ALESKEROV. *Türkler*, v. II, Ankara, 170-178.

MİNORSKY. (2008). *Hudud'ül Âlem,* Kitabevi Yay, İstanbul.

MORİ, M. (1966). "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üslubu Üzerine" *R.R. Arat İçin*, Ankara, 363-371.

_____, (1978). "Kuzey Asyadaki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *İstanbul Üniversitesi Tarih Estitüsü Dergisi*, 9, 73-86.

MOSOL, Lee. (2013). *Ancient History of the Manchuria: Redefining the Past*, Xlibris Corporation.

MUHAMMEDCANOV, Abdullah. (2009). Sırıderya, *DİA,* c. 37, 272.

MUHAMMDOĞLU, Aliyev Salih. (1994). Demirkapı, *DİA,* c. 9, 153-154.

ONAT, Ayşe, ORSOY, Sema, ERCİLASUN, Konuralp. (2004). *Han Hanedanlığı Hun Monografisi, TTK*, Ankara.

ORKUN, H.N. (1994). *Eski Türk Yazıtları,* Ankara, TDK.

OSAWA, T. (2010). "The Problems on the runik tex of Tes İnscriptionss in the Early Uighur periods", *Nomadic Studies*, sayı. 17.

OSTROGORSKY. (2011). *Bizans Devleti Tarihi,* Ankara, TTK.

ÖGEL, Bahaeddin. (2010). *Türk Mitolojisi,* C. 1, Ankara, TTK.

_____, (1957). "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", *Belleten*, 81-137.

_____, (1948). "İlk Töles Boyları", *Belleten*, sayı. 48, Ankara, 795-836.

_____, (1948). "Uygurların Menşei Efsanesi", *DTCF Dergisi*, 4/1-2, Ankara.

_____, (1955). ”Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri” *Belleten,* sayı. 75, 331-377.

ÖLMEZ, Mehmet. (2010) "Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları", *3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu,* 629-640.

_____, (1997). "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler", *Türk Dilleri Araştırmaları,* 59-65.

POPATOV, Leonid. P. (1963). “O Narode Bökliyskoy Stepi”, *Tyurkologiçeskiye İssledovaniya*. Moskva-Leningrad, 182-291.

PRİTSAK, O. (1981). "The Peçenegs", *Studies in Medieval Eurasan History*, London; Variorum Reprints, 1615-1623.

PULLEYBLANK, Edwin. (1965). "The Chinese Name for Turks", Journal of the American Orental Society, Vol. 85, No. 2, Apr,- Jun, 121-125.

RADLOFF, W. (2008). *Türkler,* Örgün Yay, İstanbul.

RASONYİ. (2007) .*Tarihte Türklük,* Örgün Yay, İstanbul.

_____, (1983). *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler, Haz: Ş. K. Seferoğlu, A. Müderrisoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü,* Ankara.

RECEBOV. (2000) "Göytürk Dilinde Gelecek Zaman Anlayışının İfadesi" *TDAYB,* 291-296.

ROUX, Jean Paul. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* Kabalcı Yay, İstanbul.

SALMAN, Hüseyin. (1998). *Türgişler*, Kültür Bakanlığı, Ankara.

SALMAN, Hüseyin - ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi. (2012). "Yabgu", *DİA* C.43, 170-171.

_____, (1991). "Çin İmparatorluğunun, Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askeri Hat(Dört Garnizon)", *Belleten*, 211, 921-934.

_____, (2001). "Karluklar", *DİA*, cilt: 24, 509-510.

SARAY, Mehmet. (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi,* Nesil Yay, İstanbul.

SERTKAYA, Osman Fikri. (2015). "Kore'nin Göktürk Yazıtlarındaki Adı", *Koguryŏwa dolgwol-ui gwangye (teoeokiwa hangug-eun hyeongjegug)* 高句麗와돌궐의관계 (터어키와한국은형제국), *7. Koguryŏ Araştırmaları Konferansı, Konferans Kitabı,* Seoul, 1-11.

_____, (2002) "Köl Tigin Yazıtı Ne Zaman Yazıldı ve Dikildi?", *Orkun,* Sayı, 57, Kasım, 18-21.

_____, (2003). "Köl tigin Yazıtındaki Bir Cümlenin Analizi, hzl; Aysu Ata-Mehmet Ölmez, *Mustafa Canpolat Armağanı*, Ankara, 205-211.

SEYİDOV. (1973) "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", Çev: Sadettin Gömeç, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 18. Sayı. 29, 259-265.

SHİRATORİ. (1970). *Kurakichi Zenshū* 白鳥庫吉全集, C. 9, Tokyo, SİNOR, Denis, *Erken İç Asya Tarihi,* İletişim Yay, İstanbul, 2014.

SÜMER, Faruk. (2016). *Oğuzlar,* Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul.

_____, (2011) "Tatarlar" maddesi, C. 40, *DİA,*168-170.

————, (2007) "Oğuzlar" maddesi, C. 33, *DİA*, 325-330.

ŞEŞEN, Ramazan. (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi, Yedi Tepe yay.* İstanbul

_____, (1968). "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat mecmuası*, 15, 11-36.

_____, (1992). "Buhara", *DİA*, C.6, 363-367.

T'ANG, Ch'i. (1980/81). "Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar" *İstanbul Üniversitesi, Tarih Dergisi*, Sayı. 33, 215-226.

TAŞAĞIL, Ahmet. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, TTK.

_____, (2004). *Göktürkler,* 1. 2. 3. Cilt, Ankara, TTK.

_____, "Avarlar", Erişim: 05.04. 2018. https://ahmettasagil.files.wordpress.com/2010/10/avarlar1.pdf,

_____, (2001). "Karahıtaylar", *DİA*, Cilt. 24, 415-416.

_____, (2004). "Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında", *Belleten,* C. 68, Sayı. 252, Ankara, 242.

_____, (2009). "Soğd", *DİA*, c. 37, 348-349.

_____, (2010). "Talas Savaşı", *DİA,* c. 39, 501.

TEKİN, Talat. (2010). *Orhon Yazıtları,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____, (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic, İndiana University Publications*, Bloomington.

_____, (2004). *Irk Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü Kitap, Ankara.

_____, (1982). "Moğolistan' da yeni bir Uygur anıtı taryat (terhin) kitabesi (10 resimle birlikte)", *Belleten*, Cilt: 46 – Sayı: 184, s. 795-838.

TEMİR, A. (1975). "Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *TDEK*, Ankara, , s. 910-925.

THOMSEN, V. (1993). *Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü: İlk Bildiri* (Çev. Vedat Köken), Ankara, TTK.

_____, (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çev: Vedat Köken, Ankara, TDK.

TSAİ, Wen- Shen. (1967). *Li Te-Yü'nün mektuplarına göre Uygurlar* , Taipei.

TOGAN, İsenbike, KARA, Gülnar, BAYSAL, Cahide. (2017). *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi,* Ankara, TTK.

TWİTCHETT, Denis. (2007). "The problem of sources", The Cambridge History Of China, Editors: Denis Twitchett and John K. Fairbank, *Cambridge University Press*, Cambridge, Vol. 3, Part 1, 38-47.

WALTER, Mariko Namba. (2006) "Sogdians And Buddhism", *Sino-Platonic Papers*. Number 174. November. *Department of East Asia Languages and Civilizations of Pennsylvania University SINO-PLATONIC PAPERS*. Number 174 November, 15-22.

WANG, Ching-ju. (1981) "Arsi and Yen-Chi, Tokhri and Yüeh-shih" *Monumenta Serica,* c. 9, 81-91.

WHİTBY, Michael, WHİTBY, Mary. (1986) *The History of Theophylact Simocatta*, New York, Oxford University Press.

YALINKILIÇ, Tuba. (2013). "Bir Dönemin İki Farklı Anlatımı – Kültigin Yazıtının Çince ve Türkçe Metinlerinin Karşılaştırması", *Uluslararası **T**ürkçe **E**debiyat Kültür **E**ğitim Dergisi,* Sayı: 2/4, 27-47.

YILDIRIM, Kürşat. (2017). "Bükli" Hakkında On İki Not, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* sayı. 6, (2), 557-576.

YUSUFCAN, Yasin. (2013). "KiTang Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü", *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* sayı. 34, 315-327.

EKLER

Ek-1: Çin Kaynaklarından Örnekler

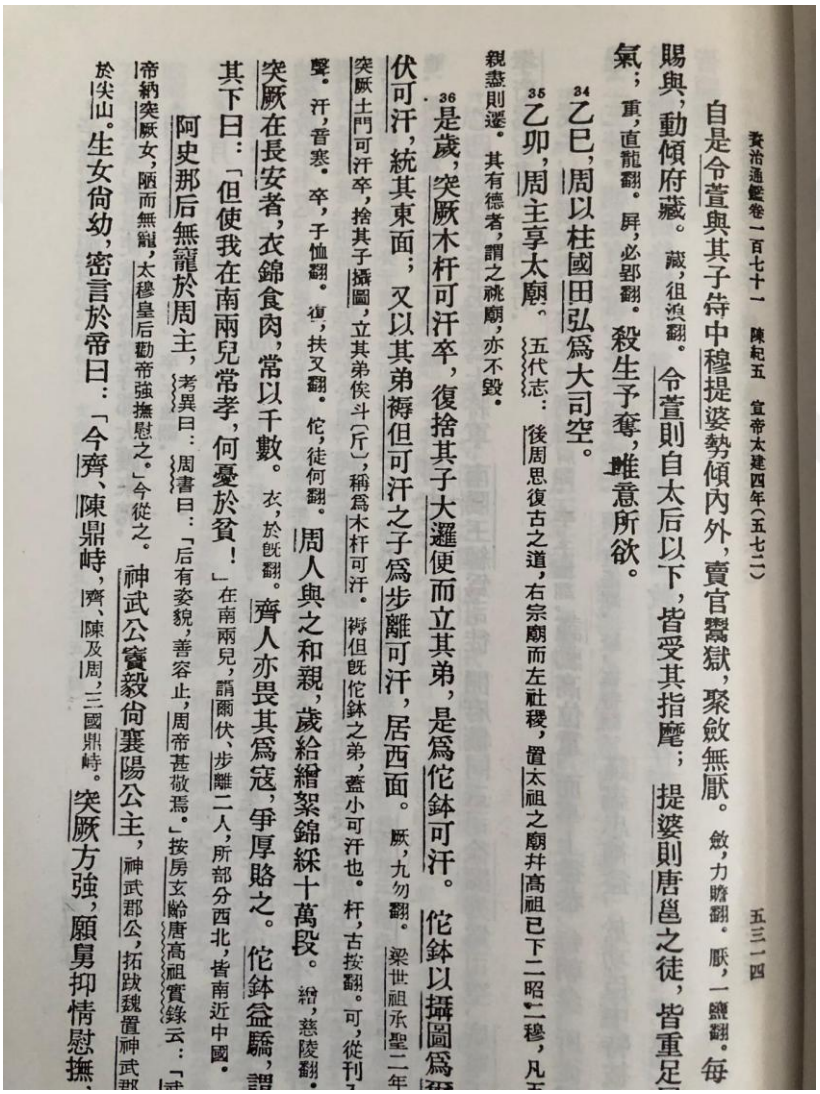

資治通鑑卷一百七十一　陳紀五　宣帝太建四年（五七二）　五三一四

自是令萱與其子侍中穆提婆勢傾內外，賣官鬻獄，聚斂無厭。斂，力瞻翻。厭，一鹽翻。每賜與，動傾府藏。藏，徂浪翻。令萱則自太后以下，皆受其指麾；提婆則唐邕之徒，皆重足屏氣；重，直龍翻。屏，必郢翻。殺生予奪，唯意所欲。

[34]乙巳，周以柱國田弘爲大司空。

[35]乙卯，周主享太廟。五代志：後周思復古之道，右宗廟而左社稷，置太祖之廟并高祖已下二昭二穆，凡五親盡則遷。其有德者，謂之祧廟，亦不毀。

[36]是歲，突厥木杆可汗卒，復捨其子大邏便而立其弟，是爲佗鉢可汗。佗鉢以攝圖爲伏可汗，統其東面；又以其弟褥但可汗之子爲步離可汗，居西面。厥，九勿翻。梁世祖承聖二年突厥土門可汗卒，捨其子攝圖，立其弟俟斗（斤），稱爲木杆可汗。褥但既佗鉢之弟，蓋小可汗也。杆，古按翻。可，從刊聲。汗，音寒。卒，子恤翻。佗，徒何翻。周人與之和親，歲給繒絮錦綵十萬段。繒，慈陵翻。突厥在長安者，衣錦食肉，常以千數。衣，於既翻。齊人亦畏其爲寇，爭厚賂之。佗鉢益驕，謂其下曰：「但使我在南兩兒常孝，何憂於貧！」在南兩兒，謂爾伏、步離二人，所部分西北，皆南近中國。

阿史那后無寵於周主，考異曰：周書曰：「后有姿貌，善容止，周帝甚敬焉。」按房玄齡唐高祖實錄云：「武帝納突厥女，陋而無寵，太穆皇后勸帝強撫慰之。」今從之。神武公竇毅尚襄陽公主，神武郡公，拓跋魏置神武郡於朔州。生女尚幼，密言於帝曰：「今齊、陳鼎峙，齊、陳及周，三國鼎峙。突厥方強，願舅抑情慰撫，

ZZTJ, 171, s. 5314

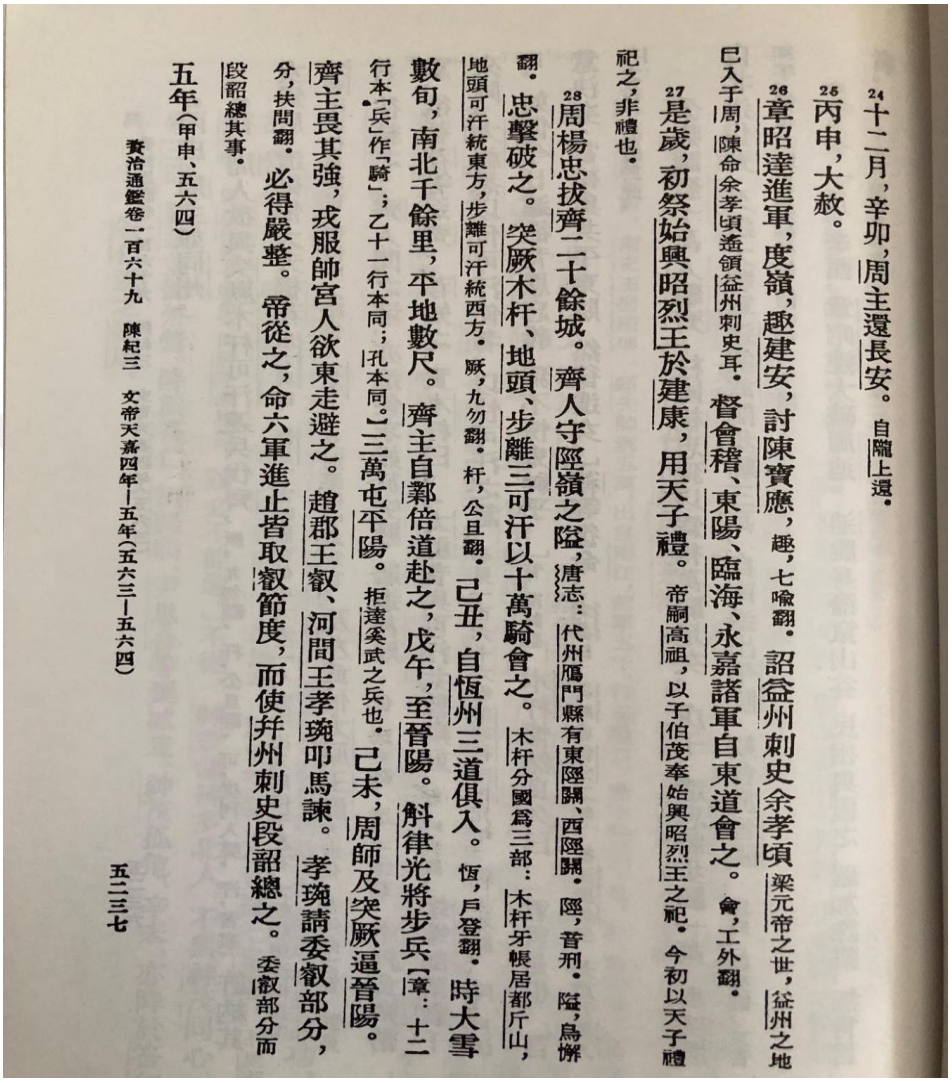

[24]十二月，辛卯，周主還長安。自隴上還。

[25]丙申，大赦。

[26]章昭達進軍，度嶺，趣建安，討陳寶應，趣，七喻翻。詔益州刺史余孝頃梁元帝之世，益州之地已入于周，陳命余孝頃遙領益州刺史耳。督會稽、東陽、臨海、永嘉諸軍自東道會之。會，工外翻。

[27]是歲，初祭始興昭烈王於建康，用天子禮。帝嗣高祖，以子伯茂奉始興昭烈王之祀。今初以天子禮祀之，非禮也。

[28]周楊忠拔齊二十餘城。齊人守陘嶺之隘，唐志：代州鴈門縣有東陘關、西陘關。陘，音刑。隘，烏懈翻。忠擊破之。突厥木杆、地頭、步離三可汗以十萬騎會之。木杆分國爲三部：木杆牙帳居都斤山，地頭可汗統東方，步離可汗統西方。厥，九勿翻。杆，公旦翻。己丑，自恆州三道俱入。恆，戶登翻。時大雪數旬，南北千餘里，平地數尺。齊主自鄴倍道赴之，戊午，至晉陽。斛律光將步兵【章：十二行本「兵」作「騎」；乙十一行本同；孔本同。】三萬屯平陽。拒達奚武之兵也。己未，周師及突厥逼晉陽。齊主畏其強，戎服帥宮人欲東走避之。趙郡王叡、河間王孝琬叩馬諫。孝琬請委叡部分，分，扶問翻。必得嚴整。帝從之，命六軍進止皆取叡節度，而使幷州刺史段韶總之。委叡部分而段韶總其事。

五年（甲申、五六四）

ZZTJ, 169, s. 5237

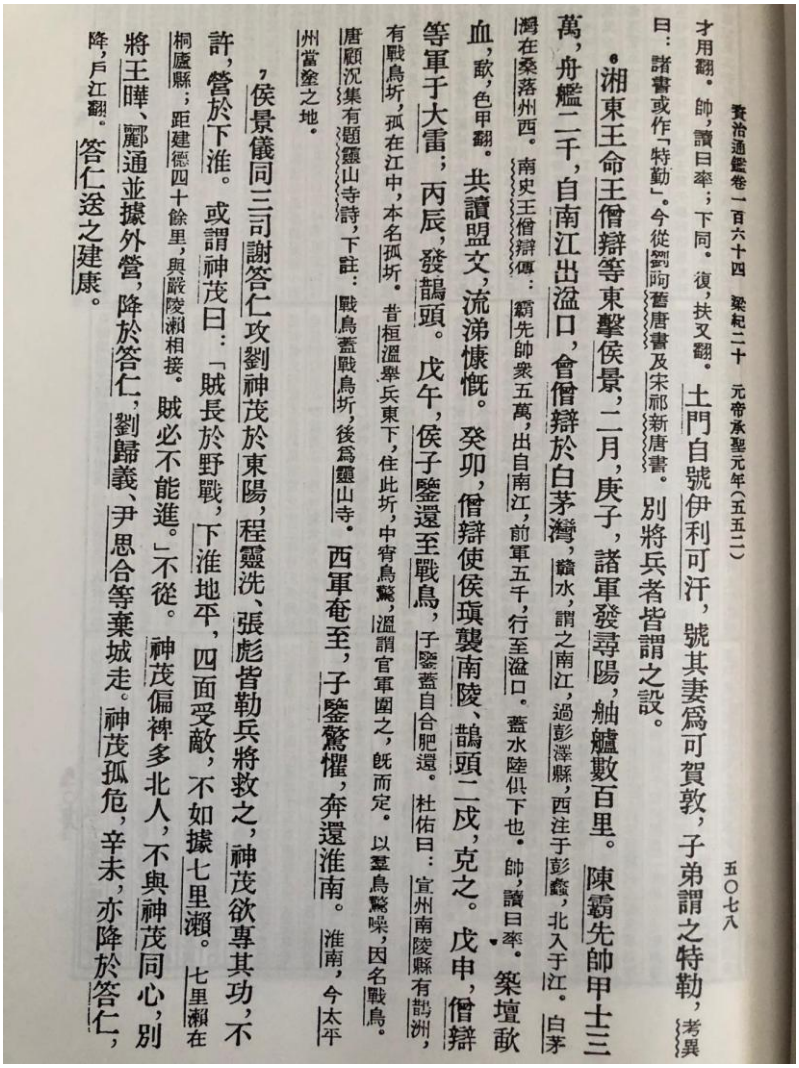

資治通鑑卷一百六十四　梁紀二十　元帝承聖元年（五五二）　五〇七八

才用翻。帥，讀曰率；下同。復，扶又翻。土門自號伊利可汗，號其妻爲可賀敦，子弟謂之特勒，考異曰：諸書或作「特勤」。今從劉昫舊唐書及宋祁新唐書。別將兵者皆謂之設。

湘東王命王僧辯等東擊侯景，二月，庚子，諸軍發尋陽，舳艫數百里。陳霸先帥甲士三萬，舟艦二千，自南江出湓口，會僧辯於白茅灣，贛水，謂之南江，過彭澤縣，西注于彭蠡，北入于江。白茅灣在桑落州西。南史王僧辯傳：霸先帥衆五萬，出自南江，前軍五千，行至湓口。蓋水陸俱下也。帥，讀曰率。築壇歃血，歃，色甲翻。共讀盟文，流涕慷慨。癸卯，僧辯使侯瑱襲南陵、鵲頭二戍，克之。戊申，僧辯等軍于大雷；丙辰，發鵲頭。戊午，侯子鑒還至戰鳥，子鑒蓋自合肥還。杜佑曰：宣州南陵縣有鵲洲，有戰鳥圻，孤在江中，本名孤圻。昔桓溫舉兵東下，住此圻，中宵鳥驚，溫謂官軍圍之，既而定。以鳧鳥驚噪，因名戰鳥。唐顧況集有題靈山寺詩，下註：戰鳥蓋戰鳥圻，後爲靈山寺。西軍奄至，子鑒驚懼，奔還淮南。淮南，今太平州當塗之地。

侯景儀同三司謝答仁攻劉神茂於東陽，程靈洗、張彪皆勒兵將救之，神茂欲專其功，不許，營於下淮。或謂神茂曰：「賊長於野戰，下淮地平，四面受敵，不如據七里瀨。七里瀨在桐廬縣，距建德四十餘里，與嚴陵瀨相接。賊必不能進。」不從。神茂偏裨多北人，不與神茂同心，別將王曄、鄺通並據外營，降於答仁，劉歸義、尹思合等棄城走。神茂孤危，辛未，亦降於答仁，降，戶江翻。答仁送之建康。

ZZTJ, 164, s. 5078

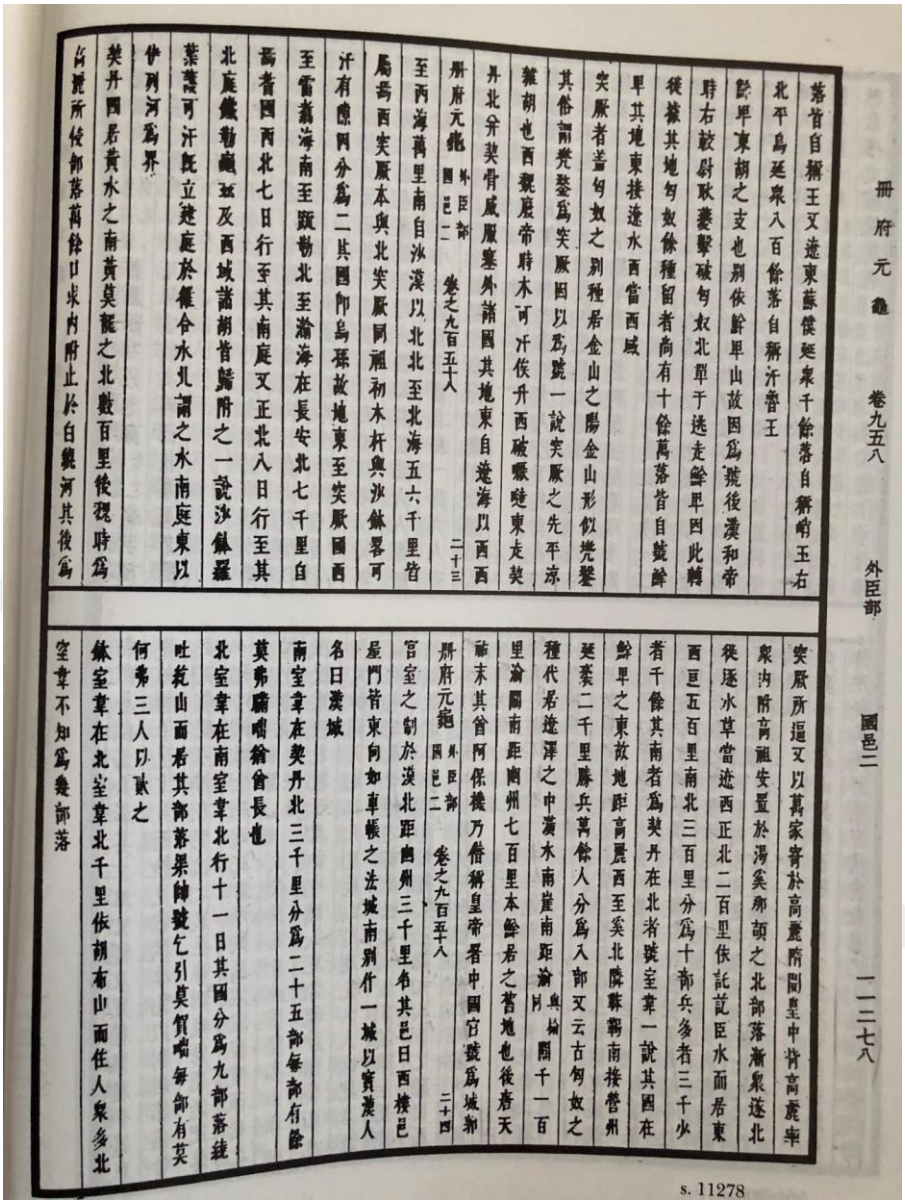

CFYG, 958/23 A,B, s. 11278

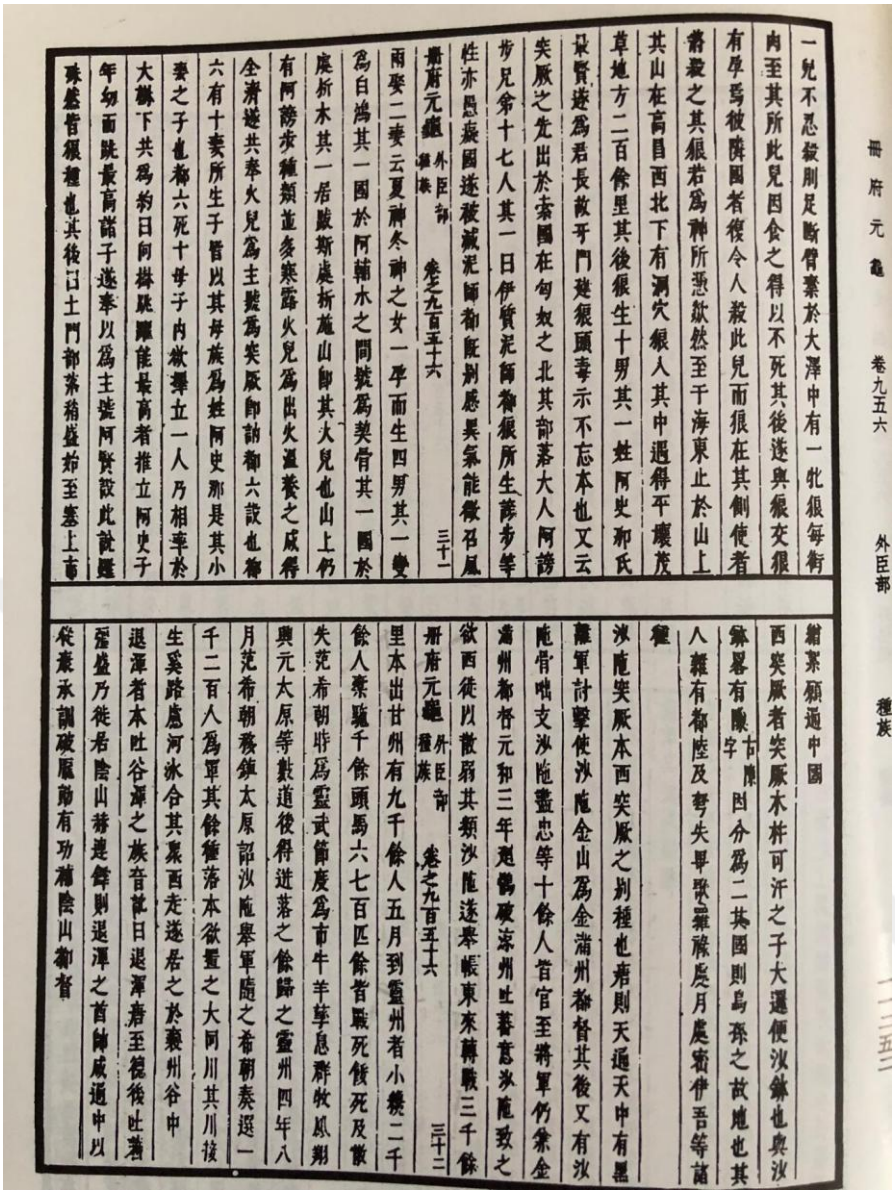

一兒不忍殺則足斷臂棄於大澤中有一牝狼每銜肉至其所此兒因食之得以不死其後遂與狼交狼有孕焉彼隣國者復令人殺此兒而狼在其側使者將殺之其狼若爲神所憑欻然至于海東止於山上其山在高昌西北下有洞穴狼入其中遥得平壤茂草地方二百餘里其後狼生十男其一姓阿史那氏最賢遂爲君長故牙門建狼頭毒示不忘本也又云突厥之先出於索國在匈奴之北其部落大人阿誇步兄弟十七人其一日伊質泥師都狼所生諸步等性亦愚蔽國遂被滅泥師都既孤愚異氣能徵召風

雨娶二妻云夏神冬神之女一孕而生四男其一變爲白鴻其一國於阿輔水之間號爲奚骨其一國於庭析水其一居駮斯庭析施山即其大兒也山上仍有阿謗求種類並多寒露火兒爲出火温養之成得全濟遂共奉火兒爲主號爲突厥即訥都六設也都六有十妻所生子皆以其母族爲姓阿史那是其小妻之子也都六死十母子內欲擇立一人乃相率於大斛下共爲約曰何樹跳躍能最高者推立阿史子年幼面跳最高諧子遂率以爲主號阿賢設此說雖殊盛皆狼種也其後曰土門部落稍盛始至塞上者

納款願通中國

西突厥者突厥本并可汗之子大邏便汝鉢也與汝鉢畧有隊卒

里本出甘州有九千餘人五月到靈州者小纔二千餘人衆駱千餘頭馬六七百匹餘皆戰死饑死及散失莞希朝時爲靈武節度爲市牛羊孳息群牧風期興元太原等數道後得逃落之餘歸之靈州四年八月莞希朝移鎮太原部汝隨舉軍隨之希朝奏選一千二百人爲軍其餘種落本欲置之大河川其川接生奚路應河泳合其衆西走遂居之於蔚州谷中

遐渾者本吐谷渾之族音訛曰遐渾唐至德後吐蕃盛乃徙居陰山赫連鐸則遐渾之首帥咸通中以党項承訓破龐勛有功補陰山都督

CFYG, 956, 31A,B, 32A, s. 11253

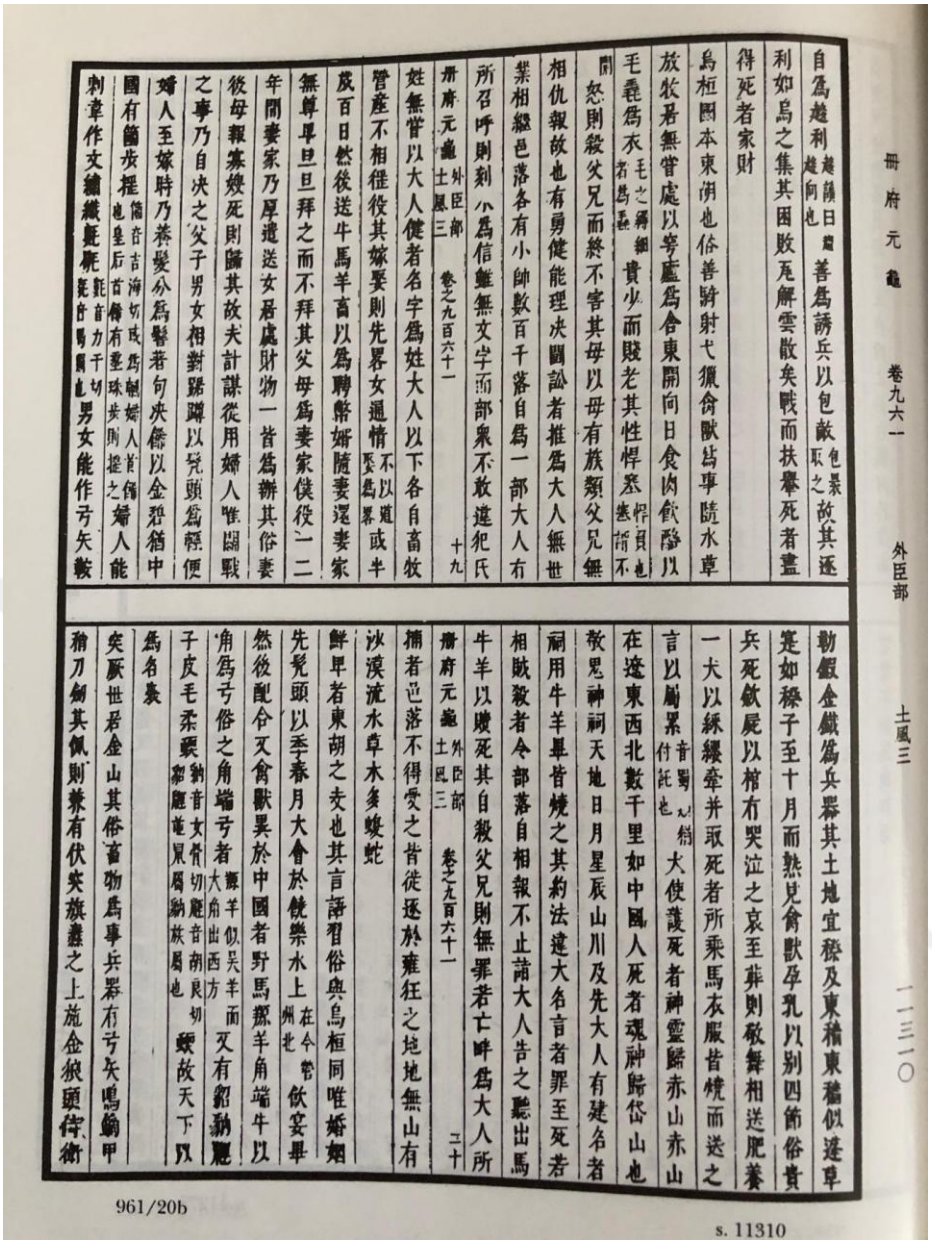

CFYG, 961/20B, s. 11310

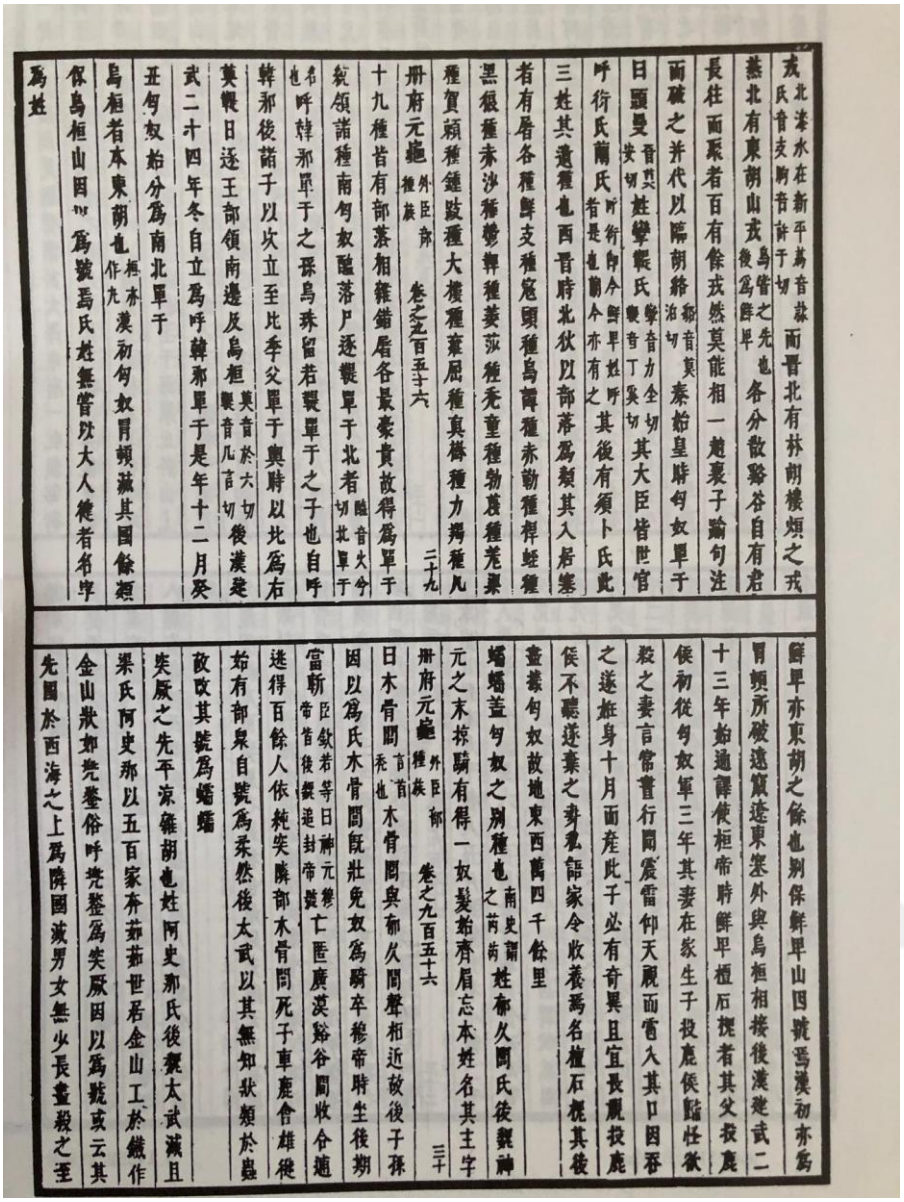

CFYG, 956/30B, s. 11251

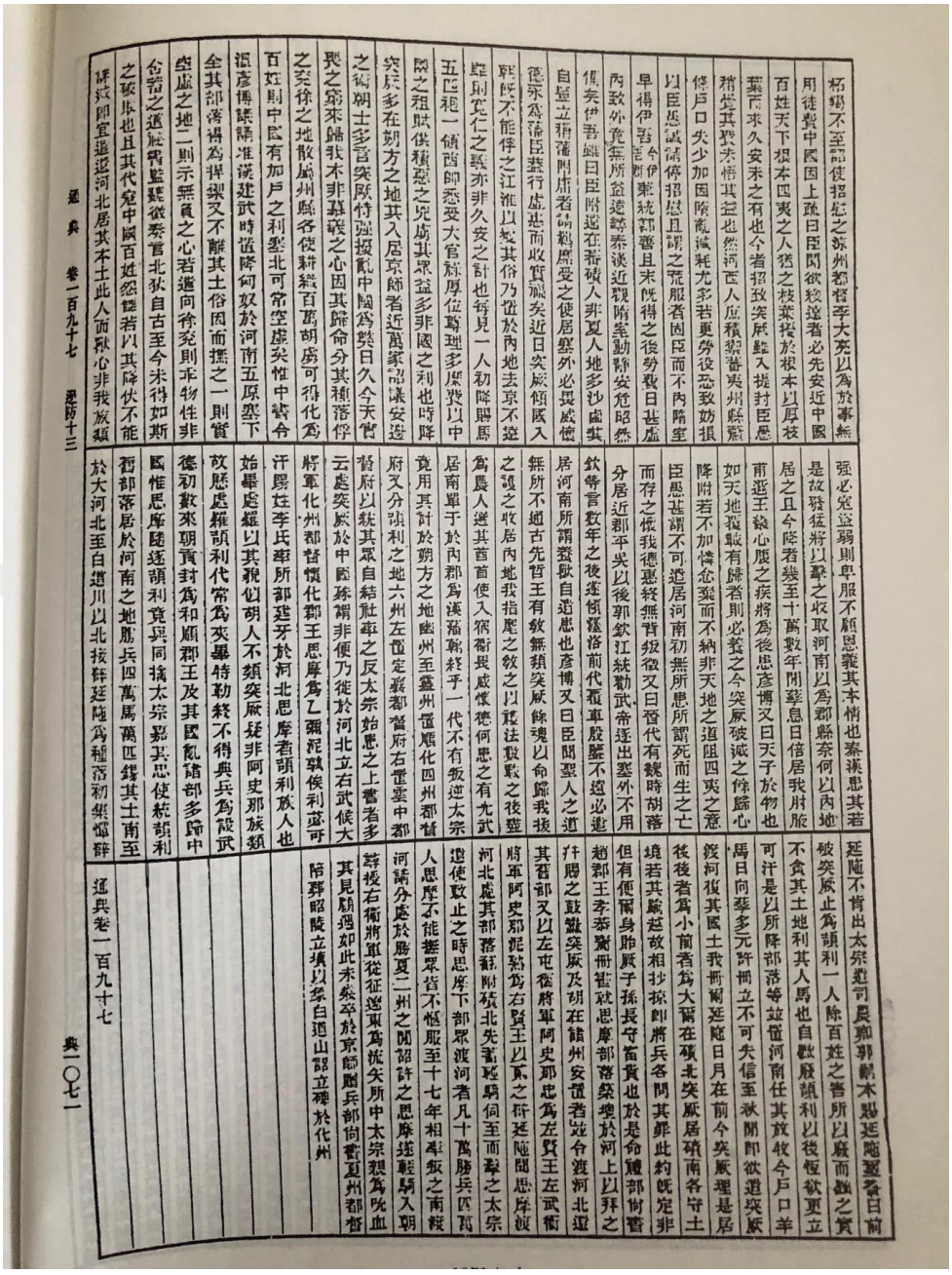

TD, 1071/A,B,C

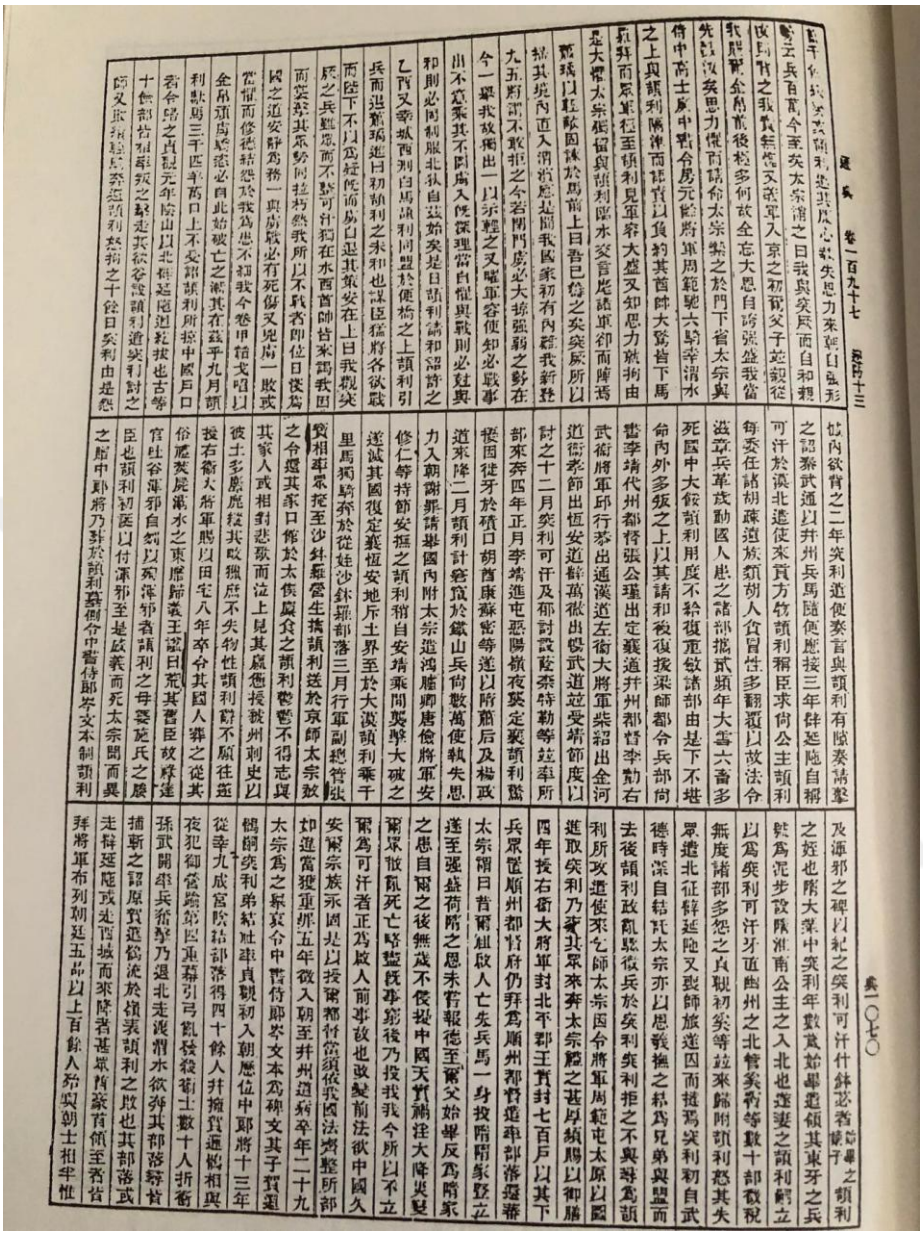

TD, 1070/A,B,C

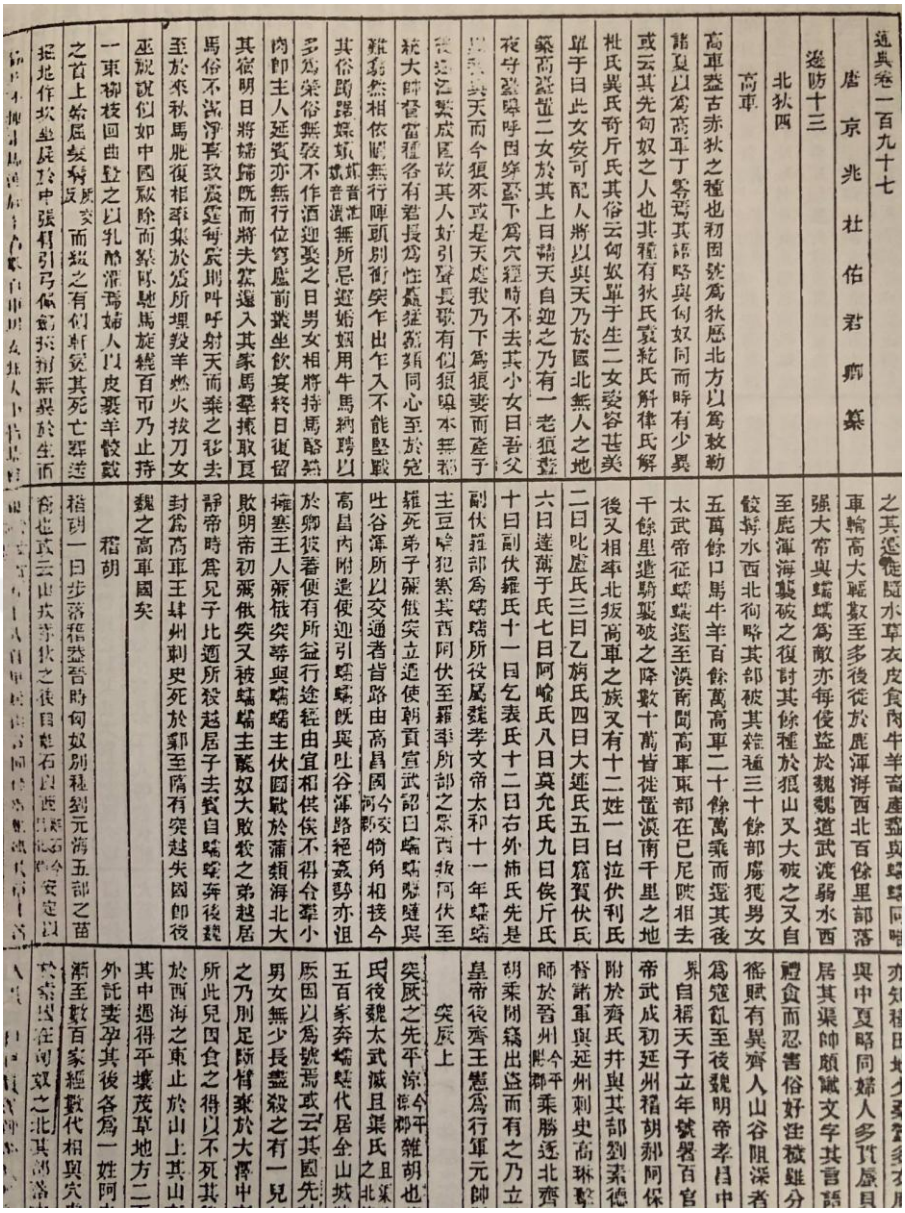

TD, 1067/A,B,C

Ek-2: Haritalar

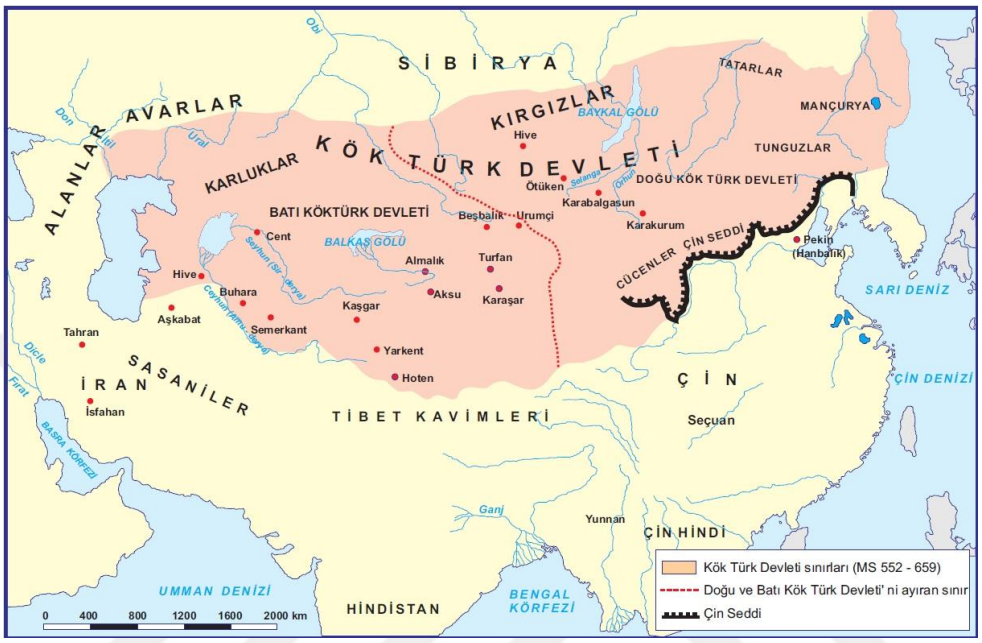

Harita 1: Birinci Kök Türk Devleti

Harita 2: İkinci Kök Türk Devleti

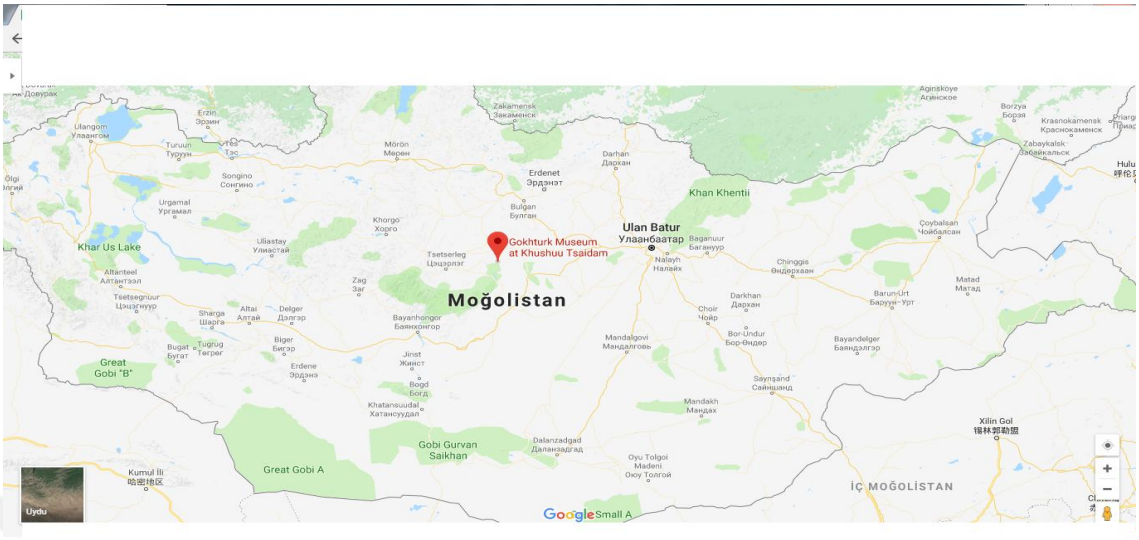

Harita 3: Orkun Kitabelerinin bulunduğu yer

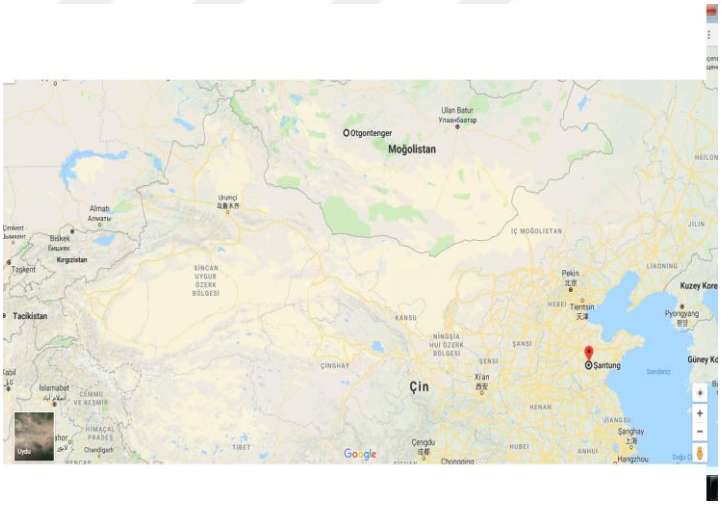

Harita 4: Şantung

Harita 5: Amu Derya ve Sır Derya

(1 Nisan 2018 tarihinde https://www.turkcebilgi.com/amuderya adresinden alınmıştır.)

Ek-3: Resimler

Resim 1: Köl Tigin Yazıtı

(1 Nisan 2018 tarihinde https://turkcetarih.com/kul-tigin-yaziti-gunumuz-turkcesi/ adresinden alınmıştır)

Resim 2: Köl Tigin Büstü

(1 Nisan 2018 tarihinde https://www.turkcebilgi.com/k%C3%BCl_tigin adresinden alınmıştır.)

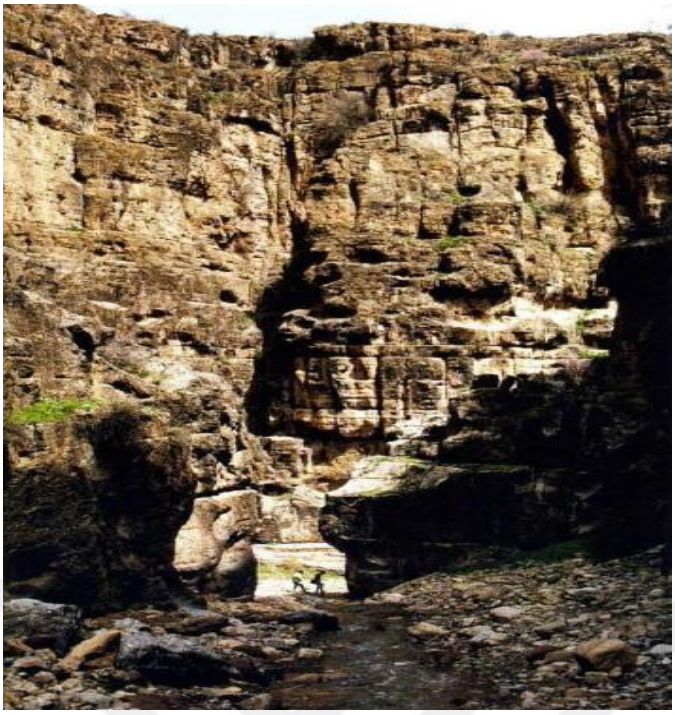

Resim 3: Demir Kapı

(1 Nisan 2018 tarihinde http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=94068&start=20 adresinden alınmıştır.)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 05/06/2018

Tez Başlığı: Köl Tigin Yazıtının Çin Kaynakları İle Karşılaştırmalı Olarak Araştırılması

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Recep BÖLÜK
Öğrenci No: N13220349
Anabilim Dalı: TARİH
Programı: Tezli Yüksek Lisans
Statüsü: ☑ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Doç Dr. Erkin EKREM

Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr
Telefon: 0-312-2976860 **Faks:** 0-3122992147 **E-posta**: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORİJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 08/05/2018

Tez Başlığı : Köl Tigin Yazıtının Çin Kaynakları İle Karşılaştırmalı Olarak Araştırılması

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 280 sayfalık kısmına ilişkin, 05/08/2018 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 11 'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

1- ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
2- ☑ Kaynakça hariç
3- ☐ Alıntılar hariç
4- ☐ Alıntılar dâhil
5- ☐ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Recep BÖLÜK
Öğrenci No: N13220349
Anabilim Dalı: TARİH
Programı: Tezli Yüksek Lisans

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç Dr. Erkin EKREM